

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XXIII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, МАГИСТРАНТОВ,
СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ
«XXIII САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 7

**ПАВЛОДАР
2023**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж64

Редакция алқасының бас редакторы:

Садықов Е. Т., э.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ Басқарма
Төрағасы – Ректор

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ ғылыми
жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі –Басқарма мүшесі-проректор

Редакция алқасының мүшелері:

Ахметов К. К., Бегимтаев А. И., Бексейтов Т. К., Испулов Н. А., Кислов А. П.,
Колесников Ю. Ю., Абишев К. К., Шакарманова М. П., Крываетова М. С.,
Исенова Б. К., Ибраева А. Д.

Жауапты хатшылар:

Айтмағамбетова Г. А., Акимбекова Н. Ж., Алимова Ж. С., Арынова Ш. Ж.,
Ахметов Д. А., Ашкина А. А., Бармина Е. Ю., Бахбаева С. А., Бейсембаева А. К.,
Бельгибаева К. К., Боранкулова Б. Е., Джанарғалиева М. Р., Джусупова Э. М.,
Жакубаева Б. Б., Жумабекова Д. К., Жуманбаева Р. О., Зарипов Р. Ю.,
Исимова Б. Ш., Исакова З. С., Казбеков Е. Ж., Клошина З. В., Кривец О. А.,
Нургожина Б. В., Ордабаева Ж. Е., Сарбасов А. К., Суентаева З. Т., Таничев К. С.,
Тапалчинова А. С., Титанов Ж. Е., Токтарбекова А. Б., Толокольникова Н. И.,
Фазлутдинова Ж. К., Шабамбаева А. Г., Шагиева Г. Т.

Ж64 «XXIII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясының
материалдары. – Павлодар : Торайғыров университеті, 2023.

ISBN 978-601-345-364-4 (жалпы)
Т. 7 «Студенттер». – 2023. – 490 б.
ISBN 978-601-345-357-6

«XXIII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясы
(12 сәуір 2023 жыл) жинағында келесі ғылыми бағыттар бойынша ұсынылған
мақалалар енгізілген: Энергетика, Физика-математикалық және компьютерлік
ғылымдары, Ауыл шаруашылығы және АӨК, Мемлекеттік басқару, бизнес және құқық,
Заманауи инженерлік инновациялар мен технологиялар, Жаратылыстану ғылымдары,
Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары, Техникалық және кәсіптік білім беру.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-357-6 (Т. 7)
ISBN 978-601-345-364-4 (жалпы)

©Торайғыров университеті, 2023

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки

Секция 19
Биологияның өзекті мәселелері
Актуальные проблемы биологии

УЧЕБНЫЕ СТРЕСС ФАКТОРЫ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА
И МЕТОДЫ БОРЬБЫ С НИМИ

АНАНЬЕВА Е.

студент, Павлодарский колледж сервиса и питания, г. Павлодар

КОЗИЙ Д.

студент Павлодарский колледж сервиса и питания, г. Павлодар

ФАРГИЕВА К. М.

преподаватель биологии КГПИ на ПХВ «ПКСиП»

Образовательная деятельность студентов колледжа – одно из самых интеллектуально и эмоционально напряженной деятельности. Увеличение мобилизации внутренних ресурсов и их перегрузка могут привести к нарушению процесса психологической адаптации, что приведет к ухудшению психического и физического здоровья. Период обучения оказывает значительное влияние на формирование личности, поэтому тема стрессаустойчивости очень актуальна.

Под напряжением, В. А. по Бодровым мы понимаем функциональное состояние организма и психики, характеризующееся значительными нарушениями биохимического, физиологического, психического состояния и поведения человека, вызванными экстремальными психогенными факторами (опасность, сложность или вредность условий жизни). Не все эффекты вызывают стресс. Слабые факторы не вызывают стресса, они возникают только тогда, когда нагрузка превышает обычные адаптационные возможности человека. Стресс может возникнуть, когда внешняя ситуация воспринимается индивидом как требование, угрожающее превышением его возможностей и ресурсов. Следовательно, стресс возникает только тогда, когда студент оценивает, что внешние и внутренние требования вызывают чрезмерное напряжение сил или превышают его возможности. Эта сторона стрессовых реакций на социогенные факторы подчеркивает необходимость индивидуального подхода к этой проблеме

Обусловлен ряд стресс-факторов возникающих в процессе учебной деятельности студентов колледжа: учебная программа

колледжа значительно отличается нагрузкой от школьной, учебное заведение находится вдали от семьи, нерегулярное питание, беспорядочный режим дня в связи с отсутствием контроля, строгие преподаватели, нежелание учиться, разочарование в профессии и другие факторы. Не исключением является для студентов колледжа ряд следующих факторов: недостаточное количество сна, несданные вовремя предметы, систематические пропуски занятий, не успеваемость по предметам или ряду предметов, плохие физические условия (отклонение температуры в помещении, плохой свет или чрезмерный шум) [2].

Наиболее очевидной формой учебного стресса является экзаменационный стресс. В последние годы были получены убедительные доказательства того, что у студентов колледжа наблюдается негативное влияние на нервную, сердечно-сосудистую и иммунную системы. Основываясь на этапах, описанных в концепции развития стресса, Г. Селье, Ю. В. Щербатых выделили три «классических» этапа, отражающих процесс психологического напряжения, связанного с сдачей экзаменов. Первая фаза (фаза мобилизации или тревоги) относится к состоянию неуверенности, которое студент испытывает перед началом экзамена. Психологический стресс в этот период сопровождается чрезмерной мобилизацией всех ресурсов организма [3].

На втором этапе (адаптации), который наступает после получения задания и начала подготовки к ответу, организм способен успешно справиться с вредными последствиями за счет более ранней мобилизации. Этот уровень активности является энергетически избыточным и сопровождается интенсивной потерей жизненных ресурсов. Когда организм какое-то время не может приспособиться к экстремальному фактору, а ресурсы истощаются (например, задания был слишком тяжелым), наступает третья стадия - истощение. Эти три фазы развития стресса можно отслеживать с большим временным интервалом – на протяжении всего времени, где фаза тревоги развивается в последнюю неделю перед экзаменом, вторая фаза обычно происходит между вторым и третьим экзаменами, а фаза выгорания может развиваться в конце сдачи экзамена [4].

На второй стадии (адаптации), которая наступает после получения задания и начала подготовки к ответу, организму удается за счет предшествующей мобилизации успешно справляться с вредными воздействиями. Такой уровень его функционирования

является энергетически избыточным и сопровождается интенсивной тратой жизненных ресурсов. Если организму в течение некоторого времени не удастся приспособиться к экстремальному фактору, а ресурсы истощились (например, задания попались очень трудные), то наступает третья стадия – истощения. Эти три фазы развития стресса можно проследить и на большем временном отрезке – на протяжении всего экзаменационного периода, где фаза тревоги развивается в течение зачетной недели, предшествующей экзаменам, вторая фаза обычно наступает между вторым и третьим экзаменом, а фаза истощения может развиваться к концу сессии [4].

Наиболее частыми проявлениями образовательного стресса являются плохой сон, постоянное чувство нехватки времени, плохое настроение, депрессия, низкая работоспособность, повышенная утомляемость; наименее распространенными являются затрудненное дыхание, желудочно-кишечные проблемы, головные боли, нарушение социальных контактов, проблемы с общением, напряжение или мышечный тремор. Чтобы снять стресс, студенты чаще всего спят, общаются с друзьями или любимым человеком, вкусно едят, получают поддержку или совет от родителей, редко – курят, пьют тонизирующие напитки, смотрят фильмы различного характера. Важно отметить, что интенсивность развивающейся у человека адаптационной реакции зависит не от особенностей стресса, а от личностной значимости влияющего фактора [5].

Естественно, небольшое количество стресса необходимо каждому, поскольку он беспокоится о том, как найти выход из той или иной ситуации. Однако, если стресс становится слишком сильным и частым проявлением в жизни, организм ослабевает и теряет способность самостоятельно решать проблемы, что может даже привести к серьезным заболеваниям [5].

Проблема учебного стресса стоит на одном из важных местах каждого студента, потому что студенческая жизнь полна переживаний. По данным Всемирной организации здравоохранения, около 45 % всех заболеваний вызваны стрессовыми ситуациями, что подтверждает серьезность этой проблемы. Из-за стресса учащийся плохо запоминает информацию, избегает посещать занятия, и общая успеваемость снижается. После этого наступает апатия, снижение самооценки. Если студент не следит за своим здоровьем, он пьет слишком много кофе и напитков с кофеином, неправильно питается, мало отдыхает, в следствии, ситуация ухудшается, что отражается на более серьезном уровне. Со временем кровеносные

сосуды разрушаются, иммунитет ослабевает, нагрузка на сердце увеличивается [5].

Научные исследователи отмечают, что даже после снятия стресса, организму и психике студента требуется много времени для восстановления. В социальном опросе среди студентов первого курса Павлодарского колледжа сервиса и питания на уровень стресса, из общего количества опрошенных 73 человека (100 %), выяснилось, что 62 % (45 человек) опрошенных испытывают стресс, другие 38 % (28 человек) более спокойнее переносят стресс, и некоторые моменты вообще не являются стрессом (Рисунок 1, 2).

Психологические особенности преодоления стресса рассматриваются современными подходами, и бесценным лидером являются психологические тренинги, они не только дадут возможность перебороть стресс, который был приобретен ранее, но и стать более стрессоустойчивым к будущим стресс-факторам.

Стрессоустойчивость и навыки управления стрессом наделяют человека способностью выполнять эффективные действия в стрессовом состоянии. Для этого необходимо развивать нашу концентрацию. Первое упражнение тренинга - «я и ассоциации». Тренеру необходимо помочь участникам понять и выразить свои мысли о стрессе и определить свое отношение к этому явлению с помощью ассоциаций. Определить субъективные трудности, с которыми в настоящее время сталкиваются члены команды, и личные ресурсы, необходимые для преодоления стрессовых ситуаций.

Рисунок 1 – опрос по Google форме студентов колледжа

Рисунок 2 – опрос по Google форме студентов колледжа

Второе упражнение – «Хорошие и отрицательные стороны». Задачей данного упражнения состоит в том, чтобы найти баланс члена игры в себе, рассмотреть свои положительные стороны и развить их, а отрицательные искоренить или реорганизовать их в себе сделать положительной стороной, которая сможет стать одним из лучших качеств в достижении поставленных жизненных целей. (Рисунок 3)

Рисунок 3 – Тренинг по стрессоустойчивости

В ходе проведения научной работы, мы выявили, что в целом учебный процесс является частью стрессовых ситуации, каждый студент испытывает стресс в разных неблагоприятных ситуации.

Каждый студент колледжа должен индивидуально определять способ личного преодоления стресса, но для снижения учебного

стресса можно предложить следующие методы: разработать систему приоритетов в своей учебной работе; установить эффективные отношения с учителями; и в педагогической деятельности важно оптимально распределять время как на выполнение заданий срочно необходимых к выполнению, так и на выполнение заданий, которые менее срочно, и выполнить их в то, время когда это требует график занятий. Чувство контроля над ситуацией очень важно, что, возможно, является самым важным для преодоления стресса. Прогулки на свежем воздухе; посещение культурных и развлекательных заведений (театров, музеев, выставок, кинотеатров); общение с друзьями или другими приятными компаниями также является незаменимым способом справиться со студенческим стрессом.

В свою очередь, психолог колледжа в отношении сохранения психического здоровья студентов должна решать следующие задачи:

1 Формирование здорового жизненного стиля.

2 Создание условий для открытого доверительного общения, восприятия информации, творческой атмосферы учебно-образовательной деятельности.

3 Разрабатывать поведенческие стратегии и навыки, которые предотвращают патологическое развитие здоровья и предотвращают возникающие кризисы: навыки принятия решений и преодоления жизненных проблем; навыки обращения за психологической поддержкой; навыки оценки социальных условий и ответственности за свое поведение; навыки защиты границ; бесконфликтный и эффективный подход к решению жизненных проблем; навыки принятия решений и решения проблем; навыки обращения за психологической поддержкой; навыки оценки социальных условий и ответственности за свое поведение; навыки защиты границ; бесконфликтные и эффективные навыки общения.

Таким образом, учебный стресс – это абсолютно нормальная реакция организма и неотъемлемая часть образа жизни, связанная с повседневной жизнью каждого студента. Это зависит от того, как долго сам учащийся будет находиться под давлением, и от того, насколько сильным будет образовательное давление. Выполняйте упражнения для поддержания хорошего физического здоровья, и посещайте психолога в колледже во избежаний последствий стресса.

ЛИТЕРАТУРА

1 Gorodetskaya I. V. The evaluation of levels of the academic stress of students VSMU / I.V. Gorodetsky, O.I. Solodovnikova // Bulletin of VSMU. – 2016. – №2. – P. 118–128.

2 Karjakin S. N. The features of the academic stress of students of junior and senior courses / S.N. Karjakin // Researchers note of OSU. Series: The Humanities and Social Sciences. – 2010. – №3. – P. 210–216.

3 Kotova G. N. Socially-hygienic monitoring of influence stress factors on prevalence of educational stresses in the youth environment // Fundamental researches. – 2014. – №7-4. – P. 728–731.

4 Kulikova L.V. Psychological states / L.V. Kulikova // SPb.: Peter. – 2000. – 264 p.

5 Novgorodtseva I. V. The academic stress of medical students: causes and symptoms // Vyatka Medical Bulletin. – 2014. – №3–4. – P. 34–36.

6 Захаренко Т. А., Кулько Е. И., Учебный стресс: причины и проявления [Электронный ресурс]. – URL: https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/17690/1/prfks_2017_117.pdf?ysclid=lf6hcieup593387394 [дата обращения 13.03.2023].

СБОР ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ С. ПАВЛОДАРСКОЕ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ДОМАШНЕЙ АПТЕЧКЕ

ИВАКИНА Ю. И.

студент, Павлодарский колледж сервиса и питания

ФАРГИЕВА К. М.

преподаватель биологии КГП на ПХВ «ПКСиП»

Царство растений играет важную роль в удивительной гармонии жизни, что мы, люди, должны относиться к нашему Зеленому Другу с максимальной заботой, уважением и любовью, на которые только способны люди.

Лекарственные растения являются важнейшим источником растительного сырья для медицинской промышленности. Более 80 % препаратов, применяемых для лечения наиболее распространенных сердечно-сосудистых заболеваний имеют растительное происхождение. Многие люди охотно лечатся травами, полагая, что их использование совершенно безопасно, но это мнение отчасти является неверным. Мы должны всегда помнить,

что лекарственная флора – это наше богатство, а бесхозяйственное потребительское отношение – это преступление [1].

Сбор, заготовка, возделывание на пахотных и пастбищных землях, более 40 % заготовленного сырья поступает из дикорастущих растений. Сохранение лекарственного фонда, величайшего богатства страны, становится важной или неотъемлемой частью охраны природы. Конечной целью охраны природы является создание оптимальных условий для жизни и здоровья казахстанцев. Ключевую роль в обеднении лекарственной флоры играет хищнический урожай, независимо от пополнения ценными растениями. Растение выкапывают, не заботясь о восстановлении, в связи с чем запасы его катастрофически падают, а площадь ареала сокращается. В помощи человека нуждаются и другие растения. Редкие и исчезающие растения отмечены в Красная книга Казахстана.

Воспитанию чувства высокой ответственности каждого за сохранение растительного мира страны должна содействовать деятельность всех учреждений системы воспитания и образования, литература, искусство, средства массовой информации, например, Детский юношеский центр экологии и туризма, Ботанический сад экошколы [2].

Для сбережения редких и исчезающих лекарственных растений на территории Павлодарской области создан Баянаульский национальный парк. Флористическое разнообразие парка насчитывает около 460 видов, включая баянаульскую сосну и чёрную ольху. Это основное направление охраны дикорастущего сырья медицинской промышленности [2].

При заготовки лекарственных растений необходимо соблюдать следующие обязательные требования. Заготовку лекарственных растений должны вести по специально подготовленным сборникам. Сборник должен по ботаническим признакам определить растение, подлежащее заготовке, знать флору развития и части растения, в которых содержащиеся биологический активны веществ достигает минимума, время и способ. Сбору заранее должны изучены редкие и исчезающие растения, которые строго не подлежат сбору [2].

Заготовку вести способом, обеспечивающем воспроизводство запасов. Если растений на участке мало, то отыскать место массового произрастания. При заготовки под земных органов растения уничтожаются, поэтому 10–15 % растений оставляют для возобновления вида. Кару разрешено снимать только с боковых

ветвей, не затрагивая главного ствола. При сборе почек сосны главный ствол дерева должен оставаться не затронутым. При сборе листьев с дерева кустарников нельзя полностью оголять ветви [2].

При заготовке ядовитых растений (например, белена) сборщик должен принять меры предосторожности надеть марлевую повязку, не прикасаться руками к носу, губам и особенно глазам. После работы следует тщательно вымыть руки мылом. Для обеспечения высокого количества сырья сбор надземной части растений проводить только в сухую ясную солнечную погоду в определенного вида и рода часы суток. Запыленные и загрязнённые растения не подлежат сбору, сортировку и удаление примесей нужно провести сразу же после сбора, чтобы избежать вредного взаимодействия [3].

Свежесобранные растения нельзя плотно укладывать в тару, так как они слепливаются, деформируются, становятся непригодным к употреблению. Наибольшее количество действующих веществ находятся в растении лишь в определенные периоды его развития. В зависимости от этого установлены сроки сбора лекарственных растений [3].

Объявлений «куплю корень солодки» в Интернете немало – это растительное сырье требуется во многих регионах России, в Китае, где налажено производство лекарств. В Казахстане солодка растет повсеместно, в том числе и в селе Павлодарское. И не случайно это сбор сделан в селе, ведь самое главное условие к лекарственному растениеводству – это экологическая чистота в условиях произрастания. Собирать в черте города бессмысленно, а село достаточно удаленно находится от промышленных центров, плюс ко всему здесь есть природное разнообразие – колковые леса, степные и солончаковые участки, пойма Иртыша, поэтому можно собирать большой спектр лекарственных растений [4].

Дикорастущие виды плодово-ягодных культур могут быть центром отрасли – шиповник, ежевика, малина, лесная земляника, облепиха, черноплодная рябина, рябина сибирская, – продолжает ученый. Все мы покупаем мукалтин, но проходим мимо алтея и не знаем, что это растение полезно и что мукалтин как раз делают из его корневища. Между тем растение очень неприхотливое и широко распространенное – внешне похоже на мальву с цветками желто-бежевого цвета. Растет у нас на лугах кровохлебка лекарственная – мощное кровоостанавливающее средство. А еще очень много полыни, в Казахстане в целом и в Павлодарской области. Полынь горькую мы рассматриваем исключительно как сорняк, но из этого

растения готовят успокоительные, глистогонные, желчегонные препараты. Она входит в состав напитков, те же абсент и вермут готовят с использованием экстрактов полыни горькой. Или, например, у нас везде в магазинах продается тархун, но люди не понимают, что в его основе – сок полыни-эстрагона (Рисунок 1) [4].

Рисунок 1 – Лекарственные растения в домашней аптечке

Аналогичное растение ромашка аптечная – урожай обычно собирают в период раннего цветения, вовремя или непосредственно перед полным бутонем, а затем оставляют сохнуть в затемненном помещении. Применяется при заболеваниях – как противовоспалительное, кровоостанавливающее, болеутоляющее, желчегонное действие. Грудной сбор – ромашка, фиалка, календула, мята. Применяется при заболеваниях – бронхит, трахеит. Также особое внимание заслуживает, мята перечная – заготавливают верхние верхушки растения и листья в период цветения (с июня по сентябрь). Сушка – после переборки мяту нужно поместить в бумажное полотенце на воздухе что бы ненужная влага испарилась в 2–3 недели занимает сушка при от +20 до +30 °С.

Лекарственное растительное сырье должны маркироваться и храниться в сухих, чистых, не имеющих постороннего запаха, закрытых шкафах, либо в мягких контейнерах. Периодически контролироваться, дабы избежать заплеснения и порчи материала. В основном очень полезны для упаковки мешки тканевые,

мешки из химических волокон и мешки льно-джуто-кенафные, мешки бумажные многослойные, пакеты бумажные двойные или одинарные, либо как в нашем случае, полиэтиленовые мешки (Рисунок 2).

Рисунок 2 – Маркировка лекарственных растений

Природа является источником пользы и опасности для здоровья человека. Выбор лекарств в «зеленой аптеке» богат и разнообразен, но нужно соблюдать осторожность: отравление лекарственными растениями возможно, если вы соберёте их самостоятельно без специальных знаний. При определенном диагнозе заболевания и строгом назначении врача по рекомендации необходимо обратиться как в «зеленую аптеку», так и в обычную.

Необходимо знакомить людей с правилами заготовки, хранения лекарственного сырья и приготовления лекарственных настоев.

«На Земле нет ничего, что нельзя было бы рассматривать как лекарство», – гласит одно из положений тибетской медицины. Мы живем в мире лекарств. Растительный мир нашей страны очень богат, и почти все его представители обладают лечебными свойствами. Однако в условиях экологической тревоги большое значение имеет забота об эффективном использовании природных ресурсов лекарственной флоры в борьбе за здоровье и активное долголетие людей.

Средневековый врач Парацельс писал: «Весь мир – это аптека...». Давайте призовём всех к действиям ради сохранения здоровья планеты. Нам всем принадлежит сыграть свою роль. Осуществление начинается с охраны наших природных ресурсов и заботливого потребления. В конечном счёте Земля только одна, а нас более 7 миллиардов человек, зависящих от её драгоценных ресурсов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Природная аптека [Электронный ресурс]. – URL: <https://kazpravda.kz/n/prirodnaya-apteka/> [дата обращения 10.03.2023].
- 2 Крылов Г. В., Козакова Н. Ф., Лагерь А. А. Растения здоровья. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1989. – 304 с.
- 3 Доброхотова К.В., Писарев А.А. Целебные растения вокруг нас. – Алма-Ата: Казахстан, 1980.
- 4 Удовицкий А. С., Лаптев Ю. П., Тринкер Ю. Г. Этюды о растениях. – Алма-Ата, Кайнар, 1986.

МОНИТОРИНГ РЕЗИСТЕНТНОСТИ БАКТЕРИЙ К ДЕЗИНФЕКТАНТАМ ТЕРАПЕВТИЧЕСКОГО НАЗНАЧЕНИЯ

КАЛЕННИК А. Ю.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

УАЛИЕВА Р. М.

PhD, асоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

Развитие устойчивости к антисептикам и дезинфектантам у госпитальных штаммов микроорганизмов, в частности бактерий, снижает эффективность терапевтических и профилактических мероприятий в стационарах и является важным фактором, способствующим распространению ВБИ. Это указывает на необходимость установления контроля за устойчивостью микроорганизмов к антисептикам и внедрения в практику здравоохранения методов, тормозящих это опасное явление [1, с. 70].

Цель исследования – провести мониторинг резистентности бактерий к дезинфектантам терапевтического назначения.

Материалы и методы исследования

При проведении исследования использовали метод прямого посева на питательные среды [2, с. 9]. Посев был произведен на плотную питательную среду поверхностным методом. В качестве

питательной среды выбран ГРМ-агар, предназначенный для культивирования различных микроорганизмов и являющийся универсальной основой для приготовления дифференциально-диагностических сред, предназначенных для культивирования патогенных энтеробактерий, стрепто- и стафилококков, синегнойной палочки, эшерихий, других микроорганизмов, присутствующих в клинических и санитарных образцах.

Первичный уровень обсеменения определяли после длительного контакта с загрязненными поверхностями (в течение 3–6 часов). Сначала зону исследования поделили на 3 зоны: контрольная зона (без нанесения дезинфицирующего средства); зона, обработанная растворенной таблеткой хлора; зона, которую опрыскали Септолитом.

Затем ватной палочкой, смоченной в стерильном растворе воды для инъекций, брали посев с образцов через определенный промежуток времени (через 15 минут, 1 час, 3 часа и 6 часов). Позже наносили на чашки Петри с питательной средой и помещали в термостат при 25 °С на 7 суток, затем оценивали результат.

Результаты и анализ результатов исследования

Проведено исследование двух дезинфицирующих веществ (Хлорной таблетки и Септолита) для определения более эффективного в борьбе с микроорганизмами (Таблица 1, 2).

Таблица 1 – Анализ количества выросших бактериальных колоний (3-й день эксперимента)

Средство	Через 15 минут	Через 1 час	Через 3 часа	Через 6 часов
Контроль	11	14	36	50
Хлор таблетка	5	7	18	50
Септолит	0	0	1	10

На 3-й день было замечено, что сразу после опрыскивания Септолитом и через час ни одна колония микроорганизмов бактериальной этиологии не выросла на питательной среде. Только через 3 часа появилась 1 колония в чашке Петри с раствором Септолита, а через 6 часов выросло 10 колоний.

В то время как после обработки хлорной таблеткой сразу выросло 5 колоний, а через час – 7 колоний. Через 6 часов по

сравнению с раствором Септолита в чашке с хлорной таблеткой количество колоний возросло в 5 раз.

Самые большие показатели были обнаружены в контроле. Практически сразу выросло 11 колоний бактерий, через час на 3 колонии больше. Но по сравнению с хлор таблеткой этот показатель превышает в 2 раза.

Также можно заметить, что через каждый промежуток времени в течение 6 часов количество колоний росло в определенной прогрессии (Таблица 2).

Таблица 2 – Анализ количества выросших бактериальных колоний (7-й день эксперимента)

Средство	Через 15 минут	Через 1 час	Через 3 часа	Через 6 часов
Контроль	11	20	40	56
Хлор таблетка	7	9	34	70
Септолит	0	0	1	12

По сравнению с третьим днём показатели через семь дней немного возросли. В Септолите через 6 часов выросла только ещё одна колония. В хлорной таблетке первые два показателя (через 15 минут и 1 час) выросли на 2 колонии каждый, а через 3 часа количество колоний выросло в 2 раза по сравнению с третьим днём. Средний показатель за 6 часов в контроле вырос на 4 колонии.

Таким образом, самое большое количество колоний выросло в контроле, зоне без обработки. На 1-ом месте по эффективности находится Септолит, с наименьшим количеством колоний, а на 2-ом месте – Хлорная таблетка.

Септолит Экспресс обладает антимикробной активностью в отношении грамотрицательных и грамположительных (включая возбудителей туберкулеза, возбудителей особо опасных инфекций – чумы, холеры, туляремии) микроорганизмов, вирусов (острые респираторные вирусные инфекции, герпес, полиомиелит, гепатиты всех видов и др.), грибов рода Кандида.

В качестве действующих веществ содержит изопропиловый спирт – 60 %, дидецилдиметиламмоний хлорид – 0,2 %, N,N-бис (3-аминопропил)додециламин – 0,2 %, 2-феноксизтанол – 0,3 %, кроме того в состав средства входят отдушка и вода [3, с. 2].

Хлор таблетка представляет собой таблетку цилиндрической формы белого цвета с характерным запахом хлора. В качестве действующего вещества в состав средства входит натриевая соль дихлоризоциануровой кислоты – 74,6 %, а также вспомогательные вещества: адипиновая кислота, бикарбонат натрия.

Средство обладает антимикробной активностью в отношении: грамотрицательных и грамположительных бактерий, в том числе возбудителей туберкулеза, анаэробных инфекций, особо опасных инфекций – чумы, холеры, туляремии, сибирской язвы (в том числе споровой формы), вирусов (возбудителей энтеровирусных инфекций – полиомиелита I, Коксаки, ЕСНО; энтеральных и парентеральных гепатитов (в том числе А, В, С, D, Е), ВИЧ-инфекции, гриппа; ОРВИ, герпетической, цитомегаловирусной, аденовирусной и др.), грибов и плесеней (в том числе родов Кандида, Трихофитон, Аспергиллос, Мукор) [4, с. 4].

В состав Септолита входят такие активные вещества, как изопропиловый спирт и дидецилдиметиламмоний хлорид, который относится к группе четвертичных аммониевых соединений (ЧАС). В состав хлорной таблетки входят хлорсодержащие соединения. Именно от свойств этих веществ зависит эффективность дезинфектантов.

Наиболее широко в составе ДС применяются в качестве ДВ такие спирты, как этанол (этиловый спирт), 1-пропанол (пропиловый спирт), 2-пропанол (изопропиловый спирт). Спирты обладают бактерицидным, вирулицидным и фунгицидным действием. Изопропиловый спирт в концентрациях не ниже 60 % вызывает гибель микобактерий туберкулеза. Вирулицидная активность спиртов неоднозначна. Липофильные вирусы чувствительны ко всем перечисленным выше трем спиртам. Гидрофильные вирусы (например, вирус гепатита А, полиовирус, энтеровирусы Коксаки и ЕСНО) инактивируются только этанолом.

Средства на основе ЧАС применяют для обработки поверхностей в помещениях при текущей и профилактической дезинфекции, приборов, оборудования. Отрицательное влияние на антимикробную активность ЧАС оказывают катионы металлов, кислая среда, органические вещества, повышенная минерализация воды. ЧАС не проявляют туберкулоцидной и спороцидной активности, инактивируют липофильные вирусы, но избирательно и в высоких концентрациях – гидрофильные вирусы. Для повышения

активности ЧАС в композиционных средствах их используют в сочетании с другими ДВ.

Хлорсодержащие ДС проявляют высокую эффективность и демонстрируют широкий спектр антимикробной активности в отношении всех видов бактерий (в том числе образующих споры), а также вирусов и грибов. С повышением температуры растворов антимикробная активность хлорактивных соединений возрастает. В присутствии органических веществ антимикробное действие хлорактивных ДС снижается за счет взаимодействия хлора с органическим субстратом. Действующими веществами этих соединений являются жидкий хлор, гипохлорит, хлорамин или диоксид хлора [5, с. 16–20].

Таким образом, по результатам исследования можно прийти к выводу, что Септолит Экспресс показал большую эффективность, по сравнению с хлорной таблеткой. Это связано с разностью составов. В состав Септолита входят два активных вещества против бактерий: спирт и четвертичные аммониевые соединения, а в хлорную таблетку – только хлорсодержащее соединение, у которого механизм воздействия осуществляется медленней, чем у спиртов, разрушающих клеточные мембраны и вызывающих денатурацию белка.

ЛИТЕРАТУРА

1 Корчак Г.И., Клименко И.В., Сурмашева Е.В., Ромененко Л.И., Горваль А.К. Механизмы резистентности бактерий и вирусов к дезинфектантам и антисептика // *Environment & Health*. – 2019. – № 4. – С. 70–79.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizmy-rezistentnosti-bakteriy-i-virusov-k-dezinfektantam-i-antiseptikam/viewer>

2 Микробиология: методические рекомендации к лабораторным занятиям и контроль самостоятельной работы студентов / Авт.-сост. В. В. Лысак, Р. А. Желдакова. – Мн. : БГУ, 2002. – С. 100.

URL: http://www.bio.bsu.by/microbio/files/metod_micrometod2002.pdf

3 Барский Д. В., Инструкция № 2–2 по применению дезинфицирующего средства «Септолит», 2011 г. – С. 27.

4 Чуприна О.Е., Инструкция 06/17 по применению дезинфицирующего средства «Таблетки хлорные номер 1» ТУ 20.20.14-006-037011453-17, 2017 г. – С. 23.

5 Шестопалов Н. В., Пантелеева Л. Г., Соколова Н. Ф., Абрамова И. М., Лукичев С. П. Федеральные клинические рекомендации по выбору химических средств дезинфекции и стерилизации для использования в медицинских организациях – М., 2015. – С.67.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ІРІ ҚАРА МАЛДЫҢ ЭХИНОКОККОЗ ЭПИЗООТОЛОГИЯСЫ

МАНАП Д. Қ.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.,
КАЛИЕВА А. Б.
б.ғ.к., меңгеруші, «Биология және экология» кафедрасы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Эхинококк ұзындығы 2,5–6 мм, ені 0,25–0,8мм. Оның 4 сорғышпен, саны 50-ге жететін екі қатарлап орналасқан ілмекшелермен қамтылған алмұрт тәрізді басы (сколекс) болады. Басынан кейін мойыны және 3–4 бунақтары (сегменттер) орналасады. Алғашқы екі сегмент жетілмеген, үшінші сегмент гермафродит, төртіншісі жетілген (жұмыртқаға толы). Пісіп жетілген төртінші сегменттің ұзындығы 2–3 мм-ге дейін болады. Ішінде бүйіңкі шығыңқылары бар жатыры орналасқан. Жатырдың іші саны 400–600-ге жететін жұмыртқаларға толы. Жұмыртқа ішінде алты ілмекті ұрық – онкосфера болады [1, 752 б.].

Жыныстық жетілген түрі (эхинококк таспа құрты) соңғы иесінің денесінде паразиттенеді. Соңғы иелері жыртқыштар: ит, түлкі, қасқыр, шиебөрі, сілеусін, арыстан. Дөрнәсілдік кезең (эхинококк кисталары) аралық иелерінде мекен етеді. Оларға адам, шөпқоректілер жатады [2, 227 б.].

Жыртқыштар эхинококкозбен ауырады олардың аралық иелерімен қорек еткенде. Ащы ішектің шырышты қабатында таспа құрттар пісіп жетіліп, ересек формасына ауысады. Жануардың нәжісімен паразиттің жетілген сегменттері шығады. Осы буындары сыртқы ортада жылжымалы болады, нәжістен шығып радиусы 20–30 см алаңда таралып кетеді. Жылжу барысында қабықтары ашылып, жұмыртқалары сыртқа шығады. Шөпқоректілерде шөппен бірге жұмыртқаларды (онкосфера – ұрықтық саты) немесе жетілген сегменттерді жеп қойғанда эхинококк кисталары (дөрнәсіл) дамиды. Ауыз арқылы эхинококкоз жұмыртқалары

жануардың ішегіне енеді. Малдың асқорыту сөлі паразиттің жұмыртқа қабығын ерітіп жібереді де ұрық алты ілмекті дернәсіл (онкосфера) ішек қабырғаларына енеді. Паразит ілмектері арқылы ішектің қабырғасынан қақпалы венаға түседі, ары қарай қанмен бауырға түседі. Көпшілігі бауырдың тосқауылынан өте алмай оның капиллярларында орналасады. Кейін біркамералы көпіршік (циста) түзеді. Кейбір ұсақ дернәсілдері кіші қанайналым жүйесі арқылы өкпеге, кейбіреуі үлкен қанайналым жолы арқылы бүйрекке, миға, сүйектерге, көкбауырға бекінеді. Эхинококк ларвоцисті (біркамералы көпіршік) инвазиялық стадияға үш айдан ерте өтпейді. Эхинококк кисталарының өсуі көп жылға созылуы мүмкін. Иттер мен басқа да жыртқыштар ауруды көбінесе бауырда немесе басқа да мүшелерде орналасқан эхинококкпен зақымданған мүшелерді жеу арқылы жұқтырады. Кисталардың ішінде көптеген протосколекстер болады, олардан ересек эхинококктар жыртқыштардың ішегінде дамып, қоршаған ортаға жетілген сегменттерін бөледі (жұқтырудан кейінгі 2–3 айда) [3, 18 б.]. Дернәсіл мүшеге орныққан кейін лавроциста (біркамералы көпіршік немесе киста) дамиды. Көпіршік сколекстер мен пісіп жетілген капсулаларға қорғаныш қабатын атқаратын сұйықтыққа толы болады. Сколекстер капсулалардан бөлініп киста сұйықтығында еркін жүзе алады. Уақыт өте келе киста дәнекер ұлпамен қапталады. Кисталар ондаған жылдар бойы иесінің ішінде өмір сүріп, үлкен өлшемдерге дейін жетеді [4, 354 б.].

Гидатидті кисталар бауырдың барлық аймағында орналаса алады. Көбінесе (50–80 % жағдайда) оң жақ бөлік зақымданады. Оң жақ бауырдың өзі үлкен және сондағы қақпа венасының өлшемі кеңірек келеді, ол арқылы паразиттердің ұрықтары енеді. Бауырдың сол жақ бөлігінің инвазиясы шамамен 30 % жағдайда байқалады, ал оң және сол жақ бірге 20–30 % құрайды. Паразитарлы кисталар әдетте жалғыз болады, шамадан көп гидатидомалар 1/3 жағдайда кездеседі [5, 113–6]. Эхинококк ларвоцисті бауырда, өкпеде, көкбауырда, бүйреkte, мида, сүйек тінінде орналасады. Жыныстық жетілген цестодтар Canidae тұқымдасының жіңішке ішегінде мекен етеді [6, 192 б.].

Дефинитивті (негізгі) иелері – иттер, қасқырлар, шиебөрілер, түлкілер Canidae тұқымдасына жататын жануарлар. Жыныстық жетілген формасы осы жыртқыштардың жіңішке ішегінде паразиттенеді. Аралық иелері – ірі және ұсақ мал, шошқа, жылқы, түйе, бұғы, т.б. Эхинококктың дернәсілдік (көпіршікті) кезеңі

барлық ауылшаруашылық жануарлары мен адамдарда жиі бауыр мен өкпеде, көкбауырда, бүйреkte орналасады [7, 304 б.].

Аурудың бастапқы кезеңінде эхинококкозды диагностикалау қиын, өйткені инвазия ұзақ уақыт бойы симптомсыз өтеді, содан кейін көптеген басқа ауруларға ұқсас белгілер пайда болады. Эхинококкозды ерте диагностикалаудың аспаптық клиникалық әдістері жасалғанына қарамастан, аурудың паразиттік сипаты иммунологиялық әдістермен немесе паразитологиялық диагностикамен (протосколекстерді, ілмекшелерін, еншілес көпіршіктерді, кисталардың қабық фрагменттерін қақырықта, зәрде, дәретте анықтау) анықталады. Рентгендік және радиоизотоптық зерттеулер салыстырмалы болып табылады, өйткені инвазиялық ауру өзінің табиғаты мен топографиясы бойынша оған ұқсас көрініс беретін бірқатар басқа ауруларды (қатерсіз және қатерлі ісіктер, паразиттік емес кисталар, туберкулез) имитациялайды. Эхинококкоздың диагностикасы клиникалық, рентгенологиялық, радиоизотоптық, иммунологиялық және басқа да биологиялық зертханалық мәліметтерге негізделген [8, 208 б.].

Эхинококкоз таралуының негізгі көзі малшы иттер және қаңғыбас иттер болып табылады. Кейбір қой өсіру аудандарында олардың жұқтыру деңгейі жоғары дәрежеге жетеді. Аралық және негізгі иелері негізінен көктемде және күзгі мезгілде жұқтырады, бұл гельминттердің жұмыртқалары мен дернәсілдерінің тіршілігіне ең қолайлы экологиялық жағдайлармен, малдың қырылуымен, сойылуымен, иттер мен жыртқыштардың зақымдалған мүшелерге қолжеткізілуімен түсіндіріледі. Жылдың осы мезгілі мал жолының бойында қорымдар болмаған кезде, қой бағудың көшпелі жүйесі кезінде иттердің жақпай жұқтыруына қолайлы.

В е т е р и н а р л ы қ - с а н и т а р л ы қ ж а ғ д а й д ы н қанағаттанарлықсыздығы, малды союға арналған орталықтандырылған ғимараттардың болмауы, зақымданған мүшелерді дер кезінде жоймау инвазияның жаппай таралуына ықпал етеді. Қазақстанда 471 045 қойды тексергенде орта есеппен 1 жастағы қозылардың 7,8 %, 1 жастан 2 жасқа дейін – 11 %, 2 жастан 3 жасқа дейін – 16,6 %, 3 жастан 4 жасқа дейін – 25,4 %, 4 жастан бастап және жоғары – 28,4 %-ы ауруға шалдыққаны анықталды [9, 776 б.].

Ішкі мүшелер және/немесе бұлшықеттер бірнеше рет зақымданған жағдайда ұшаны немесе мүшені утилизацияға

жібереді. Дербес бір рет зақымданған жағдайда тек зақымдалған бөліктерді жояды, зақымданбаған мүшелерді шектеусіз қолданады.

Сонымен қатар, эхинококкпен ауырған жануарлардан алынған өнімдерді санитарлық бағалау еттің органолептикалық, физика-химиялық және бактериологиялық зерттеулерінің нәтижелері бойынша жүргізіледі. Өкпеде үштен астам эхинококк ларвоцисті және сәйкес биохимиялық өзгерістер анықталса, ұшаны, басын және ішкі мүшелерін өнеркәсіптік өңдеуге жіберіледі.

Еттің физика-химиялық, биохимиялық және бактериологиялық зерттеулерінің нәтижелері гликогеннің, С витаминінің, майдың, ақуыздың, алмастырылмайтын аминқышқылдарының, натрийдің, калийдің айтарлықтай төмендеуін, ылғал деңгейінің жоғарылауын (гидремия) растайды; шартты-патогенді микроорганизмдердің көбеюін көрсетеді [10, 192 б.].

Павлодар облысы бойынша 2022 жылдың малды сойғаннан кейінгі ветеринариялық-санитариялық сараптаудың нәтижелері 1, 2, 3 – кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Союға әкелінген жануарлардың саны және жағдайы

ҚР Павлодар обл., Павлодар ауыл шаруашылығы Министрлігінің ветеринариялық бақылау және қадағалау комитеті	Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2014 жылғы 25 ақпандағы № 16-07 / 114 бұйрығына 44-қосымша					
Индекс: 12-вет						
Жиілігі: ай сайын	2022 жыл					
Аурудың атаулары және өткізілген іс-шаралар	Ірі қара мал	Шошқалар	Қойлар мен ешкілер	Жылықтар, бұғылар, түйелер	Құстар	Қояндар
Жануарлар әкелінді және тексеріп қаралды	30163	120336	10366	6399	149194	41
Әкелінгендер ішінен ауырғандар анықталды	77	2843	61	10	0	0
бруцеллезбен						
туберкулезбен						
аусылмен						
шошқа обасымен						
лейкозбен						

басқа жұқпалы аурулармен						
жұқпалы емес аурулар	77	2843	61	10	0	0
тасымалдау кезінде өлім-жітімге ұшырағандар						
кәсіпорындардың қоржайларында өлім-жітімге ұшырағандар						
санитариялық союға жолданды	750					
залалсыздандыруға (кг)						
жойылды						

Кесте 2 – Сойғаннан кейінгі ветеринариялық-санитариялық сараптаудың нәтижелері

ҚР Павлодар обл., Павлодар ауыл шаруашылығы Министрлігінің ветеринариялық бақылау және қадағалау комитеті 2022 жылдың ИНДЕКС 1-ВЕТ	Әкімшілік деректерді жинауға арналған пішін. Жануарларды, жануарлардан алынатын өнімдер мен шикізатты өндіруді, дайындауды (союды), сақтауды, қайта өңдеуді және өткізуді жүзеге асыратын объектілерде жануарлардан алынатын өнімдер мен шикізатқа ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізу туралы есеп					
Аурулардың атаулары және өткізілген іс-шаралар / наименование болезней и проведенные мероприятия	Ірі қара мал	Шошқалар	Қойлар мен ешкілер	Жылықтар, бұғылар, түйелер	Құстар	Қояндар
1. Аурулар анықталды, бас	355	2847	61	19		
Сібір жарасы						
Туберкулез						
Сальмонеллез						
Аусы						
Лейкоз						

Цистицеркоз (финноз)							
Эхинококкоз							
Фасциолез							
Дикроцеолез							
Трихинеллез							
Диктиокаулез							
Басқа жұқпалы аурулар (бруцеллез)	278						
Басқа инвазиялық аурулар							
Жұқпалы емес аурулар/незаразные болезни	77	2847	61	19	0	0	
2. Ветеринариялық-санитариялық іс-шаралар							
Ет жіберілді, тонна:							
Залалсыздандыруға							
Утильдеуге							
Субөнімдері жолданды, тонна:							
Залалсыздандыруға		264,18					
Утильдеуге	1,92	341,1	41,1	1,45	0,87	0	
3. Шаруашылықтардан алынған ет, тонна:	1793,546	583,3	52,2	263,232	1349,128	0	
Олардың ішінде:							
Залалсыздандырылды							
Утильденді (бауыр, бүйрек, өкпе, жүрек, бас, құйрық, тері) кг.	1232,2						

Кесте 3 – 2022 жыл үшін ішкі сауда объектілерінде жануарлардан алынатын еттер мен басқа да азықтарды ветеринариялық-санитариялық сараптау

	Ірі қара малдың	Шошқалардың	Қой және ешкілердің	Жылқы, құс	Сүт және сүт өнімдері		Жұмырт қалар		Басқа тамақ өнімдері (балық, ет өнімдері, бал, өсімдік текті өнімдер)	
					Партия	Тонна	Партия	Мын, дана	Жағдай	Тонна
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Қаралғаны (сараптама өткізілді) – барлығы	12826	3938	3775	4274	1989	2682,68	300	424 395	300	3361,07
Зертханалық зерттеулер жүргізілді	4835	19510	15100	16765	10330	0	900	0	1499	0
Тексерілгендердің ішінен аурулар анықталды:										
Сібір жарасы										
Туберкулез										
Сальмонеллез										
Цистицеркоз (финноз)										
Трихинеллез										
Эхинококкоз	6	0	0	0						

3-Кестенің жалғасы

Басқа инвазиялық аурулар										
Басқа жұқпалы аурулар										
Тексерілген ұшалар мен ішкі ағзалардың ішінен ауру деп танылғандар жолданды										
Залалсыздандыруға										
Утильдеуге	0,026	0	0	0	0	0	0	0	0	

Аурудың бастапқы кезеңінде эхинококкозды диагностикалау киын, өйткені инвазия ұзақ уақыт бойы симптомсыз өтеді, содан кейін көптеген басқа ауруларға ұқсас белгілер пайда болады. Эхинококкозды ерте диагностикалаудың аспаптық клиникалық әдістері жасалғанына қарамастан, аурудың паразиттік сипаты иммунологиялық әдістермен немесе паразитологиялық диагностикамен (протосколекстерді, ілмекшелерін, еншілес көпіршіктерді, кисталардың қабық фрагменттерін қақырықта, зәрде, дәретте анықтау) анықталады.

Ветеринарлық-санитарлық жағдайдың қанағаттанарлықсыздығы, малды союға арналған орталықтандырылған ғимараттардың болмауы, зақымданған мүшелерді дер кезінде жоймау инвазияның жаппай таралуына ықпал етеді. Эхинококкозды жоюда және синантропты ошақтарда «ауыл шаруашылық малдары – иттер» буынын үзу инвазия айналымын тоқтатуда ең тиімді шара болып табылады. Эхинококк кистасынан зардап шеккен малдың мүшелері мен өлекселерін иттерге беруді тоқтату жыртқыштарды эхинококк инфекциясынан қорғайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Лысенко А. Я. Клиническая паразитология: руководство / А. Я. Лысенко, М. Г. Владимирова, А. В. Кондрашин, Дж. Майори. – Женева: ВОЗ, 2002. – 752 с.
- 2 Доровских Г. Н. Изменение структуры компонентных сообществ паразитов с возрастом хозяина / Г. Н. Доровских, В. Г. Степанов // Экология. – 2008. – №3. – 227 с.
- 3 Аманжол Р. А., Сулейменов М. Ж., Тулеуханов А. И др. // Рекомендации. «Ларвальные цестодозы овец и меры борьбы с ними в ЗКО». – Уральск. – 2011 – 18 с.
- 4 Петровский А. В. Паразитология / А. В. Петровский. – Минск: Светач, 2007. – 354 с.
- 5 Милонов О. Б., Рабкин И. Х., Гуреев Х. Ф. Компьютерная томография в диагностике эхинококкоза печени. Хирургия. Журнал им. Н. Н. Пирогова 1983; 113–6.
- 6 Новак М. Д., Енгашев С. В. Паразитарные болезни животных: Учебное пособие. – М.: РИОР: ИНФРА-М, 2013. – 192 с.
- 7 Лутфуллин М. Х., Латыпов Д. Г., Корнишина М. Д. Ветеринарная гельминтология: Учебное пособие. – СПб.: Издательство «Лань», 2011. – 304 с.
- 8 Геллер И. Ю. Эхинококкоз. – М.: Медицина, 1989. – 208 с.

9 Акбаев М. Ш., Василевич Ф. И., Акбаев Р. М., Водянов А. А., Косминков Н. Е., Пашкин П. И., Ятушевич А. И. Паразитология и инвазионные болезни животных – 3-е изд., перераб. доп. – М.: Колосс, 2008. – 776 с.

10 Новак М. Д., Енгашев С. В. Паразитарные болезни животных: Учебное пособие. – М.: РИОР: ИНФРА-М, 2013. – 192 с.

ЖАНУАРЛАР ДҮНИЕСІ МЕН СУ БИОЛОГИЯЛЫҚ РЕСУРСТАРЫН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ

МЕРГЕНБЕК Ж. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАЛИЕВА А. Б.

б.ғ.к., биология және экология кафедрасының меңгерушісі,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАБДОЛЛА М. О.

оқытушы, биология магистрі, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Су биологиялық ресурстарының экономикалық мәні, сумен байланысты салыстырмалы қызметтер арқылы анықталуы мүмкін. Су биологиялық ресурстары, ақуатикалық өнімдер мен тамыр суының экологиясы, биологиялық орындалуы мен ерекшеліктері туралы өзекті ақпараттық түсініктер құрылуында талдаулар, жұмыс істеулері және білім алуда. Жануарлар дүниесі объектілері мен су биологиялық ресурстарының экономикалық құндылығын бағалау табиғи ресурстарды пайдалануды реттеуге және оларды болашақ ұрпақ үшін сақтауға мүмкіндік беретін маңызды міндет болып табылады. Жануарлар әлемі мен су биологиялық ресурстары көптеген елдердің экономикасында, әсіресе балық аулау және аң аулау өнеркәсібі дамыған елдердің экономикасында маңызды рөл атқарады. Олар өнеркәсіпті азық-түлікпен қамтамасыз етеді, сонымен қатар көптеген жергілікті қауымдастықтар үшін негізгі табыс көзі болып табылады. Сонымен қатар, жануарлар әлемі мен су биологиялық ресурстары экожүйелердегі тірі организмдердің өртүрлілігін қолдай отырып, экологиялық тепе-теңдікте маңызды рөл атқарады. Жануарлар әлемі мен су биологиялық ресурстарын экономикалық бағалау олардың нарықтық құнын бағалауды және олардың экологиялық құндылығын бағалауды қамтиды. Нарықтық құн балық, ұлулар, аң және т.б. сияқты осы ресурстардан алынған өнімдерді сату бағасын қамтиды. Экологиялық құндылық осы

ресурстардың экологиялық тепе-теңдікті сақтауға, табиғатты қалпына келтіруге және қорғауға, сондай-ақ экотуризмге және мәдени және білім беру бағдарламаларын дамытуға қосқан үлесін бағалауды қамтиды. Жануарлар әлемі мен су биологиялық ресурстарын экономикалық бағалаудың бірнеше тәсілдері бар. Олардың бірі – бұл ресурстарды жоғалту немесе азайту құнын бағалау. Мысалы, егер балық аулау олардың санының азаюына әкелсе, онда балық массасының азаю құнын балықтар жойылмаса, балықшылар алатын ықтимал пайда негізінде бағалауға болады. Тағы бір тәсіл - жануарлар әлемі мен су биологиялық ресурстарының экологиялық қызметтерге қосқан үлесін бағалау. Мысалы, балық су экожүйесіндегі басқа түрлердің популяциясын бақылау функциясын орындай алады. Өркениет суға тәуелді-теңіз, өзендер, көлдер, бұлақтар мен батпақтар адам өмірінің барлық аспектілеріне әсер етеді. Қазіргі өркениетті өмірдің ажырамас бөлігі болып табылатын өндірістік нысандардан кір мен қалдықтарды кетірумен қатар, ішуге және тұрмыстық қажеттіліктерге арналған сумен жабдықтауға көп көңіл бөлінді – мұның бәрі өте маңызды және дәстүрлі және артықшылықты PR құқықтарымен, сондай-ақ қазіргі заманғы өнеркәсіптің ыңғайлылығы мен пайдасымен байланысты. бұл бірқатар маңызды табиғи су ресурстары халық көп және ұмытып кете жаздады. Бұл: а) Жануарлар ресурстары: балықтар, тасбақалар, бақалар, мидиялар, моллюскалар, құстар мен сүтқоректілер; б) өсімдік ресурстары: маңызды жануарлардың қоректену және ұя салу орындарын қамтамасыз ететін су өсімдіктері, ағындар бойындағы бұталы ағаштар; (с) мұражай ресурстары: болашақ ғылыми зерттеулер мен практикалық пайдалану үшін су және жағалау фаунасының қорықтары; d) рекреациялық ресурстар: жүзу, есу, кемпинг, балық аулау, балық е) эстетикалық ресурстар. Бұл ресурстарды сақтау көбінесе халықаралық деңгейде танылғандармен қайшы келеді. Доптың табиғаты туралы көп жазылды, бірақ оған квази-би шеңберлерінде де аз көңіл бөлінді. Тренд «жақсарту» және «даму» болды су ресурстары, оның ішінде ағындар мен көлдердің шекаралары, жолдар мен жолақтар [1]. Табиғи жағдайларға тәуелді және адамзат үшін құнды тірі организмдердің қажеттіліктерін ескермей. Сонымен қатар, біздің жағалаудағы және ішкі сулардағы және шеттердегі биологиялық өнімдердің мөлшері бағаланбаған деп айтуға негіз бар. Біріншіден, кейбір позициялар бойынша санақ есебінде мұндай өнімдерге берілген ақшалай құндылықтар тым аз болды. Бұл өнертабыстың кездейсоқ сипаты дәлсіздікке

әкелді. Нарықтық арналар арқылы нақты жеткізілген өнімдер ғана жергілікті болып саналды, ал жеке жеткізілімдер көбінесе, егер әдеттегідей болмаса, алынып тасталды. Тұщы су балықтары мен мидиялардың биологиялық ресурстарының құндылығы Ең құнды Тұщы су балықтары мен моллюскалар мыналарға байланысты құрғақ маусымда таза түбі, мол өсімдіктері және жақсы су ағыны – біздің ағындарымызды алғашқы уақытта сипаттайтын жағдайлар [3]. Тазалау ағаштан мен ағынның ағынын, ағынның жиегінің көлеңкесін және т. б. өзгерттім, бұл зиян келтіреді Тұрмыстық және өндірістік ағынды суларды сұйылту сипатын өзгертті су және түбін балшықпен жауып, балықтар мен олардың серіктерінің өліміне немесе жарақаттануына әкелді [4, 455 б.]. Біздің елдің қоныстануы мен ерте дамуында балықтар өте маңызды болды. Онда шортан, лосось, форель, алабұға, лосось балығы, жыланбалық.

Нарық жағдайында су тауар ретінде қарастырылады. Гидросфера қорларын толық қалпына келтіру үшін 2800 жыл қажет. Осы кезеңді адамның өмір сүру мерзімімен салыстырған кезде, бірнеше ұрпақтың өмір сүруінде су – бұл табиғи ресурстар. Көптеген елдерде мемлекет бақылайтын ғылыми анықталған баға суды тұтынуды реттей алады. Мұндай бақылау осы ресурстың стратегиялық маңыздылығына және, әдетте, су нарығының болмауына байланысты. Тұтынушылардың әртүрлі санаттары үшін су ақысын анықтау барлық елдердің экономистері үшін өзекті міндет болып табылады. Бұл ретте су ресурстарын олардың географиялық белгілері бойынша да, сапалық құрамы бойынша да жіктеуді жүргізу маңызды болады. Ресей Федерациясының су ресурстары шамамен 4454 км құрайды [2]. Адамдар үшін ең құнды тұщы сулардың қоры өзен арналарында, көлдерде және жер асты Сулы горизонттарында (500 м) таяз орналасқаны анық. Мұздықтардағы, теңіздегі және мұхиттардағы сулар болашақтың ресурстары болып саналады. Материалдық өндірісте суды пайдалану тұрғысынан «су ресурстары» ұғымын жердегі судың жалпы қорымен сәйкестендіру мүмкін емес. Су ресурстары-бұл оның қорларының қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін техникалық қол жетімді және экономикалық тұрғыдан тиімді бөлігі. Елдің әртүрлі аймақтарын табиғи байлық тұрғысынан қарастыра отырып, ең алдымен су ресурстарының болуына назар аударылады. Су ресурстарын осы мақаланың авторы зерттейтін Таулы Алтай айтарлықтай гидравликалық ресурстарға ие. Гидрографиялық желіде ұзындығы 60 мың км-ден асатын 20 мыңнан астам су

ағындары және жалпы ауданы 700 шаршы км-ден асатын 7 мыңға жуық көлдер бар. Ең үлкен көл Телецкое ауданы су айна - 230,8 шаршы км және максималды тереңдігі 325 метр. Алтай таулы көлдерінде жоғары сапалы тұщы судың орасан зор қоры бар. Тек Телецкий көлінде 40 текше км-ден астам таза су бар. Республиканың жер асты суларының әлеуетті қорлары тәулігіне 22 000 мың текше метрге бағаланады, қазіргі заманғы пайдалану тәулігіне шамамен 44 мың текше метрді құрайды. Алтай тауларында емдік минералды су көздері белгілі. Алтай мұздықтарында тұщы судың үлкен қоры бар. Ескерілген Алтай мұздықтарының жалпы мұз көлемі 57 текше метрге жетеді. км, бұл 52 текше метрге сәйкес келеді. км су. Жалпы, мұздықтардағы су қоры Алтай өзендерінің орташа жылдық көпжылдық ағынынан жылына 43 текше км-ге асады.

Табиғи ресурстардың экономикалық құндылығы және оны анықтау келесі тәсілдерге негізделген (Нарықтық бағалау; Жалға алу; Шығынды тәсіл; Мүмкіндік құны; Жалпы экономикалық құндылық). Табиғи ресурстарды, соның ішінде су ресурстарын нарықтық бағалау оларды пайдалануды реттеуге мүмкіндік береді, бірақ көбінесе төмен бағаланады, өйткені ол көптеген факторларды, соның ішінде экологиялық факторларды ескермейді, бұл сыртқы шығындар мен әлеуметтік шығындарды ескермеуге байланысты. Дәстүрлі нарық, әдетте, қоршаған ортаның бір ғана функциясын – ресурстық шикізатты бағалауға мүмкіндік береді. Соңғы жылдары ғана ресурстарды игерудің тағы екі маңызды функциясына – ассимиляциялық және рекреациялық экономикалық бағалау жүргізуге күш салынды. Жалдау тәсілі үшін, ең алдымен, ресурстардың шектеулілігі мен бірегейлігі фактісі маңызды. Су, өндірістің басқа факторлары сияқты, тоғанның табиғи қасиеттеріне байланысты болатын өнімді жасауға қатысады. Гидравликалық ресурстарды пайдаланудың ең жақсы тәсілдерімен жалдау ақысы алынады. Бұл ретте су объектісін пайдаланудан экономикалық көрсеткіштерді барынша арттыру міндеті туындайды. Мұндай объект жабық су қоймасы, өзен учаскесі, артезиан ұңғымасы және т. б. болуы мүмкін. өздігінен немесе оларды пайдалану процесін қамтамасыз ететін иммобилизациялық қорлармен бірге (гидротехникалық құрылыстар және т.б.). Су қоймасына қол жеткізуді қамтамасыз ететін қорларға иелік ететін адам рента кірістерін қалыптастыру және бөлу процесіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Суға деген қажеттіліктің артуы оның жаңа көздерін экономикалық тұрғыдан игеру қажеттілігін тудырады, олардың

пайдалану қасиеттері бойынша ерекшеленеді (судың сапасы, тұтынушыдан қашықтығы және т.б.), бұл дифференциалды аннуитеттің қалыптасуына объективті жағдай жасайды. Қосымша материалдық және еңбек шығындарын арттыру су объектісінің сапалық жағдайын жақсартуға, судың жоғалуын азайтуға және т. б. ресурстар дифференциалды аннуитеттің пайда болуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Апатова, Н. В. Су ресурстары және оларды бағалау әдістері [электрондық ресурс] / Н. В. Апатова, Л. Н. Акимкина. – Қол жеткізу режимі: 1998 жылғы мемлекеттік есеп. 1 – бөлім.
- 2 [Электрондық ресурс] кіру режимі: <http://www.wdcb.ru>
- 3 Петрова, Л. Н. Алтай Республикасы ормандарының Фиторекреациялық әлеуеті әлеуметтік экономикалық бағалаудың әдістемесі мен әдістері [Мәтін] / Л. Н. Петрова, Г. Г. Шалмина. – Новосибирск: СГГА, 2004. – 147 б.
- 4 Гирусов, Э. в. экология және табиғатты пайдалану экономикасы [Мәтін] / Э. В. Гирусов және басқалар – М. : Заң және құқық, бірлік, 1998. – 455 с.
- 5 Голуб, а. а. табиғатты пайдалануды басқарудың экономикалық әдістері [Мәтін] / А. А. Голуб, Е. Б. Струкова. – М. : Ғылым, 1993. – 136 б.

ПАВЛОДАР ҚАЛАЛЫҚ САЯБАҒЫНЫҢ ФЛОРАСЫ

МУЗДАФИЙ Д.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АМАНОВА Г. К.

б.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі уақытта мәдени ландшафттың көптеген анықтамалары бар. Мәдени ландшафт-бұл күрделі аумақтық жүйе, онда адам белгілі бір мәдени құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде шешуші рөл атқарады. Мәдени ландшафттың маңызды функцияларының бірі оның жердің тарихи жадын таратудағы ерекше рөлі болып табылады. Көп компонентті және өзара байланысты болғандықтан, мәдени ландшафт ақпарат түрлерінің алуан түрлілігімен және байлығымен сипатталады. Бұл архитектуралық құрылымдар, табиғи-техника немесе табиғи объектілер, тұрмыстық заттар, әртүрлі жазбаша көздер, соның ішінде мұрағат материалдары, өнер туындылары,

әдебиет, музыка, кино және театр. Тарихи жадтың бір бөлігі дәстүрлі технологиялар, фольклор, топонимия және т. б. арқылы беріледі. Мәдени ландшафт мұра объектісі ретінде бірқатар ерекше қасиеттерге ие. Мәдени ландшафттың түпнұсқалығы, Тарихи репрезентативтілігі және деректі сипаты ерекше қызығушылық тудырады [1, 26 б.].

Облыс аумағында республикалық және халықаралық мәндегі мемлекеттік табиғи қорық қорының геологиялық, геоморфологиялық және гидрологиялық объектілері бар. Олар ерекше экологиялық, ғылыми және мәдени құнды болып табылады, және ерекше табиғи қорғалатын табиғи территория санатына енген.

Өсімдіктер дүниесі-нағыз тіршілік атауларының тірегі. Ол өлі табиғат пен тірі табиғат аралығындағы дәнекер, яғни органикалық емес заттарды адам мен хайуанаттар қабылдай алатындай етіп, бойына түрлі микроэлементтерді, витаминдерді және басқа тіршілік негізіне қажетті заттарды жинақтайды.

Сонымен қатар жасыл өсімдіктердің басты ролі-табиғатты СО₂-дан арылтып, оны О₂-мен байытып отыруында, яғни ұлы ғалым К.А.Тимирязевтің сөзімен айтқанда О₂ фабрикасы міндетін атқарады [2, 36–37 б.].

Өсімдіктің міндеті мұнымен ғана шектеліп қоймайды. Олар топырақ құнарлығын арттырып, оны N₂-мен байытады, әрі ең бастысы адамның күнделікті өміріне қажетті заттармен қамтамасыз етіп отырады. Айталық, дастарханда қойылатын нан мен киетін киімге дейін осы өсімдіктің дүниесінен алынады.

Нәтижелер мен талқылау. Біз зерттеуіміз барысында Павлодар қалалық саябағындағы флора түрлеріне жүйелік, биоморфологиялық, экологиялық, фитоценоздық, геоморфологиялық сынды талдаулар жүргізіп, талдадық.

Флораны зерттеу үшін екі негізгі әдіс қолданылды:

1 Маршруттық-экскурсиялық. Оның барысында Павлодар қалалық саябақтың аумағы бойынша оның бүкіл аумағын қамтып, өсімдіктердің барлық түрлерін жинау үшін маршрут ойластырылып, өткізілді.

2 Стационарлық (геоботаникалық алаңдарды төсеу әдісі). Оның барысында жалпы әдістеме бойынша үш алаң салынды.

Геоботаникалық алаңдар мен трансекталар салу әдістемесі.

Өсімдіктер - бұл белгілі бір аумақтағы өсімдіктер қауымдастығының жиынтығы. Алаңдар өсімдіктер қауымдастығының, фитоценоздың ерекшеліктерін зерттеу үшін

салынған. Өсетін барлық түрлер көрсетіледі, олардың көптігі, фенофазалары анықталады. Трансекта - бұл ұзын және тар жолақ, 100 м немесе одан да көп, мысалы: жартастан, қыраттан және т.б. өтеді. Алаңның географиялық орналасуы (трансектаның), топырақ типі, ылғалдану шарттары, көлбеулігі (градуспен) (егер учаске біркелкі болмаса), проективті жабын (яғни өсімдіктер жер үсті бөліктерімен жабылатын аумақтың шамамен %), антропогендік әсер анықталады. Әдетте алаңдар нөмірленеді. Алаңдар (трансекталар) маршруттағы әртүрлі қауымдастықтарда салынады [3, 44 б.].

Егер жер бедері біркелкі болмаса немесе әр түрлі жерлерде өсімдіктер аздап өзгерсе бірнеше алаң салған жөн. Содан кейін алаңдар әртүрлі беткейлерде және т.б. салынады. Сынақ алаңы зерттелетін қауымдастыққа тән болуы керек, яғни біртекті, ең тән түрлерді қамтуы керек және жануарлар мен адамдардың әсері болмауы тиіс. Трансекта әдетте түрлер құрамы бойынша біртекті емес алаңдарды алады. Әр алаңда міндетті түрде қауымдастық атауы беріледі (яғни, ең кішкентай өсімдіктер қауымдастығы). Бұл атау әртүрлі деңгейлердегі басым түрлердің атауларынан қалыптасады [4, 58 б.].

Мысалы, Қыналы қарағай немесе шөпті қарағай, бетегелі-шөпті қауымдастық немесе қоңырбасты – сүтті - шөпті және т.б. Алаңдағы проективті өсімдік жамылғысы (%- бен), яғни өсімдік жамылғысымен жабылған аумақтың % - ы анықталады. Проективті қамту және крондардың жабылуы көзбен анықталады. Сынақ алаңдарында деңгейлер бойынша түрлердің толық тізімі жасалады. Друде бір бойыншігі бойынша молдығы (1–5):

1 Фон (Ф): өсімдік толығымен алаңды алады және жасыл желектермен жабылады (егістіктерде).

2 Молшылық-3 (М- 3): өсімдік өте мол.

Молшылық-2 (М - 2): өсімдік өте мол.

Молшылық-1 (М - 1): өсімдік өте мол.

3 Кейде (Кейд): өсімдік шашыраңқы түрде кездеседі.

4 Сирек (сир): өсімдік сирек кездеседі.

Бірлік (Бірлік): Сайтта бір өсімдік.

Алехин бойынша фенофазалар:

1 Вегетация-1 (Вег - 1): гүлденуден бұрын өсетін өсімдік.

2 Бүршіктену(Бүр.): бүршіктердің пайда болуы.

Гүлдену-1 (түс - 1): өсімдік гүлдейді.

- Гүлдену - 2 (түс - 2): өсімдіктердің 50% - дан астамы гүлдейді.

- Гүлдену-3 (түс - 3): өсімдік солып қалады.

- Жеміс беру – 1 (ж - 1): өсімдікте жасыл жемістер пайда болады.
 - Жеміс – 2 (ж - 2): жемістер толығымен пісіп, тарала бастайды.
 - Вегетация – 2 (Вег - 2): өсімдік гүлдену мен жеміс бергеннен кейін өседі.

Сонымен қатар алаңдағы ағашқұрамның формуласы анықталады, яғни олар тұқымдардың % - дағы жеке адамдар санына қатынасын көрсететін қысқаша жазба жасайды. Мысалы, 5E2C3B+Oc, яғни 50 % шырша, 20 % қарағай, 30 % қайың және 10 % - дан аз көктерек.

Содан кейін алаңдар туралы мәліметтер өңделеді және өсімдіктер қауымдастығының қандай түрлері жиі кездесетіндігі талданады. Деректерді кесте түрінде жазуға болады.

Павлодар қалалық саябақтың флорасы 29 тұқымдасына жататын 54 тұқымдастың құрамына кіретін тамырлы өсімдіктердің 64 түрімен ұсынылған. Келесі тұқымдастар басым: Asteraceae (күрделігүлділер), Fabaceae (бұршақтылар), Brassicaceae (шаршыгүлділер), Rosaceae (раушангүлділер), Pinaceae (қарағай тұқымдылар). Бұршақ тұқымдасының басым болуы топырақтың жеткілікті құнарлылығын растайды, өйткені олардың талшықты тамыр жүйесі топырақтың ең жақсы түйіршікті құрылымын қалыптастыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде жақсы газ, су және тұз алмасуын және тамыр жүйесінің еркін дамуын қамтамасыз етеді.

Күрделігүлділер және бұршақ тұқымдастарының өкілдерінің басым болуы саябақ орнындағы бастапқы қауымдастық шөпті орманды дала болғанын көрсетеді. Күрделігүлділер тұқымдасының және қарағай тұқымдасының басым болуы, қауымдастықтың бастапқы түріне тән емес, қазір саябақтың флорасы синантропты екенін көрсетеді. Күрделігүлділер және шаршыгүлділер тұқымдасының өкілдерінің арамшөптердің көптеген түрлері қазіргі уақытта саябақтың урбанофлорасы оның құрамын адаммен реттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Кесте 1 – Флораның биоморфологиялық талдауы

№	Тіршілік формалары	Түрлердің саны	% түрлердің жалпы санынан
Ағаш пішінді			
1	Ағаш бұталары	20	31
2	Бұтақшалар	11	
3	Жартылай ағашты бұталар	0	0

4	Жартылай бұталар	0	0
5	Жартылай бұташық	0	0
Шөптесін өсімдіктер			
Көпжылдықтар:			
6	Кіндіктамырлы	5	8
7	Шымдалған	0	0
8	Шашақтамырлар	2	3
9	Шөптесін өсімдіктер	13	20
10	Тамыр тәрізді	0	0
11	Түйнек тамырлы	2	3
12	Тамыр өркендері	0	0
13	Тамырлы паразиттер	0	0
14	Пияз тұқымды	6	9
Б) Аз жылдықтар:			
15	Бір және екі жылдықтар	5	8
Итого:		64	100

Павлодар қалалық саябақта ағаштар, бұталар және тамырлы көпжылдықтар басым, бұл аймақтың орташа ылғалдылығын және антропогендік әсердің жоғары дәрежесін жақсы көрсетеді, өйткені олар экологиялық тұрғыдан икемді және төзімді. Тамырлы сабақты көпжылдықтардың басым болуы мұнда түйіршікті қара топырақтың болуын растайды.

Кесте 2 – Флораның экологиялық талдауы

№	Экологиялық топтары	Түрлердің саны	% түрлердің жалпы санынан
1.	Ксерофиттер	17	26
2.	Мезофиттер	36	56
3.	Гигрофиттер	11	18
4.	Гидрофиттер	0	0
Барлығы:		64	100%

Павлодар қалалық саябақта мезофит өсімдіктері басым, ал ксерофиттер 2 есе аз, бұл осы саябақтың жеткілікті ылғалдануына және түрлердің өсу жағдайларына сәйкес келеді.

Кесте 3 – Фитоценодикалык талдау

№	Тіршілік ортасы	Түр саны
1.	Орманды	25
2.	Далалык	31
3.	Жайылмалы – шалғындык	20
4.	Синантроптык	9
	Барлығы:	64

Павлодар қалалық саябақта өсетін түрлердің бір бөлігі әртүрлі мекендейтін жерлерде кездеседі, ал дала, орман және жайылма-шалғынды түрлердің шамамен тең саны бастапқы қауымдастық әртүрлі шөпті орманды дала болғанын растайды [5, 70 б.].

Павлодар қалалық саябақта жалпақ жапырақты орман белдемі және плюризональды элементтер басым, өйткені біріншілері жерілікті болып табылады, белгілі бір аумақта туған, ал екінші түрлері белгілі бір аймақта адамдармен немесе арамшөптермен климатталған болып табылады, олар жоғары экологиялық икемділікке ие және бірнеше климаттық аймақтарда өсу жағдайларына бейімделген.

Қорытынды. Павлодар қалалық саябақтың флорасы 29 тұқымдасына жататын 54 тұқымдастың құрамына кіретін тамырлы өсімдіктердің 64 түрімен ұсынылған. Келесі тұқымдастар басым: Asteraceae (күрделігүлділер), Fabaceae (бұршақтылар), Brassicaceae (шаршыгүлділер), Rosaceae (раушангүлділер), Pinaceae (қарағай тұқымдылар). Бұршақ тұқымдасының басым болуы топырақтың жеткілікті құнарлылығын растайды, өйткені олардың талшықты тамыр жүйесі топырақтың ең жақсы түйіршікті құрылымын қалыптастыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде жақсы газ, су және тұз алмасуын және тамыр жүйесінің еркін дамуын қамтамасыз етеді. Күрделігүлділер және бұршақ тұқымдастарының өкілдерінің басым болуы саябақ орнындағы бастапқы қауымдастық шөпті орманды дала болғанын көрсетеді. Күрделігүлділер тұқымдасының және қарағай тұқымдасының басым болуы, қауымдастықтың бастапқы түріне тән емес, қазір саябақтың флорасы синантропты екенін көрсетеді. Күрделігүлділер және шаршыгүлділер тұқымдасының өкілдерінің арамшөптердің көптеген түрлері қазіргі уақытта саябақтың урбанofлорасы оның құрамын адаммен реттеуді қажет ететіндігін көрсетеді. Саябақта ағаштар, бұталар және тамырлы көпжылдықтар басым, бұл аймақтың орташа ылғалдылығын және антропогендік әсердің жоғары дәрежесін жақсы көрсетеді, өйткені

олар экологиялық тұрғыдан икемді және төзімді. Тамырлы сабақты көпжылдықтардың басым болуы мұнда түйіршікті қара топырақтың болуын растайды.

Сонымен қатар, мезофит өсімдіктері басым, ал ксерофиттер 2 есе аз, бұл осы саябақтың жеткілікті ылғалдануына және түрлердің өсу жағдайларына сәйкес келеді. Саябақта өсетін түрлердің бір бөлігі әртүрлі мекендейтін жерлерде кездеседі, ал дала, орман және жайылма-шалғынды түрлердің шамамен тең саны бастапқы қауымдастық әртүрлі шөпті орманды дала болғанын растайды.

Қалалық саябақта жалпақ жапырақты орман белдемі және плюризональды элементтер басым, өйткені біріншілері жерілікті болып табылады, белгілі бір аумақта туған, ал екінші түрлері белгілі бір аймақта адамдармен немесе арамшөптермен климатталған болып табылады, олар жоғары экологиялық икемділікке ие және бірнеше климаттық аймақтарда өсу жағдайларына бейімделген. *Pastinaca sylvestris* (Орман боташығы) және *Taraxacum officinale* (дәрілік бақ бақ) барлық үш алаңда кездеседі және белгілі бір аумақта ең көп таралған, *Artemisia vulgaris* (кәдімгі жусан), *bromopsis inermis* (кылтықсыз арпабас), *Cichorium intybus* (кәдімгі Цикорий) екі алаңда және Павлодар қалалық саябағының аумағында аз таралған, қалған түрлері тек бір алаңда кездеседі және осы саябақта сирек кездеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Веденин Ю. А. география наследия. Территориальные подходы к изучению и сохранению наследия. М. : Новый Хронограф, 2018
- 2 Материалы, собранные и разработанные Кыргызской исследовательской экспедицией по землепользованию степные области. Павлодарский уезд. – Воронеж, 2013
- 3 Калуцков В. Н. Ландшафт в культурной географии. М. : Новый хронограф, 2018
- 4 Культурный ландшафт: теоретическое и региональное исследование. // М. : Изд-во МГУ, 2013
- 5 Культурный ландшафт как объект наследия. Под ред. Ю. А. Веденина. М. Е. Кулешова. М. : Институт наследия. СПб.: Дмитрий Буланин, 2014

МИКРОБНЫЙ ПЕЙЗАЖ *E. COLI* В УСЛОВИЯХ УНИВЕРСИТЕТА

МУСТАФИНА А. Е.,

студент, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

ЧИЧЕРОВА У. А.,

студент, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

г. Кокшетау

ГИБАДИЛОВА А. М.,

научный руководитель, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

г. Кокшетау

ЖУМАБАЕВА С. Е.

ассоц. профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

г. Кокшетау

Аннотация: В данной статье изложены методы микроскопического исследования поверхностей оборудования и рук студентов в рамках университета.

Введение. В настоящее время проведение микробиологических исследований является важной и актуальной деятельностью в биологии и медицине, так как они позволяют с высокой степенью точности и достоверности подтвердить или опровергнуть факт присутствия в организме (или другом исследуемом объекте) возбудителей инфекционных заболеваний [1, с. 30].

Изучение бактериальной загрязненности различных предметов производится в целях оценки санитарно-гигиенического состояния исследуемого объекта, установления путей распространения инфекции при эпидемиологических заболеваниях, лабораторного контроля эффективности обработки кожи рук [2, с. 27].

В зависимости от цели проводимого исследования и характера контролируемых объектов в полученных смывах определяют: общую микробную обсемененность (обычно с пересчетом на 1 см² исследуемой поверхности), наличие бактерий группы кишечной палочки, как показателей фекального загрязнения, наличие патогенных бактерий кишечной группы, обнаружение которых является безусловным показателем эпидемического неблагополучия [3, с. 128].

Цель. Изучение микробной обсемененности *Escherichia coli* в условиях университета, формирование профилактических мероприятий.

МЕТОДИКА

Санитарно – бактериологическое исследование поверхностей оборудования и рук студентов. Смывы с рук студентов проводили перед началом учебного дня и после пользования туалетом. Смывы производили с помощью стерильных увлажненных тампонов или салфеток. Стерильные ватные тампоны на стеклянных или металлических палочках, вмонтированные в пробирки с ватными пробками, заготавливали заранее в лаборатории [4, с. 53].

Смывы с оборудования и инвентаря брали с поверхности 100 см². Для ограничения поверхности использовали шаблон (трафарет из проволоки или металлической пластинки). Ограниченные трафаретом поверхности тщательно протирали увлажненным тампоном во взаимно перекрещивающихся направлениях [5, с. 118]. При исследовании рук смывы делали с ладонных поверхностей (проводя по каждой ладони не менее 5 раз), пальцев, ногтей, межпальцевых и подногтевых пространств [6, с. 35]. В критической зоне количество жизнеспособных колоний не должно превышать 2 КОЕ/см², а в некритической зоне допустимое количество жизнеспособных колоний не должно превышать 5 КОЕ/см² [6, с. 38].

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Было проведено бактериологическое исследование по выделению бактерий группы кишечной палочки и изучение частоты их встречаемости среди студентов и на объектах общего пользования в университете.

Бактериологический метод заключается в выделении чистой культуры *E. coli* и его дальнейшая идентификация, т.е. установление видовой принадлежности по морфологическим, тинкториальным, культуральным, биохимическим, серологическим свойствам и т.д.

Бактериологический метод включает несколько этапов:

- 1 бактериоскопическое исследование объекта;
- 2 выделение искомого микроорганизма в чистой культуре;
- 3 идентификация выделенного в чистой культуре возбудителя.

Обработка пробирок. Пробирки обрабатывали способом физического и химического мытья. Посуду ополаскивали водой, имеющиеся загрязнения удаляли ершами в горячей воде с применением моющих средств (порошок). Затем пробирки обрабатывали 70 %-ным этиловым спиртом и помещали для стерилизации в сухожаровой шкаф на 30 минут при температуре 160 °С (рис. 1).

Рисунок 1 – Первичная обработка пробирок

Приготовление питательной среды. Для выявления бактерий групп кишечной палочки мы использовали среду Кода (SDS-бульон). Это питательная среда для выделения и дифференциации энтеробактерий по биохимическому признаку ферментации лактозы (рис. 2). Необходимое количество питательной среды разливали в стерильные чашки Петри.

Рисунок 2 – Приготовление питательной среды

Подготовка материала для эксперимента. Для эксперимента необходимо было подготовить 105 стерильных пробирок, по 5 мл питательной среды в каждой (рис. 3).

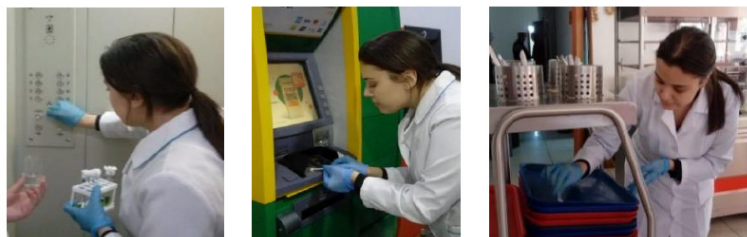
Рисунок 3 – Подготовка материала для эксперимента

Взятие смывов с рук. Перед получением смывов с рук студентов было получено информационное согласие испытуемых. Студенты были проинформированы о целях проводимого исследования, а также о том, что результаты исследования будут строго конфиденциальными. Смывы производили с ладонных поверхностей, пальцев, ногтей, межпальцевых и подногтевых пространств (рис. 4).

Рисунок 4 – Взятие смывов с рук студентов

Взятие смывов с поверхностей оборудования и инвентаря общего пользования. Взятие смывов производили с помощью стерильных тампонов, предварительно смоченных в физрастворе согласно методике. В качестве объектов были выбраны кнопки лифта и банкомата, ручка входной двери, подносы в столовой и полки у гардероба (рис. 5).

Лифт

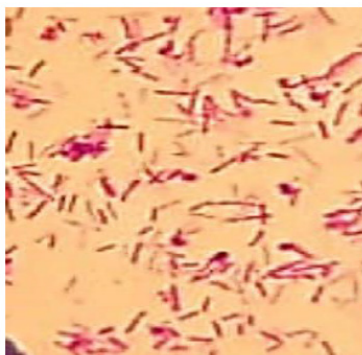
Банкомат

Столовая посуда

Рисунок 5 – Взятие смывов с поверхностей участков оборудования и инвентаря общего пользования

Помещение проб в термостат. Бакпосевы помещали в термостат и культивировали при 37–38 °С в течение 24–48 ч. Спустя 48 часов фиксировали результаты. Изменение цвета среды из зеленого в желтый свидетельствовало о положительной реакции на *E. coli*.

Идентификация культуры E. coli. Чтобы выделить чистую культуру бактерии, мы произвели посев на питательную среду Левина.

Рисунок 6 – Клетки *E. coli* (x 100)

Спустя 24 часа культивирования посева при 37 °С образовались изолированные колонии (рис. 6), культуральные признаки которых характерны для кишечной палочки.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Изучение смывов с рук студентов на наличие кишечной палочки показало, что у 25 % испытуемых реакция на *E. coli* оказалась положительной: питательная среда приобрела характерную ярко-желтую окраску (рис. 7). Аналогичная картина наблюдалась в экспериментах по изучению обсемененности объектов общего пользования: смывы с разносов в столовой студентов так же показали специфическую реакцию на присутствие *E. coli*.

Рисунок 7 – Качественная реакция на присутствие *E. coli*

После окончания исследований студенты были ознакомлены с их результатами. Со студентами была проведена беседа о необходимости соблюдения правил личной гигиены. Эти и санитарные правила необходимы для целей профилактики заболеваний желудочно-кишечного тракта, мочевыводящих путей, возбудителями которых являются бактерии группы кишечной палочки *E. coli*.

ВЫВОДЫ

1 Изучение микробной обсемененности бактериями *E. coli* в условиях университета, показало, что у 25 % студентов была положительная реакция на присутствие кишечной палочки в смывах рук.

2 В смывах, взятых в университете с поверхностей оборудования и инвентаря общего пользования, только в варианте со столовой посудой обнаружена кишечная палочка.

3 Показана необходимость знаний студентами основ микробиологии и соблюдения санитарных правил гигиены для профилактики заболеваний, вызываемых бактериями крупы кишечной палочки *E. coli*.

ЛИТЕРАТУРА

1 Микробиологические исследования: методы, взятие биоматериала / [Электронный ресурс] / 2009–2013 Медицинский центр «Клиника доктора Александрова» URL: <http://www.raemed.ru/diagnostika/laboratornaya-diagnostika/mikrobiologic...>

2 Meduniver Микробиология / [Электронный ресурс] / Meduniver.com URL: <http://meduniver.com/Medical/Microbiology/328.html>

3 Шлегель Г. Общая микробиология, Микробиология, 1972. – 279 с.

4 Работнова И. Л. Общая микробиология. 1966.

5 Тепер Е. З., Шильникова В. И. Практикум по микробиологии. – М. : Колос, 1993. – 170 с.

6 Ерёмкина И. А., Кригер О. В. Лабораторный практикум по микробиологии. Кемерово: Кемеровский технологический институт пищевой промышленности, 2005. – 112 с.

СТУДЕНТТИҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

НУРЛАНОВА М. С., СМАНОВА Қ. С.

студенттер, С. Сейфуллин атындағы

Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

ЖУМАДИНА Ш. М.

б.ғ.д., м.а. профессор, С. Сейфуллин атындағы

Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

Соңғы кездері студенттер арасында салауатты өмір салтын (СӨС) қалыптастыру ғылыми қызығушылық тудыруда [1–2]. Салауатты өмір салтына бағдарланған кәсіби және салауатты тұлғаны қалыптастыратын әлеуметтену институты ретінде жоғары оқу орындарының рөлі артып келеді. Жоғары білім салауатты өмір салтын ұстанатын білім, білік және дағдыларды қалыптастыруға қолайлы жағдай туғызуы керек [3–4].

Студенттер жеке әлеуметтік топты білдіретін және өзінің өмір сүру жағдайларымен, жұмысы мен өмірімен, әлеуметтік мінез-құлқымен және психологиясымен ерекшеленетін жастардың құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар жастар салауатты өмір салтын қалыптастыруға қатысты ең перспективалы жас категориясы ретінде әрекет етеді [5–8].

Салауатты өмір салтының негізгі элементтері мыналар екені белгілі: еңбек және демалыс режимін сақтау, тамақтану мен ұйқы, гигиеналық талаптар, қозғалыс белсенділігінің жеке мақсатты режимін ұйымдастыру, зиянды әдеттерден бас тарту, тұлғааралық қарым-қатынас пен мінез-құлық мәдениеті. ұжымда, жыныстық мінез-құлық мәдениеті, бос уақытты мазмұнды өткізу, қолма-қол ақшаға дамып келе жатқан әсер ету. Салауатты өмір салты көп жағдайда оқушының құндылық бағдарына, дүниетанымына, әлеуметтік және адамгершілік тәжірибесіне байланысты. Әлеуметтік нормаларды, салауатты өмір салтының құндылықтарын студенттер жеке маңызды деп қабылдайды, бірақ қоғамдық сана қалыптастыратын құндылықтармен сәйкес келе бермейді [9–11]. Салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін студенттер арасында салауатты өмір салтын қалыптастырудың бағасын анықтау қажет.

Зерттеудің мақсаты: С Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің студенттердің салауатты өмір салтын қалыптастыруды бағалауға көзқарасын зерттеу.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Астана қ. С Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің студенттері арасында зерттеу жүргізілді. Оқушылар арасында салауатты өмір салтын қалыптастыруды бағалауды зерттеу үшін 43 оқушыдан сауалнама жүргізілді. Студенттер арасында жеке денсаулық деңгейін бағалауды, денсаулық мәдениетін қалыптастыру деңгейін және оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруды бағалауға қатынасын анықтайтын сауалнама жүргізілді. Денсаулық мәдениетін қалыптастыру бойынша сауалнамада денсаулықты өзін-өзі бағалау, физикалық денсаулық проблемалары, алкогольді тұтыну, артық салмақ, тірек-қимыл аппаратының аурулары және т.б., сондай-ақ психологиялық және эмоционалдық денсаулық проблемалары бар-жоғы сияқты сұрақтар енгізілді. Адам денсаулығына қандай факторлар әсер ететіні туралы сауалнамада тұрғын үй жағдайының, дене шынықтыру, спорт, медициналық қызмет көрсету, материалдық әл-ауқат, оқу жағдайлары және басқа факторлардың әсері ретінде келесі факторлар анықталды.

Бұл зерттеулер Statistica бағдарламалық пакетіндегі салыстырмалы мөндер үшін Student's t-тестінің көмегімен математикалық статистика әдістерімен өңделді.

Зерттеу нәтижелері: Зерттеу нәтижелері сауалнамаға қатысқан 38 % оқушының өмір сүру жағдайын жақсы деп бағалайтынын, студенттердің 54 %-ы өмір сүру жағдайын қанағаттанарлық және 8 %-ы қанағаттанарлықсыз деп бағалайтынын көрсетті. Оқушылардың 16%-ы ғана диетаны ұстанады, сауалнамаға қатысқан оқушылардың 59%-ы диетаны жартылай сақтайды және 25 %-ы диетаны ұстанбайды. Сауалнамаға қатысқан оқушылардың 10 %-ы ұйқы режимін сақтайды, 86 %-ы ұйқы кестесін ішінара сақтайды және 4%-ы ұйқы кестесін сақтамайды. Студенттердің 76 %-ы қозғалыс әрекетінің режимін бақылайды, оны ішінара сақтайды – 20% оқушылар және қозғалыс белсенділігі режимін сақтамайды – сауалнамаға қатысқан оқушылардың 8 %-ы. Сауалнамаға қатысқан студенттердің 80 пайызы жыл сайын медициналық тексеруден өтеді, ал 20 пайызы жыл сайынғы медициналық тексеруден өтпейді.

Физиологиялық және антропометриялық көрсеткіштерді зерттеу барысында 18–19 жас аралығындағы оқушылар дем шығарғанда 20–35 секунд тыныстарын ұстай алатыны анықталды, сауалнамаға қатысқан оқушылардың 30 %-да астениялық дене құрылысы және 70%-да оқушылардың зерттелгендердің нормастеникалық дене конституциясы бар. 18–19 жас аралығындағы оқушылардың денсаулық мәдениетін қалыптастыру мәселесін зерттеу барысында сауалнамаға қатысқан оқушылардың 16 %-ы өз денсаулығын жақсы деп бағалайтыны, сауалнамаға қатысқан оқушылардың 79 %-ы өз денсаулығын қанағаттанарлық деп бағалайтыны, ал сауалнамаға қатысқан оқушылардың 5 %-ы өз денсаулықтарын қанағаттанарлықсыз деп бағалайтыны анықталды. Студенттер жастардың физикалық денсаулығының негізгі проблемаларының арасында келесілерді анықтады: алкогольді тұтыну, нашакорлық, уытқұмарлық, туберкулез және физикалық дамудың төмен деңгейі. Әңгімелескен студенттер жастардың физикалық денсаулығына байланысты проблемалардың негізгі себептерін анықтады: дұрыс тамақтанбау, экологиялық проблемалар, отбасылық проблемалар, алкоголь мен есірткіні тұтыну. Жастардың психикалық және эмоционалдық денсаулығының ең өзекті проблемалары, сауалнамаға қатысқан студенттер: отбасында және құрдастарымен қарым-қатынас проблемалары, оқшаулану,

депрессия. Сауалнамаларды зерттеу барысында сауалнамаға қатысқан оқушылардың 64%-ы адамның денсаулығына өмір сүру жағдайлары ішінара әсер етеді деп есептесе, сауалнамаға қатысқан оқушылардың 36%-ы адам денсаулығына өмір сүру жағдайлары қатты әсер етеді деп есептейді.

Сауалнамаға қатысқан оқушылардың 14 % дене шынықтыру адам денсаулығына ішінара әсер ететінін анықтады, ал сауалнамаға қатысқан оқушылардың 66 % дене шынықтыру адам денсаулығына күшті әсер етеді деп есептейді. Сауалнамаларды талдау сауалнамаға қатысқан студенттердің 7 %-ы медициналық көмек адам денсаулығына ішінара әсер етеді деп есептейтінін, ал сауалнамаға қатысқан студенттердің 83 %-ы медициналық көмек адам денсаулығына қатты әсер етеді деп есептейтінін көрсетті. Айта кету керек, сауалнамаға қатысқан студенттердің 100 % қоршаған орта жағдайлары адам денсаулығына қатты әсер етеді деп есептейді. Тұқым қуалайтын факторлардың әсері сауалнамаға қатысқан оқушылардың 14 % тұқым қуалайтын факторлар адам денсаулығына ішінара әсер етеді деп санайды, ал сауалнамаға қатысқан оқушылардың 86 % тұқым қуалайтын факторлар адам денсаулығына күшті әсер етеді деп есептейді. Сауалнамаға қатысқан оқушылардың 6 %-ы тамақтану сапасы адам денсаулығына ішінара әсер етеді деп санайды, ал сауалнамаға қатысқан оқушылардың 94 %-ы тамақтану сапасы адам денсаулығына қатты әсер етеді деп есептейді. Сауалнамаға қатысқан оқушылардың 10 %-ы оқу жағдайлары адам денсаулығына мүлде әсер етпейді деп санайды, сауалнамаға қатысқан оқушылардың 66 %-ы оқу жағдайлары адам денсаулығына ішінара әсер етеді деп есептейді және сауалнамаға қатысқан оқушылардың 24 %-ы оқу жағдайлары адам денсаулығына қатты әсер етеді деп есептейді. Сауалнамаға қатысқан студенттердің 65 %-ы БАҚ адамның өмір салтына жартылай әсер етеді деп санайды, ал сауалнамаға қатысқан студенттердің 35 %-ы БАҚ адамның өмір салтына қатты әсер етеді деп есептейді.

Студенттер арасында салауатты өмір салтын қалыптастыруды бағалауды зерттеу студенттердің салауатты өмір салтына бағдарлануы бірнеше ұстанымдарды анықтауға мүмкіндік беретінін анықтады.

1 Әлеуметтік принциптер – табысты отбасылық өмір, денсаулық, тұлғаның жан-жақты дамуы, интеллектуалдық қабілеті, ерік-жігері мен байсалдылығы, қарым-қатынас жасай білу,

2 Дене принциптері – дене жаттығулары мен спортпен шұғылданду, дене қасиеттерінің жақсы даму деңгейі, қызықты демалыс, адам ағзасының қызметі туралы білім, таңдаған мамандығына дене дайындығы,

3 Эмоциялық – оқуға қанағаттану, материалдық байлықтың болуы, жұмыстағы табыс, басқалардың арасында бедел.

Сонымен, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің студенттері арасында зиянды әдеттерден аулақ болу, еңбек және демалыс режимі, тамақтану жүйесі, салауатты өмір салты ұғымы сияқты негізгі қағидалармен қатар физикалық, психикалық, әлеуметтік және рухани принциптер.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жилина Н. М. Студенты и здоровый образ жизни / Н. М. Жилина, А. О. Серая // Педагогика профессионального медицинского образования. – 2018. – № 3. – С. 23 – 32.

2 Серебрякова А.А. Факторы, влияющие на здоровье студентов-медиков ЧГУ имени И. Н. Ульянова / А. А. Серебрякова, К. В. Пушкина // Международный студенческий научный вестник. – 2019. – № 3. С. 27– 35

3 Антоненко М.Н. Формирование здорового образа жизни у студентов / М.Н. Антоненко, Р.О. Соловьева // Физическая культура. Спорт. Туризм. Двигательная рекреация. – 2019. – № 4(1). – С. 30–34.

4 Паначев В. Д. Здоровый образ жизни студентов политехнического университета / В. Д. Паначев, М. Т. Фазлеев // Наука – 2020. – № 3(9). – С. 74-79.

5 Alfreth.L., Abulmeaty M., Abudawood M., Aliasier F., Shivappa N., Hebert J. etal., Association between the inflammatory potential of diet and stress among female college students. Nutrients. – 2020. 12:2389.doi: 10.3390/ nu 1208289

6 Неверкович, С. Д. Мониторинг резервов физического здоровья и работоспособности молодежи России / С. Д. Неверкович В.А. Орлова // Школа здоровья. – Т. 7, 2000. С. 58–63.

7 Гаврильчук, А. Здоровый образ жизни, его принципы и составляющие / А. Гаврильчук // Основы безопасности жизни. 2001. – № 5. – С. 3536.

8 Салауатты өмір салты мен эстетикалық құндылықтардың қалыптасуындағы спорттың мәні. // Қазақстан кәсіпкері. – 2010. № 8. – 28 –29 бб.

9 Мелешкова Н. А. Педагогическое сопровождение формирования здорового образа жизни студентов в воспитательно-образовательном процессе вуза / Н.А. Мелешкова, Г.К. Урусов // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2017. – № 39. – С. 195–201.

10 Морозов Михаил Основы здорового образа жизни – М. : ВЕГА, 2014.

11 Виленский М. Я., Горшков А. Физическая культура и здоровый образ жизни студента: Учебное пособие для студентов вузов. – Москва : Кнорус, 2015. – 240 с.

ФИТОЭКСПЕРТИЗА СЕМЯН ЛЬНА МАСЛИЧНОГО КАК ФАКТОР ОПТИМИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ ПОСЕВА В УСЛОВИЯХ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

ПИЧУГИНА В. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

БИРЮКОВА А. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

УАЛИЕВА Р. М.

PhD, асоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

Здоровые семена – основа высокого урожая. В семенах заложена генетическая программа развития растения, его биологические требования к агроэкологическим ресурсам в период прорастания семян и формирования всходов. В ходе фитоэкспертизы семян выявляют ряд посевных и фитосанитарных качеств семян, которые регламентированы ГОСТами и позволяют научно обоснованно выбрать технологию подготовки семян и посева с целью получения здоровых всходов оптимальной густоты с высоким стартовым ритмом ростковых процессов [1, с. 37; 2, с. 18].

Цель нашего исследования состояла в установлении фитосанитарного состояния и посевных качеств семенного материала льна масличного по показателям начального роста и фитопатогенной нагрузки семян.

Материалы и методы исследования

Семенной материал предоставлен сельскохозяйственной организацией ТОО «Жумабек Агро» Железинского района Павлодарской области. В качестве материала исследования взяты семена льна масличного трех сортов урожая 2022 года: сорт Август

(1 репродукция), сорт Северный (1 репродукция), сорт Северный (2 репродукция).

Зараженность семян льна болезнями определяли проращиванием семян во влажной камере и при посеве семян на питательные среды. Учет пораженности льна масличного фитопатогенами проведен согласно ГОСТ 12044-93 Семена сельскохозяйственных культур. Методы определения зараженности болезнями [3, с. 30–35].

Анализ семян проращиванием во влажной камере. Для определения зараженности семян льна фузариозом, антракнозом, крапчатостью и бактериозом во влажной камере семена проращивали в течение 7–8 сут. при температуре 22–25 °С. Перед закладкой на проращивание семена не дезинфицировали. Использовали ложе – фильтровальную бумагу в два слоя. По истечении срока проращивания просматривали каждое проросшее семя (семядоли, стебель, корешок) и все непроросшие семена. Если семядоли проростков не освободились от семенной кожуры, то ее удаляли иголкой, а семядоли тщательно рассматривали с наружной и внутренней сторон [4, с. 92–96].

Анализ семян на питательных средах. Анализ семян на питательных средах применяли для уточнения видового состава фитопатогенов при отсутствии их споронотения во влажных камерах.

Из средней пробы, предназначенной для определения зараженности, выделяли навеску семян основной культуры, из которой отбирали 4-е рабочие пробы по 50 семян в каждой и помещали их в стерильную посуду с питательной средой. В стерильные чашки Петри диаметром 9,5–10 см наливали 10 см³ простерилизованной универсальной питательной среды Чапека. Толщина слоя среды в чашке Петри составляла 3–4 мм. Разливку питательных сред в чашки и закладку семян проводили в стерильном боксе. Раскладку семян проводили на застывшую питательную среду пинцетом, периодически стерилизуя его обжиганием на спиртовке. Семена промывали струей воды под водопроводным краном в течение 1–2 ч и дезинфицировали 1 % раствором марганцовокислого калия в течение 1–2 мин. Затем семена промывали в стерильной или кипяченой воде и просушивали между листами стерильной фильтровальной бумаги. Семена помещали в чашки Петри по 15 штук и ставили для проращивания в термостат при температуре 25 °С [4, с. 96–98]. Проращивание семян проводили в течение года, указанного для определения всхожести семян по ГОСТу 12038-

84 [5, с. 6–8]. Для контроля правильности определения болезней при просмотре семян небольшую часть развившейся колонии исследовали в капле воды под микроскопом.

Агроклиматические особенности района исследования. Основная черта климата региона – резкая континентальность: продолжительная и холодная зима (5–5,5 месяца), жаркое и короткое лето (3 месяца). К неблагоприятным факторам погоды относят: поздние весенние и ранние осенние заморозки, недостаточная и неустойчивая обеспеченность осадками, сильные ветры, пыльные и песчаные бури, сильные морозы в зимний период (Агроклиматический справочник, 1958).

Для района характерны недобор осадков и низкая относительная влажность воздуха весной и первой половине лета, максимум осадков в середине лета, высокие летние и зимние температуры, поздние весенние и ранние осенние заморозки, высокая ветровая активность в течение года. Минимальная температура приходится на январь-февраль, где средняя температура января составляет минус 18–19 °С. Максимальная температура воздуха бывает в июне-июле, где средняя температура июля составляет плюс 19–20 °С. Среднее годовое количество осадков 275,5 мм, иногда более 300 мм.

Растительность представлена разнотравно-ковыльными ассоциациями, встречаются осиново-березовые колки. Почвенный покров представлен южными черноземами, чаще они солонцеватые и осолоделые, образуют комплексы и сочетания с солонцами и лугово-черноземными солонцеватыми почвами, залегающими в понижениях рельефа. Наличие комплексов с солонцеватыми почвами создает неоднородность и пятнистость полей, что приводит к неравномерности появления всходов и изреженности посевов.

Результаты и анализ результатов исследования

Результаты фитоэкспертизы на исследуемых сортах показали ряд заболеваний, выявленный на посевах культуры льна масличного. В таблице 1 приведены данные о посевных качествах и заболеваниях семян льна масличного трех исследуемых сортов, выявленных проращиванием во влажной камере.

Таблица 1 – Фитоэкспертиза семян льна масличного

Образец	Энергия прорастания, %	Всхожесть, %	Нормальные проростки, %			Семенная инфекция, %			Аномальные проростки, %	Семенная инфекция, %			Невсхожие семена, %	Семенная инфекция, %		
			в всего	здоровых	бактериоз	фузариоз	альтернариоз	бактериоз		фузариоз	альтернариоз	бактериоз		фузариоз	альтернариоз	
Сорт Август (1 репродукция)																
1.	94	94	100	76	3	21	-	-	-	-	-	6	3	-	-	
Сорт Северный (1 репродукция)																
1.	95	95	100	97	-	3	-	-	-	-	-	5	-	-	-	
Сорт Северный (2 репродукция)																
1.	95	95	100	92	-	6	-	1	-	-	-	5	2	-	-	

Нормальные, хорошо вызревшие семена льна должны иметь всхожесть от 95 до 100 %, энергию прорастания (дружность) – ниже на 2–3 %. Всхожесть определяет пригодность семян для посева, норму их высева. Исследуемые семена сортов Август и Северный имеют энергию прорастания в пределах нормы, соответствующую всхожести семян в лабораторных условиях.

Сорт Август (1 репродукция), показал энергию прорастания и всхожесть чуть меньше нормы, мы связываем это с бактериозом, выявленным в процессе исследования. Взшедшие же семена были заражены фузариозом – 21 % и незначительным присутствием черной плесени. Сорт Северный (1 репродукция), показал всхожесть и энергию прорастания в пределах нормы, встречались проявления в виде белой грибницы – фузариоза, несколько семян не взошли, без обнаружения заболевания бактериоза. Сорт Северный (2 репродукция), как и сорт Северный (1 репродукция), проявил энергию прорастания и всхожесть 95 %, соответствуя норме высева. Установили наличие болезней: белой и розовой грибницы фузариоза на проросших семенах и бактериоз на невсхожих, также

обнаружены наличие аномального, полувыведшего проростка льна из семенной кожуры.

Посев семян на универсальной питательной среде Чапека выявил комплекс фитопатогенной инфекции на исследуемых сортообразцах. Наглядное распределение фитопатогенной микрофлоры показано на рисунке 1.

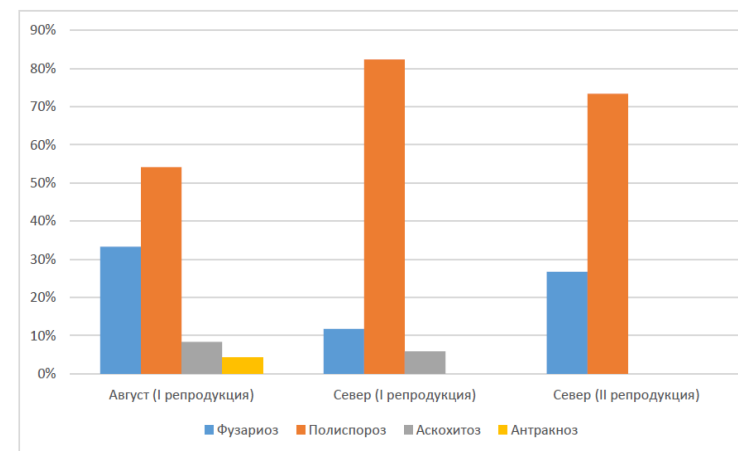

Рисунок 1 – Распределение фитопатогенной нагрузки по трем сортам семян масличного льна

Среди болезней льна масличного у исследованных сортов преобладали полиспороз (возбудитель *Polyspora lini Laff*) и фузариоз (возбудитель *Fusarium lini Bolley*). Полиспороз в большей степени выявлен у сорта Север (I репродукция), наименьшая степень полиспороза – 54,1 % определена у сорта Август (I репродукция). Полиспороз поражает всю наземную часть растения на всех фазах вегетационного периода и проявляется в сильных изломах листьев и побурении семядолей, что отрицательно влияет на качество волокна, полученную массу урожая льна и маслянистые свойства. Фузариоз также снижает качество полученного волокна, также приводит к отмиранию корневой шейки, в результате чего растение увядает, формируя небольшую вегетативную массу и малое количество получаемых коробочек. Наибольший процент фузариоза, что составляет 33,3 %, выявлен у сорта Август (I репродукция). У сорта

Север (I репродукция) процент зараженности фузариозом составил 11,76 %.

Остальные заболевания семядолей были выявлены в меньших количествах – такие как аскохитоз (возбудитель *Ascochyta linicola* N. Naum. et Vass.) и антракноз (возбудитель *Colletotrichum lini* Mann.). Потеря всхожести семян, изреживание побегов и снижение качества получившегося волокна – это признаки аскохитоза. Проявляется заболевание в виде бурых пятен на побеге растений и коробочках, далее на их месте появляются темные пятна – пикниды. Антракноз поражает растения на всех фазах развития льна. Болезнь приводит к полеганию льна, а при сильном развитии снижает урожайность льна до 40 %. Болезнь проявляется наличием на семядолях различной величины темно-бурими или ржаво-оранжевыми пятнами. У исследуемых сортообразцов аскохитоз выявлен в небольших количествах – 8,33 % и 5,88 % у сортов Август (I репродукция) и Север (I репродукция) соответственно. У сорта Север (II репродукция) возбудитель *Ascochyta linicola* N. Naum. et Vass. выявлен не был. В наших исследованиях антракноз выявлен лишь у сорта Август (I репродукция).

Выводы

Посевные качества семенного материала, такие как энергия прорастания и всхожесть, у исследуемых сортообразцов в пределах нормы. Однако у сорта Август (I репродукция) данные показатели немного ниже по сравнению с сортом Север (I и II репродукция).

Фитопатологическая экспертиза семян льна масличного разных сортов выявила преобладающий комплекс болезней: фузариоз (возбудитель *Fusarium lini* Bolley), полиспороз (возбудитель *Polyspora lini* Laff), аскохитоз (возбудитель *Ascochyta linicola* N. Naum. et Vass.) и антракноз (возбудитель *Colletotrichum lini* Mann.), из которых наибольший процент зараженности показали фузариоз и полиспороз.

В условиях Павлодарской области оптимальным сроком посева является конец второй декады мая, когда почва прогрета до 8–10 °С на глубину заделки семян. Наилучшие условия для роста, развития, формирования структуры урожая и урожайности создаются при посеве на глубину 3–4 см. Так как фитосанитарная экспертиза семян выявила фитопатогенный комплекс возбудителей, то требуется обязательная обработка фунгицидами на ранних фазах вегетации. Для повышенного контроля фузариоза необходимо усиливать фунгицидную защиту семян препаратами на основе флудиоксонила.

Необходимо соблюдение севооборота с пространственной изоляцией от сильно пораженных прошлогодних посевов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Торопова Е. Ю., Порсев И. Н., Купцевич Н. А. Фитоэкспертиза семян как фактор оптимизации технологии посева зерновых колосовых культур и льна Курганской области // Вестник Курганский ГСХА. – 2012. – № 2. – С. 37–40. <https://cyberleninka.ru/article/n/fitoekspertiza-semyan-kak-faktor-optimizatsii-tehnologii-poseva-zernovyh-kolosovyh-kultur-i-lna-v-kurganskoj-oblasti>
- 2 Санин С. С. Влияние вредных организмов на качество зерна // Защита и карантин растений. – 2004. - № 11. – С. 14–18.
- 3 Гост 12044-93 Семена сельскохозяйственных культур. Методы определения зараженности болезнями. – Москва : Стандартинформ, 2011. – 57 с. <https://docs.cntd.ru/document/1200023375>
- 4 Чулкина В. А., Торопова Е. Ю., Стецов Г. Я., Кириченко А. А. и др. Фитосанитарная диагностика агроэкосистем \ под ред. профессора Е. Ю. Тороповой. – Барнаул, 2017. – 210 с. <https://www.bibliosib.ru/history/2017/attendees/prize/599b876802d7ff0ee8f25436>
- 5 Гост 12038-84 Семена сельскохозяйственных культур. Методы определения всхожести. – М. : ИПК Издательство стандартов, 2004. – 32 с. <https://files.stroyinf.ru/Data/128/12883.pdf>

АЛОЭ – ЭСКУЛАП XXI ВЕКА

ТАТАРСКАЯ У.

студент, КГП на ПХВ «Павлодарский колледж сервиса и питания»,

г. Павлодар

ТКАЧЕВА А.

студент, КГП на ПХВ «Павлодарский колледж сервиса и питания»,

г. Павлодар

ФАРГИЕВА К. М.

преподаватель биологии,

КГП на ПХВ «Павлодарский колледж сервиса и питания», г. Павлодар

Начало использования растений для лечения болезней было на протяжении веков. История лечения травами имеет возраст, сравнимый с историей человечества. Уже первобытный человек инстинктивно или случайно начал выделять растения, которые можно было использовать для снятия боли или лечения ран и язв. В этом смысле древние люди вели себя как животные,

которые нашли в своей среде обитания растения, которые помогли лечить определенные заболевания. Одно из первых письменных упоминаний об использовании растений в лечебных целях содержится в египетском папирусе. В народной медицине фитотерапия была и остается основным видом лечения. Растущее распространение антибиотиков в нашем столетии привело к увеличению числа аллергических заболеваний, медицинских осложнений и снижению защитных сил организма. Все это вызывает интерес к использованию лекарственных растений в качестве естественного источника здоровья и долголетия.

Алоэ вера — одно из самых удивительных растений: и в медицине, и в косметологии его используют не первое столетие. Мясистые листья алоэ вера на 99% состоят из воды, содержат витамины, минералы, аминокислоты, белковые молекулы и другие вещества, которые оказывают благоприятное воздействие на кожу, волосы и ногти. Еще алоэ используют в кулинарии, для приготовления диетических блюд [1].

Алоэ занял прочные позиции и активно применяется в косметологии. Это растение можно назвать поистине универсальным, ведь подходит оно как для жирной, так и пересушенной кожи, ухаживает как за возрастным лицом, так и борется с юношескими проблемами (Рисунок 1) [2].

Рисунок 1 – Алоэ домашний

Главный секрет полезного действия алоэ заключается в аллантоине, природном соединении, содержащемся в сочных листьях. Это вещество способно глубоко проникать в эпидермис и

обеспечивать клетки питательными веществами, а также обладает невероятными увлажняющими свойствами. Мякоть алоэ богата и другими биологически активными компонентами, которых насчитывается более 200. Особое значение имеют витамины (бета-каротин, группы E, C, B), пектины, аминокислоты и ферменты.

Благодаря такому составу, алоэ на кожу оказывает следующее действие:

- снимает воспаления и заживляет ранки;
- подтягивает, придает эластичность и упругость увядающей коже;
- разглаживает мелкие морщинки;
- тонизирует, питает и смягчает;
- очищает от загрязнений и дезинфицирует;
- стимулирует выработку эластина и коллагена;
- устраняет сальный блеск и способствует сужению пор [1].

Мед удачно сочетается с алоэ, вместе эти компоненты образуют удивительный союз. Продукт пчеловодства укрепляет и дополняет полезные свойства растения. Он оздоравливает кожу и активизирует кровообращение, насыщает эпидермис витаминами и ферментами, омолаживает, увлажняет и сохраняет красоту кожи.

Маски для лица на основе алоэ и меда многофункциональны и применимы для всех типов кожи, особенно эффективны они будут в следующих случаях:

- при слишком сухой или обожженной на солнце коже;
- при угревой сыпи и рубцах, оставшихся от высыпаний;
- в весенний и осенний сезон, когда кожа остро нуждается в увлажнении и питании;
- для борьбы с мелкими морщинами;
- при чувствительной и склонной к раздражению коже;
- для восстановления здорового тона лица;
- при шелушениях;
- при расширенных порах и лоснящейся коже [1].

Несмотря на широкий спектр действия и универсальность, не стоит забывать, что и мед, и алоэ содержат достаточно активные компоненты. Чтобы не получить обратный эффект и не навредить здоровью, следует ознакомиться с противопоказаниями, к ним относятся:

- непереносимость и аллергия на мед или алоэ;
- близкое расположение сосудов на лице к поверхности кожи;
- беременность, лактация и менструация.

Если ничего из перечисленного нет, можно смело готовить и наносить на лицо полезные маски с соком алоэ и медом [1].

Фреш-маска для лица на основе алоэ – произвела взрыв в индустрии красоты, и самая лучшая маска, созданная из того, самого элексира у себя дома. Фреш-маска поможет поддержать естественный гидробаланс кожи, улучшить ее текстуру, сгладить мелкие морщины и придать упругость. Маска обеспечивает потрясающий уход даже для самой сухой, уставшей и раздраженной кожи, возрождая ее эластичность и здоровый вид.

В ходе эксперимента исследовательской работы, в процессе смешивания пропорций мы смогли найти лучшее соотношение, но для каждой пропорции подбираются индивидуально. Смешивали как с медом, маслом виноградных косточек, голубой глиной, огурцом так и наносили чисто измельченные листья алоэ (Рисунок 2).

Рисунок 2 – Фреш-маска из алоэ вера

Не рекомендуется применять алоэ маленьким детям до 3 лет, беременным женщинам, и тем, у кого имеется аллергическая реакция на один или несколько компонентов из его состава. Также

не желательно употреблять сок алоэ при хронических заболеваниях, и при нарушениях нервной системы. Перед первым применением проводите тест на запястье руки. Наносите смесь на 15 минут, если нет покраснения, то можно смело наносить на лицо.

Алоэ по праву считать эликсиром молодости, красоты и здоровья.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Алоэ лечебные виды и эффективные рецепты применение <https://botanichka-ru.turbopages.org/botanichka.ru/s/article/aloec-lechebnyie-vidyi-i-effektivnyie-retseptyi-primeneniya/>.
- 2 Алоэ <https://edaplus-info.turbopages.org/edaplus.info/s/directory-herbs/aloec.html>
- 3 Лечебные свойства алоэ. Применение алоэ в народной медицине <https://heaclub.ru/lechebnyie-svoystva-aloec-primenenie-aloec-v-narodnoj-medicine?ysclid=1f9rr698jq808658031>
- 4 Алоэ <https://foodandhealth-ru.turbopages.org/foodandhealth.ru/s/travy/aloec/>.

ТАБИҒАТТЫ ҚОРҒАУДЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ШАПИЕВА А. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАЛИЕВА А. Б.

б.ғ.к., меңгерушісі, «Биология және экология» кафедрасы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Табиғатты қорғаудың мақсаты – адамзат өміріне, өндірісті дамытуға, сондай-ақ жер шарын мекендейтін барлық халықтардың ғылымы мен мәдениетіне қолайлы жағдайлар жасау. Табиғатты ұтымды пайдалану – бұл жағдайдан шығудың жалғыз жолы.

Табиғи ресурстарды ұтымды басқарудың жалпы міндеті – табиғи және жасанды (мысалы, ауыл шаруашылығында) экожүйелерді пайдаланудың ең жақсы немесе оңтайлы жолдарын табу. Пайдалану дегеніміз егін жинау және белгілі бір экономикалық қызметтің биогеоценоздардың өмір сүру жағдайына әсері.

Табиғи ресурстарды басқарудың оңтайлы жүйесін құру мәселесін шешу бір емес, көптеген оңтайландыру критерийлерінің болуымен айтарлықтай қиындайды. Оларға мыналар жатады: максималды өнім алу, өндіріс шығындарын азайту, табиғи

ландшафттарды сақтау, қауымдастықтардың түрлердің әртүрлілігін сақтау, қоршаған ортаны таза ұстау, экожүйелер мен олардың кешендерінің қалыпты жұмысын сақтау.

Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды қалпына келтіру жөніндегі міндеттер [1, 73–74 б.]:

- зиянкестермен күресудің ұтымды стратегиясы;
- технологияларды жетілдіру және табиғи ресурстарды өндіру;
- өрістен барлық пайдалы компоненттерді барынша толық және жан-жақты алу;
- кен орындарын игергеннен кейін жерді қалпына келтіру;
- өндірісте шикізатты үнемді және қалдықсыз пайдалану;
- Өндірістік қалдықтарды терең тазарту және пайдалану технологиялары; - бұйымдарды пайдаланудан шығарғаннан кейін материалдарды қайталама пайдалану;
- шашыраңқы пайдалы қазбаларды алуға мүмкіндік беретін технологияларды пайдалану;
- жетіспейтін минералды қосылыстардың табиғи және қазба алмастырғыштарын пайдалану;
- жабық өндірістік циклдар (әзірлеу және қолдану);
- энергия үнемдеу технологияларын пайдалану;
- жаңа экологиялық таза энергия көздерін әзірлеу және пайдалану.

Жалпы, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды қалпына келтіру міндеттері [2, 257 б.]:

- жергілікті және жаһандық логикалық мониторинг, яғни қоршаған орта жағдайының маңызды сипаттамаларының жай-күйін, атмосферадағы, судағы, топырақтағы зиянды заттардың концентрациясын өлшеу және бақылау;
- ормандарды өрттен, зиянкестерден, аурулардан қалпына келтіру және сақтау;
- қорықтардың, эталондық экожүйелер аймақтарының, бірегей табиғи кешендердің санын кеңейту және ұлғайту;
- өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін түрлерін қорғау және өсіру;
- көпшілікке кеңінен білім беру және экологиялық білім беру;
- қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық.

Табиғатқа деген көзқарасты қалыптастыру, табиғатты ұтымды пайдалануды, болашақтың табиғатты үнемдейтін технологияларын дамыту адам қызметінің барлық салаларында осындай белсенді

жұмыс бүгінгі күннің экологиялық мәселелерін шешіп, табиғатпен үйлесімді ынтымақтастыққа көшуі мүмкін. Табиғи ресурстар ретінде не немесе кім әрекет етеді? Табиғи ресурстар – бұл адамның өз жұмысында қандай да бір жолмен қолданатын табиғи объектілер мен құбылыстар дейді. Оларға қауіпсіз түрде мыналар жатады: ауа, су, топырақ, күн сәулесі, минералдар, флора мен фауна. Табиғи ресурстар тақырыбын ашқанда, Климаттық ресурстарды да жатқызуға болады – бұл ауа мен жел энергиясы. Көлік индустриясы мен өнеркәсіп минут сайын дамып келе жатқандықтан, ауаның көлік түтінімен, шаңмен, пайдаланылған газдармен және басқа да «жаман» заттармен қатты ластануы пайда болды. Ал ірі қалаларда пайдаланылған газ мәселесі ең көп таралған, себебі ол адамдардың денсаулығына теріс әсер етеді. Атмосфералық ауаның тазалығы үшін күрес елдің көптеген бұрыштарында Табиғатты қорғаудың маңызды міндетіне айналды. Таусылмайтын табиғи ресурстарға ғарыштық ресурстарды да жатқызу керек – бұл күн сәулелері, теңіз толқындары мен ағындарының энергиясы. Бірақ тағы да мегаполис қалаларында күн радиациясы адамдардың денсаулығына теріс әсер етеді. Жалғыз нәрсе-күн радиациясының көлемі ауаның түтініне байланысты айтарлықтай азаяды. Бірақ мұны оң сапа деп санамаңыз, мүмкін екі фактор да жағымсыз қасиеттер ретінде әрекет етеді. Табиғатты қорғаудың барлық принциптері табиғи құбылыстардың адамзат үшін маңызы зор екендігіне және оларды барлық тұрғыдан бағалау керек екендігіне байланысты. Табиғат құбылыстарының әрқайсысына табиғатты сақтау үшін белгілі бір өндіріс саласы тұрғысынан ақылмен қарау керек. Мәселен, мысалы, орманды ағаш пен шикізат көзі тұрғысынан қарастыруға болады, ал екінші жағынан оның суды реттейтін және топырақты қорғайтын маңыздылығын байқауға болады. Адам үшін орман бос уақыт ретінде әрекет ете алады, мысалы, бұл ең алдымен демалыс орны. Бұл жағдайда орман өнеркәсіптік мән ретінде автоматты түрде екінші орынға шығады. Табиғатты қорғаудың тағы бір қағидасы-жерді пайдалану және қорғау кезінде жергілікті жағдайларды ескеру қажеттілігі. Бұл қағида аймақтық ереже деп те аталады. Атап айтқанда, бұл елдің су және орман байлығын пайдалануға қатысты. Аймақтық ережеге сәйкес, елдің әр түрлі нүктелерінде бірдей табиғи ресурстармен жұмыс істеу әр түрлі болуы керек, бірақ бұл ресурстың қазіргі уақытта белгілі бір аймақта қалай ұсынылатынына байланысты болуы мүмкін. Үшінші қағида табиғаттағы әртүрлі заттар мен құбылыстардың өзара байланысынан қалыптасады және

бір объектіні қорғауды қамтамасыз ету онымен тығыз байланысты басқа объектілерді қорғауды білдіреді. Сіз тоғандар мен әртүрлі өзендерді қорғау мысалында ойлана аласыз. Су қоймаларын қорғауды қамтамасыз ету – бұл балықты қорғау, сонымен бірге су қоймаларын жеке-жеке қорғау. Құстар мен құмырсқаларды қорғау үшінші қағида табиғаттағы әртүрлі заттар мен құбылыстардың өзара байланысынан қалыптасады және бір объектіні қорғауды қамтамасыз ету онымен тығыз байланысты басқа объектілерді қорғауды білдіреді. Сіз тоғандар мен әртүрлі өзендерді қорғау мысалында ойлана аласыз. Су қоймаларын қорғауды қамтамасыз ету – бұл балықты қорғау, сонымен бірге су қоймаларын жеке-жеке қорғау. Құстар мен құмырсқаларды қорғау үшінші қағида табиғаттағы әртүрлі заттар мен құбылыстардың өзара байланысынан қалыптасады және бір объектіні қорғауды қамтамасыз ету онымен тығыз байланысты басқа объектілерді қорғауды білдіреді. Сіз тоғандар мен әртүрлі өзендерді қорғау мысалында ойлана аласыз. Су қоймаларын қорғауды қамтамасыз ету бұл балықты қорғау, сонымен бірге су қоймаларын жеке-жеке қорғау. Құстар мен құмырсқаларды қорғау – ормандарды зиянкестерден бір мезгілде қорғау.

Табиғатты сақтау және ұтымды пайдалану күрделі мәселе болып табылады және оны шешу экожүйелерді сақтауға бағытталған мемлекеттік шараларды дәйекті түрде жүзеге асыруға да, қоғамды өзінің әл-ауқаты үшін қаржыландыруда тиімді болатын ғылыми білімді кеңейтуге де байланысты [3, 168 б., 4, 126 б.].

Табиғатты қорғау – бұл елдің табиғи ресурстарын ұтымды пайдалануға және қорғауға, сондай-ақ қоршаған ортаны ластанудың әртүрлі түрлерінен қорғауға бағытталған. Табиғат адам өмірінде басты рөл атқарады. Адамзат үшін табиғат жер бетіндегі тіршілік пен тіршіліктің негізгі көзі болып табылады.

Қорытындылай келе, табиғаттың ластану жолдары толы екенін қосуға болады. Қалалардағы, ауылдағы, жердегі тазалық үшін күрес өзінен басталуы керек. Өйткені, адамдар оңтайлы ортада өмір сүруге ыңғайлы. Оңтайлы орта – табиғаттың табиғи жағдайы. Кішкентай кезінен бастап балаларды табиғатты ластамауға үйретіңіз, өйткені барлық үлкен проблемалар барлық ұсақ жағдайлардан тұрады. Бір заңнама барлық мәселелерді шеше алмайды. Біздің міндетіміз – адамның қоршаған ортаны қорғау ережелерін де, елдің заңнамасында көзделген ережелерді де сақтау. Барлық адамдар өздерінің бүгінгі күнмен ғана емес, болашақ туралы, ұрпақтарына

кандай табиғи орта қалдырылатыны туралы ойлануы керек екенін түсінуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Махотлова М. Ш. қарқынды егіншілікті экологияландыру [Мәтін] / М. Ш. Махотлова // ғылыми және қолданбалы зерттеулер журналы. – 2015. – № 4. – 73–74 б.

2 Боголюбов, С. А. экологиялық құқық / с. А. Боголюбов. – М. : жоғары білім, 2017. – 257 с.

3 Бринчук, М. М. экологиялық құқық / М. М. Бринчук. – М. : заңгер, 2015. – 168с.

4 Ерофеев, Б. В. экологиялық құқық / Б. В. Ерофеев. – М. : Юрайт, 2014. – 126 с.

Секция 20

*Денсаулық сақтау сұрақтарына заманауи көзқарастар
Современные подходы в вопросах здравоохранения*

NUTRITIOLOGY AND BASICS OF HEALTHY NUTRITION

ASHANIN A. I.

student, Toraighyrov University, Pavlodar

BATYASHOVA I. V.

senior lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar

BERKINOV N. R.

lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar

KRIVETS O. A.

senior lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar

ODNODVORETS V. V.

student, Toraighyrov University, Pavlodar

Every person needs food to provide energy, without which life is impossible. Health and well-being depend on the adequacy of nutrition. A healthy and varied diet can prevent the development of many diseases, and successful treatment of diseases that have already arisen will be impossible without products that are beneficial for the body.

In recent decades, the physical activity of a significant portion of the population has declined significantly, especially in developed countries. To reduce energy costs, the standards for the energy value of consumed food products had to be revised downward. In other words, with reduced energy consumption, food should contain fewer calories, carbohydrates,

and fats. Otherwise, excess body weight increases, leading to obesity and numerous diseases. However, it was found that a decrease in the amount of food consumed is accompanied by a decrease in the intake of vital components - vitamins, bioelements, and amino acids - into the body. The lack of these substances in the body also leads to health problems, such as the development of hypovitaminosis, hypoelementosis, and various diseases. Therefore, it became necessary to develop scientifically based diets, as well as to create additional sources for the body of vitamins and other essential nutrients. It is these questions that the science of Nutritiology deals with.

The name «Nutritiology» comes from the Latin word nutritio, which translates as «nutrition». In simple terms, this science studies food products, their composition, and their effect on the human body. Nutritiology draws on ideas from biochemistry, dietology, molecular biology, and more. Together, these disciplines allow us to understand how food affects the human body. To do this, experts study the biochemical and physiological processes that accompany food intake. After all, during a meal, we not only get satiated, but also receive nutrients and energy.

Science is based on such a concept as a nutrition system – this is a complex process that includes the choice of products, the assessment of their energy and nutritional value. Nutritiology considers all the vital components of food, dividing them into several groups:

Nutrients. These include macronutrients – proteins, fats, carbohydrates, as well as micronutrients – vitamins, minerals, etc. The full functioning and renewal of organs depends on these substances. And macronutrients give a person energy for life.

Nutraceuticals. Serve to increase immunity, reduce the risk of occurrence and development of diseases. This group includes vitamins B, A and D.

Parapharmaceutics. These are the so-called herbal antibiotics and antiseptics, enzymes, detoxifiers, immunomodulators and other substances that are similar in their action to medicines.

Biotics. This group includes some macronutrients such as iron and vitamins. These substances increase the body's resistance to the action of viruses, etc.

Eubiotics. These include probiotics, prebiotics, and other foodborne bacteria found in the gut. With their help, you can cope with dysbacteriosis.

To maintain health, it is important to ensure that all of the above components are present in the diet. Without these food elements, it is

impossible to preserve and maintain all the vital functions of the human body.

To support and develop the body, it is important to know how to maintain a balance of calories, proteins, fats and carbohydrates.

Why do you need to know the calorie content of food?

The calorie content of foods shows how much energy the body will receive after digesting them. The energy received by the body is spent on the main (basic) processes of life - breathing, blood circulation, maintaining body temperature, brain function. Therefore, many count (at least approximately) the number of calories “eaten” per day - since overall well-being depends on this.

Proteins

Proteins are the main building material, without which the growth of muscles and tissues in general is impossible. They are part of cell membranes and take part in the formation of hair, nails and tendons. In addition, proteins protect the body from viruses and bacteria, help build muscle mass, and carry important chemical compounds through the bloodstream. Hemoglobin transports oxygen from the lungs to all body tissues, while blood serum proteins deliver vitamins, minerals and hormones to the organs.

1 gram of protein is 4 kilocalories. The recommended norm of proteins per day is from 0.8 grams per 1 kilogram of weight (preferably 1.3–1.5 grams); for those who train intensively – up to 2.2 grams. As a percentage, it is advised to allocate 10–35 % of the total daily caloric intake to proteins. Proteins are found in meat, fish, seafood, eggs, dairy products, nuts, seeds, cereals, legumes and mushrooms. A small amount of them is in vegetables, fruits, greens.

Fats

Fats are the most concentrated source of energy, just 1 gram of fat corresponds to 9 calories. Fats are involved in the synthesis of hormones, blood circulation and the construction of the nervous tissue of the brain; they support the lymphatic system, help the absorption of vitamins and trace elements.

With a low fat content in food, a person loses his vitality and may not have the strength even for the simplest daily activities. In addition, hair begins to fall out, the skin loses its elasticity, and the nails become brittle. Memory, concentration and mental activity suffer, because the brain is 40% fat.

The recommended daily dose of fat is 0.8–1.1 grams per kilogram of body weight, while the total amount should not exceed 30 % of the

daily caloric intake. Healthy fats are found in meat, fish, seafood, eggs, nuts, seeds, butter and vegetable oils, and dairy products.

Carbohydrates

Carbohydrates, turning into glucose in the body, fully provide it with the energy necessary for cell growth and brain nutrition. They are part of many hormones, tone up the nervous system, take part in the creation of enzymes and support the immune system. Carbohydrates are stored in muscles and other tissues in the form of the polysaccharide glycogen.

Carbohydrates are divided into simple (which are instantly absorbed and increase blood sugar levels) and complex (they are broken down slowly, without acting so sharply on glucose levels). Sources of simple carbohydrates are sugar, honey, sweets, white rice, dried fruits, white flour products, sweet fruits. Complex carbohydrates - whole grains, legumes, non-sweet fruits, nuts, dairy products. It is better to lean on complex carbohydrates - they saturate better and are not stored in fat (if you do not overeat).

Nutritionists and doctors recommend eating 4 grams of carbohydrates per kilogram of body weight. Active people need more energy – 5–7 grams, and athletes – 8–10 grams. About 45–65 % of the recommended calorie content belongs to carbohydrates - with this ratio, the body will have enough energy in full. One calorie contains 4 grams of carbohydrates. You can find them in foods of plant origin - in cereals, starches, fruits and vegetables, in dairy products.

As an example of the simplest calculation of BJU, you can choose our hands.

Your palm determines the required portion of protein

A serving of protein-rich food (for example, meat, fish, cottage cheese) should be the size (diameter and thickness) of your palm, it will contain about 15–20 g of protein.

Vegetables

Your fist determines the required portion of vegetables

Vegetables are an important part of the diet, and the experts at Precision Nutrition recommend 6–8 fist-sized servings for men and 4–6 fist-sized servings for women per day.

Carbohydrates

Your handful determines the required portion of carbohydrates

In this case, carbohydrate-containing food primarily refers to various kinds of cereals, as well as fruits (but not sugar). Count cooked carbohydrates (e.g., cooked rice, buckwheat, pasta) in handfuls, one

handful is about 150–30 g of carbohydrates, depending on their specific source.

Fats

Your thumb determines the amount of fat you need

A thumb-sized serving contains approximately 7–12 grams of fat-rich food. However, there is a subtlety here: we consume many fats in liquid form (first of all, these are oils that we use for frying or dressing salads), so you will often have to determine the portion by eye, focusing on the size of your thumb. You can also use a tablespoon or teaspoon.

Vitamins are biologically active organic substances of plant and animal origin. They enter the body with food products in which they are in a free or bound state, as well as in the form of provitamins. Partially synthesized in the human body, mainly in the intestine, with the participation of normal intestinal microflora.

Vitamins are indispensable nutritional factors necessary to ensure all the vital functions of the body. Due to the insignificant quantitative content of vitamins in food products, they are referred to as “minor nutritional factors”, micronutrients.

Vitamins are absolutely necessary for the growth, reproduction and survival of any organism. The main general biological properties of vitamins are also formulated:

- the biosynthesis of vitamins is carried out outside the body, only a certain amount of vitamins is formed due to the activity of the intestinal microflora. Therefore, the main part of the vitamins must be supplied to the human body from the outside, with food;

- vitamins are not a plastic material for building tissues or a source of energy. However, vitamins are necessary for all vital processes and are effective even in very small quantities;

- insufficient content of vitamins in food, a decrease in their absorption, a violation of the composition and functions of the intestinal microflora leads to the development of pathological processes - hypovitaminosis (avitaminosis);

- excess accumulation in the body of some vitamins (A, D) can also be accompanied by the development of pathological manifestations (hypervitaminosis);

- to prevent the development of hypovitaminosis, the prophylactic use of appropriate vitamins is effective (for example, with increased consumption of vitamins, with diseases or stress);

- for the treatment of hypo- and avitaminosis, it is necessary to use increased doses of vitamins (in combination with other therapeutic measures).

A person's need for individual vitamins depends on age, health status, nature of activity, season, nutritional value. Physical stress and intense mental activity are accompanied by an increased consumption of a number of vitamins. The consumption of vitamins increases with certain diseases. Therefore, the value of the average daily requirement for individual vitamins varies significantly.

Vitamin A is found only in animal products – cod liver, fish oil, egg yolk, milk. Natural sources of beta-carotene are carrots, green and yellow vegetables, parsley, sorrel, spinach, sea buckthorn, pumpkin, apricots, oranges, peaches, and marine products.

In the body, retinol is necessary for the processes of growth, cell differentiation and reproduction, the functioning of the immune system, maintaining normal visual acuity (prevents «night blindness»). Retinol has antioxidant properties, slows down the aging process, reduces the risk of tumor diseases.

Vitamin D is involved in phosphorus-calcium metabolism, promotes calcium absorption in the small intestine and its deposition in the bones. It plays an important role in the immune and stress reactions of the body, in the differentiation of skin and blood cells, in the secretion of certain hormones (insulin, prolactin), in the synthesis of melanin pigment

Vitamin E (tocopherols) is a fat-soluble vitamin according to its chemical structure, it belongs to the group of alcohols. Vitamin E is quite stable and is preserved during cooking, drying, canning and sterilization of products. The main depot of vitamin E in the body is adipose tissue.

Tocopherols are involved in the metabolism of carbohydrates, proteins and fats. Vitamin E stimulates muscle activity, increases physical performance and endurance, so it is absolutely necessary for those who want to keep themselves in good shape.

Vitamin K (phylloquinones, antihemorrhagic vitamin) is a fat-soluble vitamin that is fairly resistant to heat. The main source of vitamin K is green leafy vegetables, cabbage, zucchini, tomatoes, vegetable oils, soybeans, green tea; milk, meat and fruits contain less vitamin. Vitamin K is involved in blood clotting processes. This vitamin is necessary for the synthesis in the liver of functionally active forms of the prothrombin protein, which is needed for the formation of a blood clot.

Rules for taking vitamins:

1 Take regularly during the intake period indicated in the instructions, for example, 1 month.

2 Take according to the recommended time of intake, for example, after meals 3 times a day.

3 Take the dosage clearly indicated in the instructions, without increasing the dose.

Is it safe to take vitamins every day? Yes, if you follow the instructions in the manual. If you want to take vitamins longer than the period indicated in the instructions, you should consult your doctor.

Thanks to the development of science in the field of nutrition, many people can feel comfortable and maintain their health in good condition, proper nutrition solves the problem of many diseases caused by the deficiencies of certain components. As Hippocrates said: «We are what we eat».

REFERENCES

1Sizer F. S. Nutrition and Dietetics for Health Care/ Frances Sienkiewicz Sizer, Eleanor Noss Whitney – Wadsworth Cengage Learning, 2013

2 Покровский А. А. Беседы о питании. / А. А. Покровский – М. : Экономика, 1986. – 367 с.

3 Мартинчик А. Н. Питание человека (основы нутрициологии)/ А. Н. Мартинчик, И. В. Маев, А. Б. Петухов. – М. : ГОУ ВУНМЦ МЗРФ, 2002. – 572 с.

4 Самсонов М. А. Справочник по диетологии/ М. А. Самсонов, А. А. Покровский. – М. : Медицина, 1992. – 464 с.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАРМЕЛАД: ИЗОМАЛЬТ ЖӘНЕ ЖЕМІС ШЫРЫНДАРЫМЕН

БАЛФАБАЙ Ә. Р.

Арнайы пән оқытушысы, «Ақтобе сервис колледжі» МКҚК, Ақтобе қ.

АРМАНОВА А. А.

студент, «Ақтобе сервис колледжі» МКҚК, Ақтобе қ.

Соңғы жылдары дұрыс тамақтанбаумен байланысты денсаулық проблемалары қоғамда алаңдаушылық туғызды [1–3]. Қазіргі заманғы диетаның теңгерімсіздігі физикалық белсенділіктің төмендеуі және нәтижесінде энергияны тұтыну деңгейі сияқты

себептерге байланысты; азық-түлік шикізатын өңдеудің заманауи технологиялары; тамақтану құрылымының өзгеруі - диетаның жеткіліксіз әртүрлілігі.

Тамақтану құрылымындағы кейбір айырмашылықтарға, тамақтану жағдайының бұзылуына және олардың халық денсаулығына тигізетін салдарына қарамастан, артық салмақ проблемасы және одан туындайтын семіздік, жүрек-қан тамырлары аурулары және 2 типті қант диабеті сияқты аурулар кеңінен танылған [1–5].

Қант диабетімен ауыратындардың саны тұрақты өсуде. Diabetes Atlas 2021 деректері бойынша:

537 миллион ересек адам (20–79) қант диабетімен өмір сүреді –бұл дегеніміз 10 адамның 1-уі. Бұл сан 2030 жылға қарай 643 миллионға және 2045 жылға қарай 783 миллионға дейін өседі.

Қант диабетімен ауыратын 4 ересек адамның 3-тен астамы табысы төмен және орташа елдерде тұрады.

Қант диабеті 2021 жылы 6,7 миллион өлімге себепші болды – әрбір 5 секунд сайын 1 өлім.

541 миллион ересек адамда глюкозаға төзімділік бұзылған, бұл оларды 2 типті қант диабеті қаупіне ұшыратады.

Қазіргі заманғы адамның диетасының негізгі бөлігі көмірсуларға түседі. Рациондағы көмірсулардың жалпы мөлшері жалпы калорияның 50–55 % құрайды. Бұл ретте күрделі баяу сінетін көмірсулардың басым болуы және тез сінетін моно және дисахаридтерді барынша шектеу немесе алып тастау ұсынылады. Қандағы қанттың тез және күрт өсуін және гиперинсулинемия реакциясын тудыратын тазартылған көмірсулар (құрамында сахароза бар өнімдер: тәттілер, кондитерлік өнімдер, джемдер және т.б.) диетаға қосылмайды. Тазартылған көмірсулардың диетадан шығарылуы қандағы липидтер көрсеткіштерінің жақсаруымен бірге жүреді - төмен және өте төмен тығыздықтағы липопротеидтер мен триглицеридтер (ТГ) деңгейінің төмендеуі - 2 типті қант диабетіндегі тамырлы асқынулардың тәуелсіз қауіп факторлары [9–11].

Гликемияға айқын әсер етпейтін ксилит және сорбит сияқты тәттілендіргіштерді қолдану семіздікпен ауыратын науқастарға ғана арналған, өйткені олардың калория мөлшері қарапайым қанттардың энергетикалық құндылығынан айтарлықтай ерекшеленбейді, ал артық тұтыну осмостық диареяға әкелуі мүмкін. Ксилит пен сорбиттің ұсынылатын дозасы тәулігіне 30 г құрайды, бір дозаға 10–15 г артық емес, несеп және сүт қышқылдары.

Қант пен тәттілендіргіштер адамның тамақтануында маңызды рөл атқарады. Қант пен тәттілендіргіштерді дұрыс таңдау арқылы олар кариес қаупін азайтады; тағамның энергетикалық құндылығын төмендетеді, осылайша артық тамақтану және семіздік қаупін азайтуға көмектеседі; тоқ ішек қатерлі ісігінің қаупін төмендететін бутират өндіру үшін субстрат ретінде қызмет етеді; іш жүргізетін және іш қату қаупін және улы метаболиттердің жиналуын азайтатын осмолиттердің түзілуіне ықпал етеді; пребиотиктер ретінде әрекет ететін және ас қорытуды жақсартатын тоқ ішектің сахаролитикалық және ацидогенді микроорганизмдері үшін субстрат ретінде қызмет етеді, сондай-ақ иммундық жүйе үшін.

Кондитерлік рецепттердегі қантты синтетикалық тәттілендіргіштермен толық ауыстыру туралы айту мүмкін емес, өйткені қант кондитерлік өнімдердің басым көпшілігінің маңызды құрылымдық құрамдас бөлігі болып табылады, ол «денені» құрайтын және өнімнің құрылымын қамтамасыз етеді. Ал қолдануға рұқсат етілген қант алмастырғыштар қанттың барлық функцияларын орындай алмайды. Қантты «күрделі» ауыстыру үшін тағамдық ингредиенттердің басқа түрлері бар - фруктоза (кристалдық), изомальт, эритритол, мальтитол, сорбит және т.б. кіретін сусымалы немесе құрылым түзетін тәттілендіргіштер (1-кесте). Сусымалы тәттілендіргіштер орташа есеппен сахарозаның жартысына тең калорияға ие және осыған байланысты олар өнімнің калориясын азайта алады. Олардың кейбіреулері қасиеттері бойынша сахарозаға ұқсас, бұл кондитерлік өнімдердің рецепті бойынша 1:1 қантты ауыстыруға мүмкіндік береді [12].

Азық-түлік өнімдерінде қантты алмастыру үшін, сусымалы тәттілендіргіштерден басқа, әдетте тәтті дәмі жоқ, бірақ технологиялық қасиеттері бойынша қант пен сірнеге ұқсас және олардың құрылымын құра алатын толтырғыштарды қолдануға болады. кондитерлік өнімде қызмет етеді.

Сондай-ақ сахарозадан жүздеген мың есе тәтті интенсивті тәттілендіргіштер бар, олар соншалықты төмен дозаларда қолданылады, олар ағзаға сіңбейді және тағамдық құндылығы жоқ, сондықтан өнімнің жалпы калориясына әсер етпейді.

Тәттілендіргіштер сусын өнеркәсібінде кеңінен қолданылады.

Кесте 1 – Тәттілендіргіштерді салыстырмалы бағалау

Көп мөлшердегі тәттілендіргіш	Химиялық орта	Е индексі	Сахарозаға салыстырмалы тәттілік дәрежесі	Энергетикалық өнімділігі, ккал	25°С судағы ерігіштігі	Төзімділігі, г/тәу
Сахароза	Дисахарид	Жок	1	4,0	67	100-140
Фруктоза	Дисахарид	Жок	1,3	4,0	65	100-140
Изомальт	Полиол, дисахарид	E953	0,4	2,4	25	50
Сорбит	Полиол, моносахарид	E420	0,6	2,4	70	50
Ксилит	Моносахарид	E967	0,95	2,4	64	70
Лактит	Полиол, дисахарид	E966	0,4	2,4	57	20
Мальтит	Полиол, моносахарид	E965	0,9	2,4	60	20
Тагатоза	Моносахарид	E421	0,9	2,4	56	30
Маннит	Полиол, моносахарид	E959	0,5	2,4	20	20
Эритрит	Полиол, моносахарид	E968	0,7	0,0	37	80
Полидекстроза	Полисахарид (толтырғыш)	Жок	0,95	1,1	80	90
Тұрақты малдекстриндер	Полисахарид (толтырғыш)	Жок	0,8	2,0	70	45
Инулин	Полисахарид (толтырғыш)	Жок	0,65	1,5	10	50
Тұрақты малдекстриндер	Полисахарид (толтырғыш)	Жок	0,8	2,0	70	45

Кестеден көрініп тұрғандай. 1, сусымалы тәттілендіргіштер мен толтырғыштар қанттан ерекшеленеді, бірақ олардың тәттілігі 0,4-тен 0,9-ға дейін, сахарозаға жақын, ол 1,0 ретінде қабылданады.

Сусымалы тәттілендіргіштер де төзімділік дозасымен сипатталады, яғни адам тәулігіне шектеулі мөлшерде полиолдарды тұтына алады, бұл орташа есеппен 30 г/тәу. Қантты сусымалы тәттілендіргіштермен алмастыру арқылы өнімдердің калориялық мазмұнын дәмді жоғалтпай 10–20 % азайтуға болады.

Функционалды қантсыз мармеладтың рецепті жасау кезінде біз тәттілендіргіштердің құрамын қолдандық - мальтитол шәрбаты, изомальт және сорбит. Хош иістендіргіш және биологиялық белсенді заттар ретінде жасыл шай мен итмұрын сығындылары қосылған алма шырыны концентраты, құрғақ женьшень сығындысы, сондай-ақ табиғи хош иістендіргіш, витамин премиксі (А, Е, В1, В6, ниацин, фолий қышқылы) пайдаланылды (2-кесте).

Кесте 2 – Өсімдік сығындылары бар қантсыз мармелад

Тағамдық құндылық	100 г өнімде	
	Құрамы	% ФҚН*
Ақуыздар	0	-
Майлар	0	-
Көмірсулар	0,4	-
Витаминдер		
А, мкг	60	6,7
Е, мг	1,6	10,5
В ₁ (тиамин), мг	0,2	11,7
В ₆ (пиридоксин), мг	0,2	10,4
Ниацин, мг	2,5	12,5
Фолий қышқылы, мкг	27	6,8
Энергетикалық құндылығы	196ккал/г	-

*ФҚН – физиологиялық қажеттілік нормасы

Бар деректерді зерттей отыра, өз жұмысымда қант орнына изомальт пен жеміс шырындарын қолдана отырып жасадым. Қорытындылай келе өнімнің маңыздылығы:

- * технологиялық процестің жеңілдеуі;
- * энергетикалық құндылықты төмендету;
- * тағамдық құндылығын арттыру;
- * өнімнің жарамдылық мерзімін 6 айға дейін арттуы;
- * өнімге функционалды мақсат берілуі;
- * шығарылатын өнім ассортиментін кеңеюі.

Қазіргі заманғы диетаның теңгерімсіздігі физикалық белсенділіктің төмендеуі және нәтижесінде энергия тұтыну деңгейі сияқты себептерге байланысты; тамақ шикізатын өңдеудің заманауи технологиялары; тамақтану құрылымындағы өзгерістер диетаның әртүрлілігінің жеткіліксіздігі болып табылады. Қант диабетімен

ауыратындардың саны үнемі өсіп келеді. Осыған сүйене келе біз қант диабетімен ауыратын адамдарға арналған функционалды қантсыз мармелад өнімін жасадық. Жеке тексерісіміз бойынша қантсыз мармелад қантпен жасалған мармеладтан 2 есе пайдалы және тиімдірек. Бұл мармеладтың құрамы таза және пайдалы элементтерге бай болып келеді. Сондықтан ол қант диабетімен ауыратын адамдарға зиянын тигізбейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алиева Т. Т. Клиникалық-метаболикалық статус индексінің көмегімен 2 типті қант диабетімен ауыратын науқастың жағдайын бақылау / Т. Т. Алиева // СВОП. – 2010. – № 6. – Б. 23–26.
- 2 Балаболкин, М. И. Қазіргі кезеңде қант диабетін емдеуде инсулинді қолдану / М. И. Балаболкин, Е. М. Клебанова // Эндокринологиядағы тиімді фармакотерапия. – 2007. – № 3. – Б. 1–5.
- 3 Джанашия, П.Х. 2 типті қант диабетін емдеудің негізгі принциптері / П. Х. Джанашия, Е. Ю. Мирин // РМЖ. – 2006. – Т. 14. – № 2. – Б. 112–117.
- 4 Бауырдың алкогольсіз майлы ауруы бар науқастарда гипополипидемиялық терапия / Л. А. Звенигородская [и др.] // Емханалық дәрігердің анықтамалығы. – 2010. – № 3. – Б. 7–12.
- 5 Орлова С. В. Қант диабетімен ауыратын науқастардың кешенді диеталық терапиясындағы нутрацевтика мен парафармацевтиканың рөлі / С. В. Орлова, Е. А. Никитина // – М., 2009. – Т. 1. – Б. 348–367.
- 6 Поворинская О. А. Егде жастағы науқастарды тамақтандырудың негізгі принциптері / О. А. Поворинская, О. М. Карпенко // Емханалық дәрігердің анықтамалығы. – 2010. – № 3. – Б. 25–30.
- 7 Погожаева, А. В. 2 типті қант диабетіндегі тамырлы асқынулардың диеталық профилактикасы / А. В. Погожаева // Емханалық дәрігердің анықтамалығы. – 2010. – № 2. – Б. 3–10.
- 8 Потешкина, Н. Г. 2 типті қант диабетіндегі метаболикалық бұзылуларды түзету / Н. Г. Потешкина, Е. Ю. Мирина // РМЖ. – 2010. – Т. 18. – № 10. – Б. 608–618.
- 9 Потешкина, Н. Г. Қант диабетіндегі артериялық гипертензияны емдеу / Н. Г. Потешкина, Е. Ю. Мирина // РМЖ. – 2010. – Т. 18. – № 9. – Б. 565–667.
- 10 Ойық жара ауруы мен артериялық гипертонияның біріктірілген ағымы (жүйелік бұзылулар және оларды

амбулаториялық түзету мүмкіндіктері) / Л. Е. Смирнова [и др.]. – Тверь: ИП Орлова З. П., 2009. – 206 б.

11 Чернявская, Т. Артериялық гипертензиясы бар егде жастағы пациенттердің сәйкестігі мен өмір сүру сапасын арттыру / Т. Чернявская // Врач. – 2010. – № 5. – Б. 20–25.

12 Артериялық гипертензиямен және қант диабетімен ауыратын науқастарды емдеу / А. Шилов [и др.] // Врач. – 2010. – № 5. – С. 101–105.

13 Тәттілендіргіштер мен қант алмастырғыштар / Х. Митчелл – СПб.: Профессия, 2010. – 512 б.

ҰЯЛЫ ТЕЛЕФОНДАРДЫҢ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

МИНТАЕВА А. Е.

студент, ТМк-1422, Ақсу қара металлургия колледжі, Ақсу қ.

ХУАНШ Б.

химия және биология мұғалімі, Ақсу қара металлургия колледжі, Ақсу қ.

Ұялы телефондардың адам ағзасына әсерін білу үшін ақпарат жинау кезінде біз көптеген газеттер мен журналдардың осы тақырып бойынша аз басып шығаратындығына немесе тек телефондардың жарнамаларын орналастыратындығына көз жеткіздік. Бұл жұмыста ұялы телефонның адам ағзасына тигізетін әсері мәселесі қарастырылады. Мен интернет сайттарынан көптеген ақпарат жинадым, сондықтан интернет көздеріне де сілтеме жасаймыз. Радиобайланыс құралдары ғасырға жуық уақыт бойы дамып келеді. Ұялы телефон соңғы онжылдықта ғана жаппай пайда болды және мұндай қысқа уақыт аралығы адамдарға кең ауқымды эксперимент негізінде оның зияны немесе зиянсыздығы туралы қорытынды жасау үшін жеткіліксіз. Бірақ осы уақыт аралығындағы ғалымдардың пікірлерін талдауға тырысайық. Ғалымдардың пайымдауынша, кейбір адамдарда пайда болатын ұялы телефондарға психологиялық тәуелділік компьютерге тәуелділіктен гөрі күшті. Психологтарда «мобильді тәуелділік», «SMS-мания» терминдері пайда болды. Ия, ұялы байланыс тәуелді [1,5].

Мидың белсенділігіне әсеріне тоқталсақ, қазіргі уақытта көптеген тұрмыстық заттар электромагниттік сәулелену көздері болып табылады (теледидар, компьютер, микротолқынды пеш).

Бірақ егер теледидар көріп отырып, біз одан белгілі бір қашықтықта болсақ, онда ұялы телефонды пайдаланған кезде біздің басымыз толығымен сәулеленеді. Техникалық құралдардың ішінде адамға әсер ететін сәулелену деңгейі бойынша ұялы телефонмен салыстыруға болатын құралдар жоқ. Ұялы телефондардың сәулеленуі мидың оқуға, есте сақтауға және қозғалуға байланысты аймақтарын зақымдайды [3, 2].

Көру қабілетіне әсері

Телефонның экрандағы сәулеленуі өте төмен. Мұның бәрі радиация туралы емес, дәл осы ең кішкентай экран өлшемдері туралы. Біздің көзіміз оның көзін минималды объектіге бағыттау өте қиын болатындай етіп жасалған. Көздің бұлшық еті біздің миымызға нақты суретті беру үшін адамгершілікке жатпайтын күш салуы керек, әсіресе егер бұл ұялы чатқа немесе мобильді ойындарға қатысты болса, онда телефонмен мүмкіндігінше ұзақ уақыт өткізгенде кернеу шегіне жетеді.

Есту қабілетіне әсері Ұзақ сөйлесу кезінде құлақтың, құлақ қалқанының, іргелес тіндердің және мидың іргелес аймағының температурасының жоғарылауы байқалады. Әрине, сіздердің көпшілігіңіз ұзақ сөйлескеннен кейін құлағыңыздағы жылу сезімін байқаған боларсыз. Бұл телефон таратқышы жасаған электромагниттік өрістің әсерінен басқа ештеңе емес. Тағы бір мәселе: біз телефонды құлағымызға тез жеткіземіз, сол кезде түтік қатты сигнал шығарады (кімде байланыс бар, Алынған SMS туралы хабарлама бар және т.б.), содан кейін оның салдары құлақ қалқанына өте жағымсыз болуы мүмкін

Жүрекке, қанға әсері

Бірақ көптеген адамдар үшін ең күтпеген нәрсе-мобильді құрылғы адамның қан құрамына әсер етеді. Линкепинг университетінің Швед физиктері ұялы телефондардың электромагниттік сәулеленуі эритроциттерді – қызыл қан жасушаларын зақымдауы мүмкін, олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуін күшейтеді [1, 4].

Есте сақтауда ұялы телефон белсенді түрде пайдалану зияткерлік пен жадыға кері әсерін тигізеді. Бұл шынымен де солай. Сіз қанша телефон нөмірін бірден жаттай аласыз? Бір, екі нөмірді ғана, үнемі пайдаланатын. Ал қалғандарын ше? Ұялы телефондарға негізінен, түрлі ақпарат сақтауға болады. Ұялы телефон жадысының көлемі сізге барлық ақпаратты сақтауға мүмкіндік беріп тұрғанда, басты қатырудың қажеті не? Ал миыңыз ол кезде жүктелмейді де,

есте сақтай алмай қалады. Сонда адамдар машинаның тұтқынына айналады ма?

Телефон инфекцияны таратушы ретінде

Біздің ұялы телефондар инфекцияның нақты көзі болып табылады.

Ұялы телефондардан және адамдар үнемі қолданатын басқа нысандардан бактерияларға сынама алынды. Нәтижелер таңқаларлық болды-ұялы телефонның корпусында есік тұтқаларына, пернетақталарға, аяқ киімнің табандарына және тіпті дәретхана орындықтарына қарағанда көбірек бактериялар табылды. Зерттеу осы заттардың барлығында әртүрлі тері бактерияларының, соның ішінде Алтын стафилококктың болуын растады [2, 15].

Алайда, бұл ішінара түсінікті, өйткені бұл телефондар ұялы телефондар деп бекер айтылмаған - біз оларды барлық жерде, қалтада, сөмкелерде алып жүреміз, қолымызда ұстаймыз - және барлық жерде олар әртүрлі бактерияларды жинауға дайын.

Ұялы телефонның балалар ағзасына әсері

Ұялы телефон баланың денсаулығына қалай кері әсер етуі мүмкін?

Ұялы телефонның сәулеленуінен болатын зиян нәрестеге құрсағында болуы мүмкін. Ғалымдар жүктілік кезінде ұялы телефондарды пайдаланған аналардың мінез-құлқында әртүрлі проблемалары бар нәрестелерді туу ықтималдығы 54% жоғары екенін анықтады. Анасы телефон радиациясына қаншалықты жиі ұшыраған сайын, бұл мәселелердің туындауы ықтималдығы соғұрлым жоғары болды. Ал Жалпы генетика ғалымдары ұялы телефонның сәулеленуі хромосомалардың құрылымын бұзуы мүмкін, бұл ұрықтың дамуының ерте кезеңдерінде ауытқулардың дамуына әкелуі мүмкін деп мәлімдейді [10, 15].

Біздің елде «ұялы телефондар» шамамен он жыл бұрын пайда болды. Бірақ, шамамен есептеулер бойынша, оларды қазірдің өзінде үш миллион бала пайдаланады. Байланыс салондарының бірінде олар ең жас сатып алушының 8 жаста екенін есіне алды

Біздің елде «ұялы телефондар» шамамен он жыл бұрын пайда болды. Бірақ, шамамен есептеулер бойынша, оларды қазірдің өзінде үш миллион бала пайдаланады. Байланыс салондарының бірінде олар ең жас сатып алушының 8 жаста екенін есіне алды.

Балаңызға ұялы телефон беру арқылы сіз оны... антеннасына айналдырасыз!

Телефонды жасау кезінде адам денесі антенна жүйесінің элементі ретінде қарастырылады. Жоғары жиілікті сәулеленудің негізгі көзі-бұл телефонның антеннасы, ол көптеген телефон модельдерінде болмағанына қарамастан, олардың әрқайсысында әлі де бар (кейде ол телефон корпусының астында болады). Балалар ересектерге қарағанда қатаң және кең электромагниттік әсерге ұшырайды: балалардың ми тінінің өткізгіштігі жоғары, басы кішірек және бас сүйегі жұқа. Балалардың денесі ересектерге қарағанда электромагниттік өріске үлкен сезімталдыққа ие. Балалардың миы электромагниттік сәулелену жағдайында жағымсыз реакциялардың жинақталуына үлкен бейімділікке ие болады [9, 3].

Қорытынды

Біз ұялы телефонның адам өміріндегі ролін зерттедік. Өйткені, ұялы телефон-бұл пайдалы нәрсе ғана емес, сонымен қатар адам ағзасына зиянды әсер етеді. Әр түрлі елдердің ғалымдары жасаған тұжырымдар біржақты: ұялы телефондар мен антенналардың сәулеленуі адам ағзасына орны толмас зиян келтіреді және бұл туралы бәрі бірдей ойламайды. Біз жұмыстың мақсатына қол жеткізді, гипотеза расталды деп санаймыз.

Осы саладағы зерттеулер жалғасуда... ғалымдар бір айдан кейін не дейді? Кішкентай ұялы телефон тағы қандай қауіп төндіреді? Ұялы байланыстың ынғайлылығы планета тұрғындарының одан бас тартуы үшін тым айқын. Алып құбыр іске қосылды. Ресейде ұялы телефондар үшін қатаң санитарлық нормалар енгізілді.

Қазіргі өмір жағдайында ұялы телефонды пайдаланудан бас тарту мүмкін емес. Бірақ өзіңізді жағымсыз салдардан мүмкіндігінше қорғау өте нақты.

Біздің зерттеуіміздің пайдасы бар ма? Әрине! Егер біздің сыныптастарымыздың Бірі болса

Баланың денесіне телефонның әсері ерекше аландаушылық тудырады. Ұялы телефондардың сәулеленуі әсіресе балалар ағзасына әсер етеді, бұл олардың иммундық жүйесінің жеткіліксіз дамуына байланысты. Баланың миына үлкен зиян келеді, өйткені оның ми жасушалары дамып, оған қажетті ақпаратты ала бастады, ал радиотолқындар ми қыртысы мен ми жасушаларын бұзады, қан айналымын қиындатады, сонымен қатар қан қысымының жоғарылауына және эритроциттер санының азаюына әкеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бабина Ю. В. Электромагнитные излучения: будем ли мы платить за их вредные воздействия? Экосинформ, 1999, № 12. [1, 5]
- 2 Баладина Н., Козлов Б., Майоров А., Шимановский В., Шугуров Л. Техника вокруг нас: [техника в доме]//Телефон, 2006.- С. 48-49. [3, 2]
- 3 Беляев Ю.В. Неврологический эффект и мобильные коммуникации.- М. : Мысль, 1998.
- 4 Григорьев О. А., Меркулов А. В., Темников А. Г. Оценка электромагнитной обстановки в районах размещения базовых станций сотовой связи. [1,4].
- 5 Майер В. А. Мобильная связь и ее воздействие. – СПб. : Знание, 1999.
- 6 Павлова И., Парфенова Т., Дородницын В. Энциклопедия для мальчиков: [средства связи]//Телекоммуникация, 2007. – С. 40–41. [9,3].
- 7 Нечай О. Польза и вред мобильного телефона // Компьютера. – 2007. – С. 4.
- 8 Ратынский М. А. Основы сотовой связи – М. : Радио и связь – 2000 – 248. [2,15].
- 9 «Древо познания» универсальный иллюстрированный справочник для всей семьи. МС ИСТ ЛИМИТЕД М., 2005г (раздел наука и техника)
- 10 Журнал «Здоровье детей» № 1, 2 2008 г. [10,15].
- 11 В. Зайцева «Уровень безопасности» № 1;
- 12 В. Зайцева « Дети и мобильник» № 2;
- 13 Газета «Биология» № 12/2002. Статья «Сотовый телефон: «За» и «Против» И. Сколотнев

Секция 21
Экология және табиғатты қорғау
Экология и охрана природы

**ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕХНОГЕННОЙ
НАГРУЗКИ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ НА
ПРИМЕРЕ ПАВЛОДАРЭНЕРГО**

АЙНАЗАРОВ А. А.

студент, Инновационный Евразийский Университет, г. Павлодар

Современные условия развития мира диктуют определенные правила, согласно которым практически ежегодно существенно увеличивается объем антропогенного воздействия на окружающую среду. Антропогенное воздействие проявляется посредством давления потоков различных загрязняющих веществ, выступающих в роли элементов техногенного воздействия, о чем писали в свое время Вернадский и Ермаков [1, с. 111; 2, с. 152–182; 3, с. 22–25].

Сегодня наблюдается практически колоссальное воздействие техногенного характера на окружающую среду. Многочисленные выбросы промышленных предприятий оказывают негативное влияние на экологическое состояние близлежащих территорий и населенных пунктов. Техногенные выбросы ядовитых веществ оказывают влияние на изменение природных компонентов урбоэкосистемы и негативно сказываются на состоянии здоровья современного населения. Гичев, Ревич и Саев отмечают, что формирование геохимического загрязнения на сегодняшний день оказывает существенное влияние на многие живые организмы [4, с. 117; 5, с. 15; 6, с. 42–45].

Современное состояние окружающей среды является производным компонентом антропогенных нагрузок, которые возникают как результат интенсивного развития различных областей промышленности. Сама по себе техногенная нагрузка представляет собой влияние человеческой деятельности на окружающую среду и, как следствие, изменение её состояния. Реальные техногенные нагрузки формируются за счет объектов промышленного значения. При этом каждое из таких предприятий имеет существенное значение для населения конкретного региона и всей страны в целом. Следовательно, недооценивать значение деятельности какого-то определенного предприятия будет нецелесообразно [7, с. 412–415]. Одним из таких предприятий

является АО «Павлодарэнерго», которое занимается обеспечением электро- и теплоснабжения Павлодарского региона. Несмотря на существенную значимость деятельности данного предприятия, отчетливо ощущается значительная техногенная нагрузка, которая проявляется в выбросах загрязняющих веществ в атмосферу.

Так, по данным за последний год были установлены объемы выбросов АО «Павлодарэнерго» в разрезе отдельных источников – ТЭЦ-2 и ТЭЦ-3.

Таблица 1 – Выбросы АО «Павлодарэнерго» в разрезе отдельных источников – ТЭЦ-2 и ТЭЦ-3 (в тоннах)

Загрязняющие вещества Факт		ТЭЦ-2		ТЭЦ-3	
		Лимит	Факт	Лимит	Факт
SiO ₂	Зола угля	1185	1367	4875	6214
SO ₂	Сернистый ангидрид	4007	5532	16235	21128
NO ₂	Диоксид азота	1295	1800	5757	7516
CO	Оксид углерода	127	235	492	1156
NO	Оксид азота	211	290	937	1221
Всего		6825	9232	28296	37302

Полученные данные показывают удельный вес ТЭЦ-3 в техногенной нагрузке на близлежащие территории. Для более объективной оценки превышения допустимых показателей целесообразно будет сравнение фактических результатов с установленными в качестве стандартизированных (рисунки 1 и 2).

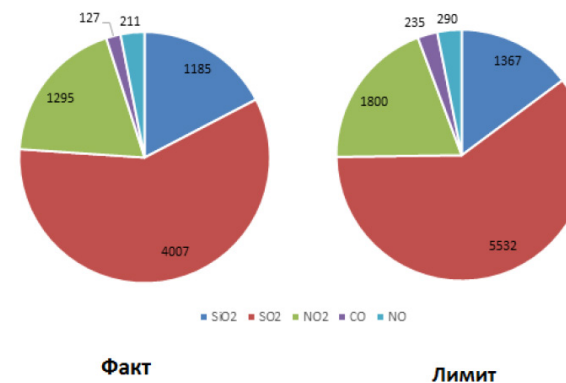

Рисунок 1 – Техногенная нагрузка ТЭЦ-2

В соответствии с рисунком 1, представляется общая картина о техногенной нагрузке ТЭЦ-2 на близлежащие территории. При этом следует обратить внимание на то, что результаты полученных показателей примерно совпадают с показателями по лимиту и не превышают допустимые нормы по всем загрязняющим веществам, что характеризует ТЭЦ-2 как промышленное предприятие, выбросы которого находятся в пределах допустимых.

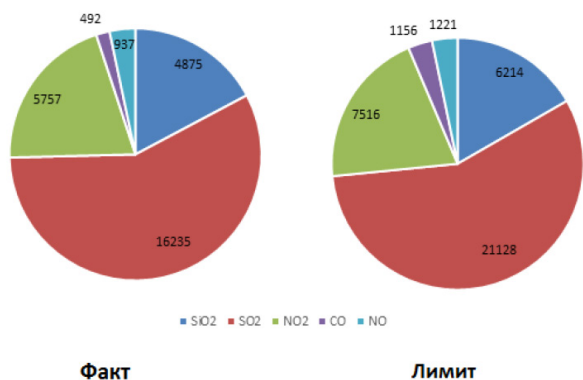

Рисунок 2 – Техногенная нагрузка ТЭЦ-3

На рисунке 2 изображена доля каждого загрязняющего вещества, выделяемого ТЭЦ-3, которые так же не превышают установленных уполномоченными органами в области охраны окружающей среды лимитов эмиссий.

Фактические объемы выбросов SiO₂ составляют 86,68 % от допустимых, что является наивысшим показателем среди всех остальных показателей. На втором месте находятся NO, SO₂ и NO₂, которые имеют примерно одинаковые показатели – 72,76 %, 72,4 % и 71,9 %, соответственно. Наименьшая концентрация приходится на CO, объемы которого составляют 54,04 % от установленных предельных показателей.

Сравнивая фактические данные по ТЭЦ-3 становится очевидным, что выбросы SiO₂ и CO снижены по сравнению с тремя другими загрязняющими веществами, показатели которых повысились на 4–5 %. Так, фактические объемы выбросов SiO₂ составляют 78,45 % от допустимых, что является наивысшим показателем среди всех остальных. На втором месте находятся

SO₂, NO и NO₂, которые имеют примерно одинаковые показатели – 76,84 %, 76,74 % и 76,59 %, соответственно. Наименьшая концентрация так же приходится на CO, объемы которого составляют 42,56 % от установленных предельных показателей.

Полученные результаты позволяют оценить общие объемы по выбросам загрязняющих веществ двумя ТЭЦ (ТЭЦ-2 и ТЭЦ-3), представленные в таблице 2 и на рисунке 3.

Таблица 2 – Общие выбросы АО «Павлодарэнерго» (в тоннах)

Загрязняющие вещества Факт		АО «ПавлодарЭнерго»	
		Лимит	
SiO ₂	Зола угля	6060	7581
SO ₂	Сернистый ангидрид	20242	26660
NO ₂	Диоксид азота	7052	9316
CO	Оксид углерода	619	1391
NO	Оксид азота	1148	1511
Всего		35121	46459

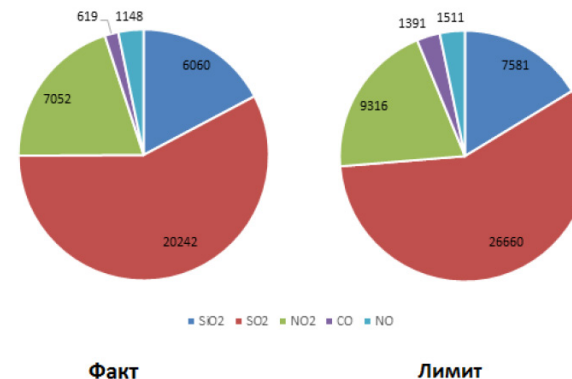

Рисунок 3 – Общая техногенная нагрузка по ТЭЦ-2 и ТЭЦ-3

Фактические объемы общих выбросов SiO₂ составляют 79,94 % от допустимых, что является наивысшим показателем среди всех остальных. На втором месте находятся NO, SO₂ и NO₂, которые имеют примерно одинаковые показатели – 75,98 %, 75,93 % и 75,70 %, соответственно. Наименьшая концентрация приходится на CO, объемы которого составляют 44,50 % от установленных предельных показателей.

При оценке техногенной нагрузки промышленных предприятий на экологическое состояние региона важно обратить внимание не только на общие объемы выбросов, но и на среднегодовые концентрации загрязняющих веществ. При этом важно сравнить фактические показатели с показателями, установленными согласно техническому регламенту (таблица 3).

Таблица 3 – Среднегодовая концентрация выбросов загрязняющих веществ АО «Павлодарэнерго» в разрезе отдельных источников – ТЭЦ-2 и ТЭЦ-3 (в тоннах)

Загрязняющие вещества Факт		ТЭЦ-2		ТЭЦ-3	
		Лимит	Факт	Лимит	Факт
SiO ₂	Зола угля	292	870	295	400
SO ₂	Сернистый ангидрид	978	2000	989	2000
NO ₂	Диоксид азота	398	570	419	650
CO	Оксид углерода	28	400	28	400

Объем концентрации каждого из веществ учитывался на основе соотношения фактических показателей с допустимыми (лимит), как это представлено на рисунках 3 и 4.

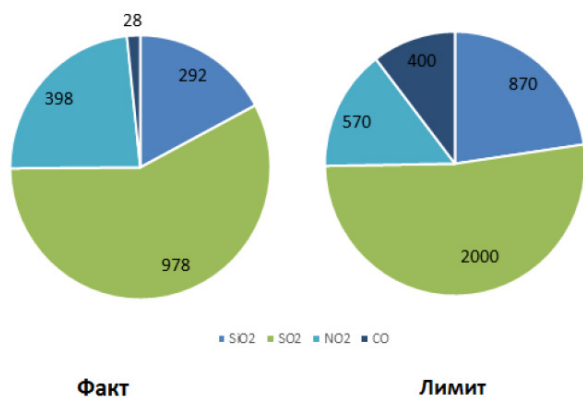

Рисунок 4 – Среднегодовая концентрация выбросов загрязняющих веществ на ТЭЦ-2

Проведенный анализ показал результаты по ТЭЦ-2, где фактические среднегодовые концентрации SiO₂ и SO₂ составляют 33,56 % и 48,9 % от допустимых, что является средними значениями по отношению к другим видам загрязнителей. Доминирующим поллютантом является NO₂, на него приходится 69,82 %, в то время как на CO отводится только 7 %.

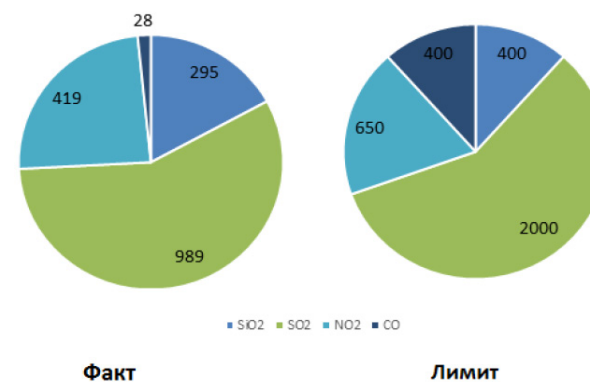

Рисунок 5 – Среднегодовая концентрация выбросов загрязняющих веществ на ТЭЦ-3

Анализ результатов по ТЭЦ-3 позволил выявить, что фактические среднегодовые концентрации NO₂ и SO₂ составляют 64,46 % и 49,45 % от допустимых, что является средними значениями по отношению к другим видам загрязнителей. В качестве доминирующего поллютанта был определен SiO₂, на него приходится 73,75 %, в то время как на CO отводится только 7 %, как и на ТЭЦ-2.

На основе полученных результатов может быть оценена экологическая нагрузка, оказываемая промышленными предприятиями на окружающую среду, где хоть и не наблюдается превышения лимита, но заметно ощущается регулярное повышение концентраций.

Однако помимо экологической нагрузки наблюдается ещё и существенная экономическая нагрузка, проявляемая в виде начисления платы предприятиям за определенные объемы эмиссий в окружающую среду. Для каждого поллютанта устанавливается своя ставка за тонну загрязняющих выбросов. Помимо объема

выброса загрязнителя учитывается также коэффициент опасности загрязнения и коэффициент приведения примесей поллютантов к загрязнителю. Рассчитывается экономическое воздействие по следующей формуле.

$$Z_{\text{атм}}(t) = y_t * Q_f * \sum_{i=1}^n A_i * m_{it}$$

Формула 1 – Расчет экономического воздействия загрязняющих веществ

Где в формуле y_t – ставка за тонну загрязняющих выбросов; Q_t – коэффициент опасности загрязнения; A_i – коэффициент приведения примесей поллютантов к загрязнителю; m_{it} – выброс загрязнителя.

Таким образом, мы можем рассчитать экономическое влияние каждого из загрязняющих веществ.

$$Z_{\text{атм}}(\text{SiO}_2) = (10 * 3063 * 4 * 41,5 * 6060) = 30\ 812\ 554\ 800$$

Формула 2 – Расчет экономического воздействия золы угля

$$Z_{\text{атм}}(\text{SO}_2) = (20 * 3063 * 4 * 22 * 20242) = 109\ 122\ 192\ 960$$

Формула 3 – Расчет экономического воздействия сернистого ангидрида

$$Z_{\text{атм}}(\text{NO}_2) = (20 * 3063 * 4 * 41,1 * 7052) = 71\ 021\ 707\ 488$$

Формула 4 – Расчет экономического воздействия диоксида азота

$$Z_{\text{атм}}(\text{CO}) = (0,32 * 3063 * 4 * 1 * 619) = 2\ 426\ 876,16$$

Формула 5 – Расчет экономического воздействия оксида углерода

$$Z_{\text{атм}}(\text{NO}) = (20 * 3063 * 4 * 41,1 * 1148) = 11\ 561\ 673\ 312$$

Формула 6 – Расчет экономического воздействия оксида азота

Общая экономическая нагрузка по предварительным расчетам составила около 222,52 млрд тенге.

Таким образом, проведенное исследование показывает существенную роль техногенной нагрузки АО «ПавлодарЭнерго» на эколого-экономическое состояние Павлодарского региона. За счет огромного количества эмиссий загрязняющих веществ в окружающую среду ощущается значительная техногенная нагрузка промышленного предприятия, что подтверждается расчетами экономического воздействия каждого из поллютантов. Для адекватной оценки и устойчивого развития эколого-экономических перспектив целесообразным будет являться проведение экологического мониторинга с целью мониторинга эмиссий и воздействия на окружающую среду, а это в свою очередь позволит эффективно управлять необходимыми мероприятиями по охране окружающей среды.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Вернадский В. И. Труды по биохимии и геохимии почв. – М., 1992. – 437 с.
- 2 Ермаков В. В. Геохимическая экология как следствие системного изучения биосферы. В кн.: Проблемы биогеохимии и геохимической экологии. – М., 1999. – С. 152–182.
- 3 Ермаков В. В. Проблемы и перспективы развития учения о биогеохимических провинциях // Микроэлементы в биологии и их применение в сельском хозяйстве и медицине. – Самарканд, 1990. – С. 22–25.
- 4 Гичев Ю. П. Загрязнение окружающей среды и здоровье человека. – Новосибирск: СО РАМН, 2002. – 230 с.
- 5 Авалиани С. Л., Ревич Б. А., Захаров В. М. Мониторинг здоровья человека и здоровья среды: Центр экологической политики России. – М., 2001. – 76 с.
- 6 Саев Ю. Е., Ревич Б. А., Смирнова Р. С., Сорокина Е. П. // Всесоюзная конференция по проблемам микроэлементов в биологии, 9-я: Доклады. – Кишинев, 1981. – С. 42–45.
- 7 Рихванов Л. П., Барановская Н. В., Язиков Е. Г. Актуальные проблемы геохимической экологии: Материалы V Международной биогеохимической школы. – Семипалатинск, 2005. – С. 412–415

ПЛАСТИКАЛЫҚ БӨТЕЛКЕЛЕРДІ ЖАНУАРЛАРҒА АРНАЛҒАН ТЕГІН ТАҒАМҒА АУЫСТЫРУ АВТОМАТЫ

ЕРМУРАТОВ М. А., ОКМЕТХАН Е.
студенттер, Ақсу кара металлургия колледжі, Ақсу қ.

Күнделікті өмірде біз қаншама пластик қолданамыз деп ойладыңыз ба? 60 жыл бұрын біздің ата-аналарымыз бен аталарымыз онсыз жүрді, бірақ бүгінде біздің өмірімізді пластикалық өнімдерсіз елестету қиын, өйткені біз күнделікті қолданатын заттардың жартысы пластиктен жасалған. Пластикалық қалдықтарды өндіру жылына шамамен 9 миллиард тоннаны құрайды және бұл көрсеткіш жыл сайын артып келеді.

Барлық түрдегі пластикалық ластану табиғат пен тірі организмдерге зиянды. Біріншіден, одан құрлықта да, суда да өсімдіктер мен жануарлардың өліміне әкелетін улы заттар шығарылады, бұл адамдардың көптеген ауруларының себебі болып табылады. Екіншіден, кеңістікті толтыра отырып, пластикалық қалдықтар бүкіл экожүйелерді, әсіресе өзендер мен мұхиттардың маңын да бұзады. Үшіншіден, пластмасса өндірісі де зиянды, ол үшін өртүрлі улы және қауіпті заттар да қолданылады. Бұндай мәселелердің қандай да бір үлесін алдын алу үшін, инновациялық әлеуметтік-экологиялық жобаны адамзат арқылы, оның үйсіз жануарларға деген қамқорлығын арттыру негізінде пластикалық өнімдерді сұрыптауға әдеттерін жоғарылатуға болады. Бұл жобаның басты құралы – пластикалық бөтелкелерді қабылдайтын автомат.

Инновациялық жобаның міндеті:

→біздің өңірде пластикалық бөтелкелерді үйсіз жануарларға арналған азық-түлікке айырбастауға арналған бокс (автомат) құрылатын эксперименттік еріктілер (әлеуметтік) жобасын енгізу. Жоба үйсіз жануарларды тамақтандыруға, экологияға, қоршаған ортаға көмектесуге және барлық тұрғындарға табиғат пен жануарларға ұқыпты қарауға үйретуге мүмкіндік береді;

→жоба толығымен мемлекеттен тәуелсіз және қайырымдылық сипатқа ие. Жануарлар азығы қайта өңдеуге жіберілетін пластикалық бөтелкелерді сатудан түскен ақшамен төленеді, сонымен қатар болашақта қайырымдылық мақсатында кәсіпкерлер үшін бұл жобаны басқа өңірлерге автоматтарды сату тәсілімен өзін-өзі ақтауға мүмкіндігі бар. Осы жобаның мақсаттары:

→пластмассаны сұрыптауды үйрету;

→ересектерде де, балаларда да табиғат пен жануарларға ұқыпты қарау сезімін ояту;

→үйсіз жануарларды тамақтандыру;

→біздің аймақтың экологиясын, қоршаған ортасын жақсарту, тазарту.

Автоматтар көбінесе уланудың құрбаны болатын үйсіз жануарлардың өмірін жақсартуға және қала тұрғындарын пластикалық бөтелкелерді одан әрі қайта өңдеу үшін коқыстарды сұрыптауға үйретуге арналған.

Бұл бокс инновациялық жоба болып табылады, сондай-ақ маңызды әлеуметтік рөл атқарады. Халық, ересектер де, балалар да пластикті сұрыптауға қызығушылық танытады және екі жақты игі іс жасайды: пластикті сұрыптайды да, үйсіз жануарларды да тамақтандырады.

Қораптың жұмыс жасау процесі өте оңтайлы болып табылады. Жануарларға арналған азық-түлікті алу үшін сізге автоматтың пластикалық бөтелкеге арнайы тесігіне салу керек, содан соң жануарларға арналған жем арнайы ыдысқа бірден құрылғыдан шығады [1].

Мұндай ерекше қайырымдылық-экологиялық жобаның шығындары толығымен қайта өңделген пластик бөтелкелерді кейіннен сатудан түскен табыс есебінен жабылады.

Сурет 1 – Стамбулдағы бокс

Сурет 2 – Киевтегі бокс

Қорап QR кодымен (матрицалық коды бар сурет) жабықталады, осылайша біз пластикалық бөтелкелер туралы статистиканы көре аламыз және автомат қанша бөтелкені қабылдап алды, қанша бөтелке қайта өңделді. Бұл қолданбада бөтелкенің, жалпы пластиктің келтіретін зияны мен оны қалай болдырмауға болатыны туралы ақпаратпен танысуға болады [2].

Мұндай әлеуметтік жобалар 2 елде іске қосылды: Түркия, Puggedon компаниясы және Украина, Киев, «Япомога» қайырымдылық жобасы. Киевте бірінші аптада «Япомога» қайырымдылық жобасының автоматы 2160 бөтелке жинады, бұл 54 кг пластик, ал үйсіз жануарлар осы аптада 68 кг жемін қоректенді [3].

Puggedon компаниясының автоматын олардың веб-сайтынан сатып алуға болады. Оның құны 17000 түрік лирасы, бұл шамамен 408 140 тнг. Ол өзінің энергия қажеттіліктерін күн панельдері арқылы қамтамасыз етеді. Бұл боксты басқа елден сатып алу біршама тиімсіз болғандықтан, оны осы сомаға сатуға және өзіңіз жинауға болады. Ол үшін бізге әр түрлі саладан бірнеше маман қажет.

Болашақта осы әлеуметтік жобаны табысты іске асыру кезінде боксты Қазақстанның барлық өңірлеріне тарату мүмкіндігі болады.

Қазақстанда пластикалық бөтелкелерді қабылдау бір кг үшін орташа есеппен 65 теңге құрайды. Жем 2000 гр үшін орташа есеппен 2500 теңге құрайды. Автоматты беру үшін 50 гр. азық-түлікке 25 пластикалық бөтелке қажет болады. Осы әлеуметтік жобаны іске асыру үшін бізге осы боксқа қызмет көрсету үшін 1 қызметкер қажет. Оның міндеттері:

- 1 Жануарларға арналған азық-түлікпен қамтамасыз ету;
- 2 Машинаны пластикпен толтырылуын қадағалау;
- 3 Қорапты пластикпен толық толтырған кезде жинақталған пластикті түсіріп одан әрі қайта өңдеуге жіберу;
- 4 Тазалықты қадағалау.

Бұл жоба қайырымдылық сипатқа ие болғандықтан, жұмысты ерікті ұйымдармен біріктіруге болады.

Қорытындылай келе, бұл жоба бізге осындай мүмкіндіктерді береді:

- 1 Біз адамдарды пластикті сұрыптауға үйретеміз.
  - 2 Ересектерді де, балалары да табиғат пен жануарларға ұқыпты қарауға үйретеміз.
  - 3 Біз және біздің балаларымыз, болашақ ұрпақ дұрыс әдеттерге ие болады.
  - 4 Біздің аймақтың экологиясы, қоршаған ортасы тазарады.
- Осы елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, бұл идеяның біздің елде де жүзеге асырылу мүмкіндігі бар деп айтуға болады.

Осылайша көшелердің тазалығына қамқорлық жасай отырып, біз жануарларға көмектесеміз, жануарларға аяушылық танытамыз. Біз бірге елімізді пластикалық қалдықтардан тазартамыз, сонымен қатар үйсіз жануарларды қанықтырып, қанағаттандырамыз. Кез-келген адам көшеде сусынның астынан пластикалық бөтелкені кәдеге жарату үшін ғана емес, сонымен бірге үйсіз жануарларды да тамақтандыра алады. Бұл автоматтың негізінде біз екі маңызды мәселелердің бірін алдын ала аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сайт «Пластиковые бутылки и корм для животных» [Электрондық ресурс]. URL кол жеткізу режимі: <https://greenworld.today/ecology/2285/> [өтініш беру күні 06.01.2020];
- 2 Сайт «Корм в обмен на бутылку: как в Стамбуле заботятся о бездомных животных» [Электрондық ресурс]. URL кол жеткізу

режимі: https://pets.24tv.ua/ru/korm-obmen-butylku-stambule-zabotjatsja-o-bezdomnyh-zhivotnyh_n1739537 [өтініш беру күні 16.09.2021];

3 Сайт «Корм в обмен на пластиковые бутылки: как работает кормушка для бездомных животных» [Электрондық ресурс]. URL кол жеткізу режимі: <https://rubryka.com/ru/article/yapomogabox/> [өтініш беру күні 28.12.2020].

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӘСЕРІ

КАБЗОЛДИНА Н. Е., ЖУМАГАЛИЕВА Д. Б.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
БАХБАЕВА С. А.
PhD, қауымд. профессор,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ауаның ластану мәселесі қазіргі уақытта әлем бойынша ең өзекті мәселе болып отыр. Ауаның ластануы – әртүрлі газдардың, қатты және сұйық заттардың немесе табиғи булар мен қалдықтардың ұсақ түйіршіктерінің ауаға қосылуы. Олар табиғаттағы жан – жануарлар мен өсімдіктер және адамдардың өмір сүруіне кері әсерін тигізеді. Энергетика және автокөліктерге таза, қалдықсыз технологияның енгізілгенде қарамастан, қазіргі заманда ластанған ауа адамдардың денсаулығы үшін қауіп-қатер төндіруде [1].

Павлодар облысы Қазақстан Республикасының негізгі өнеркәсіптік - дамыған өңірлерінің бірі болып табылады. Облыс аумағында энергетика, қара және түсті металлургия, тау-кен өндіру, мұнай өңдеу және химия сияқты экономика салалары кәсіпорындарының шаруашылық қызметі жүзеге асырылады. Эмиссиялардың жалпы массасынан Жылу энергетикасы кәсіпорындарының үлесіне 64%, қара металлургияға – 16%, түсті металлургияға – 7% және мұнай өңдеуге – 4% келеді. Статистика комитетінің деректеріне сәйкес, стационарлық көздерден атмосфераға шығарындылардың жалпы көлемі 2018 жылы Павлодар облысында 709,3 мың тоннаны құрады, 2017 жылға қарағанда (609,7 мың тонна) шығарындылар көлемінің 99,6 мың тоннаға ұлғаюы байқалады. Бұл өнеркәсіптік кәсіпорындардың үлкен шоғырлануына және олардың өндірістік қуаттылығының өсуіне, жылу энергетикалық кәсіпорындардың электр энергиясын

өндіруінің артуына байланысты [2]. Республикамыздың экологиялық аймақтарының бірі – Павлодар облысы болып саналады. Павлодар – индустриалды, өнеркәсіптік орталық. Павлодар қаласы үшін басты мәселелердің бірі экологиялық жағдай. Қаламызда ауаның ластануының негізгі көздері - автокөлік газдары мен өнеркәсіптік кәсіпорындар болып саналады. Павлодар облысы қоршаған ортаға шығарындылар шығару бойынша рекорд орнатуда, жылына 717 мың тонна. Соңғы үш жылда парниктік газдар шығарындылары 14%-ға, яғни 100 мың тоннаға өсті. Павлодар облысында 500-ге жуық өнеркәсіп орындары бар. Оның негізгілері:

Ақсу феррокорытпалар зауыты – «Қазхром» ТҰК» АҚ филиалы (феррокорытпалар өндірісі),

– «Алюминий Казахстана» АҚ - «Қазақстан электролиз зауыты» АҚ

– «Кастинг» ӨФ ЖШС (болат өндірісі),

– Павлодар машинажасау зауыты «ERGSERVICE» АҚ (крандар мен металл конструкциялар өндірісі),

– «Казэнергокабель» АҚ (сым өнімдерін, алюминий созба сым шығару),

– «Павлодар мұнайхимия зауыты» ЖШС (мұнай өнімдерін өндіру бумен, сумен жабдықтау) өнеркәсіп өндірісінің барлық көлемінің 80 %-ға жуығын қамтамасыз етеді [3].

Павлодар облысы жоғары техногендік ластануға ұшырайды, өйткені базальқ салалар тау-кен өндіру, мұнай өңдеу, химия өнеркәсібі, қара және түсті металлургия, энергетика болып табылады. Ластанудың негізгі көздері қазандық агрегаттарының оттықтарында күлі жоғары Екібастұз көмірін жағу технологиясын пайдаланатын жылу электр станциялары болып табылады. Шығарындылардың негізгі бөлігі Екібастұз (46 %), Ақсу (26,5 %) және Павлодар (25,5 %) қалаларында орналасқан өнеркәсіптік кәсіпорындарға тиесілі, облыстың барлық басқа аудандарының үлесіне шығарындылардың шамамен 2 % ғана келеді [4].

Сурет 1 – «Павлодар мұнайхимия зауыты» ЖШС

Сурет 2 - «Алюминий Қазақстанға» АҚ

Экологтардың айтуы бойынша, өнімде өлім - жітім көрсеткіші республикалық көрсеткіштен жоғары – 1000 тұрғынға шаққанда 12 жағдай, адамдар қан айналымы бұзылыстары мен онкологиялық аурулардан зардап шегеді.

Сурет 2 – 2019 – 2020 жж. 12 айдағы туу және жалпы өлім

ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының өңірлік департаментінің ақпараты бойынша, өткен жылы ең көп тарағандары жоғарғы тыныс жолдарының жіті инфекциясы, COVID-19, вирус анықталды. «Өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда жоғарғы тыныс

жолдарының жіті инфекцияларымен тіркелген аурулардың саны 28,6% - ға азайды, – деп атап өтті ведомство – сырқаттанушылықтың едәуір бөлігі қалалық жерлерде тіркелді-81,2%». Егер біз жеке инфекцияларға тоқталсақ, өткен жылы 2021-мен салыстырғанда өткір ішек инфекцияларымен, бактериялық тамақтан уланумен, жедел вирустық гепатитпен, тыныс алу органдарының туберкулезімен сырқаттанушылықтың өсуі байқалды, педикулез екі еседен астам тіркелді. Павлодарлықтар мерезбен және қышымамен ауырған.

Аурудың ең жоғары деңгейі-елдің экологиялық проблемалы аймақтарында: өнеркәсіптік Павлодар облысында (100 адамға 75,7 ауру) және оңтүстік астанада (100 адамға 71,5 ауру).

Сурет 3 – халықтың аурушаңдығы (өмірде бірінші рет тіркелген аурулардың саны 100 адамға)

Санэпидбақылау департаментінің деректеріне негізделген статистика департаментінің мәліметінше, 2021 жылдың қаңтар-желтоқсан айларында 92 мыңнан астам адам жоғарғы тыныс жолдарының жіті инфекциясымен ауырған, тағы 49 мыңға жуығы коронавирустық инфекциямен ауырған. Ауру Павлодар, Екібастұз және Ақсу қалаларында, сондай-ақ Железин, Успен аудандарында және Аққулыда таралды. Сондай-ақ, аймақ тұрғындарында басқа аурулар тіркелді. 669 адам диареямен медициналық көмекке жүгінді, 558 адамға желшешек диагнозы қойылды, 409 адамға лямблиоз диагнозы қойылды.

100 мың тұрғынға шаққанда туберкулезбен сырқаттанушылық деңгейі біршама өсті, өткен жылы өңірде бұл ауру өңірдің 282 тұрғынында, АИТВ - да 253-те, ротавируста-241-де анықталды. Тағы 133 адам созылмалы вирустық гепатитпен ауырды, Облыстың 132 тұрғынынан мерез табылды [5]. Бұл аурулар қалай пайда болатынын атап өтсек:

Туберкулез-ауа тамшылары арқылы берілетін жұқпалы ауру. Әркім жұқтыруы мүмкін, бірақ иммунитеттің жеткіліксіз қалыптасуына байланысты балалар туберкулезге әсіресе сезімтал. Ауруды емдеуге болады, бірақ емдеу ұзақ уақытты алады. Туберкулездің ерте диагностикасы үлкен маңызға ие-ол неғұрлым тез анықталса, соғұрлым асқынулар азаяды.

Туберкулездің себептері

Туберкулез ауа-тамшы және ауа-шаң жолдарымен жұғады. Микобактериялар туберкулезбен ауыратын науқас сөйлесу, жөтелу, түшкіру және т.б. кезінде шығаратын ең кішкентай тамшыларда болады. Туберкулез бактерияларын жұқтырған адамдардың саны шамамен 25-30 % құрайды. Бірақ олардың оннан бір бөлігі ғана ауырады. Микобактерияларды туберкулезбен ауыратын әрбір науқас емес, тек өкпе тінінің ыдырауы және бактериялардың бөлінуі бар адам шығарады (ауызекі тілде – туберкулездің ашық түрі). Микобактериялардың дозасын науқас адаммен тікелей байланыста болмай-ақ алуға болады, өйткені олар шаң бөлшектеріне қонып, қолайлы жағдайда 18 күнге дейін тұра алады [6].

Негізі айтқанда «қатерлі ісік» сияқты ауру жоқ. Бұл термин 200-ден астам түрлі ауруларды сипаттайды, онда қарапайым жасушалар қалыптан тыс көбейе бастайды, тез өсетін ісік түзеді және көрші мүшелерді жұқтыруы мүмкін. Ширек ғасыр бойы қатерлі ісіктен болатын өлім-жітім деңгейі төмендегеніне қарамастан, онкологиялық аурулар бүкіл әлем бойынша өлімнің жетекші себептерінің бірі болып қала береді.

Жер беруші планета болған және болғанына күмән жоқ. Адамдардың өмір сүруі және өркендеуі үшін қажет нәрсенің бәрі табиғатпен қамтамасыз етілді: тамақ, су, медицина, тұрғын үй материалдары және тіпті табиғи циклдар. Дегенмен, біз өзімізді табиғи әлемнен ажыратқанымыз сонша, табиғат біртіндеп жоғалып кетсе де, бұрынғыдай беретінін оңай және жиі ұмытып кетеміз. Технология мен өнеркәсіптің өсуі бізді табиғи әлемнен ішінара алшақтатқан болуы мүмкін, бірақ бұл біздің оған деген тәуелділігімізді өзгерткен жоқ. Біз күнделікті қолданатын және

тұтынатын заттардың көпшілігі біздің қызметімізге байланысты қауіп төндіретін көптеген өзара әрекеттесулердің өнімі болып қала береді. Мұндай физикалық тауарлардан басқа, табиғи әлем сұлулық, өнер және руханият тұрғысынан аз сезілетін, бірақ бірдей маңызды сыйлықтар ұсынады. Табиғат адамға қатты әсер етеді: ол мінезді қатайтады немесе босаңсытады, халықтардың менталитетін анықтайды, өмір сүру жағдайларын жасайды немесе бұзады. Табиғат пен адам көзге көрінбейтін жіппен тығыз байланысты. Қоршаған әлеммен үйлесімді бола отырып, адам өзімен де үйлесімді. Табиғат күн сайын өмірдің қуанышын сыйлайды, өзінің сұлулығымен баурап алады. Кейде, жазушылардың шығармаларындағы сияқты, бұл біздің көңіл-күйіміздің фонына айналады. Есте сақтау керек ең бастысы-табиғатта ауа-райының қолайсыздығы жоқ және жалғызбасты адамды күннің жылы сәулесімен де, жаңбырлы сұр жаңбырмен де қуантуды үйренеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Власов, Б. П. Мониторинг окружающей среды : учебное пособие : [курс лекций для студентов, обучающихся по специальности Н 330103 «Геоэкология»] / Б. П. Власов. – Минск : Издательский центр БГУ, 2013. – 124 с.

2 Об экологической ситуации в Павлодарской области <https://salem.su/news/2020/02/08/ob-ekologicheskoy-situacii-v-pavlodarskoj-oblasti/>

3 Павлодар облысы: өнеркәсіп өндірісінің көлемін арттыру және кәсіпкерлікке басымдық беру <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/pavlodar-oblysy-onerk-sip-ondirisinin-kolemin-arttyru-zh-ne-k-sipkerlikke-basymdyk-beru>

4 Краткий справочник о фондах Государственного архива Павлодарской области и его отделов. – Павлодар, 2009. – С. 11–21.

5 Рекордный уровень смертности отметили в 2020 году в Павлодарской области https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/rekordnyiy-uroven-smertnosti-otmetili-2020-godu-pavlodarskoy-430482/

6 Туберкулез легких <https://www.invitro.ru/moscow/library/bolezni/26250/>

ВОЗДЕЙСТВИЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

КАЗКЕНОВА А., УМЕРБЕКОВА Я.
студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар
БАХБАЕВА С. А.

PhD, ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Экология как важный аспект в нашей жизни имеет неопределимую значимость не только в нашей повседневной жизни, но и в различных отраслях такие как лесное хозяйство, металлургия, машиностроение, медицина, токсикология и тому подобное. Стоит отметить, что соблюдая экологические нормы и законы, мы имеем возможность не только улучшить нашу среду обитания, но и повысить продолжительность уровня жизни. Все чаще экология рассматривается в социальном и политическом аспектах. При этом, обеспечение экологической безопасности требует разработки и реализации соответствующей экологической политики, включающей в себя определение целей, принципов, задач и конкретных мер, ориентированных на обеспечение сбалансированного сосуществования общества и природной среды, охрану природы и адекватную современным условиям стратегию природопользования [5].

То что в настоящее время, состояние нашей планеты и нашего место обитания не показывает лучший уровень, мы можем винить лишь себя. Разбирая вопрос экологического состояния планеты тщательнее, стоит отметить, что основными загрязнителями окружающей среды являются – газовые примеси, которые могут быть как антропогенными, так и природными. В свою очередь, загрязнение среды не только газовыми веществами, но и другими химическими соединениями не мало влияют на наше состояние. Учитывая, что относительно благоприятное здоровье человека положительным образом влияют на экономическую и прогрессирующую структуру страны, нашей основной задачей как экологов является построение оптимальных условий жизни ради подъема уровня здоровья.

Что мы можем предпринять ради сохранения и улучшения области здравоохранения? Это важный вопрос, который следует решать с особым вниманием. На наш взгляд, прежде чем решать как именно развить отрасль здравоохранения, стоит лучше

разобраться в вопросе что именно влияет на наше здоровье. В первую очередь, это абиотические факторы.

Второе, что влияет на наше состояние – это наш возраст. Как бы человек не старался, он не сможет обмануть время и быть здоровым даже в пожилом возрасте. Старение это – процесс в течении которого накапливаются различные молекулярные и клеточные повреждения. Старению способствует состояние окружающей среды, объем получаемого стресса, физические и психологические умственные способности мозга и т.д. Старение оказывает существенное влияние на здоровье. Человек может терять слух, потерять способность самостоятельно передвигаться, получить хронические заболевания, страдать психологическими отклонениями, так далее [1].

Как говорилось ранее, экология – это отрасль науки, которая изучает все сложные проблемы окружающей среды и дающая рекомендации с научной точки зрения. Целью данной науки является поддержание стабильности и баланса жизни в биосфере путем наблюдения за глобальными проблемами.

В настоящий момент экологическая ситуация в целом, как и в мире, так и в каждом населенных пунктах с каждым днем все больше и больше ухудшается. Влияние экологических факторов отчетливо наблюдается с ухудшением состояния и здоровья человека, на развитие и формирование поколения, размножение живых существ, а также на потребности и жизнедеятельности организма. Как нам известно, экологические факторы делятся на 3 группы, это: биотические, абиотические и антропогенные. Данные факторы могут оказывать свои воздействия как положительно, так и отрицательно на другие живые существа. Если остановиться на определении каждого фактора, то:

1) Биотические факторы – это компоненты живой природы, формы воздействия, которых отражаются живыми организмами друг на друге. Любой живой организм испытывает прямое или косвенное воздействие со стороны представителя своего вида или другого организма. Например, это конкуренция между особями за место или пищу, влияние хищников на мелких животных, то есть по научно-экологическому понятию, это хищнические, симбиотические, паразитарные и другие отношения.

2) Абиотические факторы – это компоненты неживой природы, действующие на организмы. К этим факторам относятся температура, свет, ветер, давление, влажность, рельеф и так далее.

3) Антропогенные факторы – влияние деятельности самого человека, приводящие к изменению природы и среды обитания. Например, это строительство дорог, заводов, загрязнение окружающей среды отходами промышленного производства и тому подобное. Несмотря на то, что сам человек является биологическим видом, однако, его деятельность и действия негативно влияют на природу, поэтому этот фактор выделяют в особую группу среди других факторов. Потому что ни один другой вид не способен оказывать столь мощное и сильное воздействие как человек. При этом степень уровня воздействия человека на природу и Землю стремительно набирает обороты.

На сегодняшний день связь между природой и обществом имеет большое значение. В настоящее время задачи поддержания экологического равновесия в природе и хозяйственного освоения взаимосвязаны между собой. Ведь невозможно обеспечить нормальное развитие экономики при беспощадной эксплуатации природных ресурсов и хаотичном загрязнении окружающей среды. Идея устойчивого развития, возникшая в результате осознания мировым сообществом ограниченности природно-ресурсного потенциала и прогрессирования глобальной экологической катастрофы, заставляет человечество искать выход из этого тупика.

Связь между экономикой и экологией существует около тридцати лет как социальная, но в то же время как и политическая проблема. Возникновение глобальных экологических проблем в 1990-х годах оказало огромное влияние на проблему между экономическим ростом и окружающей средой. Но основываясь на многочисленных исследованиях, то прямого компромисса между экономическим ростом и состоянием окружающей среды не существует. Высокопоставленные чиновники и правительства многих других стран (это касается в основном развитых стран) проявляли и по сей день проявляют большой интерес к экологической ситуации, они стали больше употреблять термины, касающиеся и посвященных охране окружающей среды. Вследствие чего, мы часто замечаем, что в политике начали использовать термины, такие как, зеленая экономика, экотуризм, современные экологические тенденции и так далее. Если говорить и рассуждать по другому, то связь экологии, экономики и технологией существует во всех сферах и областях [4].

Как говорилось выше, аспект здравоохранения нужен не только специальным организациям, но и для всего общества в целом.

Вопрос здравоохранения нуждается в тщательном рассмотрении. Нынешняя стратегия по отношению к здоровью поколений, семьи не предусматривает факторы эколого-демографического характера, инициированные разрушением социо-природно-техногенных основ жизнеспособности регионов страны. Негативное состояние окружающей среды, повышает уровень смертности населения. Работа ВОЗ нацелена на устойчивое развитие общества в котором здоровье и благополучие населения будут развиты на одном уровне с экологией. По данным ВОЗ, одной из наиболее опасных экологических проблем это: загрязнение воздуха. Поборов проблему загрязнения воздуха, уровень смертности населения заметно снизится. Снижения выбросов, влияющих на состояние воздуха, приведет к тому, что человек начнет активно заниматься физической активностью, снизит риски травматизма, а также улучшит работоспособность различных систем организма. Человек, что подвергся воздействию химических веществ в воздухе, может попасть в критическую ситуацию в будущем. Например, прекращение работы мозга, сахарный диабет, ожирение и другие нарушения в обмене веществ организма [2].

Важно учитывать, что ради того, чтобы экология стала одной из решаемых проблем, необходимо определить место здравоохранения в современном обществе. Ради улучшения состояния окружающей среды, тем самым улучшить состояние здравоохранения, нужно внедрить новые инновационные технологии, заняться улучшением потенциалом специальных научных организации, воспитывать у населения экологическое образование. Изучать мировой опыт также приносит большую пользу в развитии данной отрасли [3].

Основываясь на представленной статье, считаем что выделить такие основные направления деятельности, призванные обеспечить экологическую безопасность, как: реализация ориентированных на рациональное природопользование программ; природоохранные мероприятия; бережное использование всех природных ресурсов, в том числе сырья, материалов и энергии; фундаментальная трансформация характера производства на основе учета возможных от него последствий для экологии; внедрение инновационных, оберегающих природную среду технологий; недопущение в рацион человека экологически вредных продуктов питания; экологическое воспитание человека; развитие сотрудничества в сфере экологии на международном уровне является необходимыми мерами [5].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Распространенные заболевания, связанные со старением <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>
- 2 Всемирная организация здравоохранения «Здоровая окружающая среда – здоровые люди» // Научно-практический электронный журнал// 2018, с. 29-34
- 3 Экономикадағы экологиялық факторлар <https://7kun.kz/ekonomikada-y-ekologiyaly-faktorlar/>
- 4 Джоробеков, Ж. М. Экологическая безопасность: понятие и содержание / Ж. М. Джоробеков, А. Т. Туратбекова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 4 (108). – С. 546–548.
- 5 Современные подходы реформирования системы здравоохранения https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30112614&pos=34;-44#pos=34;-44

О ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАДИАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ҚАЛЫҚ С.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАХБАЕВА С. А.

PhD, ассоциированный профессор,
Торайгыров университет, г. Павлодар

Вопреки тому что, радиация и радиоактивность неотъемлемая часть нашего мира, человек наткнулся с ними как с объектом исследования в конце XIX века, что привело к большим открытиям, дающие возможность не только для создания современной модели строения материи, но и исследовать практическое использование энергии атома. Поэтому проблему радиационной безопасности впервые высветили со всей остротой которая является актуальной в современном мире (рисунок 1) [1, с. 92].

Рисунок 1 – Предупреждающий знак «Опасно. Радиоактивные вещества или ионизирующее излучение»

В последние десятилетия в обществе возникла особая причина опасения по поводу использования ионизирующего излучений в энергетике, промышленности и в медицине. Неправильное обращение с ионизирующими излучением это преступление, так как незнание основ радиационной безопасности и прицепов ее обеспечения приводит к радиофобии. Знание основ дозиметрии полезны и в то же время необходимы для выявления опасности, которую в то время несет излучение. Радиационная безопасность настоящего и будущего населения людей дает состояние защищенности от вредного для их здоровья ионизирующего излучения.

По снижению доз облучения населения необходимо комплексное использование всех методов. А именно, особое значение занимает использование ионизирующего излучения в медицине. Причины этому является, во-первых, медицинские процедуры несут за собой всеми антропогенными источниками излучения, во-вторых, дозы облучения тканей человека и отдельных органов, к примеру, рентгенодиагностике гораздо выше чем, природный радиационный фон.

Природный радиационный фон на сегодняшний день является основным источником облучения. Значительное его составляющим являются космические лучи и излучение от радионуклидов земного происхождения. Так как космические излучения незначительны на поверхности земли, большая часть приходится на гражданскую авиацию. В профессиональной деятельности незначительная часть

людей сталкивается с источниками излучения. К ним относятся работники атомной промышленности и энергетики, экипаж самолетов, врачи и персонал медицинских учреждений. Имеются и большое количество незначительных источников облучения такие как, потребительские товары, в составе которых имеются радиоактивные материалы. Исторически большое распространение имеют радиолюминесцентные подсветки шкал и стрелок приборов или часов, кроме этого основанные на ионизационных камерах противопожарные датчики дома [2, с. 252].

Допустимая и неприемлемая доза в радиационной безопасности ориентированно на то, чтобы целиком устранить риск образования тканевых реакций и поддерживать шанс возникновения онкологических и наследственных эффектов облучения ниже неприемлемого уровня. При появлении тканевых реакций типично существование некоего порога, ниже чего эффект не сопровождается, а выше обозначается и возрастает пропорционально повышению дозы. И так неизменная стерильность может настать при получении половыми органами дозы выше 3000 мГр, а также повреждение кроветворного процесса вызывается при облучении костного мозга в дозах свыше 500мГр [3, с. 425].

Первые попытки вывить пределы безопасного облучения содержались на исследованиях детерминированных эффектах – скажем, радиационный эритеме. 1930-х годах на основе из желаний обойти острых лучевых поражений, было установлено понятие толерантней (переносимый) дозы эквивалентной 0,2 рентген в сутки. Набранные в последующем эпидемиологические сведения о повышении численности злокачественных заболеваний посреди радиологов и первоначальных сведений о лейкозах у уцелевших в атомных бомбардировках Хиросимы и Нагасаки привели к краху принципу толерантной дозы радиации [4, с. 39].

Бывает некий универсальный метод при безопасном подходе с разными источниками опасности. Крайне эффективно избавиться от самого источника, но не всегда это возможно или необходимо. Предохранительные мероприятия сосредоточены либо на изоляции самого истока, либо на противодействии человека от опасных факторов источника. В радиационной безопасности это осуществляется наподобие двух важнейших векторов защиты: безопасное применение источника внешнего облучения и защита человека от проникновения в организм радиацией. Ежели радиоактивное вещество проникает в организм человека, то оно

оказывается истоком внутреннего облучения. Доля проникнутого вещества разделяется, плутоний и стронций концентрируется в костной ткани, а радиоактивный йод в щитовидной железе. К примеру, цезий-137 или тритий могут равномерно разнестись в организме. После того как в организм попала доля радиации повлиять на следующее облучение невозможно, поскольку защита направлена на недопущение радиоактивного загрязнения [5, с. 98].

Исходя с этого ясно что для обеспечения радиационной безопасности населения в атомных станциях применяются квоты на облучения в размере 0,25 м³в/год средней дозы лиц из населения. Тем самым эти условия применяются при учете всех сбросов в окружающую среду. В связи природного облучения в общей сложности не ставятся, но обходятся отдельные источники излучения. А именно, применение естественных радионуклидов в строительстве. В ходе серьезных радиационных аварий может понадобится экстренная защита населения в образе сокращения применение пищевых продуктов, йодной профилактики, и даже временной эвакуации или укрытия [6, с. 629].

ЛИТЕРАТУРА

1 Безопасность жизнедеятельности. Безопасность в чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера: учеб. пособие для студентов вузов по всем направлениям и спец. высш. проф. образования / В. А. Акимов и др. – М.: Высш. шк., 2007. – 592 с.

2 Публикация 103 Международной комиссии по радиационной защите (МКРЗ): Рекомендации Международной комиссии по радиационной защите от 2007 года = ICRP publication 103 : The 2007 Recommendations of the International Commission on Radiological Protection / Под ред. Л.-Э. Холма. Пер. с англ. под общей ред. М. Ф. Киселёва и Н. К. Шандалы. – М.: Изд. ООО ПКФ «Алана», 2009. – 344 с.

3 United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation. Sources and effects of ionizing radiation. unsclear 2000 Report to the General Assembly : [англ.]. – 2000. – Vol. I. – 654 p.

4 Публикация 118 МКРЗ. Отчет МКРЗ по тканевым реакциям, ранним и отдаленным эффектам в нормальных тканях и органах – пороговые дозы для тканевых реакций в контексте радиационной защиты / Ф. А. Стюарт и др.; ред.: А. В. Аклеев, М. Ф. Киселев;

пер. с англ.: Е. М. Жидкова, Н. С. Котова. – Челябинск : Книга, 2012. – 384 с.

5 Martin A., Harbison S. A. An Introduction to Radiation Protection : [англ.]. – Springer-Science+Business Media, B.v., 1996. – 240 p.

6 Кузнецов В. М., Никитин В. С., Хвостова М. С. Радиэкология и радиационная безопасность. — Москва : ООО «НИПКЦ Восход-А», 2011. – 1208 с.

КАСПИЙ ТЕҢІЗІ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУПІ

МАЙДАН Д. М.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖАҚСАЛЫКОВ К. Н.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Каспий теңізі – Еуропа мен Азия арасында орналасқан жер шарындағы ең үлкен тұйық көл. Каспий теңізінің пайда болу уақыты, неоген дәуірінің аяғында жер қыртысының көтерілуінен Қара теңізден бөлінген кез. Каспий теңізінің жалпы ауданы 376 мың км². Теңіз солтүстіктен оңтүстікке қарай 1200 км-ге созыла орналасқан. Оның беті теңіз деңгейінен 28 м төмен жатыр. Каспий теңізінің жағалау сызығының ұзындығы – 7000 км. Оның суы 5 мемлекеттің жағалауын шайып жатыр. Жағалау сызығының Қазақстан үлесіне - 29 % (2340 км), Ресейге - 9 %, Әзірбайжанға - 20 %, Түрікменстанға - 21 %, Иран Ислам Республикасы – 14 % тиеді. Каспий теңізіне 130-ға жуық өзендер мен ағынды сулар құяды. Олардың теңізге құятын жиынтық ағыны жылына орташа есеппен 300 км³. Каспий теңізі – теңдесі жоқ флора мен фаунасы бар бірегей табиғи нысан. Оның флорасы төменгі сатыдағы өсімдіктердің 728 түрі мен түршелерімен және жоғары сатыдағылардың 5 түрімен ұсынылған. Теңіз өсімдіктері патшалығы құрлықтағыдан айтарлықтай ерекшеленеді. Жоғары сатыдағы өсімдіктер негізінен құрлықта өссе, теңізде төменгі сатыдағы өсімдіктер, мысалы, балдырлар өседі. Диатомдылар, көк-жасыл және жасыл балдырлар негізінен Каспий теңізінде таралған. Оның ауданы Жер шарындағы барлық көлдердің 18 %-ы. Алайда, оның мөлшеріне қарамастан, тұздылығы мен режимі теңізге ұқсас. Бірақ Каспий әлі де көл және бұл оның гидрологиялық режимінің көптеген ерекшеліктері анықтайды, ең

алдымен гипсометриялық су балансының параметрлерінің өзгеруіне байланысты болатын деңгейдің жағдайы: теңізге құятын өзендердің ағу көлемі, су бетінен булану және атмосфералық жауын-шашын мөлшері.

Бүгінгі таңда Каспий теңізінің экологиялық жағдайы өте қиын, апаттың алдында тұр. Бұл экожүйе табиғаттың да, адамның да әсерінен өзгеруде. Теңізді ластайтын негізгі зат, әрине, мұнай. Мұнайдың ластануы оттегінің түзілуін азайтады. Ластанудың артуы су беті мен атмосфера арасындағы жылу, газ және ылғал алмасуға да кері әсерін тигізеді. Мұнайдың теңіз бетінде үлкен аумақтарға таралуына байланысты булану жылдамдығы бірнеше есе төмендейді. Жыл сайын Каспий теңізінен шамамен 1,5 миллиард баррель мұнай өндіріліп, тасымалданады. Қазақстаннан Қытайға, Әзірбайжаннан Қара және Жерорта теңіздеріндегі танкер терминалдарына ірі құбырлар жіберіледі. Танкерлер Еділ мен Еділ-Дон каналы арқылы Азов теңізіне және одан тыс жерлерге де барады. Каспий мұнайының жартысына жуығын Қазақстан өндіреді. Теңіз деңгейінің көтерілуіне және мұнайдың теңізге төгілуіне байланысты теңіз суының құрамында мұнай өнімдерінің қалдықтары, фенол, хлорлы органика пестицидтер, аммонийлы азот, ауыр металдардың мөлшері рұқсат етілген шектен бірнеше есе жоғары екені анықталған. Судағы мұнай өнімдерінің ең жоғарғы концентрациясы мамыр – шілде айларында байқалады. Теңіз жағалауының мұнай және мұнай өнімдерімен, улы газдармен ластануы планктондар мен теңіз суында тіршілік ететін жануарлар мен өсімдіктердің жаппай жойылуына әкелуде. Теңіз түбіндегі шөгінділердің мұнай өнімдерімен ластануы бентостық тіршілік ететін организмдер мен моллюскілерге, сондай-ақ, су құстары мен балықтарға да зиянын тигізуде. Бұрын теңіз балық ресурстарына бай болса, қазір кейбір балық түрлері жойылу қаупінде тұр. Сонымен қатар, теңіз өмірінің жаппай аурулары, уылдырық шашатын жерлер көлемінің қысқаруы туралы ақпарат бар.

Тек 1 тонна мұнай теңіз бетін 12 км²-ге дейін жаба алады. Мұнаймен ластану теңіздің биологиялық тепе-теңдігіне қатты соққы береді: дақ күн сәулесін өткізбейді, судағы оттегінің жаңаруын бәсеңдетеді және биологиялық өнімділікті төмендетеді. Көбінесе майдың улы компоненттері балықтардың, теңіз құстарының өліміне себеп болады, теңіз жануарларының етінің дәміне теріс әсер етеді. Мұнаймен улану қаупі концентрацияның жоғарылауымен артады. Су ортасындағы уыттылық 1 мг/м астам конденсациямен

көрінеді. Уақыт өте келе судағы мұнайдың концентрациясы ең ұшқыш компоненттердің булануы, еру, тотығу, эмульсия және биодegradация әсерінен төмендейді. Тотыққан мұнай қабаттардың түбіне шөгеді. Мұнай өндіру аймағындағы теңіз суының сапасын болжау кезінде оның дақтарының трансформация параметрлерін білу маңызды. Шамамен май қабықшасының қозғалу жылдамдығы жел жылдамдығының 3,5 %-ына тең, ал алдын ала араластырмай мұнайдың судағы ерігіштігі 1,5 мг/л. Теңіз бетіне түсетін мұнай өнімдері эмульсия нәтижесінде судың терең қабаттарына ене алатыны белгілі.

Каспий теңізі-көптеген антропогендік компоненттердің соңғы бассейні. Солтүстік Каспийдің көмірсутекті ластануының көзі мұнайды тасымалдау, көмірсутектердің табиғи ағып кетуі, өнеркәсіптік төгінділер және мұнай өңдеу өнеркәсібі, сондай-ақ жағалаудағы мұнай өндірістерінен ағып кету болып саналады. Ластанудың негізгі көлемі (жалпы көлемнің 90 %) өзен ағынымен Каспий теңізіне түседі. Бұл арақатынас барлық көрсеткіштер бойынша байқалады (мұнай көмірсутектері, фенолдар, СПАВ, органикалық заттар, металдар және т.б.). Осылайша, жыл сайын Еділ бассейніне 2,5 км³ тазартылмаған және 7 км³ шартты түрде тазартылған ағынды сулар төгіледі, олардың өзен ағындарында ШРК-дан жоғары мұнай өнімдері (шектеу рұқсат етілген концентрация) анықталды: 8-ден 60 есеге дейін. Жалпы, теңіз өзенінің бассейні мұнай өнімдерінің екі еселенген құрамымен сипатталады.

Кестеде Каспий маңы мемлекеттерінің аумағынан өзен ағындары бар, мұнай өнімдерінің түсуі бойынша, жыл сайынғы болжамды деректер (мың тонна) келтірілген.

Кесте – 1

Территория	Ағынды сулар	Мұнай өнімдері
Ресей	Еділ, Терек, Сулак, Самур	143,5
Әзербайжан	Кура	3,0
Қазақстан	Жайық	0,6

(Түркіменстан аумағынан өзен ағысы іс жүзінде жоқ (Атрек өзені теңізге жетпей құрғайды), Ираннан деректер жоқ.)

Су көлігі Каспий теңіз акваториясының ластану көзі болып табылады, өйткені оны пайдалану кезінде теңізде мұнай мен мұнай өнімдері бар жанармайдың ағуы және шайынды сулардың

ағуы мүмкін. Каспийдің ластануының маңызды көздері Ресейдегі, Әзербайжандағы, Түркіменстандағы теңіз мұнай кәсіпшіліктері болып табылады. Теңіз акваториясындағы мұнай-газ кен орындарын игеру тәжірибесі көрсеткендей, мұнай өндірудің нормативтік режимінде де әрбір бұрғылау қондырғысы қатты, сұйық және газ тәрізді компоненттерді қамтитын көптеген ластаушы заттардың көзі болып табылады. Орташа алғанда, Теңіз кен орындарын игеру кезінде су ортасына бір ұңғымадан 30–120 тонна мұнай түседі.

Тағы бір мәселе – теңіз деңгейінің ауытқуы, судың азаюы, су беті мен қайран аймағының аудандарының қысқаруы. Теңізге құятын өзендерден келетін су мөлшері азайды. Бұған гидротехникалық құрылыстарды салу және өзен суын су қоймаларын құру ықпал етті. Судағы химиялық элементтердің деңгейі барлық рұқсат етілген шектен асып түседі, бұл теңізге және оның тұрғындарына айтарлықтай зиян келтіреді. Каспий деңгейінің ауытқуы (төмендеуі және жоғарылауы) жағалаулардағы геоморфологиялық процестердің өзгеруіне ғана емес, жағалаудың бүкіл әлеуметтік-экономикалық құрылымы үшін және, әрине, жағалау аймақтарының экологиясы үшін де, теңіз ортасының жағдайы үшін де айтарлықтай әсер етеді. Қазіргі ғылымның мәліметі бойынша, соңғы 3 мың жыл ішінде Каспий теңізінің су деңгейінің өзгеру амплитудасы 15 метрді құрады. Каспий теңізінің деңгейін аспаптық өлшеу және оның ауытқуын жүйелі бақылау 1837 жылдан бастап жүргізілуде, осы уақыт аралығында судың ең жоғары деңгейі 1882 жылы (-25,2 м.), ең төменгі деңгейі 1977 жылы (-29,0 м) тіркелді.), 1978 жылдан бастап су деңгейі көтеріліп, 1995 жылы – 26,7 м-ге жетті, 1996 жылдан бастап қайтадан төмендеу тенденциясы байқалды. Каспийді қоректендіретін өзендерде су электр станциялары салынуда, бөгеттер салынуда – мұның бәрі арнасы мен сағасының өзгеруіне, салаларының толығуына әкеледі. Кіші өзендер құрғап, үлкендері арнасын өзгертеді. Нәтижесінде балықтардың кәдімгі уылдырық шашатын жерлеріне түсу мүмкін емес - ол рафтер жүретін көптеген арналар жоғалып кетті, бөгеттер басқаларға жолды жауып тастады. Аймақтың құрғақ климаты да қолайсыз рөл атқарады. Бұл да егістіктерді суаруға жіберілетін судың азаюына әкеледі. Жер асты суларының шегініп кетуіне геологтар табиғи тектоникалық ығысуларды да жатқызады. Алайда, Каспий теңізіндегі су деңгейінің ауытқуы циклдік сипатта болады. Ғалымдар Каспий теңізінің су деңгейінің өзгеру себептерін

климаттық, геологиялық және антропогендік факторлармен байланыстырады.

Теңіз ауытқуларының негізгі себептерінің бірі – геологиялық. Бір жағынан, Каспий бассейнінің көлемінің өзгеруіне әкелетін процестер тектоникалық қозғалыстар, бассейндік жауын – шашынмен толтырылуы, екінші жағынан-теңіздің су балансына әсер ететін процестер (қысу және созылу фазаларын кезектестіру кезінде түбіндегі қабаттардың суды сіңіруі, жер асты суларының субмариндік түсірілуі). Каспий теңізі ойпатының едәуір бөлігі белсенді тектоникалық аймақта орналасқандықтан, теңіз деңгейінің амплитудасы бойынша жылдам және елеулі ауытқулар - бұл сыртқы шекараларында өзгермелі жағдайлары бар тұйық бассейндік тұрақсыз күйінің қалыпты көрінісі. Мысалы, Солтүстік-Шығыс Каспий маңы аумағының көп бөлігі, соның ішінде төменгі жағалауы, соңғы 30-50 жыл ішінде жылына + 2 мм-ге дейін көтерілді. Тік қозғалыстардың максималды жылдамдығы (жылына + 4 мм-ден астам) Түб-қараған түбегінің солтүстігінде және Бозашы түбегінің оңтүстігінде орналасқан. Эмбен жағалауының бір бөлігі жылына – 0,3–0,6 мм шамалы құлдырайды. Жалпы, Каспийдің солтүстік жағалауындағы неоген-төрттік кезеңдегі жиынтық қозғалыстардың амплитудасы 0-ден -700 м-ге дейін өзгеріп, Маңғыстау-Үстірт дислокация жүйесінде +500 м-ге дейін ұлғайды.

Каспий теңізінің қазіргі экологиялық жағдайына қарап, табиғатты қорғау заңнамасының дамуы, заманауи технологиялардың енгізілуі, апаттық техниканың болуы, технологиялардың жетілдірілуі, табиғатты қорғау органдарының болуы немесе болмауы және т.б. салыстырмалы түрде аз әсер ететінін көрсетеді. Каспий теңізінің ластану деңгейіне сәйкес келетін бірден-бір көрсеткіш оның бассейніндегі өнеркәсіптік өндіріс көлемі, ең алдымен көмірсутектерді өндіру болып табылады. Бұл заңдылықты уақыт бойынша да, бүйірлік жағынан да байқауға болады – мұнай өндіру, тасымалдау және өндеу салаларында ластану дәрежесі ең жоғары. Каспий теңізінің экологиялық жағдайына байланысты туындаған мәселелер аймақтағы қоршаған ортаны қорғау бойынша шұғыл шаралар қабылдауды талап етеді. Каспий мен оның жағалауындағы елдердегі экологиялық проблемалары экстенсивті экономикалық дамудың бүкіл тарихының салдары болып табылады. Бұған ұзақ мерзімді табиғи өзгерістер (теңіз деңгейінің ғасырлық ауытқуы, климаттың өзгеруі), сондай-ақ бүгінгі күннің өткір әлеуметтік-экономикалық проблемалары (өтпелі кезең, экономикалық дағдарыс,

қақтығыстар, трансұлттық корпорацияларды енгізу және т.б.) жатады. Адам қызметінің табиғатқа келтіретін залалының едәуір бөлігі экономикалық есептеулерден тыс қалады. Биоалуантүрлілік пен экологиялық қызметтерді экономикалық бағалау әдістерінің болмауы, Каспий маңы елдерінің жоспарлау органдарының биоресурстарды тұрақты пайдалану, туризм және рекреация зиянына өндіруші салалар мен «аграрлық индустрияны» дамытуға басымдық беруіне әкеледі. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экологиялық мониторингті дамыту әрбір мемлекеттің басым проблемасы болып табылады.

Теңіздің мұнай өндіруден ластануы жақын болашақта, негізінен Солтүстік Каспийде, Батыс жағалау бойымен орта және Оңтүстік Каспийге біртіндеп таралуымен айтарлықтай артады. Бұл ластануды болдырмаудың жалғыз практикалық жолы-мұнай өндіруді заңнамалық шектеу.

Каспий экожүйелерін қалпына келтіру мүмкіндігі көбінесе Каспий маңы мемлекеттерінің келісілген әрекеттеріне байланысты. Осы уақытқа дейін қабылданған «экологиялық» шешімдер мен жоспарлардың көптігімен олардың нәтижелілігін бақылау жүйелері мен критерийлері жоқ. Мұндай жүйе Каспийде жұмыс істейтін барлық шаруашылық субъектілеріне, соның ішінде мемлекеттік құрылымдарға, ұлттық және трансұлттық корпорацияларға тиімді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстанның физикалық географиясы, Алматы: Атам.ра, 2008. ISBN 9965-34-809-X

2 ↑Каспий экологиялық программасы, Информационный бюллетень, 2001, № 2. – 61 бет.

3 « Каспий: вчера и сегодня». Лекционный курс о состоянии и проблемах Каспийского моря для старшеклассников и студентов ВУЗов, интересующихся экологией. Л. Беркелиева, Ф Шакирова и др. Ашхабад, Каспийская программа ИСАР и НКО Яшыл, 2000 г. http://www.caspio.ru/news/library/books/book_004/index.htm

4 Аполлов Б. А., Федорова Е. И. Исследования колебания уровня Каспийского моря // Тр. Ин-та океанологии. АН СССР. 1956. Т. 15.

5 Афанасьев А.Н. Колебания гидрометеорологического режима на территории СССР. М. : Наука, 1967.

6 Берг Л.С. Уровень Каспийского моря за историческое время // Очерки по физической географии М. : Л.: Изд-во АН СССР, 1949. С. 205–272.

7 Варушенко А. Н., Варушенко С. И., Клиге Р. К. Изменение уровня Каспийского моря в позднем плейстоцене-голоцене // Колебания увлаженности Арало-Каспийского региона в голоцене. М. : Наука, 1980. С. 79–80.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕРІ

ОМАР Ә. Қ,
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
БАХБАЕВА С. А.
PhD, қауымд. профессор,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Жер бетіндегі емдік қасиетке ие алуан түрлі өсімдіктер өседі. Түрлі географиялық аймақта кездесетін әртүрлі дәрілік өсімдіктерді адамзат ерте заманан бері пайдаланып келеді. Дәрілік өсімдіктер түрлі аурулардың алдын алатын жабайы және мәдени өсімдіктер. Қазақстанда өсетін өсімдік түрінің бес жүздей түрі дәрілік өсімдіктерге жатады.

Ең алғаш емдік өсімдіктер жайында біздің дәуірімізге дейінгі ежелгі грек дәрігері Гиппократ (460-377) өзінің еңбегінде жазды. Ол өсімдіктің кез келген бөлігі пайдалы және көптеген ауруларды емдеуге қолдануға болады деп есептеген. Сонымен қатар ол екі жүзен астам өсімдіктерге сипаттама жасады. Бірақ ғалым зерттеген өсімдіктердің не себепті шипалық қасиеті болатынын нақты айтып бере алмаған. Бұл мәселе жайлы алғаш рет Рим дәрігері Гален арада алты ғасыр өткеннен кейін жауап берді. Оның зерттеуі бойынша өсімдіктерде емдік қасиеттердің болуы, олардың құрамындағы белгілі бір заттардың қасиетіне байланысты екенің анықтады. Сонымен қатар бұл заттарды қалай дұрыс бөліп алуды көрсіп, алғаш рет науқас адамдарды өсімдіктің шырынымен, қайнатындысымен, тұнбасымен, ұнтағымен және одан жасалған дәрімен емдеді [1].

Дәрілік өсімдіктермен емделу жүйесі фитотеропия деп аталады. Фитотеропия – түрлі аруларды емдеудің ең көне әдісі. Фитотеропия терминін алғаш рет 1870-1953 жылдар аралығында өмір сүрген француз дәрігері Анри Лен айтқан. Олар химиялық өнеркәсіптердің дәрі дәрмектеріне қарағанда қауіпсіз болып табылады.

Фармакология өте жас ғылым, ол 19 ғасырдың ортасында пайда болды. Бұрын адамдар аурулармен күресу үшін өсімдіктерді пайдаланған. Өсімдіктердің емдік қасиеті туралы біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықта Эберстің жазбаларында айтылған.

Дәрілік емдік шөптермен емделу әдістерін дамытуға көп үлес қосты;

Гиппократ – дәрілік өсімдіктер туралы білімге үлес қосты;
Ли Ши-Чжень - фармакопееяның қытайлық алғашқы авторы;
Гален – ең алғаш тұнбалар мен жақпа майларды құрастырушы;
Парацельс – өсімдіктерден алынған спирт сығындыларын медициналық емдік мақсатта алғаш қолданған.

Емдік шөптердің және дәрілік өсімдіктер қандай пайдасы бар? Дәрілік өсімдіктер химиялық құрамы бойынша ерекшеленеді. Олардың құрамында адам ағзасына әсер ету қабілетті бар әртүрлі заттар бар.

Дәрілік заттарды шикізат ретінде дайындау үшін пайдаланылатын өсімдіктер бөлек таңдалады. Көбінесе дәріні жабайы өсімдіктерден алады. Олар кептірілген шөп, шай, ұнтақ, тұнба түрінде қайнатылады.

Павлодар облысының аумағында 1000-нан астам өсімдіктер өседі. Оның ішінде 192 түрі дәрілік өсімдіктер болып табылады. Ертіс өзенінің жайылмасында 147 түрі және Баянауыл мемлекеттік ұлттық паркінің аумағында 50-ден астам дәрілік өсімдіктерге бай.

Дәрілік өсімдіктерді өсірудің ең қолайлы топырағы құнарлы аймақтары Павлодар облысының Ертіс, Железин, Качир, Шарбақты, және Баянауыл аудандары болып табылады

- Ағаш бұталы өсімдіктердің 10 түрі: ақжелкен, қайың, қанды қызыл долана, шырғанақ, қарағай, итмұрын, ақ тал, калина.

- Шөптесін өсімдіктердің: далалық қырық буын, жалпақ жапырақты қапарис, қарақұйрық, мия, кәдімгі қалмақ кездеседі [2].

Сурет 1 – қалақайдан жасалған сүзбе

Дәрілік өсімдіктердің дәстүрлі қолданылуы
Шөптік препараттар, әртүрлі тәсілдермен қолдануға дайындалады.

Ең қарапайым әдіс – препаратты ұнтақ түрінде қабылдау. Бірақ, таблеткалар, инфузиялар, майлар және қайнатпалар жиі қолданылатын әдістер болып табылады.

Ұнтақ – ол өсімдіктің бөліктерін ұсақтау немесе кесу арқылы алынады.

Таблетка – препараттың ұсақталған ұнтағы мен қосалқы заттың көмегімен таблеткаға айналдыру арқылы алынады.

Инфузия – бұл дәрілік заттарды дәрі ретінде қолдануда ең жиі қолданылатын әдіс болып табылады. Инфузияны дайындау үшін өсімдіктің ұсақталған бөліктеріне (жапырақтар, сабақтар, бүршіктер, гүлдер) және қайнаған су құйылады және қоспаны 5 минут жабық ыдыста құстау арқылы жасалады.

Қайнатпа – қатты шикізат алынады (қабық, сабақ, бұталар) дайындау үшін ұсақталған өсімдік бөліктеріне су құйып жарты сағат бойы дайындалады.

Жақпа май – өсімдіктің ұсақталған түрі арқылы (вазилин, май) араластырып, баяу отта қайнатылады [3].

Кесте – Емдік қасиетті бар дәрілік өсімдіктердің түрлері

Дәрілік өсімдіктер	Емдік қасиеті
Қалақай	Емдік қасиеті өте көп. Буындардың ісуін жеңілдетеді, бүйрек ауруларына, жараларды емдеуге көмектеседі, ас қорытуды жақсартады, ісікке қарсы антиоксидант.
Түймедақ	Асқазан-ішек жолдарының жұмысын жақсартып, өтті жүргізіп, тәбетті ашады. Тұмау, бас ауруы сырқаттарға ем.
Жалбыз	Ас қорыту жүйесін жақсартады. Сонымен қатар адам ағзасындағы ішек құртын түсіретін емдік қасиеті де бар. Жүрек ауруы, демікпе, бас ауруы, буын ауруларын емдеуге пайдасы көп.
Сұлы	Бұл шөп дәрілік деңгейде өте маңызды қасиеттерге ие. Әлсіреу, зәр жолдарындағы дерт, қалжырау және ұйқысыздықта пайдалы.
Мауз	Емдік қасиетті бар шөп, артрит, тіс ауруы, іш қату кезінде, гастронтерит, жөтелге қарсы пайдаланады.

Марал тамыры	Емдік мақсатта тамырын наркоздан оятуға, күш-қуат, ұйықтататын дәрілердің күшін қайтаруға медицина саласында кеңінен қолданылады.
--------------	---

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Дәрілік өсімдіктер <https://myblo.ucoz.ru/load/>
2 Растения Павлодарской области – кладовая здоровья. Аника Ирина Николаевна, Кошегулова Бибигуль Бахытовна, Молдагазинов Турар, Байгал Дана. Год издания: 2018. Страницы: 17–18. Источники: Инновационные подходы в современной науке сборник статей по материалам XXXVI международной научно-практической конференций. Том № 24 (36). 2018

3 Үздік 20 емдік шөптер (әсері мен денсаулыққа пайдасы) <https://kk.warbletoncouncil.org/>

ЭЛЕКТРОМОБИЛЬДЕР ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ

ОМАРОВ М. С.

т. г. к., қауымд. профессоры, «Биология және экология» кафедрасы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

БЕКЕН А. Ж.

студент, «Тіршілік қауіпсіздігі және қоршаған ортаны қорғау» мамандығы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ішкі жану қозғалтқышы бар автокөлік (бұдан әрі – ІЖК) 70÷90% ауаның ластануының кең аймақтарын жасайды. Ішкі жану қозғалтқышы бар автомобильдер көп шу, түтін шығарады.

Автомобильдер қоршаған ортаны жаяу жүргіншінің жылдамдығымен қозғалатын қалыпты жүру режимінен кем емес улайтын – жолдардағы кептелістер. Қалалардың үстінеде түтіннің қоюлануы – уақыттың белгісі.

Автосорғышта зиянды заттардың көп мөлшері бар, олардың көпшілігі жүргізушінің өзін және айналасындағы адамдарды улау арқылы экологияға әсер етеді.

Жанармай жағылған кезде парниктік газдардың көп мөлшері бөлінеді, бұл жаһандық жылынудың себептерінің бірі болып табылады.

Аталған көлік проблемаларын шешудің бір жолы – электромобильдерді енгізу.

Экологиялық тиімділіктің көптеген салыстырмалы сипаттамалары электромобильдердің басқа көлік түрлерінен айқын артықшылығын көрсетеді. Қалаишілік автокөліктер үшін жақын арада электромобильдерге экологиялық таза балама жоқ.

Электромобиль – автономды электрқозғалтқышымен (аккумуляторлар, отын элементтері және т. б.) қуатталатын бір немесе бірнеше электр қозғалтқыштарымен жұмыс істейтін автомобиль.

Ішкі жану қозғалтқыш электромобильге қарағанда кешірек пайда болды. 1841 жылы алғашқы электромобиль жасалды, ол электр қозғалтқышы бар арбаға ұқсады. XX ғасырдың бірінші ширегінде электромобильдер мен бу машиналары кеңінен қолданылды.

1900 жылы АҚШ-тағы автомобильдердің шамамен 50 пайызы бумен жүрді, ал 10 жылдан кейін Нью-Йоркте 70 мыңға дейін электромобильдер таксиде жұмыс істеді. Ғасырдың басында электр автобустары мен жүк электромобильдері де айтарлықтай таралды.

1899 жылы «La jamais Contente» электр көлігі құрлықта жылдамдық рекордын орнатты. Ол әлемде бірінші болып 105 км/сағ жылдамдыққа қол жеткізді [1].

130 км/сағ жылдамдықты американдық электромобиль дизайнері алды. Бір зарядта «Борланд Электрик» фирмасының электромобилі 167 км жүре алды. Келесі күні қайта зарядталғаннан кейін, электромобиль өз күшімен қайтып, электромобильдің орташа жылдамдығы 55 км/сағ болды [2].

АҚШ-та 2004 жылы 55000-нан астам электромобиль жұмысын істеді. Бірақ АҚШ-та үйде жасалған электромобильдердің саны да көп. Дүкендерде сіз көлікті электромобильге айналдыру үшін қажетті компоненттер жиынтығын таба аласыз. 1500 доллар айырбастаудың ең төменгі құнын құрады.

Электр көлігін өндіретін әлемдегі көшбасшы – Қытай. 2014 жылы Қытайда 75 мың электромобиль сатылды, бұл әлем нарығының 25 % құрады [3].

2010 жылдың мамырында жапондық электромобильдер клубының туындыларының бірі, «Daihatsu Mira EV»-дің электр тартқышына айналдырылған миниатюрасы 1003 шақырым жүріп өтті [4].

20 ғасырдың басында Юта штатындағы тұзды көлде литий батареялары бар «Venturi Jamais Contente» электромобилі 1 км қашықтықта 495 км/сағ жылдамдық рекордын орнатты.

Жүру кезінде автомобиль 515 км/сағ жылдамдыққа дейін жылдамдығын арттыра алды.

Сондай-ақ, 20 ғасырдың басында «Audi A2» микровэни «Lekker Mobil» электромобилі Мюнхеннен Берлинге дейін 605 км ұзындықтағы бір зарядта рекорд жасады, бұл ретте барлық қосалқы жүйелер, соның ішінде жылыту жүйелері сақталып, жұмыс істеген болатын. 55 кВт электр қозғалтқышы бар электромобильді «DBM Energy» фирмасының «Kolibri» литий-полимерлі аккумуляторы негізінде «Lekker Energie» компаниясы жасаған. Аккумулятор 115 кВт/сағ құрады, бұл электромобильге бүкіл маршрутты орташа жылдамдықпен 90 км/сағ жылдамдықпен жүруге мүмкіндік берді [5].

Электр машиналарын зарядтау үшін автономды зарядтау станцияларын пайдалану идеясы жақында пайда болды, бірақ бірнеше ірі компаниялар пилоттық шешімдерді іске қосуда немесе оны дамытуда. Ең алдымен, біз жаңартылатын энергиямен жұмыс істейтін күн зарядтау станциялары туралы айтып отырмыз.

Бұл тұжырымдаманы жүзеге асырудың тірі мысалдары бар. «Electrify America» компаниясы Калифорнияның шағын елді мекендерінде 30 күн зарядтау станциясын салды [6].

Автоэлектр зарядтау станциялары – электромобильдер, электр автобустары, электр скутерлері, гироскутерлер, электр велосипедтері сияқты аккумуляторлық электр көліктерін зарядтау үшін электр энергиясын беретін қалалық инфрақұрылым элементі. Электромобильдер мен зарядтау станциялары электр энергиясына сұранысты басқарудың маңызды элементі ретінде қарастырылады.

Автоэлектр зарядтау станциялары екі негізгі түрге бөлінеді:

Айнымалы тоқтағы стандартты зарядтау станциясы. Ол төмен құны мен зарядтау ұзақтығымен (10 сағат) ерекшеленеді.

Тұрақты тоқтағы (жылдам) және айнымалы тоқтағы (стандартты) жылдам зарядтау станциясы. Ол 1 сағат ішінде зарядтау ұзақтығымен ерекшеленеді, бірақ сонымен бірге оның құны жоғары болып келеді [7].

Электромобильдердің танымалдылығының төмендеуі ішкі жану қозғалтқыштарының белсенді дамуы және бай мұнай кен орындарының ашылуы, нәтижесінде арзан бензин өндірісі болды. Автомагистральдардың дамуы ұзақ сапарларға мүмкіндік берді, бірақ электромобильдер қысқа қашықтыққа байланысты оларды жасай алмады. Айта кету керек, дизайнның жылдамдығы мен салмағы бойынша олар өздерінің негізгі бәсекелестерінен едәуір төмен болды.

Электр стартері мен беріліс қорабын пайдалану олардың жұмысын едәуір жеңілдетті. Электромобильдердің танымалдығы төмендеді және 1920 жылға қарай олардың үлесі шамамен 1% құрады. 1930 жылға қарай олардың өндірісі іс жүзінде тоқтады.

Тыныштық 1980 жылдың аяғына дейін, яғни ластану мәселесі және мұнай қорының сарқылу перспективасы өткір болғанға дейін созылды. Бірқатар компаниялар жеке пайдалануға арналмаған электр көліктерін шығаруға кірісті. Біз көріп отырған электромобильдерге деген қызығушылықтың келесі өсуі өткен ғасырдың 90-жылдарында ауаның ластануы туралы заңнаманың айтарлықтай қатаюына байланысты болды. Біздің заманымыздың алғашқы өндірістік электромобилі 1996 жылдан 2003 жылға дейін АҚШ-та шығарылған «GM EV1» болды.

Қазіргі уақытта электромобильдер барған сайын танымал бола бастады, өйткені электромобильдер нарығы үлкен қадамдармен алға жылжып келе жатқаны анық.

Жақын арада олар ішкі жану қозғалтқыштары бар автомобильдерден асып түсет деген болжау бар. Қазір нарықта электромобильдердің көптеген маркалары мен модельдері бар.

Электромобильдің артықшылықтарының арасында мыналарды атап өтуге болады:

- біріншіден, автомобиль энергиямен қуатталу нәтижесінде зиянды шығарындылардың болмауы;
- екіншіден, мұнай отынын пайдалану қажеттілігінің болмауына байланысты жоғары экологиялық;
- үшіншіден, мұнай кен орындарының қоры төмендемеуі;
- төртіншіден, Қазақстан Республикасының таулы жерлерінде мұздықтардың еруінің баяулауы;
- бесіншіден, шу мен діріл деңгейінің азаюы байқалады.

Автоэлектр зарядтау станциялары адамға тиімділігі жайлы айтсам:

Біріншіден, автомобиль қуатталғанша өз жұмыстарымен айналысуға мүмкіндік. Ал бұл қазіргі адамзат баласы үшін өте тиімді және де уақытты дұрыс үнемдеуге ат салысады.

Екіншіден - электромобильдерді автоэлектр зарядтау станцияларындағы арзан баға. Бұл да халыққа орасан зор тиімділікті көрсетеді.

Қазіргі уақытта кейбір елдер қоршаған ортаны және денсаулықты сақтау мақсатында өз елінің тұрғындарының электромобильдерді пайдалануына бағытталған бірқатар іс-

шаралар жүргізуде. Мысалы, Норвегияда бензин және дизельді қозғалтқыштары бар жаңа автомобильдерді сатуға тыйым салу туралы заң жобасы дайындалды. Егер бастаманы Парламент қолдаса, 2025 жылдан бастап норвегиялықтар тек электромобильдерді, сондай-ақ сутегі электр станциялары бар машиналарды сатып ала алады. Норвегиядан басқа, Нидерландыда 2025 жылдан бастап ішкі жану қозғалтқышы бар машиналарды сатуға тыйым салу мүмкіндігі қарастырылуда. «Еңбек партиясының» тиісті заң жобасын Германиядағы Парламенттің төменгі палатасы қолдады. Осы мақсатқа Үкімет 600 миллион еуро бөлді. Америка билігі мемлекеттік қызметшілердің осы көлікті жұмыс мақсатында пайдалануы мақсатында электромобиль өндірушілері үшін тендерлер өткізеді, осылайша электромобильдерді танымал ету үшін назар аудартуда.

Жоғарыда айтылғандарды талдай отырып, адамзат та, әсіресе Қазақстан да электромобильдердің пайдасына автомобильдердің ішкі жану қозғалтқышынан күрт бас тартуға дайын екендігі анық. Сонымен қатар, электромобильдерді күнделікті өмірге кеңінен енгізудің алғашқы қадамдары жасалуда. Жыл сайын жолдарда электр қуатымен жүретін көліктер көбірек пайда болуда. Үкіметтің осы салаға назар аударуына қарағанда, Қазақстан артта қалған елдердің қатарында болмайды. Егер олар жергілікті пайдалану шарттарына түзету алса, олар кеңінен қолданыла алады [8].

Елімізде, Шымкент қаласында, Нурсултан Сейсембаев атты жас азаматымыз жай көліктерден электромобильдер жасауда. Нурсултан Англияда инженер-механик мамандығы бойынша білім алған. Оның айтуынша, кәдімгі моторды электромоторға ауыстырудың нәтижесінде осында қорытындыға келген. Нурсултан бар болғаны бір жыл ішінде алты электромобиль жасап шығарған. Бұл іске қызығушылығы оянып, өз қолымен жасап көрген ол ең басты кемшілік – керек - жабдықтың Қазақстанда жоқтығы. Сондықтан керектіні шетел компанияларынан сатып алуға.

Электромобильдердің бағасы төрт жарым миллионнан жиырма миллион теңгеге дейінгі аралықта [9].

Егер де автоэлектр зарядтау станцияларының саны өссе, электротокпен жүретін көліктер саны да өседі. Ал бұл тек қана адамға емес, бүкіл бізді қоршаған ортаға пайдасын тигізеді.

Электр машиналарын сатып алу және пайдалану үшін қолайлы жағдайлар жасау және ағымдағы мәселелерді шешудің кешенді тәсілі қажет екенін атап өткен жөн. Қазақстан қалаларында көліктің

экологиялық түрін еңгізу жөніндегі қолданыстағы және болашақ жобалар елдің көлік жүйесінің келбетін өзгертуге үлкен әсер етуі мүмкін.

Қазіргі таңда Павлодар өлкесінде «Тесла» автокөліктерінің түрлері қолданылууда.

Мысалы, Мәскеудегі жолаушылар тасымалының 80 %-ы электр көлігімен жүзеге асырылады. Қалған автобустар (соның ішінде жеке автобустар), қаланың барлық қызметтерінің көлігі электр тартымына келешекте ауыстырылады [10].

Осылайша, жыл сайын әлем жолдарында электр тартқышы бар автомобильдер көбірек пайда болады. Көптеген елдердің үкіметтерінің осы салаға назар аударуына сүйене отырып, олар жергілікті пайдалану жағдайларына түзетулер сатып ала отырып, кең қолданысқа ие болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 История рекордов скорости на суше: часть первая – Читальный зал – Motor.

2 Электромобиль конца 19 начала 20 века: yael_shoshany – ЖЖ (livejournal.com).

3 Электромобили - Зарубежный опыт обеспечения экологической безопасности автомобильного транспорта (studwood.net).

4 Литиевые машины будущего - Энергетика и промышленность России - №19 (159) октябрь 2010 года - WWW.EPRUSSIA.RU - информационный портал энергетика.

5 Эпоха бензиновых автомобилей закончится раньше срока – Сообщество «Электромобили» на DRIVE2.

6 Electrify America установила 30 автономных зарядных станций для бесплатного использования в Калифорнии – NEVCars.

7 В Алматы появилась зарядка для электромобилей – Motor.kz (archive.org).

8 Перспективы использования электромобилей. Статья в журнале «Молодой ученый» (moluch.ru).

9 <https://otyrag.kz/2022/08/izobretatel-iz-shymkenta-prevrashhaet-obychnye-mashiny-v-elektrokary/?amp>

10 Аргументы и факты, № 6, 2023, с. 5.

Секция 23
Географиялық зерттеулердің заманауи аспектілері
Современные аспекты географических исследований

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE METHODOLOGY
OF TEACHING GEOGRAPHY IN KAZAKHSTAN AND IN
EUROPEAN COUNTRIES**

BAKYTOVA A. N.
student, Toraighyrov University, Pavlodar
ТОКТАРБЕКОВА А. Б.
Teacher of the department «Geography and Tourism»,
Faculty of Natural Sciences, Toraighyrov University

Geography is one of the most important sciences that studies the Earth and its phenomena. It covers a wide range of topics including geomorphology, climatology, ecology, demography, economics, history, geopolitics and many more. This article will conduct a comparative analysis of the teaching of geography in higher educational institutions in Europe and Kazakhstan.

In Europe, geography is usually studied as one of the main subjects in high school and higher education. In secondary school, geography usually includes the study of geographical maps, global issues such as climate change, the world economy, population, geopolitical conflicts, etc. In universities, geography can be studied as a main subject or as part of other programs such as ecology, geology, economics, political sciences, etc.

The teaching of geography in Europe is usually based on the active participation of students in the learning process. This is achieved through the use of teaching methods such as lectures, discussions, practical exercises, excursions, etc. An important aspect of teaching geography in Europe is the use of the latest technologies, such as geographic information systems, satellite navigation, multimedia presentations.

In Kazakhstan, geography is also a compulsory subject in secondary school and higher education. However, the teaching of geography in Kazakhstan differs from the European model. In high school, geography includes the study of geographical maps, the history, culture and economy of Kazakhstan. In higher education institutions, geography can be studied as an independent subject or as part of other programs, such as geology, ecology, and economics [1, p. 143].

There are significant differences in the education provided by European universities as each country and each institution has its own educational system and curriculum. However, some general differences can be noted:

Structure of degree programs. The structure of degree programs can vary considerably across European countries. For example, in some countries, such as the UK, a bachelor's degree usually takes three years, while in other countries, such as Germany or Italy, a bachelor's degree usually takes four to five years. Master's programs can also vary in duration: from one to two years.

Teaching style: Teaching style can also vary across European universities. In some countries, such as the UK, there is a strong emphasis on independent learning, with students expected to do their own research and study outside the classroom. On the contrary, in other countries, such as Italy or Spain, there may be more emphasis on lecture-style teaching and rote learning [2, p. 22].

Language: The language of instruction may also vary between different European universities. Some universities teach in English, while others use their national language. Some universities may offer courses in multiple languages, while others may require knowledge of the local language for admission.

Grading system: The grading system may also differ in European universities. Some universities use a numerical scale while others use a letter system. Also, the grading scale can vary, with some universities using a 1 to 10 scale, while others use an A to F scale.

Curriculum: The curriculum may also vary between European universities. While most universities have a core curriculum that all students must complete, the specific courses required may vary by program and university. Some universities may also offer more specialized courses not available at other universities.

In general, while there are some general differences in education between European universities, specific differences can vary considerably by country and institution [3, p. 12].

The teaching of geography in Kazakhstan is usually based on lectures given by teachers, as well as on the use of teaching aids and textbooks. An important aspect is also the use of geographical maps and other visual materials to illustrate concepts and phenomena.

Comparative analysis of teaching geography in Europe and Kazakhstan shows significant differences between the two approaches. In Europe, geography is studied in the context of the history and culture of

their country, which allows students to better understand their homeland and its place in the world. In Kazakhstan, it is studied in the context of global problems and the latest technologies, such as geographic information systems and satellite navigation, are less widely used.

Another important aspect of teaching geography is integration with other disciplines. In Europe, geography is often studied in the context of ecology, economics and politics, which allows students to better understand complex global issues and their interrelationships. Kazakhstan also needs to develop the integration of geography with other disciplines so that students can receive a comprehensive education and better understand their country's place in the world.

Thus, a comparative analysis of the teaching of geography in higher educational institutions in Europe and Kazakhstan shows that each approach has its own advantages and disadvantages. It is important to develop modern teaching methods and use the latest technologies, as well as integrate geography with other disciplines so that students can receive a comprehensive education and better understand the world as a whole. Cooperation between higher education institutions in Kazakhstan and Europe can also contribute to the exchange of experience and the development of teaching geography in both regions.

In addition, it is important to take into account the cultural and historical characteristics of each country when teaching geography.

Some of the methods of teaching geography in Europe that may be useful in Kazakhstan include the use of interactive maps and geographic information systems (GIS). Such tools help students better understand spatial relationships and the dynamics of change in geography. Also, field studies are often used in Europe, which give students the opportunity to study geography in a real environment and gain practical experience [4, p. 83].

The use of interactive maps and GIS can be useful in both countries, but in Kazakhstan, local resources and knowledge of local people should also be used to study the local geography. For example, local shepherds and hunters can teach students about flora and fauna, and local people can share their experience of resource use and adaptation to climatic conditions.

Finally, effective teaching of geography depends not only on methods and approaches, but also on the qualifications and experience of teachers. It is necessary to ensure the training of teachers and support their development in the field of geography so that they can provide quality education to students. It is important to take into account the

national characteristics of students when developing training programs and teaching methods. There are many national minorities in Kazakhstan, each of which has its own traditions, languages and customs. These national characteristics can be taken into account in the geography teaching program so that students can better understand their country and the world in general [5, p. 32].

Thus, a comparative analysis of teaching geography in higher educational institutions in Europe and Kazakhstan shows that there are many approaches and methods that can be effectively used in each country. It is important to take into account the cultural, historical and national characteristics of each country, as well as to prepare and maintain the qualifications of teachers to ensure quality student learning.

In conclusion, it can be noted that the teaching of geography in Europe and Kazakhstan has its own unique features, and each approach has its own advantages and disadvantages. It is important to develop modern teaching methods and use the latest technologies to improve the quality of teaching geography in Kazakhstan, which will allow students to better understand the world and its complex phenomena.

REFERENCES

- 1 Tatiev, Z. (2021). Formation and development of geographical education in Kazakhstan. Bulletin of KazNU. Series Geographic and Geological Sciences, 94–100.
- 2 Malgazarova, A. (2020). Actual problems of geographical education in Kazakhstan in the context of the formation of competencies of future specialists. Scientific journal «News of higher educational institutions and fundamental science», 16–20.
- 3 Shokenova, A., Ashimov, A., & Medetova, A. (2020). Assessment of the quality of geographical education in Kazakhstan using the methods of multi-criteria analysis. Problems and prospects for the development of science and education, 65–71.
- 4 Boranbaeva, J., & Nabieva, A. (2019). Actual problems of geographical education in Kazakhstan and ways to solve them. International scientific journal «Internauka», 50–53.
- 5 Mambetova, A. (2019). Interactive methods of teaching geography in higher education in Kazakhstan. Bulletin of KazNU. Series Geographic and Geological Sciences, 83–88.

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ Г. ПАВЛОДАР

КОСАРЕВСКАЯ Е. В. ФЕДОТОВ Е. Д.
ЕЛЬМУРАТОВ А. Р. ПУТИНЦЕВА А. А.
студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар
КАКЕЖАНОВА Ш.К.
ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Миграция – переезд людей из одних регионов в другие на постоянное место жительства [2, с. 143]. В настоящее время территориальную миграцию можно назвать одним из достаточно распространенных явлений. До недавних пор стабильность политической и экономической обстановки открывали огромное количество возможностей к тому, чтобы стать более мобильными. Люди активно, в частности молодые, переезжают в другие города с различными целями: получение образования, улучшение жилищных условий, повышение уровня качества жизни. Особый интерес вызывает территориальная миграция молодежи, так как именно эта категория населения является наиболее адаптивной к новым условиям, более того, именно молодежи предоставляется наибольшее количество возможностей для того, чтобы процесс территориальной миграции прошел как можно проще [4, с. 3].

Молодежь составляет самую динамичную часть общества, способную существенно меняться через непродолжительные периоды времени. Говоря о возрастных границах молодежи, стоит отметить, что в настоящее время согласно законодательству Республики Казахстан к молодежи относятся лица от 14 до 35 лет включительно [1].

Важность и актуальность миграционных проблем стоит в одном ряду с обеспечением необходимых темпов роста экономики, подъема уровня жизни населения, обеспечения безопасности [4, с. 445]. В связи с этим был проведен социологический опрос на тему «Миграция молодежи г. Павлодар», в котором были выделены основные проблемы и причины, по которым молодежь стремится покинуть город. Предметом исследования выступает миграционный отток населения из г. Павлодар. Целью работы является выявление миграционных настроений молодежи г. Павлодар и их причин. Реализуя основные задачи, были изучены научные статьи и статистические данные о тенденциях миграции, а также проведено анкетирование, среди молодых людей в возрасте

от 14 до 35 лет, проживающих в городе, посвящённое проблеме миграции среди молодежи. Опрос проводился в Google Форме и распространялся через социальные сети Instagram и ВКонтакте.

В проведенном анкетировании приняли участие 71 человек в возрастных категориях от 14 до 35 лет. Распределение респондентов по возрастным подгруппам представлено в таблице 1.

Таблица 1 – Распределение респондентов по возрастным

Возрастная подгруппа	Количество человек	Проценты
До 18 лет	10	14,1%
18-24 лет	37	51,1%
25-29 лет	16	22,5%
30-35 лет	8	11,3 %

Из общего числа опрошенных школьниками являются 10 человека (14,1 %), студентами СУЗов – 6 человек (8,5 %), студентами ВУЗов – 17 человек (23,9 %), молодыми людьми, окончившими СУЗы и уже работающими – 14 человек (19,7 %) и окончившие ВУЗы и уже работающие – 17 человек (23,9%), безработными – 2 человека (2,8 %), 5 человек (7 %) не отнесли себя ни к какой категории. На основании этих данных можно сказать, что большую часть опрошенных составляет трудоспособная молодежь, получившая высшее или среднее специальное образование или в процессе его получения.

Во втором вопросе анкеты выяснялся период проживания в г. Павлодар, для определения процента коренных жителей города. 11 человек (15,5 %) проживают в Павлодаре до года, 10 человек (14,1 %) - менее пяти лет, 11 человек (15,5 %) - более пяти лет, 34 человека (54,9 %) - с рождения. Основная доля респондентов являются коренными жителями города, что говорит о возможности дать более полную оценку городу в последующих вопросах.

В следующем вопросе анкеты респондентам предлагалось оценить социально-экономическое развитие Павлодара. 25 человек (34,2 %) отметили, что город развивается недостаточно динамично, 25 человек (34,2 %) - наблюдается развитие отдельных отраслей, 12 человек (16,4 %) - город не развивается, уровень жизни остается прежним, и только 12 человек (15,1 %) отметили,

что город развивается динамично. Опрошенные в большинстве дали отрицательную оценку социально-экономическому развитию города, что в последствии и может являться причиной для миграции молодых людей, потому что для молодежи важным фактором при выборе города для проживания является динамика его развития.

Рисунок 1 – Рассматриваете ли Вы в будущем переезд из г. Павлодар?

Было выяснено, что 54 человека (76 %) хотели бы переехать из города, при этом – 38 человек (54 %) уже планируют свой переезд, при этом 17 человек (24 %) опрошенных не рассматривают в будущем переезд. (рис. 1)

Для тех респондентов, кто планирует переехать, мы уточняли выбранную страну для миграции. Результаты ответа на этот вопрос представлены в табл. 2. На основании данных табл. 2 можно сделать вывод, что подавляющее большинство молодежи, которая планирует переезд в другую страну, выбирают страны Евросоюза – 15 человек (28 %), и страны Северной Америки – 10 человек (19 %). Также стоит отметить, что 14 человек (26 %) не рассматривают покинуть пределы республики Казахстана, и собираются мигрировать из г. Павлодар в другой город страны.

Таблица 2 - Если Вы намерены уехать из Павлодара, то куда именно?

Рассматриваемая страна	Количество человек	Проценты
Россия	9	17%
Норвегия	3	6%

Польша	5	9%
Германия	2	4%
Чехия	5	9%
США	7	13%
Канада	3	6%
Южная Корея	2	4%
ОАЭ	3	6%
В другой город Казахстана	14	26%

Вопросе были рассмотрены и причины миграции, представленные в таблице 3. Можно выделить самые распространённые причины для миграции: возможность улучшить качество жизни (60,6 %), отсутствие работы соответствующей квалификации и низкий уровень заработной платы (57,7 %) и экологическая обстановка (46,5 %).

Таблица 3 – Причины миграции молодежи

Вариант ответа	Количество человек	Проценты
Некачественное образование в учебных заведениях	22	31%
Отсутствие работы соответствующей квалификации и низкий уровень заработной платы	41	57,7%
Высокие цены на жилье и продукты питания	24	33,8%
Экологическая обстановка	33	46,5 %
Наличие родственных и дружеских связей в месте переезда	11	15,5%
Возможность улучшить качество жизни	43	60,6%
Семейные обстоятельства	8	11,3%
Возвращение на родину	4	5,6%

Политические факторы (политическая система, коррупция)	14	19,7%
Климатические условия	14	19,7%

В анкете респондентам было предложено выразить свои предложения по совершенствованию города для молодежи, наиболее частыми ответами стали: улучшение молодежной инфраструктуры, открытие молодежных центров и недорогих курсов различных направленностей, организация мероприятий для молодых людей; предоставление большего количества программ по предоставлению кредита на недвижимость под низкий процент; развитие малого и среднего бизнеса для молодежи; обустройство комфортной городской среды, реставрация исторических зданий, улучшение архитектуры и экологической обстановки в городе; помощь в трудоустройстве и увеличение заработной платы.

Подводя итоги проведенной работы, можно отметить, что в Павлодаре высокий процент получивших высшее или среднее образование, перспективных молодых людей, которые не желают оставаться в городе, при этом 74% планируют мигрировать в другие страны, это обусловлено слабым социально-экономическим развитием как города, так и самой страны в целом. Следует обратить внимание на то, что обеспокоенность молодых людей о своем будущем связана с уровнем качества жизни, с постоянным ростом цен на товары и недвижимость при отсутствии существенного роста заработной платы, отсутствием рабочих мест, трудоустройству причиняет неудобство уровень и качество получаемого образования и не востребованность выпускников на рынке труда. Работодатели неохотно берут на работу выпускников ВУЗов, так как у молодого специалиста отсутствует опыт работы, в ВУЗах недостаточное внимание уделяется практической части, следовательно, работодателю на месте уже приходится обучать выпускника. Молодежь занимает важное место в общественных отношениях, производстве благ и ее положение в обществе напрямую зависят от действий властей. Казахстану, как и Павлодару, в свою очередь, необходимо сделать очень многое в этом нелегком процессе. Основываясь на проведенное исследование можно выделить несколько путей решения:

1 Решение жилищных вопросов, предоставление жилищных программ для молодежи;

2 Решение проблем, которые связаны с занятостью молодежи и уровнем заработной платы;

3 Поддержка предпринимательства и освещение этого вопроса среди молодежи;

4 Создание благоприятных условий в городе для молодежи, развитие молодежного досуга;

5 Необходимо вести активную борьбу с коррупцией во всех сферах.

ЛИТЕРАТУРА

1 Невозвращенцы: почему молодежь уезжает из Казахстана [электронный ресурс]. URL: <https://ulysmidia.kz/rassledovaniya/8802-nevozvrashchentsy-pochemu-molodezh-uezzhaet-iz-kazakhstana/>

2 Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М. 1993

3 Осипова О. С., Чилипенек Л. С. / Исследование территориальной миграции молодежи (по данным RLMS – опрос 23 волны), 2018.

4 Фатихова, Л. Э. К вопросу о проблеме миграции молодежи / Л. Э. Фатихова, Р. Р. Сарварова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2014. – № 21 (80). – С. 445–447.

ЫРҒЫЗ АТАУЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛДАРЫ

ТӨЛЕГЕН А.Т., САПАРБЕКОВА Д.А.
студенттер, 4 курс, «География» мамандығы,
Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.
САПАРОВ К.Т.

г.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Ырғыз ауданы – Ақтөбе облысының оңтүстік - шығысында орналасқан. Аумағы – 41,5 мың км². Жалпы, облыс аумағының 13,7 %-ын құрайды. Жер көлемі жөнінен Ақтөбе облысы бойынша Шалқар және Байғанин аудандарынан кейінгі үшінші орында. Аудан солтүстік-шығысында Қостанай облысымен (240 км), шығысында Ұлытау облысының Ұлытау ауданымен (170 км), оңтүстігінде Қызылорда облысының Арал ауданымен (140 км), оңтүстік-батысында Ақтөбе облысының Шалқар ауданымен (220 км), солтүстігінде Әйтеке би ауданымен (300 км) шектеседі (сурет-1).

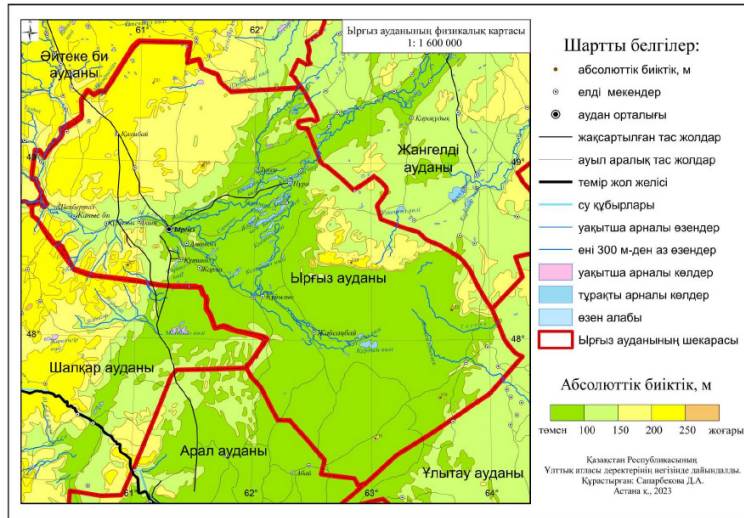
Ырғыз ауданының сыртқы шекарасының ұзындығы – 1070 шақырым. Ауданның шеткі нүктелері бойлық бойынша 60°30'–60°20' аралығында, ал ендік бойынша 47°05'–49°05' аралығында орналасқан. Солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 250 км-ге, солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай 160 км-ге созылып жатыр.

Ауданның жер бедері солтүстіктен оңтүстікке қарай еңістеу. Жер бедерінің ерекшелігіне қарай 2 геоморфологиялық ауданға бөлінеді. Бірінші геоморфологиялық аудан, теңіз деңгейінен 200–250 м биіктікте орналасқан Мұғалжар тауының сілемдері. Ырғыз өзенінің оң жағалауындағы бұл жалпақ үстірт терең аңғарларға тілімденген. Бір-бірімен тізбектелген Сарыбастөбе (биіктігі 205 м), Мәні әулие (211,8 м), Темірастау (241 м), Сарысай (275 м), Бөкенбай шоқысы (240,3 м), Суықбет (240,5 м), Қабанқұлақ (213 м) таулары Айырқызыл құмына дейін жалғасып, аудан территориясының 150 шақырымға созылып жатыр. Сол жағалауын Төлебай (246 м), Бесмола (225 м), Бесоба (232 м), Қызылқабак (214,8 м) биіктіктері алып жатыр. Ерте кезде осы аталған оң жақ және сол жақ жағалауындағы үстірттердің арасындағы Ырғыз өзенінің арнасы тасып, 4-5 шақырымға дейін жайылып ағып Шалқар теңізіне құйған.

Екінші геоморфологиялық аудан, Торғай-Арал маңының құрылымдық - денудациялық төрткүл жазықтығы (Торғай үстірті). Ырғыз ауданының шығыс бөлігінде орналасқан. Солтүстіктегі Нұра тауынан (200 м) басталып, Торғай-Ырғыз өзендері мен Шалқар теңізі ойпаңына (50-70 м) дейін созылып жатыр. Үстірттің бедерінде тік жарлар мен су арналарымен тілімденген төрткүл биіктіктер, Торғай - Ырғыз өзендері мен Арал маңының терістігінде бос сулы ойпаттар, сортаңдар, тақырлар көптеп кездеседі. Тізбектеліп жалғасқан Қараатозған (151,5 м), Нұра (166,4 м), Құланак (160,2 м), Ақназар (160,1 м), Айырбидайық (140,7 м), Шалқар (184 м), Ақжар (183,4 м), Жанайшоқы (190,6 м), Сұңқарқия (191,5 м), Қосбүйрек (158,8 м), Жаманай (209,5 м), Мыңсай (180,2 м), Атанбас (193,3 м) шоқылары 250 шақырымға созылып жатыр. Оңтүстігіндегі Арал маңы ойпатының биіктіктері 80-150 м аралығында өзгереді. Айырқызыл, Нарқызыл, Жаманқұм, Тәуіп секілді ірі көлемді құмды алқаптары Арал Қаракұмымен жалғасады [1, 9 б.].

Ырғыз өзені бастауын Мұғалжар тауының шығыс сілемі – Өтеш үстіртінен алып, Шалқар (Құрдым) теңізіне құяды. Ұзындығы - 593 км (оның 200 км-і аудан территориясы арқылы ағып өтеді),

су жиналатын алабының ауданы – 31600 км². Құм арасынан ағып шығатын өзен аңғарының ені жоғарғы және орта ағысында 0,5–7 км жетеді. Көктемде, сәуір айында қар суымен толығып, таситын Ырғыз өзеніне Шідер, Бақсай, Үймола, Қарабұтақ, Қияқты, Қайрақты, Талдық, Шетырғыз, Сарысай, Талдысай деп аталатын салалары суын құяды.

Сурет 1 – Ырғыз ауданының физикалық картасы

Ырғыз – Ақтөбе облысындағы өзен, құм, аудан және аудан орталығының атауы. Ырғыз атауының этимологиясының қалыптасуы жөнінде халық арасында екі түрлі нұсқа таралған. Оның бірі, ауыз әдебиетіндегі халық қаһармандары туралы аңыздың нұсқасына сүйеніп, Ырғыз өзенінің шығу тарихы туралы батыр қыздың келбетімен байланысты айтылатын екі үндес түсінік: «Ұр-қыз» немесе «Ер-қыз» деген ұғымдар. Екіншісі, қолжазбаларда кездесетін Марғыз атты ежелгі елді-мекеннің атауымен байланыстырады [2].

Халық арасында тараған аңызда Қазақ даласында ежелгі заманнан күні бүгінге дейін Ерқыз – Ырғыз деп аталатын өзеннің жағасына жерленген батыр, арыстан жүректі «Ер-қыз» туралы баяндалады. Ерте заманда ел басына күн туғанда ерлермен бірге әйелдер де қолына қару алып, жаумен соғысқан. Сондай ержүрек

әйелдердің бірі - ауылға жау шапқанда жанын аямай шайқасқа түскен өжет қыз. Жан алып - жан беріскен қым-қуыт ұрыста батыр қыздың арқасына жау жебесі келіп қадалады. Бірақ батыр қыз оны байқамай, көзі қарауытып әл-дәрмені құрығанша шайқаса береді. Кенет ол артына қарағанда жан – жағында тірі жан қалмағанын көреді. Жауларын жер жастандырған батыр қыз сілесі құрып, ер - тұрманының үстіне қалжырап құлай кетеді. Өз қожайынына адал оның аты қызды еліне алып келеді. Ердің үстінде шалажансар жатқан қыз өледі, ал ат үйіне өзер жетеді. Әбден шаршаған тұлпар тоқтағанда, қыздың өлі денесі жерге құлап түседі. Бірақ ер серігі оны тастап кеткен жоқ, қожайынына тұр деп жалынғандай оскырынып, тұяғымен жер тарпып, айналасындағы шөптерді жұлып, тебініп жерді қаза бастайды. Кенет ат қазған үлкен шұңқырдан мөп – мөлдір болып атқылаған су тасқыны еңісті бойлай өзіне ағын жасап алып аға жөнеледі. Ал қызды өзі қайтыс болған жерде арулап жерлейді. Халық есінде ол арыстан жүректі қыз болып қалды. «Ол ер қыз еді, ерқыз» – деген сөздер ауыздан ауызға жетеді. Сол кезден бастап «ер-қыз» деген сөз тіркесі қалған. Тұлпардың тебінгенде тұяғынан шыққан бұлақ бірте - бірте *ерқыз* атала бастайды [3, 19 б.].

Келесі бір аңыз желісінде, халық бұл атауды Үрқызының (сұлу қыз мағынасында) суға кетумен байланыстырып, өзен сол себепті Үрқыз, кейін Ырғыз деп аталып кеткен деген нұсқада бар.

Атаудың шығу тегі жөнінде бірнеше ұқсас ұғымдар көп болғандықтан, этимологиялық тұрғыда түсіндіру өте күрделі. Мысалы, қазақ тілінде түбірлес сөздер көп. Яғни, бір сөз екі түрлі мағына береді, «*ырғы*» - жылдам секір, ал «*ырғын*» сөзі молшылық дегенді білдіреді [4]. Сондықтан да, кейбір еңбектерде өзеннің атауы салаларының көп болуымен (136 саласы бар) байланысты деп жазылған.

Ырғыз ежелгі, көне атаулардың бірі. Біздің заманымызға дейін V ғасырдың 30 жылдардың басы мен 40 жылдарының аяғында жазылған Геродоттың 9-томдық «Тарих» атты еңбегінде Гиргис деген атау кездеседі. Бұл еңбектің 4-томында: «Будиндер елінің солтүстігін ұзындығы 7 күндік жолға тең шөл алып жатыр. Бұл шөлден солтүстікке қарай фиссагеттер өмір сүреді. Олардың жері арқылы Меотид көліне барып құятын төрт үлкен өзен ағып жатыр. Бұл өзендер: *Лик*, *Оар*, *Танаис*, *Сиргис*» деп жазған [5]. Бұл аталған өзендер Елек (*Лик*), Ор (*Оар*), Дон (*Танаис*), Ырғыз (*Сиргис*) екендігін, аргиппей, будин, тиссагет тайпалары мекендеген жерлерімен көршілес орналасуымен байланыстырамыз.

Тарихшы Р. Исмагиловтың еңбектерінде Сиргис пен Гиргис бір өзен атаулары деген деректер келтірілген [6, 69 б.]. Ғалым зерттеулерінде Ресей аумағындағы Жайықтың саласы Үлкен Ырғыз өзенінің атауы башқұрт тіліндегі Оло Ырғыз сөзінен туындаған деп топшылайды. Гидроним атауы қыпшақ етістігінен пайда болған, башқұрт тілінде *ырғыу* – «секіру, жүлқыну» мағынасында өзеннің ағысын сипаттайды. X ғасырда өмір сүрген араб саяхатшысы Ибн Фадланның еңбегінде өзен Ырхыз атауымен белгілі болған.

Профессор А. П. Дульзон Ырғыз атауының этимологиясын Чулым татарларының тіліндегі эргизуг сөздерінен қысқарған Эргизу сөзімен түбірлес екендігін анықтап, мынадай пікір білдіреді: «На среднем Чулыме имеется населенный пункт Ергоза, расположенный на старице. Кроме этого известны русские диалектные варианты Ызырга, Иргаза. Топоним разъясняется из среднечулымского названия старицы, на которой расположен поселок: -зуг - старица (буквально: «старая река»). В этом слове конечный звук отброшен, оставшаяся часть (эргизу), осмысленная как винительный падеж, послужила основанием для создания аналогии формы именительного падежа эргиз [7, 52 б.].

Ғалым А. Әбдірахмановтың пікірінше, Ырғыз атауы екі сөзден жасалған: ерги (ертедегі) және зуг (су). «Ескі өзен» деген мағынаны білдіреді. Яғни, «ерги» сөзі ескі, ертедегі сөзімен мағыналас болса, ал «зуг/суғ» сөздері қазіргі су сөзінің көне нұсқасы. Ырғыз сөзінің қазіргі құрамында зуг (су) сөзінен бір ғана з дыбысы сақталып қалған. Гидроним этимологиясының қалыптасуын келесі сызбамен түсіндіруге болады: Ергизуг→Ергизу→Ергиз→Ырғыз. Бастапқы атаулары көне түркі тайпаларының тілінде жасалып, соңғысы (Ырғыз) қазақ тілінде қалыптасқан сияқты [8].

Моңғол тілінде кездесетін «*эргу*» сөзінің қазақша мағынасы «*кері*» дегенді білдіреді. XV ғасырда өмір сүрген ойшыл, жырау Асан қайғы Жерұйықты іздеп, Ырғызға келген сапарында сол жердің халқына ренжіп, әрі өзеннің ағысының қай бағытта ағып жатқандығын аңғарып: «Ырғыз теріс аққан» деп айтқан екен.

Тарихшы Б. Аспандияров Ырғыз гидронимі «*Орқұз*» сөзінің бұрмалануынан туындаған деп есептейді. «*Өр*» (тау, қырат, биіктік) және «*ғұз*» (ойпат, аңғар, қазаншұңқыр) сөздерінің бірігуінен тұрады. «*Өрқұз*» атауы биіктікте орналасқан ойпат, аңғар, яғни «*тау өзені*» деген мағынаны білдіреді. Алайда, Ырғыз өзені бастауын аласа жазықты таулы үстірттен алады және өзен бойында биік жер бедері жоқ.

Қазақстан аумағында төрт Ырғыз ағады, олар Оңтүстік Оралдың баурайында, екеуі шығыста, екеуі батыста орналасқан. Шығыс Ырғыздың бірі қазіргі Орск қаласының оңтүстігіндегі Ор деген төбеден бастау алады, дәл осы жерден «Ор» өзені басталады. Ор өзені, Орск, Орынбор қалалары да өз атауларын осы таулардан алған. Тағы бір Ырғыз өзені Берчугұр үстіртінен (*дұрысы Боршақыр*) басталады. Бұл Ырғыздың екеуі де Торғай өзеніне құяды. Тағы екеуі, яғни Үлкен және Кіші Ырғыз өзендері Оңтүстік Оралдың батыс беткейінен басталып, Еділге құяды [9].

Үлкен Ырғыз – Ресейдің Самара, Саратов (*Сарытау*) облыстарындағы өзен, Еділ өзенінің сол жағындағы саласы. Ұзындығы – 675 км, су жинайтын алабы 24 000 км², иректілігі жоғары. Көктемде қар суымен қоректенетін бұл өзен, кейде жаз айларында кеуіп, тартылып қалады. Ресейлік еңбектерде өзен атауы түркі тілдес *ирец, озен және бастау* деген ұғымдармен байланысты шыққандығы туралы мәліметтер береді [10].

В. А. Никонов Үлкен және Кіші Ырғыз өзендерінің этимологиясын түркі тіліндегі *ырг* немесе *ирги* сөздерімен байланыстырды. «*Ырг*» ирек, ал «*ирги*» бұзылу деген ұғымды білдіреді [11]. Бұл өзендердің қатты иректелуіне байланысты болуы мүмкін.

Ырғыз гидронимін зерттеуде, ғалым Ж. Достай өзеннің гидрографиялық ерекшеліктеріне, су режиміне назар аударды. Ырғыз өзені көктемде еріген қар суымен толығады. Бұл жөнінде деректер Махмұд Қашқаридың «Диуани-лұғат ат-түрк» атты еңбегінде «аркуз сув» яғни, көктемде еріген су деп келтірілген [12, 859 б.].

Балқардың топонимикалық сөздігінде С. О. Шахмурзаев пен Д.Н. Коков Ырхы қыол атауын зерттеп, «ырхы» (жаңбыр мен еріген қардың суынан жиналған ағын) деген ұғыммен байланыстырады [13]. Осыдан, өзеннің көктемде тасып, жазда құрғап, су денгейінің төмендейтінін аңғаруға болады.

Топонимист Э. Мурзаев өзінің «Очерки топонимики» атты еңбегінде Ырғыз атауының этимологиясын Ертіспен байланыстырып, былай деп жазады: «Иртыш – по-монгольски Ирчис, в китайском оформлении – Эрчис – один из старых топонимов с неустановленной этимологией, несмотря на многочисленные попытки ее выяснения. Основа ир (тюрк.) присутствует во многих гидронимах Азиатской части СССР и Монголии: Иргиз, Ирсу, Иркут, Иро, Иркутль. По-казахски ир (іір) – «извилины, излучены». Но можно ли связать все

эти названия с тюрским словом ир? Добавим, что в Турции ирмак – «река», в Узбекистане ирмок – «приток реки». Возможно, что основано ир связана с субстратом, свойственным обширному району Азии...» [14, 228 б.] .

Облыстың жергілікті қоғамдық-саяси газеті «Ақтөбенің» «Атаулар төркіні» айдарында берілген мақалада атаудың шығу тегі туралы мынадай болжамдар келтіріледі: «Ырғыз Ақтөбе өңіріндегі Қарабұтақ және Ырғыз аудандарындағы өзен. Осы аттас село бар. Якуттарда Эрге, хакастарда Иргу деген атаулар бар. Хакас автономиялы облысындағы бір өзен Иргу уыс деп аталады. Иргу - ескі, Уыс-өзен деген мағынаны білдіреді. Уыс әуелгі уақытта «су» деген ұғымды білдірген. Бұндай түсінік моңғолдарда жиі кездеседі. Иргу мен Уыс кейін біріге келіп, Иргус-Ырғыз болып аталып кетті.» [15] .

Біздің зерттеулерімізде көне Ырғыз өзен атауының бірнеше этимологиялық нұсқасы қарастырылды. Бұл атаудың мән-мағынасы жер бедері ерекшеліктерін, гидрографиялық торды нақты географиялық сипаттармен ерекшеленетінін анықтайды, сонымен өте көне гидроним атауы ретінде қарастыруға болады.

Қорытындылай келе, ғалым А. Әбдірахмановтың пікірін құптап, Ырғыз атауы «көне өзен» деген мағынаға саятынын айтуға болады. Ырғыз сөзінің қазіргі құрамында зуг (су) сөзінен бір ғана з дыбысы сақталып қалған. Бұл гидронимнің этимологиясын келесі сызбамен түсіндіруге болады: Ергизуг→Ергизу→Ергиз→Ырғыз. Бастапқы түрлері көне түркі тайпаларының тілінде жасалып, соңғысы (Ырғыз) қазақ тілінде қалыптасқан сынайлы. Дегенмен әліде нақты географиялық, тарихи, лингвистикалық тұрғыдан зерттеулерді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ырғыз энциклопедиясы. – Алматы: «Дала» ЖШС, 2010 – 440 б.
- 2 К. Б. Оразаева, Г. С. Султанғалиева, Ж. Т. Өтеалиева. Ақтөбе облысының топонимі: тарихи – этимологиялық сипаттама, атауларды өзгертудің стратегиясы мен оларды топтастыру. Ғылыми монография. 2 том – Ақтөбе, 2009. – 200 б.
- 3 Туған өлке. Ырғыз ауданы энциклопедиялық анықтамалық / авт.: А.Т. Маден, Г. К. Айтжанова, Ж. Т. Уталиева. – Алматы: Акжар– АБК, 2018. – 262 б.

4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы. 9-том / бас ред. Б.Аяған, Алматы: Бас редакция «Қазақ энциклопедиясы» – 2004. – 560 б.

5 Геродот. История в девяти книгах / пер. с греч. яз. – Л., 1972. – 600 с.

6 Исмагилов Р. Танаис Геродота: Дон или Волга / Ватандаш. – 2008. – №9. – с. 67–71.

7 А.П.Дульзон. Былое расселение кетов по данным топонимика. Сб. Географическое названия. М., 1962, 52 с.

8 Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Павлодар: С.Торайғыров ат. ПМУ, 2010. – 240 б.

9 Аспандияров Б. Этимология некоторых топонимических названий (к вопросам исторической топоними) // География в школах и вузах Казахстана. – 2007. – №1. – с. 38–43.

10 Большой словарь географических названий / под.ред. В.М.Котлякова. – Екатеринбург: 2003. – 832 с.

11 Абдуллина А. А. Ақтөбе облысының ландшафт ерекшеліктерін зерттеудің топонимикалық негіздері. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2021. – 34 б.

12 Достай Ж. Д. Вопросы этимологии и исторические предпосылки восстановления тюркско-казахских топонимов // Географические проблемы устойчивого развития: теория и практика: матер. междунар. науч. конф. посв. 70-летию Института географии. – Алматы, 2008. – с. 857–861.

13 Коков Д. Н., Шахмурзаев С. О. Балкарский топонимический словарь. – Нальчик: Эльбрус, 1970. – 170 с.

14 Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. Изд. : «Мысль». – Москва, 1974. – 382 с.

15 Атаулар төркіні // «Ақтөбе» газеті. 16 қыркүйек, 1999 ж., № 109 (17.704).

Секция 24
Туризм ел дамуындағы перспективалық
салалардың бірі ретінде
Туризм как одна из перспективных
отраслей в развитии страны

ҚАЗАҚСТАН МЕН МОНГОЛИЯ ТУРИЗІМІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

ӘСЕТ Л.
 студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
 АЖАЕВ Ғ.С.
 кауымд. профессоры, Торайғыров университетінің, Павлодар қ.

Өзінің ең қарапайым түрінде «саяхат-бұл тұрғылықты аймағынан басқа жерге рекреациялық, діни немесе іскерлік бағытта бара жатқан адамның әрекеті». Саяхатшы-бұл әрекетті орындайтын адам. Саяхаттың мақсатына, саяхатшының осы аймақта өткізетін күндерінің санына, көруге болатын көрікті жерлерінің санына және аймақтың экономикалық, мәдени және экологиялық әсеріне байланысты ол өзгереді.

2020 жылы пандемияның әсерінен саяхатшылардың қалауы мен саяхат орнына қатысты критерийлер өзгере бастады. Бұрын туристер Венеция, Париж, Лондон сияқты танымал жерлерге барғысы келген. Бұл тіпті ондаған жылдар бойы басқарудың нәтижесі деп айтуға болады. Алайда, пандемиядан кейінгі тұтынушылардың мінез-құлқындағы ең үлкен өзгеріс-олар аз танымал және адамдар көп емес жерлерді таңдайды. Бұл ретте Монғолия және Қазақстан мемлекеттерінің қызметтердің көпшілігі ашық ауада жүзеге асырылатын саяхат нысанын таңдады, бұл екі ел үшін де артықшылық болып табылады. Себебі Монғолиядағы және Қазақстандағы сапарлардың шамамен 90 % - ы ашық ауада өтеді. «Желмен басқарылатын орта бактериялардың көбеюіне жағдай жасайды. Сондықтан сіз оны тек қауіпсіз деп жарнамалай аласыз. Сондықтан ішкі сапарлардың даму қарқыны жоғарлады.

Қазақстан-өзінің тарихына, географиялық орналасуына және көлеміне байланысты әлемдегі бірегей өңір. Әлемдегі 9-шы ірі ел және Еуразияның орталығында орналасқан ол сонымен қатар теңізге шыға алмайтын әлемдегі ең ірі ел болып табылады. Бұл факторлар елдің ерекше климаты мен табиғатына әкелді, олар екі континенттің ландшафтының ең жарқын үлгілерін біріктірді.

Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстанның ежелгі қалаларында қазақ халқының күрделі тарихы мен көшпелі өмір салтының отырықшы тұрғындармен тұрақты өзара іс-қимылы Қазақстанның бірегей және шынайы мәдениетінің пайда болуына әкелді [1, 96–98].

Монғолия - Монғолиядағы Туризм Социалистік Үкіметпен шектелді, бірақ КСРО ыдырағаннан және 1989 жылғы төңкерістерден кейін Монғолиядағы 1990 жылғы демократиялық революциядан кейін кеңейе бастады. Монғолия-ерекше және салыстырмалы түрде зерттелмеген туристік бағыт, ол көркем табиғи ерекшеліктердің, қол тигізбейтін Ландшафттардың, көшпелі өмір салты мен мәдениеттің керемет үйлесімін ұсынады. Монғолиядағы туристік ұйымдар жарты ғасыр бұрын пайда болды, бірақ жеке секторға негізделген туризм жиырма жасқа толмады. Қазіргі уақытта Монғолияда 403 туристік компания, 320 қонақ үй, 647 курорт және Туристік лагерьлер бар, олардың барлығында 56-дан астам оқу орындарының түлектері бар. Монғолия өзі мүше болып табылатын Біріккен Ұлттар Ұйымының Дүниежүзілік туристік ұйымына белсенді қатысады.

Пандемия салдарынан кейін Бүкіл әлем жаңа жағдайларға бейімделуге тырысады. Көптеген елдер бұл жағдайды жаңа қарапайымдылық деп санайды және туристік секторға бейімделуге және жұмыс істеуге кеңес берді. Туристер инфекция қаупінен қорқады. Сондықтан олардың қорқыныштарын жеңуге көмектесетін қызметтерді енгізу арқылы сенімділікті арттыру үшін жұмыс істеу керек. Техникалық қызмет көрсету стандарттарын жоғарғы деңгейге көтеріп, үнемі дезинфекциялауды бастады. Сондықтан шетел туристерін қабылдауда көптеген мемлекеттердің бірінші қадамы - туристерге қорқыныштарын жеңуге және олардың сеніміне ие болуға көмектесу болды. Қазақстан мен Монғолия арасында шекара жоқ. Егер сіз бірінен екіншісіне құрлықпен барғыңыз келсе, Ресей немесе Қытай арқылы өтуіңіз керек. Бірақ екі мемлекеттің ұқсас жақтары және айырмашылықтары көп [2, 16–18].

Менде көптеген қазақ және монғол таныстарым болғандықтан, қазақтар мен монғолдар арасында әлдеқайда көп айырмашылықтар мен ұқсастықтады табымын.

1 Қазақтар тұзды сүзбені жақсы көреді (күрт – ашық ауада кептірілетін қазақтың тұзды сүзбе шарлары), ал монғолдар қантпен немесе кәдімгі сүзбені жейді (Ааруул /Ааруул- #ааруул, монғол өндірісінің дәстүрлі сүт өнімі). Енді мен ингредиенттер мен әдістердің әртүрлі екенін түсінемін, сондықтан қайсысы жақсы екенін салыстыру орынсыз.

2 Барлық қазақтар мүлдем басқаша көрінеді. Кейбіреулері моңғолдарға, кейбіреулері орыстарға, кейбіреулері түріктерге, ал кейбіреулері әркімнің немесе мүлдем басқа адамдардың қоспасы. Ал, моңғолдардың бет-әлпеті бірдей болады және сіз көшеде әртүрлі адамдарды көрмейсіз. Моңғолиядан біреу бар деп айту оңайырақ.

3 Моңғолдар азды-көпті буддистер немесе шаманистер (кейде христиандар) және өте сирек мұсылмандар. Қазақстанда, мұсылмандар ел халқының 70,2 % құрайды (Википедия). Бұл көшпелі өмір салтына қарамастан адамдардың мәдениеті мен менталитетіндегі елеулі айырмашылықтарды түсіндіреді.

4 Қазіргі уақытта Моңғолияда орыс тілінде сөйлейтін адамдар көп емес. Кейбір мемлекеттік мектептерде орыс тілі 5 жасқа дейін оқытылуы мүмкін, егер сіз орыс тілін үйренгіңіз келсе, орыс мектебіне баруыңыз керек. Екінші жағынан, қазақтар орыс тілін екінші тілі ретінде біледі, бұл оларға Ресейден, Украинадан, Беларусьтан және т.б. басқа орыс тілділермен қарым-қатынас жасауға көмектеседі.

5 Мысалы, бір сусынның әртүрлі атаулары бар. Ашытылған жылқы сүті қазақша қымыз, ал моңғол тілінде Айраг деп аталады [3, 23–28].

Екі елдің көрікті туристік орындары:

- Арыстан баб – Түркістан облысы, Отырар ауданындағы көне кесене, сәулет өнерінің тамаша жетістігі (1 сурет).
- Шарын шатқалы – АҚШ-тағы Үлкен шатқалға бәсекелес болатын Қазақстанның әдемі жері (2 сурет).

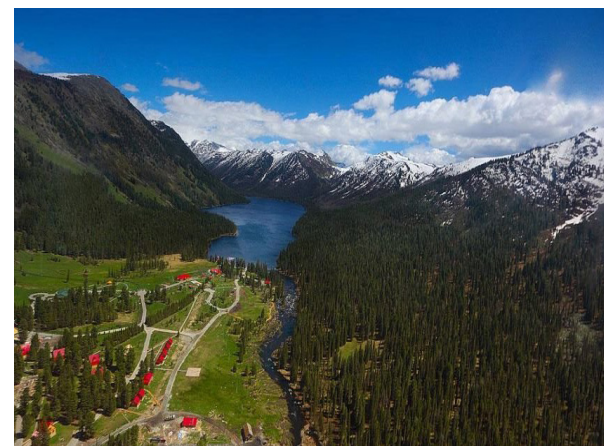

Сурет 1 – Арыстан баб

Сурет 2 – Шарын шатқалы

- Катон-Қарағай – туристер бір күн бойы тамашалай алатын және ұзақ демалысқа келуге болатын ерекше орын (3 сурет).
- Қайыңды көлі – бұл көлдің су өте салқын, бірақ ол шомылуды қалап тұрғандарға кедергі емес (4 сурет).

Сурет 3 – Катон-Қарағай

Сурет 4 – Қайыңды көлі

- Бурабай – Қазақстанның Швейцариясы атанған жер таза ауасы, көптеген шипажайлары, көл жағасындағы демалысы және спорттық ойын-сауықтарымен мақтана алады. Бір ерекшелігі – Бурабайға демалушылар қыста да, жазда да ағылып келіп жатады (5 сурет) [4, 52–58].

Сурет 5 – Бурабай

Моңғолиядағы негізгі көрікті орындар

Сурет 6 – Алтай Таван Богд ұлттық паркі

Сурет 7 – Ёлт табиғи паркі

Сурет 8 – Потанин Мұздығы

Сурет 9 – Увс көлі

Екі мемлекет тарапынанда қоршаған ортаны дамыту және туризм саласындағы ынтымақтастық туралы ұсынысты толығымен қолдайды. Моңғолия мен Қазақстан екі ел арасындағы Туризм саласындағы ынтымақтастықты ынталандыруды ұсынды. Туристік сектордың 2030 жылға дейінгі стратегиясын мүше мемлекеттер Орталық Азия экономикалық ынтымақтастығын дамыту аймағы шеңберінде қабылдады. Бұл саясат Қазақстанның, Қытайдың және Моңғолияның биік таулы Алтай кластерін дамытуды қамтиды. Бұл жұмысты екіжақты және өңірлік ынтымақтастық тетіктері негізінде бастау ұсынылады». Тараптар екі ел шөлейттену мен жердің деградациясын азайту үшін бірлесіп жұмыс істей алатынын атап өтті [5, 96–98].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Зорин И. В., Квартальное В. А. Энциклопедия туризма, 2003, 368 б.
- 2 Каленова С.А., Алиаскаров Г.С., Қазақстанның экологиялық туризмі, Алматы «Экономика», 2016, – 98 б.
- 3 С. Р.Ердаuletов, Ж. Н.Алиева, География международного туризма, Алматы «Қазақ Университеті» 2003, 273 б
- 4 Бейсембаева Р. С., Бакин С. А., Кушников П. Б., Экологический туризм, Усть-Каменгорск, 2015, 144 б.
- 5 Айдакелова Н.С., Туризм Казахстана, Статистический сборник, Астана 2019, 160 б.
- 6 Квартальнов В.А. Менеджмент туризма: Туризм как вид деятельности / В. А. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2002. – 288 б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТУРИЗМІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

ЕРМЕКОВА А. А.

студент, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

ТУРСЫНОВА Т. Т.

доцент, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Менің жалпы, мамандығыма яғни жаратылыстану ғылымдар саласының, география бағытына орай оның ішінде, экономикалық географияға деген қызығушылығыма байланысты туризм саласы өзіме қатты қызығушылық тудырады әрі, Қазақстанның ішкі туризмінің қазіргі жағдайы мені қатты алаңдатады. Бұл қызығушылықтың оянуына, бірден бір себеп университеттен берген мүмкіндік, яғни ландшафттық оқу практикасының маңызы зор болды. Бұл практика Алматы қаласының көрікті, ландшафттылары ерекше әрі күрделі, Қазақстанның белгілі туристік дәрежесі бар аймақтарында өтті. Атап айтқанда, «Есік көлі», «Түрген сарқырамасы», «Шарын шатқалы», «Көлсай көлдері», «Аюсай сарқырамасы» болды. Ландшафт ерекшелігі, көз тартар әдемілік, мөлдір таза сулары, Іле Алатауының байрауының табиғаты, әрине, ерекше болды. Көз тартар ғажап көріністі көргеннен соң, еліміздің Швейцария, Тайланд немесе басқа да туристік әлеуеті жоғары елдерден артық болмаса, кем түспейтініне көзім толықтай жетті десем де қателеспеймін. Қазақстанның осындай, ерекше

көркем жерлерін тамашалаған соң, еліміздің ішкі туризміне деген көзқарасым өзгерді әрі дамуына септігімді тигізіп, сақталуына, әрі елдердің түкпір-түкпірінен келетін туристтердің назарын аударуға тұрарлық жерлер бар екенін көріп, дәріштеп, елімізді саяхаттаса екен деймін. Ал кейбір еліміздің жерлері мүлдем бірегей, жер әлемде жоқ жерлер де кездеседі, бірақ бұл факт әлі де жаппай саяхатшыларды шақыруға көмектеспейді.

Туризм-әлемдік экономикада басты рөлдің бірін атқаратын, әрі кез келген мемлекеттің дүниежүзілік нарықта өзін-өзі көрсетер бірден-бір жарнамасы. Қазіргі таңда дүниежүзілік мәнге ие болып отырған бұл сала тек көркем табиғатымен ғана шектеліп қоймай, тарих пен археологиялық қазбалардың, мәдениет пен өркениеттің, ел мен жердің, сәулет пен ескерткіштердің көзтартарлығымен, ерекшеленіп отыр. Бүгінгі таңда Қазақстанда туризмнің барлық дерлік түрлері ұсынылған - танымдық, ойын-сауық, этникалық, экологиялық,треккинг,тау туризмі,су туризмі, автомототуризм, спелеотуризм, ат спорты туризмі, аралас туризм және басқалар. Біз сондай-ақ курорттық бағытты да дамыта алатындай, рекреацияларға ие екеніміз жасырын емес. Осы тұста Қазақстан Республикасының туристік потенциалы жоғары екені белгілі, тек даму бағыттары тежейді.

Соңғы уақытта Қазақстанға туристік бағыт ретінде қызығушылық бүкіл әлемде айтарлықтай өсті және тиісінше, жыл сайын көбірек саяхатшыларды тарту үшін жергілікті туроператорлар ұсынатын туристік қызметтер спектрлері де артып келеді деуге болады. Қазақстанда Германиядан, Англиядан, Жапониядан, Кореядан, Қытайдан туристер жыл сайын көптеп келуде. Туристер үшін Қазақстанның бүкіл аумағы бойынша туристік агенттіктер, бірқатар саяхат маршруттарын еліміз бойынша ұсынады.

Қазақстанда туризмді дамытудың негізгі мақсаты қазіргі заманғы жоғары тиімді және бәсекеге қабілетті туристік кешен құру болып табылады, оның негізінде саланы экономиканың бір маңызды секторы ретінде дамыту, әлемдік туристік нарық жүйесіне интеграциялау және туризм саласындағы одан әрі халықаралық ынтымақтастықты дамыту үшін жағдайлармен қамтамасыз ету. Бұл халықтың жұмыспен қамтылуы мен табысының тұрақты өсуін, туризммен сабақтас салалардың дамуын ынталандыруды және ұлттық экономикаға инвестициялар ағынын ұлғайтуды қамтамасыз етеді.

Қазақстанның ЖІӨ құрылымында туризм тек 5,6% – алады. 2022 жылдың қорытындысы бойынша шамамен туристер саны 8 млн адамды құрады. 2022 жылы Қазақстанда туризм саласының түрлі компаниялары ұсынатын қызметтер көлемі 18 %-ға, келушілер ағыны 15 %-ға, Қазақстан бойынша сапарлардағы шетел азаматтарының шығыстары 5,8 %-ға өсті. Дүниежүзілік экономикалық форумның 2021 жылғы нұсқасы бойынша туризмнің жаһандық рейтингінде Қазақстан өз позициясын жақсартты және 117 ел арасында 66 – орынға ие болды (2019 жылы-140-тан 80-орын). Республика «Бағалық бәсекеге қабілеттілік» (1 орын), «Туризмнің маусымдылығы» (26 орын), «Табиғи ресурстар» (33 орын), «ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік Мәдени мұра объектілерінің саны» (42 орын) сияқты көрсеткіштер бойынша жоғары бағаға ие болды. Бұл көрсеткіштерден көретініміз қазақстандық туризм үшін қазіргі уақытта келу туризмін дамыту өзекті міндет болып табылады. Қазақстан Республикасында қызмет көрсетілген туристердің жалпы көлемінің 41,4 % – ы көшпелі туризмге, 39 % – ы ішкі туризмге, 19,6 % - ы кіру туризміне тиесілі. Өткен жылмен салыстырғанда ел тек бір позицияға көтерілді.

Салыстыру үшін: Ресей осы рейтингтің 39-шы орында. Көшбасшылар үштігі: Испания, Франция, Германия. Бұған дейін 160-тан астам елден жүз мыңнан астам шетелдік туристердің 2022 жылғы 1 маусым мен 8 тамыз аралығында Қазақстанға келген.

Туризм үшін елде қолайлы жағдай жасау рейтингінде біз Мозамбиктен кейін 98-ші орында тұрмыз. Инфрақұрылым бойынша біз Албанияны, Кенияны басып озып, 89-шы орында тұрмыз. Халықаралық ашықтық критерийі бойынша біз 140 елдің 113-і, көршілеріміз – Қырғызстан осы тармақ бойынша 86-орында. Біз іс жүзінде көшбасшы болып табылатын көрсеткіш – баға бәсекеге қабілеттілігі, онда біз 4-ші орында тұрмыз, біздің алдымызда Египет, Бруней және Иран мемлекеттері тұр.

Ведомствода сондай-ақ 2022 жылы шетелдік туристер басым болатын өңірлер бойынша деректер келтірілді:

- Алматы – 73 012;
- Астана – 44 859;
- Қызылорда облысы – 9735;
- Маңғыстау облысы – 9384 адам

Республикаға келген туристердің 67% - ы Ресей Федерациясынан, 16% - ы Өзбекстаннан, 6% - ы Түркиядан, 4% - ы ҚХР-дан және 7% - ы басқа мемлекеттерден келген азаматтар рейтингін көрсетеді.

Алайда, бұл сандар әлі туризм саласында жоғары деңгей мен көрсеткіштерге қол жеткізбегенімізді көрсетеді. Кіру туризмі әлі де нашар дамып келеді, бұл бірқатар жағымсыз салдарға әкеледі. Шығу туризмі көрінбейтін импорттан басқа ештеңе емес. Қазақстандық туристер өз капиталын басқа елде қалдырады. Бір турист он жұмыс орнын құруға алып келетіні белгілі және бұл орындар Қазақстанда құрылмайды. Еліміздің кез келген тұрғындарының шет елге шығуға мүмкіндігі болмауы мүмкін, сол себептен ондай жағдайда ішкі туризм маңызды.

Елімізде туризмді дамыту бойынша түрлі бағдарламалар, жобалар әзірлеп жатқанымен, туристер бізге әлі ұмтылмайды, ал егер олар келсе, қызмет пен инфрақұрылымға тым риза емес жағдайлар қазіргі таңда қиындықтар туғызады. Ал, қонақ үй индустриясы мемлекеттің қоржынын толтыратын бірден-бір сала болып табылады. Еліміздің ішкі туризмінің дамуы Қазақстанның әлемдік нарыққа шығуына жол ашады деп сенімді түрде айтуға болады. Қазақстанның туристік фирмалары дүние жүзінің 80-ге жуық елімен қарым-қатынас жасайды. Алматы қаласының 25 фирмасы және 5 облыс орталығы Үндістанға, Түркияға, Біріккен Араб Әмірлігіне, Пәкістанға, Корея Республикасына, Грекияға, Польшаға, т.б. елдерге чартерлік әуе рейстері бар.

Бізде дамудың негізгі проблемасы-жоғары стандарттармен туризмді дамытамыз деп айтамыз, ал технологиялық тұрғыдан бұл мәселеге онша дайын емеспіз. Тағы да, байланыс пен бизнестің негізгі проблемасы. Себебі бизнес-туризм жеке дамиды, өз мүдделерін қорғайды, ал Қазақстандағы жаһандық туризм өзінің басқа бағыты бойынша саяси дамуда, өзінің қандай да бір мүдделерін сақтайды.

Шетелдік туристерді Қазақстан жеріне тартуға бірнеше кедергілерді айта кетуге болады. Біздің елімізге шетелдік туристерді тарту және халықаралық туризмнен мемлекеттік бюджетке түсетін түсімдерді ұлғайту үшін үлкен бастапқы инвестициялар салу қажет. Мәселе мынада, керемет туристік ресурстарға ие Қазақстанда заманауи туристік инфрақұрылым жоқ – жақсы, қолжетімді қонақ үйлер, көліктің әртүрлі түрлері, телекоммуникациялық жүйелер және жалпы алғанда жоғары дамыған қызмет көрсету төмен деңгейде. Әрі баға деңгейінің сервис деңгейімен сәйкес келмеуі. Осы себептен де елде шығу туризмі басым көрсеткіштерді көрсетеді. Бұл мәселеге бірден-бір мысал, Ақтау қаласында орналасқан «Rixos Water World Aktau» бесжұлдызды қонақүйі,

бағаның жоғары болуына орай, еліміздің тұрғындары, елімізде орналасқан қонақүйден көрі, сол қаржыға шет елде демалуды таңдайды. Туристік инфрақұрылымға инвестиция мөлшерін арттыру керек, себебі салынған қаржы тез өтеледі деп ойлаймын. Өйткені, шетелде туризм индустриясын «алтын жұмыртқа салатын тауық» деп атайтыны бекер емес, сондықтан бұл мәселеде мемлекет тарапынан күшті көмек қажет, өйткені бұл туризм есебінен ұлттық экономиканы көтерудің бірден-бір мүмкіндігі. Тағы айта кететін бір мәселе, ол кадрлардың жетіспеушілігі. Білікті, білгір мамандар елімізге өте қажет.

Біздің елімізде ішкі туризмді дамытудың жақсы перспективалары бар, бірақ бүгінде ол негізінен жақсы ұйымдастырылмаған. Ең бастысы, бәрі шетелдіктер үшін ғана емес, еліміздің тұрғындары үшін де ыңғайлы, оңтайлы, бағасы салыстырмалы түрде қолжетімді болуы керек. Ел туралы ақпараттың болмауы немесе жетіспеушілігі шетелдіктерде «ел-стан» деген ұғымның болуын көрсетеді. Себебі, көп мемлекеттер үшін Қазақстан тек солардың бірі болып. Мысалы, Егер біз Италия туралы айтатын болсақ, онда біз теңіз бен макарон өнімдері берден еске түседі, Швейцария туралы айтатын болсақ, таулар, шоколад және сағаттар туралы ойлаймыз, Грузия таулары, тарихы т.б. Ал Қазақстан десе көп мемлекеттер ешқандай мағлұмат білмейді. Сондықтан ойымша, есте қалатын және жағымды әсер қалдыратын елдің бейнесі мен имиджін жасау қажет, Қазақстан дегенді естігенде кез келген турист жағымды ойда болып, есте қаларлық жерлерді атап тамсануы қажет. Барлық көрікті жерлер мен туристік нысандар туралы жақсы жарнама болған кезде бізде Туризм дамиды.

Қорыта айтқанда, туризм бүгінгі таңда әлемдегі экономиканың ең тиімді саласы болып табылады. Оның әсері тек ел экономикасына ғана емес, сонымен қатар көлік және байланыс, құрылыс, ауыл шаруашылығы, тұтыну тауарларын өндіру және т.б. сияқты негізгі салаларға да елеулі, яғни туризмді әлеуметтік-экономикалық дамудың өзіндік катализаторы деп атауға болады.

Қойылған жоспарларға сәйкес, 2025 жылға қарай қазақстандық көрікті жерлер жоғары деңгейлі сервисі мен тамаша инфрақұрылымы бар тартымды объектілерге айналуы тиіс. Ішкі туристер саны 8 млн адамға дейін, қонақүйлерде тұратын шетелдік келушілер 3 млн адамға дейін өсуі тиіс. Қазақстанды 10-15 жылдан соң 30 дамыған елдің қатарына кірген, туризм саласы басым мемлекеттер қатарына жататынына сенімім мол!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Батырова Н. Т. /»Туризм және қонақжайлылық индустриясының маркетингі»:оқу құралы /» Н. Т. Батырова, М.С. Мурзамадиева. – Алматы : Лантар Трейд, 2022. [7–10 б.]

2 Садыков Ж. А. /»Туристік өлкетану» : оқу құралы /» Ж.А. Садыков, А.Г. Гиззатжанова – Алматы : ЭСПИ 2022, [42–45 б.]

3 «Туризм статистикасы [Электрондық ресурс] – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/22/statistic/5> [қолданған күні 22.03.2023].»

4 «Туристік маршруттар [Электрондық ресурс] – URL: <https://tourstat.kz/> [қолданған күні 23.03.2023].»

БАЯНАУЫЛ САЯБАҒЫНЫҢ ТУРИСТТІК НЫСАНДАРЫ

ЕРУБАЕВА А. Т., ДАУТ Н. Ж.
студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ЖАҚСАЛЫКОВ К. Н.
аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

XXI ғасырда туризм индустриясы үлкен қарқын алып, туристер мен пионерлердің ғана емес, сонымен қатар шағын және орта бизнес өкілдерінің де назарын көбірек аударуда. Туризм саласына салынған орасан зор инвестиция өзінің белгілі нәтижелерін беріп үлкен пайда әкелуде. Туризм-ең маңызды стратегиялық салалардың бірі, сондай-ақ даму әлеуеті жоғары және болашаққа әсерлі мүмкіндіктері бар әлемнің бірқатар елдерінің қазіргі заманғы экономикасының бағыты мен құрамдас бөлігі. Қазақстанның басқа өңірлері сияқты, оның толыққанды туристік дестинация болуға нақты мүмкіндіктері бар. Мұнда туристер таңғажайып маршруттардың, ерекше табиғи ресурстардың, мәдени ескерткіштердің және дамыған өнеркәсіптің алуан түрін пайдалана алады. Саябақ аумағында салыстырмалы түрде ірі төрт тұщы көл – Сабындыкөл, Жасыбай, Торайғыр және Біржанкөл орналасқан. Олардан басқа көптеген шағын көлдер бар, олардың кейбіреулері құрғақ мезгілде айтарлықтай таяз болады.

Баянауыл мемлекеттік ұлттық саябағы – Павлодар облысының оңтүстігінде (Баянауыл ауданы), Екібастұз қаласынан 100 км қашықтықта, Орталық Қазақстан ұсақ шоқыларының шетінде орналасқан Қазақстандағы ұлттық саябағы. Қазақстандағы ерекше қорғауға алынған табиғи саябақтарының бірі. Баянауыл ұлттық саябағы 1985 жылы, Қазақстандағы алғашқы ұлттық саябақ ретінде

іргесін қалады. Негізгі саябақтың құрылу мақсаты ондағы флора мен фаунаны қалпына келтіру болып табылады. Сол уақытта парктң бар аумағы 50687 га құраған. 2007 жылы ҚР қаулысы бойынша Баянауыл ұлттық паркінің аумағы кеңейтілді. Ендігі кезекте парктң жалпы аумағы 68453 га құрайды. Саябақты сонау қола дәуірінен қалған қорғандар, табиғи ескерткіштер, 20-дан астам түрлі археологиялық мұралар, таңба басылған құлпытастармен үңгірлер қоршаған. Көп жылдық үдерістер мен табиғи күштердің әсерінен үгіліп, түрлі пішіндегі мүсіндерде саябақтың көрікті жерлеріне айналған. Баянауыл – жартасты таулар мен қарағайлы ормандармен қоршалған төрт көл орналасқан. Сабандыкөл жағасында Баянауыл ауылы мен бірнеше демалыс үйлері, ал Жасыбай көлінің жағалауы негізгі туристік аймақ болып табылады. Мөлдір және сергітетін суы бар изумруд түсті көлді елестетіңіз. Жағалауда үйлер, демалыс орындары, кафелер мен дүкендер шашыраңқы.

Сабындыкөл – ең ірі көл, оның жағасында Баянауыл кенті орналасқан. Көл сабын тәрізді ерекше, жұмсақ суының арқасында осылай аталады.

Сурет 1 – Сабындыкөл

Мөлдір және көлемі бойынша екінші көл-тау жоталары арасындағы ойпатта орналасқан Жасыбай көлі. Жасыбай-жақсы жағажайлары мен таза суы бар туристердің сүйікті шомылатын орындарының бірі. Аңыз бойынша көл басқыншылармен шайқаста қаза тапқан қазақ батыры Жасыбайдың құрметіне аталған.

Сурет 2 – Жасыбай көлі

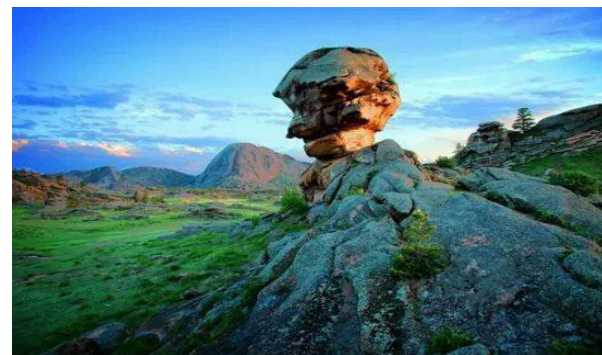
Торайғыр-теңіз деңгейінен үлкендігі мен биіктігі бойынша үшінші орын алады. Оның суы Жасыбайдағыдай мөлдір емес, туристік инфрақұрылымы дамымаған, сондықтан ол шомылу және демалу үшін онша танымал емес, бірақ онда көптеген балықтар, атап айтқанда тұқымы бар, бұл балықшылар үшін тартымды орынға айналдырады.

Сурет 3 – Торайғыр көлі

Баянауылда туристер үшін ерекше қызығушылық танытып, көзге түсетін бұл - ғасырлар бойы жел мен суды өңдеу нәтижесінде таңғажайып фигураларға өзгерген және кейде жануарларға, адамдарға немесе тіпті таудан түсетін жүк көлігіне ұқсайтын жеке

тастар мен мүсінтастар. Ең танымал «Баба-Яга» мүсіні (қаз. кемпір тас). Белгілі бір бұрыштан байқаған кезде, ол шынымен де таз, тіссіз кемпірдің басына алыстан ұқсайды.

Сурет 4 – Баба- Яга

Альпинистер арасында «Найзатас» тауы танымал. Низатас тауы (халық арасында - Булка деп аталады). «Найзатас» тауының басында құрғақ кезеңнен кеуіп жатқан алты көл бар. Алвстан Низатас тауының (Булка) шыңы тегіс болып көрінеді. Біз шыңға көтерілгенде (көп қиындықпен), мүсін анық байқалады. Мүсінге қарап біреу кратерлерді бұрғылағандай болды, оның түбі мен іші топырақ пен шаңға толған.

Құрметті, жергілікті көрікті жерлердің бірі-Қоңыр әулие үңгірі. Наным – сенімдерге сәйкес, үңгірге кіріп, алақанын оның қабырғасына тигізіп, содан кейін басымен шығуға бұрылмай шығатын кез-келген адамда тілек орындалады деп сенеді. Сондай-ақ, үңгір бедеу ата-аналарға балалы болуға көмектеседі, ол үшін арнайы рәсім жасалады деген сенім бар. Соның әсерінен үңгірге келуге ашық күндері де туристер ағыны тоқтамайды. Ол айтарлықтай биіктікте орналасқан және көтерілу үшін ұзындығы бір шақырымнан асатын көпірді жаяу жүріп өту керек.

Сурет 5 – Қоңыр әулие үңгірі

Баянауыл өңірі туристтік кешен ретінде жақсы дамып келе жатыр, алдағы уақытта осы саланы әрі қарай жақсы дамытуға ірі кәсіпкерлер мен ықпалды адамдар ат салысып, демалуға ыңғайлы кешендердің салысуына және көл жағасына демалуға ыңғайлы орындарды көптеп орналастырса, туристтердің көптеп келуіне себепкер болады. Ол орындардың ендігі кезекте тануылуы үшін жарнама жағын да көтеріп, интернет жүйелері арқылы таратса, қызығушылардың табылатыны анық. Туристтерді тарту мақсатында түрлі видеороликтер түсіріп, осындай да орындардың барын жеткізу маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Керімбаев Е. Атаулар сыры. – Алматы: «Қазақстан», 1984. 119 б.
- 2 Медоев Г. Ц. Сары-Арка (К топонимике Казахстана) //
- 3 Сейдімбек А. Казак әлемі . Этномадени пайымдау. Алматы: «Санат», 1997. – 464 б.
- 4 Каймулдинова К. Д. Казак топонимдерінің этноэкологиялық негіздері (оқу куралы) – Алматы: «Гылым», 2001. – 92 б.
- 5 Дала уалаятының газеті». – Алматы, 1992. – 576 б.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ «АТ ТУРИЗМІ» САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТТЕРДІ КӨРСЕТУ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ

ҚАЙРЛЫ М. Е.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АЖАЕВ Г. С.

профессор, доцент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ат туризмі – атқа мініп, мәдениет пен табиғатты ат үстінде танумен байланысты туризм түрі. Аспен серуендеу және экскурсиялар қысқа мерзімге де, мысалы, бірнеше сағатқа да, бірнеше күн немесе аптаға созылатын ұзақ сапарлар үшін де ұйымдастырылуы мүмкін. Ат спорты саяхатшыларға табиғаттың сұлулығын тамашалауға және жергілікті мәдениетпен танысуға мүмкіндік береді, сонымен бірге аспен жүрудің ләззатын сезінеді. Бұл сонымен қатар аспен жүру дағдыларын үйренуге және жетілдіруге мүмкіндік береді.

Ат туризмі жүзеге асырылатын аймаққа байланысты әртүрлі бағыттар мен қызмет түрлері ұсынылуы мүмкін, мысалы, ат жарысы, аспен жүру немесе көркем пейзаждарда серуендеу. Жалпы, ат спорты – бұл демалысты өткізудің және жаңа тәжірибе алудың бірегей және қызықты тәсілі.

Қазақстандағы ат туризмі кең аумақтары мен бай мәдени-тарихи мұрасының арқасында үлкен әлеуетке ие. Елімізде тауда да, далада да атқа мініп, атқа мінуге мүмкіндік мол. Қазақстандағы ең танымал ат спорты бағыттарына мыналар жатады:

1 Алматы облысы – мұнда тау ландшафтының сұлулығынан ләззат алып, Іле-Алатау ұлттық саябағына баруға болады.

2 Жаркент өңірі – мұнда қазақ халқының мәдениетімен танысып, Шақпақ ата, Шардара және т.б. бару.

3 Маңғыстау облысы – мұнда сіз шөлдердің таңғажайып пейзажын тамашалап, ежелгі өркениеттер өмір сүрген жерлерді аралай аласыз.

4 Қарағанды облысы – мұнда сіз Ақмола жылқы қорығын аралап, қазақ жылқыларын көріп, қазақтың салт-дәстүрін үйрене аласыз.

Қазақстандағы ат спорты туризмі сонымен қатар әртүрлі қызмет түрлерін, соның ішінде көп күндік саяхаттарды, экскурсияларды, балалар мен ересектерге арналған тренингтер мен іс-шараларды ұсынады. Қалай болғанда да, Қазақстандағы ат

туризмі саяхатшыларға атқа мініп, Қазақстанның мәдениеті мен табиғатын тамашалауға бірегей мүмкіндік береді.

1999 жылды Павлодарда ат спортының дамуының басы деуге болады. Дәл сол кезде ұлттық ат спорты федерациясы жұмыс істей бастады. Ал үш жылдан кейін әуежай жанынан «Тайбурыл» ипподромы, ұлттық спорт түрлері бойынша жасөспірімдер спорт мектебінің 10 атқа арналған ат қорасы бой көтерді. 2005 жылы ипподром Жасөспірімдер спорт мектебіне жалға берілді. Сол жылы павлодарлықтар көкпардан Қазақстан Республикасының чемпионатына алғаш рет қатысты. Ат спортын дамыту және жас спортшыларды даярлау мақсатында облыста ат спорты бөлімі жұмыс істейді.

Жалпы Павлодар облысың ат туризмін дамыту мақсатында әртүрлі жетістіктерге қол жеткізуде. Облыста ұлттық ат спортының дамуының оңды фактісі Павлодар педагогикалық институтының көмегі болып табылады. Алғашқы маңызды қадам 2008 жылы Дене шынықтыру факультеті жанынан ат спортын оқытуға арналған бағыттар институтының құрылуы болды. Болашақта бұл осы спорт түрлері бойынша мамандар қауымын қалыптастыруға негіз болады. Қазіргі уақытта Қазақстанда бұл салада өз білікті мамандары жетіспейді, ал қолда бар, не басқа елдерден келушілер, не өз бетімен оқытатын мамандар жетіспейді.

Ат спортымен айналысатын жігіттердің басым көпшілігі ауылдан шыққан, қалалықтарға қарағанда жылқымен жұмыс жасау тәжірибелері мол болып келеді. «Қалалықтарды» қызықтыратын мәселе де бар – ипподром базасында мал қорасы, балалар бөлімі, жүгіру жолдары, жаттығу алаңы, ветеринария бөлімі және барлық қажетті заттар бар толыққанды жабдықтау кешенінің жоқтығы. Кешен арзан емес болып келеді, сондықтан мемлекеттік инвестицияны, немесе жеке инвестицияны қажет етеді. Салыстырмалы түрде айтсақ, бұл спорт түрін дамыту үшін Қазақстанның әлеуеті әлдеқайда жоғары болғанымен, ресейліктердің базасы айтарлықтай дамыған. Павлодар қаласында екі ат спорты клубы «Қаз ат» және «Жеті Ағайын» фирмасының клубы, «Гран» ЖШС-нің ат қорасы, шабандоздары мен жылқылары ауданда өтетін түрлі ат спорты жарыстарына тұрақты қатысушылар болып табылады. Демеушілер, 17 ұйым және жеке тұлғалардың қаражаты есебінен Павлодар қаласында «Күлагер» ипподромы салынды (бүгінгі күні ипподром жабық). Нысанның құны 30 миллион теңгеден асады (бұл бәйгеге арналған жабдыкталған үйірме,

астаналық бір қабатты ғимарат түріндегі виптрибун, 3000 орындық көрермендерге арналған трибуна, 40 атқа арналған жабдыкталған тіреуіш. су шұңқыры, жабдыкталған кіреберіс жолдар, тротуарлар және жаяу жүргіншілер аймақтары). Ипподром ат спорты бойынша жарыстардың талаптарына жауап береді. Жылқылар таусылатын арнайы жәшіктерді жабдықтау қажет. Ипподром аумағында облыстық ат спорты мектебі құрылды. Неліктен 30 атқа арналған қораларды жабдықтау керек. Болашақта ипподром ұлттық ат спортының стадионына айналады деген үміт болды.

Облыста үш ипподром бар: Баянауыл ауылында, Павлодар және Екібастұз қалаларында. 2010 жылдың қыркүйегінде Екібастұз қаласының ипподромында өткен ат жарысына еліміздің 21 елді мекенінен, оның ішінде Алматы, Астана, Қарағанды, Павлодар сияқты Қазақстанның ірі қалаларынан, Баянауыл ауылдарынан: Бірлік, Жаяу Мұса, Атығай, Ақкөл, Төртүй, Зеленая Роща және облыс орталықтары: Петропавл, Көкшетау, Өскемен өңірлері қатысқан еді.

Ат туризмі мен тарих қосындысы жобалары-бұл мәдениет пен тарих және спорт пен туризм салаларын дамыту, жергілікті тұрғындар мен туристерді тарту үшін қолайлы шара деп есептеймін. Бұл жерде ат үстіне мініп, тарихи-мәдени маңызы бар орындарға арналған маршрут құрастыру, шабандоздардың керекті құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету, аттардың қажеттіліктерін өтеу үшін арналған жабдықтар, азықтар және т.б. заттармен қамтамасыз етуді ұйымдастыру қажеттіліктері айқындалады. Осындай шаралардың бірі Павлодар облысында Бұқар жырау мен академик Сәтбаевтың арналған ат серуені өтті.

Сурет 1 – Баянауыл өңірінде өткен ат серуені

Жобаға «QazaqGeography» үкіметтік емес ұйымы, «Kazakh tourism» ҰК» АҚ және Павлодар облысы Баянауыл ауданының әкімдігі қолдау көрсетті.

20 градустық аязда 50 шақырымдық экстремалды қысқы турдың қатысушылары Қазақстанның түкпір-түкпірінен: Алматы, Қарағанды, Қорғалжын ауылы және Ақмола облысының Целиноград ауданы, Нұр-Сұлтан қалаларынан At Travel клубының мүшелері болды. Павлодар облысынан Шалдай ауылы мен Аққулы ауданы қатысты. Жобаның мақсаты: ең алдымен, Қазақстандағы ең маңызды киелі орындардың бірі – Бұқар жырау кесенесіне бару болды. Түркістанда көптеген ұлы тұлғалар жерленген; осында жерлеуді өсиет еткен жалғыз адам – Бұқар жырау. Одан кейін мұны Мәшһүр Жүсіп Көпеев қайталады, ол далаға, әдемі оазиске жерлеуді өсиет етті.

Бұқар жырау кесенесі орнатылған оазис туристер, зияратшылар үшін өте тартымды және киелі орын саналады. Сондықтан шабандоздар оған мінуді абырой санады. Науқанның басталуы Қ. И. Сәтбаев қаласы, Баянауыл ауданы, Павлодар облысы. Академикіміз дүниеге келген бұл ауыл мен Бұқар жырау кесенесі 25 шақырым жерде орналасқан. Экскурсияға қатысушылар тарихтың әртүрлі кезеңдерінде өмір сүрген қазақ даласының екі ұлы тұлғасының рухына тағзым етіп, сол жерде 25 шақырымды, кері қарай 25 шақырымды жүріп өтті. Осы байсалды қысқы сапарға қатысушылар арнайы үйретілген жылқыларын әкелді. олармен

Астанадан Қ.И. Сәтбаев – 350 шақырым, Павлодардан – 300, Қарағандыдан – 180 шақырымнан астам.

Бұқар жырау бабаны еске алу үшін бас қосып, киелі нысанға келу үшін адамда өте үлкен ынта болуы керек және үлкен патриот болуы керек. Мұндай қызықты бастаманы Баянауыл ауданы әкімінің жеке өзі қолдап, жобаның екінші күні ат спортынан кейін аудан әкімдігі толықтай ұйымдастырды. Мысалы, үлкен спорттық іс-шаралар мен мерекелік шаралар ұйымдастырылды, оның ішінде кішкентай балалар жарысатын бір жасар аттар арасында бәйге құрбаны. Оған 15 бала қатысты, ал ең кішкентай шабандоз небәрі алты жаста.

«At Travel» клубы Баянауыл ауданының әкімдігімен бірлесіп отырып, балаларға арналған сыйлықтарды белгіледі. Бұл балалар жастайынан осындай қызықты іс-шараларға қатысуға дайындалады. Әрбір қатысушылар сыйлықтарға ие болды. Осындай шаралардың маңыздылығы-туризмді дамыту, жастар мен туристерді тарту, тарих пен мәдениет білім дәрежелерін көтеру мақсаттарында ауқымды. Сонымен қатар, мемлекет мен әкімшілік қатарынан қолдау, бұндай көптеген іс-шаралардың жиі және сапалы өткізілуіне жол береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Барлыбаева Л. Туризм в Казахстане. Спорт. 14.10.2003. – 3 с.
- 2 Бегембетов А. Я. Экологический туризм в Иле-Алатауском национальном парке. Вестник КазНУ. Серия географическая. 2007. № 1 (24). – 119–123 с.
- 3 Вервекин А. Полигон для аргамаков. Об открытии ипподрома «Кулагер» в Павлодаре. Звезда прииртышья. 13.05.2010
- 4 Гук И. Завтра туриста. Казахская правда. 14.09.2010. – 11 с.
- 5 Гуляев Б. Г. Организация туристской деятельности. Москва. Нолидж. 1996. – 312 с.

ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОНАҚ ҮЙ СЕРВИСІН САЛЫСТЫРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

МҰРАТБАЙ Д. Қ.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ДАУТ Ж.
аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қонақ үй бизнесі қонақжайлылық саласында қызмет көрсетумен байланысты және негізінен туристердің, демалушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Оның ішінде іскерлік мақсаттармен келетін демалушылардың және тағы басқалары да бар.

Қонақ үй бизнесі өте алуан түрлі – оған үлкен трансұлттық желілер де, шағын отбасылық қонақ үйлер де кіреді; ертегі сарайларына ұқсайтын бес жұлдызды сәнді қонақ үйлер де, ең аз ақшаға бөтен қалада түнеуге мүмкіндік беретін шағын жатақханалар да бар. Статистикаға сәйкес, қонақтардың 60 %-ы үлкен қонақүйлерде қалса, ал қалғандары шағын қонақүйлерде тоқтағанды ұнатады. Жұлдыздар саны бойынша қонақүйлердің жіктелуінің әр елде өзіндік ерекшелігі бар екенін атап өту маңызды, сондықтан Түркия мен Еуропадағы 5 жұлдызды қонақүйлерде қызмет көрсету деңгейі айтарлықтай ерекшеленеді [1].

Қазақстан қонақ үй шаруашылығын табысты дамыту үшін барлық мүмкіндіктерге ие. Республиканың ең бай тарихы, сирек кездесетін тарихи ескерткіштер, ерекше мәдениет, саяси тұрақтылық, салыстырмалы ашықтық және ынтымақтастыққа дайын болу – мұның бәрі туристік және қонақ үй саласын қарқынды дамытуға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы қонақ үй бизнесі. Қазіргі жағдайда туризм ел экономикасына шешуші әсер ететін маңызды әлеуметтік және экономикалық құбылысқа айналды. Пайдалы және жоғары табысты сала бола отырып, туризм жалпы ішкі өнімді қалыптастыруда, сыртқы сауда балансын жандандыруда, қосымша жұмыс орындарын құруда және халықты жұмыспен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Келешекте туризм саласын дамытудың оң үрдістері Қазақстан Республикасын әлемнің неғұрлым дамыған елдерінің қатарына енгізуі мүмкін. Бүгінгі таңда туризм саласы еліміздің перспективалы энергетикалық емес секторларының жетеуіне кіреді және қонақжайлылық индустриясы ҚР туристік қызметтер нарығын

тиімді дамытудың шешуші бөлігі болып табылатынын атап өткен жөн [2].

Сектордағы қызметтердің ең көп көлемі оңтүстік астанада – Алматыда байқалды: 20,7 млрд тенге, жылдық өсім – 84,1 %. Жетекші өңірлердің үштігіне Астана қаласы (14 млрд тенге, плюс жылына 68,5 %) және Ақмола облысы (6,3 млрд тенге, плюс 39,7 %) кірді [3].

Қазақстандық қонақ үйлерде қонақтардың орналасу орындары бойынша қызмет ету көлемдері 1-кестеде берілген.

Кесте 1 – Қазақстандық қонақ үйлерде қонақтардың орналасу орындары

	Орналасу орындары бойынша қызмет ету көлемдері, қаңтар-маусым (млн.тг)					
	Барлығы		Өсу		ҚР-дағы үлесі	
	2022/11	2021/11	2021/11		2022/11	2021/11
Қазақстан	67762,0	44598,9	151,9%	23163,2	100%	100%
Алматы қ.	20650,9	11214,6	184,1%	9436,2	30,5%	25,1%
Нұр-Сұлтан қ.	14034,8	8328,4	168,5%	5706,5	20,7%	18,7%
Ақмола облысы	6299,6	4509,4	139,7%	1790,2	9,3%	10,1%
	2022/11	2021/11	2021/11	2022/11	2021/11	2022/11
Шымкент қ.	3636,7	2761,4	131,7%	875,4	5,4%	6,2%
Маңғыстау облысы	3633,3	3175,1	114,4%	458,2	5,4%	7,1%
Түркістан облысы	2554,6	1787,1	142,9%	767,5	3,8%	4,0%
Алматы облысы	2517,5	2280,5	110,4%	237,0	3,7%	5,1%
Қарағанды облысы	2114,8	2028,0	104,3%	86,6	3,1%	4,5%
Шығыс-Қазақстан облысы	1748,6	1847,3	94,7%	-98,7	2,6%	4,1%
Атырау облысы	1722,0	826,3	208,4%	895,8	2,5%	1,9%
Батыс-Қазақстан облысы	1431,3	1357,5	105,4%	73,3	2,1%	3,0%

Павлодар облысы	1298,7	850,8	152,6%	447,9	1,9%	1,9%
Ақтөбе облысы	1170,1	974,2	120,1	195,8	1,7%	2,2%
Қостанай облысы	1026,7	788,7	130,2%	238,0	1,5%	1,8%
Жетісу облысы	868,8	-	-	-	1,3%	-
Жамбыл облысы	840,5	717,7	117,1%	122,8	1,2%	1,6%
Абай облысы	768,0	-	-	-	1,1%	-
Солтүстік-Қазақстан обл.	698,2	615,6	113,4%	82,7	1,0%	1,4%
Қызыорда облысы	582,6	536,2	108,7%	46,4	0,9%	1,2%
Ұлытау облысы	164,1	-	-	-	0,2%	-

2022 жылдың алты айында орналастыру орындары 3 миллионға жуық қонаққа қызмет көрсетті, бұл өткен жылмен салыстырғанда 32,9 %-ға өсті.

Түркиядағы қонақ үй бизнесі. Түркиядағы – ел экономикасындағы маңызды компоненттердің бірі, соңғы онжылдықтарда үлкен рөл атқарады. Онда екі миллионға жуық адам жұмыс істейді (510 мың тікелей, көршілес салаларда тағы 1,5 миллион). Түркия туристер арасында танымал бағыттар тізімінде әлемде алтыншы орында.

Түркияда осы қызмет көрсету саласын дамытудың барлық алғышарттары бар: оны төрт теңіз шайып тұр (Жерорта теңізі, Эгей, Мәрмәр және Қара теңіз). Жағалауда субтропикалық Жерорта теңізі климаты бар, жағалау сызығының ұзындығы 7200 км, 355 жағажай бар. 700 мың қонаққа арналған 2870 қонақ үй [1], ол термалды бұлақтардың саны бойынша Еуропада екінші орында және әлемдегі жетінші (1300); көптеген көрікті жерлер бар: ежелгі грек және ежелгі рим қалаларының қирандылары, соның ішінде аты аңызға айналған Троя, Византия мен Осман империяларының ескерткіштері бар [4].

Түркия республикасы ұзақ уақыт бойы туристік «Мекке» ретінде танылды, онда қонақ үй бизнесінің кез-келген түрі өз

жемісін береді. Елдің негізгі туристік орталықтары – Анталья, Белек, Аланья, Сиде және Бодрум [4].

2019, 2020 және 2021 жылдары Түркияға келген туристер саны сәйкесінше 45 млн., 12,7 млн. және 30 млн. құрады. 2019 жылы Истамбулға 15 миллион турист келді, 2020 жылы – 5 миллион, яғни Түркияға келетін барлық туристік ағынның үштен бірі. 2020 жылдың басынан бастап – коронавирустық пандемияның теріс әсері тиді [5].

2021 жылы Түркияның туризмнен түскен кірісі 2020 жылмен салыстырғанда 2,3 есе өсіп, 24 482,3 миллион долларға жетті [4, 6].

Екі елде де қонақ үй бизнесінде жұмыс істегеннен кейін біз өзіміз үшін келесі айырмашылықтарды анықтадық:

1) Қонақтардың сапарының мақсаты. Егер Түркияда қонақтардың 95 %-ы туристік маусымда демалуға келсе, онда біздің Қазақстанда туристер болса да, келушілердің мақсаты іс сапары.

2) Құжаттама. Біздің елімізде салықтарды есептеу өте қатаң. Осыған байланысты біз мұнда жұмыс істей отырып, салықтардың ауырлығын көбірек түсіне бастадық. Егер Түркияда біздің міндетіміз қонақтарды орналастыру, көшіру және қарсы алу болса, Қазақстанда орындалған жұмыстардың актілері (ОЖА), чектер мен шот-фактуралардың қатаң есебі жүргізіледі.

3) Әрине, біздің қонақ үйге күніне 10-нан 100 адамға дейін келсе, Түркияда күніне 150 бөлмеге (шамамен 300 адам) қонақтар орналасады, яғни қонақ санының үлкен айырмашылығы бар.

4) Қазақстанда тілдік кедергі жоқ. Яғни, қонақтар қазақ тілінде де, орыс тілінде де сөйлесе алады. Ал, Түркияға келетін туристер үшін тіл мәселесі өте үлкен мәселе болып табылады. Көп адамдар түрік тілін былай қойғанда, ағылшын тілін де білмейді. Әсіресе, бұл ТМД елдерінен келетін туристерге қатысты [7].

Қорытындылай келе, Түркияда қонақ үй бизнесінің инфрақұрылымы мен экономикасы жақсы дамыған, онда жұмыс істегеннен кейін біз әр түрлі елдердің өкілдері – теңіз, күн, жылу және түрік тәттілері еліне оралғанды ұнататынына көз жеткіздік. Алдында айтылып кеткендей, Түркия табиғатқа, туристер үшін қызықты тарихи орындарға және жайлы климатқа бай. Екі елдің де қонақүйлерінің еңбек жағдайлары мен жұмыс жүктемесін салыстырғаннан кейін осындай қорытындыға келдік.

Қазақстан таяу шетелдің ғана емес, батыс елдерінің де туристері үшін алтын маржанға айналуы мүмкін екенін атап өткіміз келеді. Біздің елімізде барлық табиғи ресурстар бар, бізде де

қызықты мәдениет орындары, театрлар және мұражайлар бар. Біз өз тарихымыз бен әдебиетіміз туралы мақтанышпен айта аламыз. Кесенелер, әдемі мешіттер мен қасиетті орындар әлемнің түкпір-түкпірінен туристерді күтеді. Қыста бұл «Шымбұлақ» шаңғы курорты, Іле Алатауының қақ ортасында барлығының сүйікті шаңғы спорты, «Медеу» үлкен мұз айдыны. Жазда күн мен таулардың әуесқойларын Баянауыл мен Бурабай ұлттық саябақтары күтеді, ал теңіз суын сүйетіндер үшін Каспий құшағын ашады. Сонымен қатар, Қазақстанда шипалы жерлер де көп, олардың ішінде ерекше орынға Сарыағаш және Мойылды шипажайлары ие болады. Осының барлығы біздің кең байтақ жеріміз және еліміздің туризм деңгейі жақында Еуропа елдерінің туризімімен бір деңгейде тұрады деген үміттеміз!

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 https://vsetreningi.ru/schools/gostinichnyj_biznes/#ixzz7tYhKO2eT
- 2 Официальный сайт Комитета по статистике министерства национальной экономики Республики Казахстан. // <http://stat.gov.kz>.
- 3 <https://kapital.kz/economic/108769/za-polgodu-gostinitsy-i-oteli-obsluzhili-pochti-3-mln-gostey.html>
- 4 <https://internationalwealth.info/best-offshore-services/hotel-business-in-turkey-konyaalti-with-a-boutique-hotel-of-22-rooms-and-its-own-cafe/>
- 5 <https://www.ktb.gov.tr/> - Министерство культуры и туризма Турции
- 6 <https://mk-turkey.ru/politics/2021/12/03/stambul-prinimaet.html>
- 7 Қазақстан Энциклопедиясы, V том. – Алматы : Рауан, 2017. – 574 б.

ШАРЫН ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНІҢ ТАБИҒИ ЖӘНЕ КӨРІКТІ НЫСАНДАРЫ

РАХМАНБЕРДИЕВА Б. Ш
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ЖАКСАЛЫКОВ К. Н
аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Шарын ұлттық табиғи паркі табиғатының әсемдігімен, көз тартар сұлулығымен ерекшеленеді. Алматы облысының маңында

жатқан Шарын ұлттық табиғи паркі 2004 жылы құрылған. Көлемі 130 мың гектарға жуық. Ең басты ерекшелігі табиғаттың баға жетпес осындай сыйы АҚШ-пен қазақ даласында ғана бар. Паркте биіктігі 150–300 метрге жететін қамалдар аңғары, Жалмауыз Кемпір шатқалы және де өзге де құнды жарлар көп. Аңғар ұзындығы шамамен 2 шақырым, ал ені 80 метрге дейін жетеді. Шатқалдан ежелгі суретшілердің төл туындыларын көруге болады. Жабайы аңдардың бейнесі арқылы бұл аймақта палеолит дәуіріндегі құс-жануарлардың мекендегенін аңғаруға болады. Сондай-ақ аңшылық пен саятшылық кәсіптерінің болғаны нақты айқындалған.

Шатқал бойымен ағатын Шарын өзені Алатаудан бастау алып, Іле өзеніне құятын жолында Жалаңаш үстіртін кесіп өтеді. Шарын өзеніне кіші өзендер келіп те құяды. Өзен ағысы секундына 10–12 шақырымға дейін жетеді. Өзеннің арнасының кеңдігі 35–40 метр аралығында.

Шарынның тағы бір табиғи байлығы Ерен тоғайы (1 – сурет). Бұл тоғай да тек біздің ел мен Солтүстік Америкада өседі. Қазір 5000 гектарға жуық аумақта 940 түрлі өсімдік, 130 түрлі құс, 32 түрлі сүтқоректі, 18 түрлі бауырымен жорғалаушы кездеседі. 1964 жылы Ерен тоғайы табиғи ескерткіш деп жарияланды.

Сурет 1 – Ерен тоғайы

Геологтардың болжамынша, қызыл топырақты жартасты жыралар Шарын өзенінің бойында неогендік дәуірде пайда болған. Аққан су мен соққан жел өз өрнегін салып жартастардан керемет шатқал жасап шығарған.

Шарын ұлттық табиғи паркінің ең үлкен байлығы Үлкен шатқал, яғни Қорғандар алқабы (2 – сурет). Қорған алқабы геоморфологиялық нысан ретінде танылған. Өзара жер бедерінде

калыптасып, бұл аумақ туристтер үшін де, саяхатшылар үшін де таптырмас әсем жер.

Сурет 2 – Үлкен шатқал

Шарын шатқалы әсіресе күз мезгілінде керемет көрініске айналады. Жаз мезгілінде бұл жерлер өте ыстық. Сол себепті де бұл жерге саяхат тамыз айынан басталып күн суытқанға дейін жалғасады. Саяхатшылардың бір бөлігі осы әдемілікке тамсана қарау үшін ағылып жатса, енді бір бөлігі аңыздар мен экстрим үшін келеді. Уақыт өткен сайын осы шатқал өзегіндегі аңыздар кеңінен жайыла түсті.

Бұл жердегі тастардың өзіндік бір атаулары бар. Тастарға жай қарағанның өзінен ертегі кейіпкерлеріне ұқсатуға болады.

Шарын шатқалы Америкадағы Гранд шатқалынан тек көлемі жағынан ғана қалады. Себебі, әдемілігі бірдей деген туристтердің айқын пікірі бар. Шарын шатқалы мұнаралар мен биік тастардан құралған әсем көрініс. Қазіргі келбетіне шатқал осыдан жарты миллион жыл бұрын ие болған. Шатқал жартастарынан Азия тауларында мекендейтін ірі тұяқты жануар таутекелерді көруге болады.

Кіші Шатқал Шарын өзенінің оң жақ беткейінде орналасқан. Үлкен шатқалға қарама-қарсы орналасқан деп те айтуға болады. Бұл аймақ геологиялық экскурсиялар жүргізуге арналған таптырмас орындардың бірі. Өйткені, Кіші шатқал арасынан сан-түрлі мұнаралар мен табиғи көріністерді көруге болады. Темірлік өзені Кетпен жотасынан бастау алады. Шарынның оң жақ сағасында

шеңгел, жыңғыл секілді ағаштар өседі. Өзеннің ағысы бір жерлерде баяу, бір жерлерде тым қатты. Кей жерлері тіпті таяз болып келеді. Темірлік өзені шатқалы қызғылт, аса әдемі емес. Осыған себеп, бұл жерлердің туристтердің көптеп келуі.

Темірлік аңғарында емен, терек, тал, үйеңкі, т.б. Қызыл Кітапқа енгізілген өсімдіктер өседі. Бұндағы жер шатқалмен көмкерілген. Осы бір таптырмас көрініс демалуға тамаша орындардың бірі.

Осы өңірде, сонымен қатар, Бестамақ шатқалы да орналасқан (3 – сурет). Темірлік өзені мен Қорғанды алқаптың дәл ортасында орналасқан. Бұндағы жер бедерінің ерекшелігі тәжірбиелі саяхатшыларды күннен күнге қызықтыруда.

Сурет 3 – Бестамақ шатқалы

Шарын ұлттық паркі туристтердің назарынан да тыс қалмайды. Парктің әсем көрінісінің суретін түрлі шетелдік компаниялар өз жобаларында пайдаланады.

Шарын ұлттық паркінің тағы бір таптырмас көрінісі ол «Киіз үйлер алқабы» деп аталатын аумақ. Оны «айлы дала» деп те атайды. Бұл керемет жер бедерінің геологиялық әсерінен, яғни жауын-шашын мен климаттық факторлар әсерінен түзілген. Бұл жерде, әрине, туристтерді қызықтырмай қоймады.

Шарын ұлттық паркінің тағы бір керемет нысаны «Шарын орманды шаған саябағы». Бұл жерде соғдиандық емен ағаштары өсетіндіктен, әлемге кеңінен танымал. Сары тоғай сайында орналасқан табиғи орманды алқап ЮНЕСКО-ның қорғауына еніп, қатаң бақыланатын орталық болып саналады.

Шарын ұлттық табиғи паркі – Қазақстанның ең көрікті жерлерінің бірі. Парк аумағында керемет табиғи ескерткіштер орналасқан. Сонымен қатар, туризм мен демалыс орны үшін керемет жерге айналған. Табиғаттың бұл байлығы қатаң бақылауды талап етеді. Мұнда аңдардың көптеген түрі мекен етеді, мысалы түлкі, қарсақ, қоян, тауешкі, аққұлақ, ақкіс, тышқан, сусарылар. Ал, құс түрінен үкі, бүркіт, қозықұмай, құзғын, құмай және тағы басқада көп түрлері кездеседі.

Шарын ұлттық табиғи паркі – нағыз табиғаттың тамашасы. Нағыз қол жетпес байлығымыз. Сол себепті, бұл байлықты келер ұрпаққа аман жеткізу біздің басты мақсатымыз. Сонымен қатар, атадан балаға мирас болып қалдырылуының жалғасуы ешқашан үзілмейді деген ниеттеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «ШАРЫН» МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІ 2023// «Qazaqstan 3D»[Электронный ресурс] – URL:<https://qazaqstan3d.kz/kz/place/view?id=17>

2 «Шарын»// 2005-2023 Меншік иесі: «Қазақ газеттері» ЖШС [Электронный ресурс] – URL:<https://egemen.kz/article/32722-sharyn?ysclid=le3r2wvl6l925752270>

3 «Шарын және Көлсай көлдеріне саяхат»//2020 «CityPass Kazakhstan» [Электронный ресурс] – URL:<https://almaty.citypass.kz/kz/2019/04/05/ekskursiya-na-charyin-kolsayskie-ozera/>

4 Б. Ө. Жақып. АТАМЕКЕН: Географиялық энциклопедия. / Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 648 бет.\

5 Бірмағамбетова Ә. Географиялық атаулар сыры. Арман ПВ-2009.131 б.

6 Романов И.М., Жандаулетов В.А.Қазақстан Алматыкітап баспасы-2010.162–163 б.

ТАУ ТУРИЗМІН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

ТУЛЕГЕНОВА Д. Е.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ДӘУІТ Ж.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақстан Республикасы Еуразия құрлығының қақ ортасында орналасқан. Яғни, Еуропа мен Азия арасындағы қолайлы географиялық жағдай елімізге әлемнің түкпір-түкпір елдерінен туристерді қабылдауға мүмкіндік береді. Қазақстан ауданы бойынша тоғызыншы аумақта және үлкен табиғи-рекреациялық әлеуетке ие. Табиғи байлықтармен қамтылған: дала, шөлдер, ормандар, үлкен көлдер мен тау жоталары.

Қазақстанның ең тартымды табиғи ресурстарының бірі таулы аудандар болып табылады. Көптеген туристерді жылдар бойы ең биік тау шыңдары қызықтырды. Қазақстанда биіктігі 7010 м – Хан Тәңірі шыңы бар. Көптеген туристік фирмалар бұл аймаққа турлар ұйымдастырады, олардың құнына қарамастан, бұл турлар сұранысқа ие.

Мұнда тау туризмі ұғымы, оның әлемдік туризм индустриясын дамытудағы рөлі қарастырылады. Тау туризмі туризмнің қай түріне жататынын бөліп көрсету үшін туризмнің қазіргі классификациясы қарастырылады. Тау турларын ұйымдастырудың ерекшеліктерін, қарастырамыз. Туризмнің бұл түрі «Қауіпсіздік ережелерін» ұстануды талап етеді. Үйткені бүкіл топ кедергілерге тап болуы мүмкін: тік беткейлер, жартастардың құлауы, өзен өткелдері, мұздық жарықтардың өтуі және таулардағы ауа-райының күрт өзгеруі. Турист жалпы және арнайы жабдықтармен жұмыс істей білуі керек, аймақтағы рельефтің ерекшеліктері мен климаты туралы хабардар болуы керек.

Тау туризмі - спорттық туризмнің бір түрі. Мұнда көптеген адамдар белсенді демалыстың әртүрлі түрлерін біріктіреді. Яғни, альпинизм, экологиялық туризм — жануарлар мен өсімдіктер әлемі мен танысу, тау жыныстарын зерттеу үшін экспедициялық жорықтар.

Жалпы тау маршрутының күрделілігі анықталатын параметрлер – жолдың ұзындығы километрмен, ұзақтығы күндермен және асулардың күрделілігі. Қиындықтың 6 категориясы бар, олардың ішінде маршруттар әртүрлі болуы мүмкін және әртүрлі дайындық деңгейлерін қажеттеді.

Қиындығы төмен жорықтар үшін туристерге жақсы фитнес пен арнайы жаяу киім қажет, экстремалды маршруттар үшін кәсіби дағдылар мен арнайы жабдықталған жөн.

Тау туризмінің ерекшеліктері

Көптеген адамдар оны альпинизм мен шатастырады. Әрине, олардың көптеген ұқсастықтары бар, бірақ бұл бірдей деп айтуға болмайды.

Тау туризмінің ерекшелігі- белгілі бір, алдын-ала жасалған маршрут бойынша таулы жерлерде адамдар тобының қозғалысы. Әдетте мұндай жорықтар теңіз деңгейіне недәуір биіктікте жасалады.

Тау туризмі- бұл барлық бұлшықет топтарын қимылдатуға мақсатталған туризм түрі. Яғни адам ағзасын жан-жақты жаттықтыра алатын ерекше факторлардың жиынтығы. Тау туристері жеңіл жолдар мен жүрмейді және кедергілердің түр-түрісі жол бойы кездеседі. Таулы ортада қорғаныс функциялары белсендіріледі, ал көтерілуге қатысушы өзінің жасырын резервтерін жұмылдырады. Асуларды, шындардың траверстерінен серіп қана қоймай, радиалды көтерілулерді де орындау керек. Жазыққа оралғаннан кейін турист ұзақ уақыт бойы жинақы және жеңіл сезінетіні таңқаларлық емес.

Тауларда табиғат жорықтардың тактикалық ерекшеліктерін белгілейді:

- Биіктікке бейімделу немесе биіктікке бейімделу;
- Рюкзактардың барынша жеңілдігі және күрделі учаскелерде нөту барысында жүктерді барынша азайту, бұл маршруттардың сызықтық-радиалды және радиалды-сақиналы схемаларына артықшылық беруді көздейді;
- Таңертең ең аз күн белсенділігі (төмен радиация) кезінде көшкіндер мен жартастардың түсу ықтималдығы аз болған кезде және тау өзендеріндегі деңгей оларды аралап өтуге мүмкіндік беретін қолайлы қозғалыс;
- Жаяу серуендеудің алғашқы күндерінде бейімделмеген, созылмалы ауруларға бейім адамдар үшін барынша сақтық;
- Өтпелі кезеңнің соңында және түстен кейін, шаршау пайдаболған кезде, зейін әлсіреп, реакция жылдамдығы төмендейді;
- Жарақаттануды немесе жазатайым оқиғаны болдырмау үшін түсулер де шоғырланудың жоғарылауы.
- Тәжірибелі туристер тау жорықтарының маңызды компоненттерін атайды:
- беткейлердің шеттерінде жолды мұқияттандау;

- түнгі лагерь үшін қауіпсіз орындарды таңдау;
- техникалық қауіпті, нашар қаралатын немесе маршруттардың әртүрлі нұсқаларына мүмкіндік беретін барлау міндеттілігі;
- күрделі учаскелерді пысықтау.

Шаңғы кешендері

Тау шаңғысы кешені-бұл тау шаңғысы, альпинизм, тау туризмі, сноуборд және басқа да, қысқы және жазғы спорт түрлерімен айналысуға мүмкіндігі бар таулы аудандағы белсенді спорт және демалыс, емдеу-алдын алу рәсімдері үшін жабдықталған аумақ. Тау шаңғысы кешенінің инфрақұрылымына қонақ үйлер, келушілерге арналған басқа да орналастыру орындары, тау шаңғысы спорты мен сноубордқа арналған арнайы жабдықталған трассалар, тау шаңғысы көтергіштері, спорттық құрал – жабдықтарды жалға беру пункттері, қоғамдық тамақтандыру орындары, автотұрақтар, емдеу-алдын алу мекемелері (балшық және су емханалары, спа – салондар), анимациялық-демалыс қызметіне арналған мекемелер (дискотекалар, ойын орталықтары), келушілерге ілеспе қызмет көрсететін кәсіпорындар.

«Туксон»тау шаңғысы кешеніне шолу

«Туксон» тау шаңғысы курорты Павлодар облысынан 227 шақырым жерде орналасқан. Бұл курортта серуендеу маусымы қараша айында ашылып, сәуір айына дейін жалғасады. Курорт өзінің әртүрлі соқпақтарымен және тамаша жүру жағдайларымен танымал болады. Жаңадан бастаушылар мен орта деңгейдегі шаңғышылар үшін жақсы орын. Балалар трассалары да жабдықталған. «Туксон» – солтүстік облысындағы ең жақсы беткейлердің бірі болады. Трассалар әр түрлі қиындық деңгейлеріне ие және ұзындығы 300 м-ден 1200 м-ге дейін. Бұл курорттың аумағында тау шаңғысы жабдықтары мен сноуборд жабдықтарын жалға беру де жұмыс істейді. Мұнда шаңғыларды жөндеуге және бекітпелерді орнатуға болады.

Туристердің жайлы демалысы үшін курортта қонақ үй, орыс/фин моншалары, кафе, кофе-брейк, барбекю, тегін автотұрақтар, балалар бөлмесі бар. Тау шаңғысы орталығына Павлодар қаласының автовокзалынан жетуге болады немесе туристік фирмалардан жолдамаға тапсырыс беруге болады. Сонымен қатар, оған автобуспен немесе таксимен кез келген уақытта жетуге болады.

Ересектер үшін бір реттік көтеру құны – 2200 тенге.

Бір сағатқа көтерілсеңіз, ересек билет жұмыс күндері 10 000 тенге.

Демалыс күндері – 12 000 тенге.

Мереке күндері – 11 000.

сондай-ақ жеңілдіктер бар, мысалы, 10 адамнан тұратын топ үшін тек «Non-stop 1» тарифі үшін күн 85 000. Зейнеткерлерге 10 % жеңілдіктер беріледі .

Демалушылар курорт аумағындағы қонақүйде орналаса алады немесе жақын маңдағы қонақүйлерді пайдалана алады. Аумақта да тегін автотұрақ бар. Жаңадан бастаушылар тәжірибелі нұсқаушылардың қызметтерін пайдалана алады, өздері үшін қажетті шаңғы құралдарын жалға алады. «Туксон» тау шаңғысы курорты өте танымал орын болады деп санаймын. Ауа-райы әрдайым жақсы, қар көп жауады, беткейлерде жел жоқ. Шаңғы маусымы кезінде табиғи қар жасанды материалмен араласады, бұл соқпақтарға қаттылық береді. Демалыс орындарының кең ассортиментін ұсынады. Шырша хош иісі мен таулардың салқынына толы, таза ауамен дем алуға мүмкіндік береді. Мұнда тек Павлодар облысының тұрғындары ғана емес, басқа да облыстардан туристер келе алады. Саяхатшылар жаңа шыршадарды бағындырғанды ұнатады, сондықтан алыс аймақтардан келген адамдар көп. Курорт жағымды демалыс ұсынады. Тау шаңғысы кешенінің әрбір қонағына қызықты іс таба алады. Егер сіз жыл сайын жаңа жерлерді көруге дағдыланған болсаңыз, онда сізге кешен керемет орын. Жаңа тур өнім белсенді демалыс түрлеріне қызығушылық танытатын туристерге бағытталған. Бұл тур 18 жастан 30 жасқа дейінгі адамдарға арналған. Біздің ең әдемі жерлерімізді білуге дайын адамдарға арналған. Бұл экскурсия приключенияға, экстремалды тәжірибеге және командаға арналған жабайы табиғатпен өзара әрекеттесу. 1-кестеде 3-күндік «Туксон» тау шаңғысы кешеніне тур көрсетілген.

Кесте 1 – 3-күндік «Туксон» тау шаңғысы кешеніне тур

Бірінші күн	Екінші күн	Үшінші күн
<p>15: 00 «Туксон» тау шаңғысы кешеніне туристердің келуі. Қонақтардың кездесуі. 15:30-18:00 қонақтарды орналастыру. 18:00-19:00 Кешкі ас. 19: 00-20:30 Шоу бағдарламасы. (ойын-сауық, конкурстар, сноуборд). 21: 00-00:00 тау шаңғысы, сноуборд Жаңадан бастаушылар үшін нұсқаушы қызметтері ұсынылады. 00:00-03: 00 от шоу, дискотека</p>	<p>8: 00 Келушілерге таңертеңгілік жаттығуларға ойын-сауық түрінде шығу ұсынылады. 9: 30 Таңғы ас 10: 00 туристер база аумағында серуендей алады. 11:00-15:00 экстремалды бағдарлама. Бағдарламаны туристер өздері таңдай алады. 18: 30 кешкі ас 21: 00-00:00 тау шаңғысы, сноуборд. Жаңадан бастаушылар үшін нұсқаушы қызметтері ұсынылады. 23: 00 монша, дискотека.</p>	<p>8: 00 Келушілерге таңертеңгілік жаттығу. 9: 30 Таңғы ас. 10: 00 Туристер базаның аумағында серуендеп, шанамен жүре алады. Олар өздері тамақтана алады. 12:00-16:00 Шоу-жарыс бағдарламасы. Турист өзінің дағдылары тексере алатын ойын-сауық, (сноуборд, тау шаңғысы). 17: 00 қатысушыларды марапаттау. Естелік кәдесыйлар туристерге сыйлық ретінде таратылады.</p>
		<p>18:30 кешкі ас. Сыртта барбекю түрінде кешкі ас. 19: 00 қоштасу кеші. 20: 30 қатысушылардың кетуі. Автобус беріледі.</p>

Туристік өнімді әзірлеу кезінде әлеуетті тұтынушылардың барлық тілектері орындалды. Атап айтқанда: туристік саяхаттын оңтайлы құны, жайлы орналастыру құралдары, тамақтану орындарында қызмет көрсету түрі, экскурсиялық және сауықтыру бағдарламаларының үйлесімі, турдың маусымы. Бұл туристік өнім туристердің қажеттіліктерін барынша қанағаттандыра алады.

Қорытындылай келе, бұл туристік кешен арқылы тау туризмінің дамытуға үлесін қосады деген ойдамын. Яғни жаңа турларды жоспарлау, нәтижеге алып келеді. Сауалнама көмегімен, 3-күндік тур әзірледім.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Тау туризмі. Жабдықтар, техника, тактика / я. Аркин және басқалар – М.: Ээсти раамат, 2017. – 328 с.
- 2 Тау шаңғысы. – М.: Вече, 2018. – 384 с.
- 3 Джуберт тау шаңғысы: Техника және шеберлік / Джуберт, Джордж. - М.: дене шынықтыру және спорт, 2019. – 319 с.
- 4 Горный туризм: особенности, снаряжение, виды, безопасность, фото, видео. [Электронный ресурс] – URL: <https://zclub-caspian.ru/turizm-stati/gornyj-turizm-osobennosti-snaryazhenie-vidy-bezopasnost-foto-video/.html>
- 5 Удивительный Баянаул: рассказываем о святых местах и достопримечательностях. [Электронный ресурс] – URL: <https://pavlodar.city/novosti-pavlodara/19336/>

**ВТОРОЙ БЕРЕГ РЕКИ ИРТЫШ НАБЕРЕЖНОЙ
ГОРОДА ПАВЛОДАРА КАК ИННОВАЦИОННО НОВАЯ
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЗОНА ТУРИЗМА**

ШУВАЛОВ М. Я.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ДОСОВА М. Т.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Туризм в мире является одной из самых перспективных отраслей, так как сфера услуг не является требовательной к ресурсам ископаемым, но требовательна к ресурсам человеческим, а также к уровню сервиса и наличию пригодных для данного вида деятельности территорий. На сегодняшний день в Казахстане туризм находится в стадии развития. Страна строит, создаёт и открывает, попутно развивая, всё больше и больше зон для привлечения туристов – как внутренних, так и иностранных. Именно поэтому последние пару лет в сферу туризма вкладывается все больше и больше средств, совершаются многочисленные инвестиции. Ибо что как не сфера услуг, а конкретно туризм может улучшить общее благосостояние страны, при этом практически не затрачивая ресурсы при завершении строительства и налаживанию сервиса в целом.

В представленной работе выполнен комплексный анализ природных факторов формирования зоны для туристов на примере

зарубежных и местных партнеров с целью определения возможности воссоздания концепции исследуемого региона.

Объект исследования: противоположное современной набережной побережье реки Иртыш Павлодарской области.

Предмет исследования: маркетинговые и гидрологические исследования в строительстве. Материалы и методы исследования. Информационно-аналитической базой исследования послужили картографические, исторические и опубликованные материалы. Исследования проводились с использованием следующих методов: сравнительно-географического, картографического, сопряженного анализа.

Результаты и обсуждения. Комплексный анализ природных факторов формирования новых туристских территорий исследуемого региона проводился по основным природным компонентам ландшафта, а также финансовой целесообразности. Часть исследований выполнялось на потенциальной территории создания самой идеи.

Туризм в Павлодаре: Павлодар - крупный город в Северном Казахстане, который имеет потенциал для развития туризма благодаря своей природной красоте и культурному наследию. Вот несколько тенденций и потенциалов, которые могут помочь развитию туризма в Павлодаре:

Природные достопримечательности: Павлодар расположен на берегу реки Иртыш и окружен горами, озерами и лесами. Туристы могут насладиться пейзажами природы, прогулками по лесам и походами в горы. Это может быть особенно привлекательным для любителей экологического туризма.

Культурное наследие: Павлодар имеет давнюю историю, и туристы могут увидеть множество памятников культуры и истории. Некоторые из них включают в себя музеи, архитектурные памятники и традиционные рынки. Это может быть интересно для любителей истории и культуры.

Спортивный туризм: Павлодар также может быть привлекательным местом для любителей активного отдыха. В горах можно заниматься горным велоспортом или альпинизмом, а на реке Иртыш можно кататься на каяках и рыбачить.

Конгрессный туризм: Павлодар имеет развитую инфраструктуру для проведения конференций и съездов. Город имеет несколько современных конференц-центров и отелей, что может привлечь деловых туристов.

Экономический потенциал: Павлодар является центром тяжелой промышленности, что может привлечь инвесторов и предпринимателей. Это может привести к увеличению числа деловых поездок в город, что может стимулировать туристическую индустрию.

В целом, Павлодар имеет потенциал для развития туризма, и различные направления могут быть разработаны в соответствии с потребностями туристов. Однако, необходимо уделить внимание развитию инфраструктуры, на чём мы и решили заострить внимание читателя или слушателя.

Именно поэтому нам стала интересна такая тема как создание дополнительной зона отдыха и туризма в городе Павлодар, именно на набережной – так как это одно из самых популярных мест в городе, а также самая длинная набережная Республики, что, безусловно, является одним из главных плюсов этой идеи, ведь именно это место, по нашему скромному мнению, является самым перспективным местом для создания нового типа дестинации для нашего Государства, области и города в целом. Основываясь на том что это место одно из самых популярных, хотелось бы также обратиться к другому, также популярному месту города – торгово-развлекательному центру «Батырмол» – и прийти к выводу что при совмещению данных объектов и возведению чего то подобного на втором берегу, вероятнее будет иметь успех и популярность как среди местного населения, так и приезжих туристов.

Рисунок 1 — Отель у воды, а также центр «шопинга»

Говоря другими словами – необходимо создать совершенно новый тип рекреационной зоны для нашего города возведя на территории второго берега зоны рекреации и развлечений, как для местных, в первую очередь, так и для приезжих с любого уголка нашей большой страны, а также ближнего и дальнего зарубежья

Нужно воссоздать на этой территории Туристический городок использующий «зелёную» энергетику, возможно даже обособленный от основного города, имеющий некоторое количество небольших домиков-коттеджей для туристов, высококлассный Отель/Гостиницу и торгово-развлекательный центр ориентированный на все категории граждан, надо построить новый автопереезд ведущий к этой территории, а также предлагаем использовать новую творческо/креативную идею подводного пешего перехода; необходимо построить зону «зеленого» туризма использующего только возобновляемые ресурсы и не несущую вред окружающей среде, а наоборот вкладывать ресурсы в улучшения качества отдыха, заняться более качественной очисткой Иртыша и создание множества рабочих мест для местного населения.

Рисунок 2 — Гостиничные дома на воде.

Основой проекта является гордость города, практически Павлодарская ривьера являющейся самой протяженной набережной в стране, и одним из популярнейших мест города. Идея данного проекта улучшить данную дестинацию и общее благосостояние города и населения в целом.

Примером для проектирования может послужить город Российской Федерации расположенный также на реке Иртыш и задействующий оба его берега. Этот город является также примером

в качестве развития водного туризма и спорта – а именно наличием Яхт клубов, что безусловно является интересной идеей для нашего города (а также проекта).

Также хотелось бы упомянуть гостевые домики на сваях возводимые для туристов по примеру государства Мальдивы, или многих других высокоразвитых в сфере туризма островных государств, возведение и обслуживание подобных можно производить полностью экологически чистыми источниками энергии, и при должной оснастке использовать в течение всего года привлекая туристов и местных даже зимой, к примеру на рыбалку, главное чтобы дома были теплыми и комфортабельными во время любого времени года. Также строительство на сваях решает вопрос зыбкой пляжной почвы, что очевидно является плюсом. Возможна также постройка водно/солнечно/ветряной электростанции используя возобновляемые ресурсы мы несомненно придадим дестинации имиджа как в международном сообществе, так и в целом для природы. Нужно также не забывать что реку и площадь зоны отдыха необходимо будет дополнительно очищать как от деятельности человека, так и в целом для большей привлекательности дестинации.

Подводя итог можно сказать что идея действительно новая, актуальная и действительно интересная, ведь соблюдая все экологические идеи проекта, мы сможем добиться успеха на примере зарубежных лидеров в сфере туризма!

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Официальный сайт университета <https://tou.edu.kz/ru/>;
- 2 Учебное пособие по дисциплине «Маркетинг» А. А. Тишкина;
- 3 Атлас КазССР. Природные условия и ресурсы. Том I. М.: ГУГК, 1982. – 82 с.
- 4 Агроклиматические ресурсы Павлодарской области. / Э. С. Зарембо. Алматы, 1971.
- 5 Справочник по географии Казахстана. – Алматы, 2004. – 250 с.
- 6 Атлас Северного Казахстана. – М.: ГУГК, 1970. – 208 с.
- 7 Атлас Целинного края. – М.: ГУГК, 1964. – 49 с.
- 8 Национальный атлас Республики Казахстан. Том I. – Алматы, 2006. – 125 с.

9 Абдулова Г. К., Бекжанов Ж. Л., Белецкая Н. П. Северо-Казахстанская область (общая характеристика). – Петропавловск: СКГУ, 2001.

10 География Северо-Казахстанской области. Уч. пособие. – Петропавловск, 2006 г.

Секция 25

Химия, химия және мұнай-химия саласының қазіргі жағдайы мен даму перспективалары
Современное состояние и перспективы развития химии, химической и нефтехимической отрасли

ІРІ ЖАПЫРАҚТЫ САРЫАНДЫЗ ӨСІМДІГІНІҢ РАДИКАЛҒА ҚАРСЫ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

АҚАНОВА Б. А.

студент, ҚХМ-41, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Жаратылыстану ғылымдар факультеті

ИСКАКОВА Ж. Б.

Ғылыми жетекшісі, х.ғ.к., қауымд. профессор (доцент),
Жаңа химиялық технологиялар ғылыми-зерттеу институты, Астана қ.

Тірі ағзадағы еркін радикалды процестердің белсендірілуі бірқатар патологиялық жағдайлардың пайда болуына әкеледі, мысалы, онкологиялық аурулар, атеросклероз, жүректің ишемиялық ауруы және т.б. Еркін радикалды патологияларды емдеу және алдын-алу үшін радикалға қарсы белсенділігі бар заттар қолданылады [1].

Оттегінің белсенді формасының (ОБФ) түзілуі эндогендік және экзогендік факторлардың әсерінен тотығып, зақымдануын көрсетеді. Экзогендік көздер – қоршаған ортаның әсерлері болып табылады [2]. Бос радикалдар – жануарлар мен өсімдік жасушаларының құрылымы мен қызметін зақымдауы мүмкін жоғары реактивті қосылыстар. Организмдер оларға үнемі әсер етеді. Бұл, біріншіден, олар жасушада болатын табиғи метаболикалық үрдістердің нәтижесінде үздіксіз түзілетіндігіне байланысты, екіншіден, табиғи және антропогендік немесе жасанды факторлардың әсерінен пайда болады, мысалы ластанған қоршаған ортаның, темекі, радиация, тұрмыстық химия әсерінен және т.б. [3].

Ірі жапырақты сарыандыз (*Ligularia macrophylla*) өсімдігі *Magnoliophyte* бөліміне, *Asteraceae* немесе *Compositae* тұқымдасына жатады [4]. Сәндік көпжылдық өсімдік Батыс Сібір, Орта Азия және

Қиыр Шығыс жерлерінде өседі. Қазақстанда Батыс және Шығыс ұсақ шоқыларында, Қарқаралыда, Алтайда және Тарбағатайда (Сауыр), Жоңғарда, Іле және Күнгей Алатауында, Қаратауда кездеседі [5]. Ол дымқыл шалғындарда және су тамырларының жағасында тұруды ұнатады. *Ligularia macrophylla* қоректік заттарға бай, ылғалды топырақты қажет етеді.

Көптеген зерттеу топтары *Ligularia* тұқымдастарынан әртүрлі химиялық компоненттерді, яғни сесквитерпеноидтар, монотерпендер, дитерпеноидтар, тритерпеноидтер, лигнандар, стеролдар, бензофурандар, фенилпропандар, пирролизидиндік алкалоидтар, фенилпропаноидтер және флавоноидтарды бөліп алып [6-7] анықтады. Әртүрлі жинау орындарында бір өсімдік түрлерінің химиялық құрамының алуан түрлілігін байыту мақсатында Шыңжаңдағы Іле өзені алқабында өсетін *L. macrophylla*-ның химиялық құрамдас бөліктері жүйелі түрде зерттелген [8].

Бұл мақалада Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданындағы Қарқаралы таулары бөктерінде тамыз айында жиналған ірі жапырақты сарыандыз (*Ligularia macrophylla*) өсімдігі зерттеуге алынды, өсімдік кептіріліп, эксперимент үшін ұсақталды. Радикалға қарсы белсенділікті анықтау мақсатында ірі жапырақты сарыандыз өсімдігінен этанол (L_{macr}-1), хлороформ (L_{macr}-2), этилацетат (L_{macr}-3), петролей эфирі (L_{macr}-4), метанол (L_{macr}-5) ерітінділері арқылы әр түрлі экстрактілер алынды. Экспериментке өсімдік сығындылары керекті мөлшерде, яғни 20 мг-нан өлшеніп дайындалды.

Радикалға қарсы белсенділігі (РҚБ) бар заттар ағзаның бос радикалдардан қорғаныс жүйесінде жетекші рөл атқарады. РҚБ-ны бағалаудың белгілі әдістерінің жалпы кемшіліктері өлшеулер жанама әдістермен жүргізілетіндігінен көрінеді, бұл антирадикалдық қасиеттері бар заттардың құрамын сандық бағалауды қиындатады. Өлшеу нәтижелері салыстырмалы бірліктерде берілген, ең жиі қолданылатын заттар ретінде тролокс, галл және аскорбин қышқылдары алынады, олар әртүрлі РҚБ көрсетеді, бұл нәтижелерді бір-бірімен салыстыруға мүмкіндік бермейді. Бұл мәселелерді шешу электронды парамагниттік резонанс (ЭПР) әдісін қолдану арқылы мүмкін болады [9].

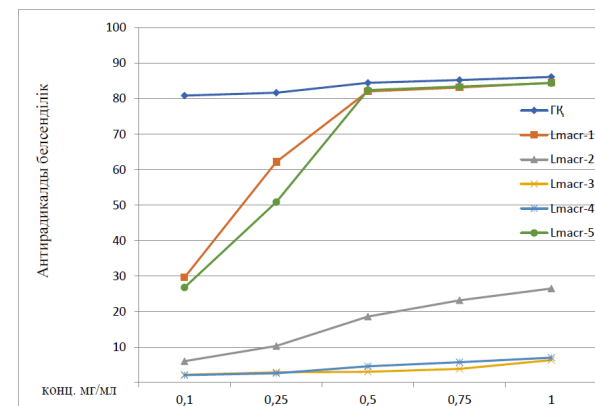
Зерттелетін ерітінділердің 0,1 мл спирттік ерітіндісіне 2,2-дифенил-1-пикрилгидразил радикалының (DPPH) 0,1; 0,25; 0,5; 0,75 және 1,0 мг/мл концентрация диапазонында тежелуін анықтау үшін 3 мл 6*10⁻⁵ М радикал ерітіндісі қосылды. Бұл бос

радикалдардың тұрақты фрагменттері бар кристалды қосылыс. DPPH көбінесе антиоксиданттық белсенділікті бағалау үшін радикалдардың түзілуіне байланысты химиялық реакцияларда және электронды парамагниттік резонанстағы сигналдардың орналасуы мен қарқындылығының стандарты ретінде қолданылады [10]. Пробиркалар қара полиэтиленмен оралған штативте болды. Интенсивті түрде араластырғаннан кейін ерітінділер 30 минут бойы қараңғы жерде қалдырылды, содан кейін оптикалық тығыздығы 520 нм-де өлшенді. Зерттелетін объектілердің радикалға қарсы белсенділігінің (РҚБ) мәндері мына формуламен (1) анықталды және олардың мәндері 1-ші суреттегі диаграммада көрсетілген:

$$\text{РҚБ (\%)} = A_0 - A_t / A_0 * 100 \quad (1)$$

мұндағы A₀ – бақылау үлгісінің оптикалық тығыздығы; A_t – жұмыс үлгісінің оптикалық тығыздығы.

Нәтижелер және оны талқылау. Әдістемеге сай зерттелетін ерітінділердің концентрацияға тәуелді оптикалық тығыздығы спектрофотометрде 520 нм толқын ұзындығында өлшенді [11]. Галл қышқылы салыстырушы препарат ретінде қолданылды. Үлгілер 0,1 0,25; 0,5; 0,75 және 1 мг/мл концентрациясымен сыналды. Зерттелген ерітінділердің радикалға қарсы белсенділігін галл қышқылының (ГҚ) радикалға қарсы белсенділігімен салыстырды.

Сурет 1 - Заттардың концентрациясының өзгеруімен радикалға қарсы белсенділіктің динамикасы

Сурет 2 – Өртүрлі ерітінділердегі ірі жапырақты сарыандыз өсімдігінің сығындыларының радикалға қарсы белсенділікке көрсеткіштері

Қорытынды

Деректерді талдау негізінде ірі жапырақты сарыандыз (*Ligularia macrophylla*) өсімдігінің этанол және метанол сығындылары 0,1 мг/мл концентрациясында орташадан төмен, 0,25 мг/мл концентрациясында орташадан жоғары, ал 0,5; 0,75 және 1 мг/мл концентрацияларында галл қышқылының радикалға қарсы белсенділігімен салыстырғанда радикалға қарсы белсенділікке жоғары екені анықталды.

Ірі жапырақты сарыандыз өсімдігінің хлороформ, этилацетат және петролей эфиріндегі сығындылары барлық концентрацияларда галл қышқылының радикалға қарсы белсенділігімен салыстырғанда төмен радикалға қарсы белсенділік көрсетеді.

Радикалға қарсы белсенділіктің одан әрі дамуының перспективалары, олар дәрілік заттарды, биологиялық сұйықтықтарды, жаңа синтезделген қосылыстарды және т.б. өндіріп радикалға қарсы өнімдер шығару болып табылады. Радикалға қарсы потенциалды анықтаудың әзірленген әдісі тамақ және фармацевтика өнеркәсібіндегі зертханаларда шикізат пен жартылай фабрикаттардың сапасын бақылау үшін, сондай-ақ организмнің жалпы жағдайын диагностикалау және оның әсерін бос радикалдардың әрекетімен байланысты ауруларды емдеудің тиімділігін бағалау әдістемесін қолдануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Владимиров Ю.А. Свободные радикалы и антиоксиданты // Вестник Российской Академии медицинских наук. 1998. № 7. – С. 43–50.
- 2 Gilca M., Stoian I., Atanasiu V., Virgolici B. The oxidative hypothesis of senescence // J. Postgrad. Med. 2007. N. 53(3). – P. 207–213.
- 3 Гайбиров У.Г. [и др.] Антирадикальная активность полифенольных соединений выделенных из растений семейства Euphorbia // Universum: химия и биология: электрон. научн. журн. 2018. № 11 (53).
- 4 Илларионова И. Д. Род *Ligularia* Cass. (Asteraceae) в Центральной Азии // Новости систематики высших растений / Отв. редактор и редактор тома Т. В. Егорова. – М. – СПб.: Товарищество научных изданий КМК, 2006. – Т. 38. – С. 229–244.
[5 http://fungi.su/articles.php?article_id=592](http://fungi.su/articles.php?article_id=592)
- 6 Wu L, Liao Z, Liu C, Sun JY, Sun J. Eremophilane sesquiterpenes from the genus *Ligularia*. Chem Biodivers. 2016;13 (6):645–671.
- 7 Yang JL, Wang R, Shi YP. Phytochemicals and biological activities of *Ligularia* species. Nat Products Bioprospect. 2011;1(1):1–24.
- 8 Lu, C., Dai, W., Zhou, W., Zhang, L., & Wang, Q. (2019). A New Eremophilanolide Sesquiterpene From *Ligularia macrophylla* and Diversity of the Species. Natural Product Communications, 14(9), 1934578X1987894.
- 9 Вежливцев Е. А. Исследование антирадикальной активности природных и синтетических антиоксидантов методом ЭПР-спектроскопии: магистерская диссертация. 2016.
- 10 Rao, V. R. (2016). Antioxidant Agents. Advances in Structure and Activity Relationship of Coumarin Derivatives, – P. 147–150.
- 11 Sawant O., Kadam V. J., Ghosh R., J. Herbal Med. Toxicol., 3 (2), 39 (2009).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТЕХНОГЕНДІК ЖӘНЕ ӨНДІРІСТІК ҚАЛДЫҚТАРЫ НЕГІЗІНДЕ ҚҰРЫЛЫС КЕРАМИКАСЫН АЛУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

ЕРГАЗИНА Г. М.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТОЛЕГЕНОВ Д. Т.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

САДВАКАСОВА М. Ж.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі уақытта Қазақстанның тау-кен өндіру, металлургия, химия, ағаш өңдеу, энергетика, құрылыс материалдары және басқа да өнеркәсіп салаларының кәсіпорындарында шамамен 22 млрд. тонна қалдық жинақталған. Жыл сайын 400 млн. тоннаға дейін өнеркәсіптік қалдықтар және 20 млн. м³ дейін тұрмыстық қалдықтар түзіледі, жалпы көлемнен оның тек 5 пайызы ғана қайта өңдеуге жұмсалады. Осыған байланысты еліміздің үйінділері мен шлам қоймаларында 5,9 млрд. тонна тек қатты қалдықтар жинақталған [1]. Өнеркәсіптік қалдықтарды көдеге жаратудың ең ұтымды бағыты - оларды әртүрлі өнім түрлерін алу кезінде, ең алдымен, құрылыс мақсатында, техногендік шикізат ретінде пайдалану.

Бұл жұмыстың мақсаты – құрылыс керамикасы технологиясындағы шикізат қоспасы ретінде Қазақстан Республикасының химия-металлургия (қызыл шлам және металлургиялық шлак) және отын-энергетика (электрфильтрден шыққан күл) кешендерінің қалдықтарын зерттеу болды.

Негізгі шикізат ретінде Кемертүз кен орнының сазды жынысы пайдаланылды [2].

Павлодар ЖЭО-1-ден зерттелетін электрфильтрден шыққан күл құрамында алюминий оксидінің мөлшері жоғары (26 % дейін), шыны фазаның едәуір мөлшері бар және муллит, кварц және гематит түріндегі темір минералдан тұратын кристалды бөлігі бар қышқыл күлдің төмен кальцийлі түрі болып табылады [3].

«KSP Steel» агрегат-ковш пеші (АКП) бар екінші реттік металлургиялық шлак - бұл Ca(OH)₂ портландитінен, 5 CaO•6SiO₂•5H₂O тоберморитінен және екі кальций гидросиликатынан γ-2CaO•SiO₂•H₂O тұратын кальций оксидінің жоғары мөлшері бар сұр түсті жұқа дисперсті ұнтақ. Темір компоненті екі кальцийлі ферритімен 2CaO•Fe₂O₃ ұсынылған [4].

“Қазақстан алюминийі” АҚ-ның қызыл шламы химиялық құрамы бойынша негізінен кремний, алюминий, темір және кальций оксидтерінен тұрады, олардың үлесіне материалдың массасының 80 % - дан астамы сай келеді, оның кристалды бөлігі кальций СаСО₃, екі кальций гидросиликаты-(2СаО•SiO₂•Н₂О) және алты кальцийлі үш карбонатты гидроалюминаттан СаО •Al₂O₃•3СаСО₃•32Н₂О тұрады. Олардың темір компоненттері – Fe₂O₃ гематит және Fe₃O₄ магнетит.

Қызыл шлам, металлургиялық шлак және электрфильтрден шыққан күл 10–30 % мөлшерінде қоспалар ретінде, сондай-ақ 10–30 % (тең арақатынаста) мөлшерде күл мен қызыл шламның комбинациясы пайдаланылды.

Қоспалар мен саз бөлшектері 1 мм-ден аз мөлшерде қолданылған. Қоспа формалары пластикалық престеу әдісімен алынды. Кептірілген қоспа формалары 1000–1100 °С температурада 50 °С қадаммен күйдірілді [5].

Күйдірілген үлгілерде негізгі физикалық-механикалық қасиеттер - шөгү, көлемдік масса, суды сіңіру және сығылу беріктігі анықталды.

Алынған нәтижелер керамикалық массалардың оңтайлы құрамдарын және күйдіру процесінің параметрлерін анықтауға мүмкіндік берді (1-кесте).

Кесте 1 – Зерттелетін композициялардан пластикалық қалыптау үлгілерінің оңтайлы технологиялық параметрлері және физикалық-механикалық қасиеттері

Қоспа	Оңтайлы қоспа мөлшері, %	Күйдірудің оңтайлы температурасы, °С	Суды сіңіруі, %	Беріктігі, МПа
Бастапқы балшық	0	1100	14,4	30,2
Қызыл шлам	10	1100	14,1	44,7
Электрфильтрден шыққан күл	10	1100	15,0	45,3
Күл мен шламның қоспасы	5/5	1100	14,8	53,8
Металлургия-лық шлак	15	1000	18,5	38,4

Осылайша, талданған екінші реттік ресурстарды пайдалану үлгілердің күйдіру температурасын 100°C-қа төмендетуге (металлургиялық шлакты пайдаланған жағдайда) және керамикалық үлгілердің механикалық беріктігін 1,5–1,8 есеге (күл және қызыл шлам қоспалары жағдайында) арттыруға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Касенов А. Ж., Тлеулесов А. К., Ахметбек А. Н. «Производство бетонов из отходов производства АО «Алюминий Казахстана»», Наука и техника Казахстана, №1, 61-75 стр., 2018 г.

2 Д. Т. Толегенов, М. А. Елубай, А. В. Богомолов, Д. Ж. Толегенова Строительная керамика на основе природного и техногенного сырья Республики Казахстан / Материалы XXIII Международной научно-практической конференции студентов и молодых ученых имени выдающихся химиков Л. П. Кулёва и Н. М. Кижнера. В 2 томах. Том 1. / Томский политехнический университет. – Томск : Изд-во Томского политехнического университета, 169-171 стр., 2022 г.

3 Н. П. Сергеев, В. Е. Максимова, Д. Т. Толегенов Исследование возможности использования золы-уноса от сгорания твердого топлива на Павлодарской ТЭЦ (Республика Казахстан) в керамических технологиях / Материалы XXIII Международной научно-практической конференции студентов и молодых ученых имени выдающихся химиков Л.П. Кулёва и Н.М. Кижнера. В 2 томах. Том 1. / Томский политехнический университет. – Томск : Изд-во Томского политехнического университета, 148–149 стр., 2022 г.

4 Н. П. Сергеев, В. В. Максимова, Д. Т. Толегенов Перспективы использования красных шламов в керамических технологиях / Материалы XXIII Международной научно-практической конференции студентов и молодых ученых имени выдающихся химиков Л.П. Кулёва и Н.М. Кижнера. В 2 томах. Том 1. / Томский политехнический университет. – Томск : Изд-во Томского политехнического университета, 149–151 стр., 2022 г.

5 Н. П. Сергеев, Д. Т. Толегенов, Д. М. Прохорова Структурно-фазовые изменения при нагревании техногенных отходов химико-металлургического комплекса – стальных шлаков с АКП «KSP Steel» (Республика Казахстан) / Материалы XXIII Международной научно-практической конференции студентов и молодых ученых имени выдающихся химиков Л. П. Кулёва и Н. М. Кижнера. В 2 томах. Том 1. / Томский политехнический университет. – Томск : Изд-во Томского политехнического университета, 151–152 стр., 2022 г.

МЕДИАЗИЯ ӨСІМДІГІНІҢ МОРФОЛОГИЯСЫН ЖӘНЕ ЦИТОТОКСИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

ЖАНТАС А. С.

студент, Қ ХМ-41, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Жаратылыстану ғылымдар факультеті,

ИСКАКОВА Ж. Б.

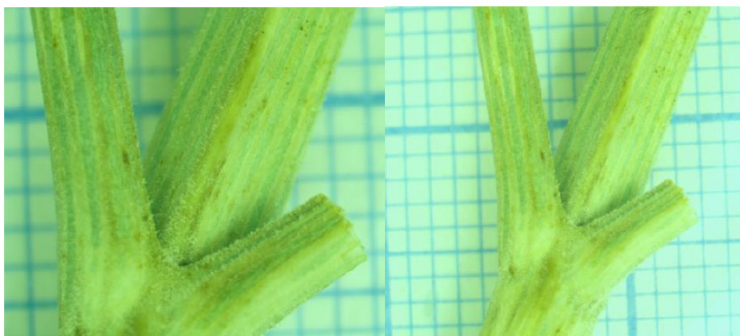
Ғылыми жетекшісі, х.ғ.к., қауымд. профессор (доцент),
Жаңа химиялық технологиялар ғылыми-зерттеу институты,

Елімізде соңғы жылдары фармацевтика саласындағы химиялық және медициналық өндірістің дамуы эффективті, жоғары сапалы, таза табиғи және арзан дәрілік өнімдердің жаңа көздерін табу, отандық препараттар дайындау және өз халқын жоғары тиімді дәрі-дәрмектермен қамтамасыз ету мемлекет тарапынан қолға алынып отырған өзекті мәселердің бірі болып табылады. Қазақстан флорасы әр түрлі дәрілік өсімдіктерге өте бай. Дегенменде кейбір өсімдіктердің құрамы толық зерттелмегендіктен, медицина және фармацевтика саласында қолданылу аясы шектеулі. Дәрілік өсімдіктің фармакалогиялық әсері оның құрамындағы биологиялық активті заттармен анықталады. Сондықтан өсімдік шикізатынан биологиялық белсенді заттарды бөлу және түрлі биологиялық белсенділікті анықтау қазіргі таңда аса маңызды мәселелердің бірі болып саналады. Медиазия (*Mediasia macrophylla*) өсімдігі сирек кездесетін өсімдіктер қатарына жатады. Қазіргі таңда дәрілік мақсатта қолданылады [1, б. 67–69]. Осыған орай, зерттеу жұмысымыздың мақсаты *Apiaceae* тұқымдасына (синонимі – *Seseli macrophyllum Regel & Schmalh.*) жататын көпжылдық, шөптөктес медиазия өсімдігінің морфологиялық құрылымын және цитотоксикалық белсенділігін зерттеу болып табылады [2, б. 86–89].

Медиазия өсімдігі Оңтүстік Қазақстаннан маусым-шілде айларында гүлденген кезінде жиналды. Жапырақтары, гүлдері және тұқымдарында В1 таминдері бар, В2, В6, каротин, С, РР, сондай-ақ фолий қышқылы және холин қышқылдары кездеседі [3]. Дәрілік зат ретінде буын ауруларын емдеу үшін, қуықтың қабынуы кезінде жапырақтарын қайнатып пайдаланады [4]. Фитохимиялық жағынан қарастырсақ құрамында альдегидтер бар, сонда-ақ 1,67 % эфир майлары кездеседі [5].

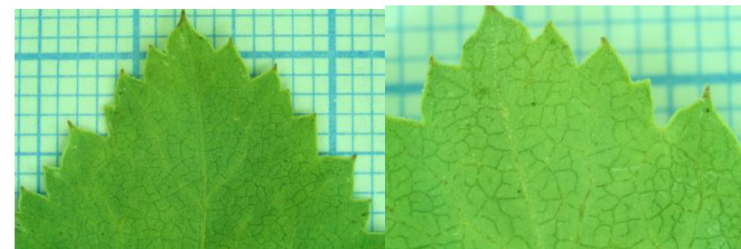
Медиазия өсімдігін алдын ала кептіріп, морфологиялық құрылысын құрғақ шикізатта зерттедік. NSZ608Т сканерлеуші

макроскоптың көмегімен 5–50 есе үлкейту кезінде суретке түсірілген жер үсті мүшелерінің фрагменттері көрсетілді. Сабақтарының жоғарғы бөліктерінің ұзындығы 50–80 см, жапырақтары мен гүлшоғыры бар, жартылай ұсақталған. Сабақтары дөңгелек, күрт ойық, борпылдақ түкті, ортаңғы бөлігінде кең паникулаға тармақталған (Сурет – 1). Ұзын трихомалар сабақтың қабырғалары бойымен локализацияланған. Түсі-ашық жасылдан жасылға дейін болады.

Сурет 1 – Медиазия өсімдігі сабағының сыртқы көрінісі

Жапырақтары қалың, тамырлардың екі жағында қысқа, жұмсақ түктермен жабылған, қысқа жапырақшалар базальды (Сурет 2). Жапырақшалары дөңгелек, сұрғылт-түкті, пішіні ұзын-үшбұрышты, екі рет үш есе бөлінген. Бірінші ретті аймақтар қысқа жапырақшаларда орналасқан, отырықшы, жұмыртқа тәрізді, біркелкі емес, түбінде жүрек тәрізді немесе дөңгелек, өткір тісті; сабақтар бірнеше дөңгелек аймақтардан тұрады, олардың жоғарғы жағы қысқа және тар қынаптарға дейін азаяды. Жапырақтың жоғарғы жағы үшкір, шеті үлкен. Венеция-торлы, жапырақ тақтасының екі жағында да жақсы көрінеді.

Сурет 2 – Медиазия өсімдігінің жапырағының жоғарғы (А) және төменгі (Б) сыртқы көрінісі

Медиазия өсімдігінен әртүрлі сығындылар алынды: этанолды, хлороформды және этилацетатты. Осы экстрактілер *Artemia salina* теңіз шаяндарына қатысты цитоуыттылық белсенділікке зерттелді, үлгілер 10, 5 және 1 мг/мл концентрацияларында сыналды. Өлім көрсеткіші төмендегі (1) формуламен есептелді:

$$P = \left(\frac{A-N-B}{Z} \right) * 100 \quad (1)$$

A – 24 сағаттан кейінгі өлген дернәсілдердің саны; N – сынақты өткізер алдындағы өлі дернәсілдердің саны; B – бақылаудағы өлген дернәсілдердің орташа саны; Z – жалпы дернәсілдердің саны.

Сынақ нәтижелері 1-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Медиазия өсімдігінің әр түрлі экстракт сығындыларының цитотоксикалық белсенділік нәтижелері

Конц-я мг/мл	Бақылау- дағы дернәсіл- дер саны		Үлгідегі дернәсіл- дер саны		Бақылау- дағы тірі дернәсіл- дер,%	Үлгідегі тірі дернәсіл- дер, %	Өлім көрсет- кіші А,%	Нейтро- уыттылық болуы,%
	тірі	өлі	тірі	өлі				
Этанол сығындысы								
10	23	1	18	8	96	69	27	0
5	23	1	25	1	96	96	0	0

1	23	1	28	1	96	96	0	0
Хлороформ сығындысы								
10	23	1	4	24	96	4	82	0
5	23	1	8	22	96	26	70	0
1	23	1	21	6	96	78	18	0
Этилацетат сығындысы								
10	22	1	0	22	96	0	96	0
5	22	1	0	26	96	0	96	0
1	22	1	0	23	96	0	96	0

Қорытынды

Нәтижелерді салыстыра келе, тәжірибе негізінде медиазияның этанол сығындысы барлық концентрацияларда цитоуыттық әсер көрсетпейді деп қобтындылауға болады. Медиазияның хлороформ сығындысы 10 және 5 мг/мл концентрацияда цитоуыттық әсер көрсетеді, дернәсілдердің өлімі 82 және 70 %-ды құрайды, ал 1 мг/мл концентрацияда цитоуыттық әсер жоқ деп болжауға болады. Тәжірибе негізінде медиазияның этилацетаты сығындысы барлық тексерілген концентрацияларда цитоуыттылық әсер көрсетеді, барлық дернәсілдер өледі деп тұжырымдауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Менглиев Ш. Койтендагтың дәрілік өсімдіктері \ Шөлді дамыту мәселелері. – Ашхабад, 2014, 67–69 б.
- 2 Ақмұрадов А., Шайымов Б. К. Халықтық медицинада қолданылатын Койтендаг флорасының дәрілік өсімдіктері // Сібір медициналық журналы (Иркутск). 2015. № 4. 135 Том. 86–89 б.
- 3 Никитин В. В., Гельдиханов А. М. Түрікменстан өсімдіктерінің зерттеу. Л.: Ғылым, 1988.
- 4 Акопов И. Е. Ең маңызды отандық дәрілік өсімдіктер және оларды қолдану. Ташкент: Медицина, 1990.
- 5 Зауров Д. Е., Белолыпов И. В., Курмуков А. Г., Содомбеков И. С., Акималиев А. А. және Эйзенман С. В. (2012).

Өзбекстан мен Қырғызстанның дәрілік өсімдіктері. Орталық Азияның дәрілік өсімдіктері: Өзбекстан және Қырғызстан, 15–273 б.

ОБРАЗОВАНИЕ АМИДНОЙ СВЯЗИ МЕЖДУ ТРИАЗОЛ КАРБОНОВОЙ КИСЛОТЫ ПИРАЗОЛА И АМИНОПИРАЗОЛА

ЖУМАБЕКОВА М. Б.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАСАНОВА А. Ж.

доцент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЕСТАЕВА М.Т

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Химическая биология и поиск лекарственных препаратов опираются на небольшой набор реакций, способных соединить две функционализированные молекулы. Из всех доступных стратегий образование связей углерод-гетероатом, амидные связи, являются наиболее распространенными. Реакции образования амидов предпочтительны из-за повсеместной распространенности карбоновых кислот, спиртов и аминов в биологически активных молекулах и устойчивости этих реакций к сложной функциональности [1].

Амиды пиразола имеют различную биологическую активность в зависимости от их структуры и свойств. Некоторые из них проявляют противомикробную, противовирусную, противоопухолевую и противовоспалительную активность.

Например, некоторые амиды пиразола проявляют активность против грибов и бактерий. Некоторые из них также имеют противовирусную активность против вируса гепатита С.

Кроме того, некоторые амиды пиразола проявляют противоопухолевую активность в отношении различных видов рака, включая рак молочной железы, рак легкого и рак печени, амиды пиразола также проявляют противовоспалительную активность, которая может быть полезной для лечения различных заболеваний, таких как артрит и болезнь Крона [1].

Целью данной работы является: изучение доступных методик, для образования амидной связи между триазол карбоновой кислоты пиразола и аминопиразола.

Для получения амидных связей, нам необходимо получить триазол карбоновую кислоту пиразола и аминопиразол. Амины получают восстановлением, а триазолкарбоновые кислоты введением в реакцию циклизации азида пиразола.

Для получения азидов в работе [2] был предложен общий метод диазотирования. Соответствующие амины растворяли в соляной кислоте и добавляли к ним нитрит натрия, и азид натрия в качестве азитрирующего агента. Синтез проводился при охлаждении смеси в течении 8 часов, с дальнейшим экстрагированием. Выход продукта составил 46 %. (рисунок 1)

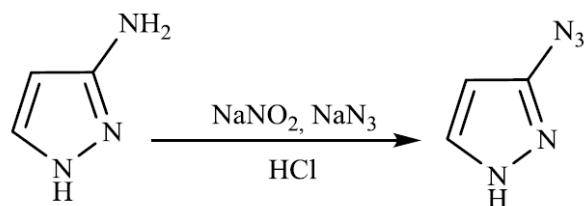

Рисунок 1 – Получение 3 – азидапиразола

В методике [3] описан схожий метод диазотирования 3 – аминопиразола в сильных кислотах с нитритом натрия. Синтез данным методом проводится в течении 8 часов при комнатной температуре, с выходом продукта до 70 %.

В своей работе мы использовали метод получения азидов, соответствующие амины пиразола растворяли в воде и добавляли к нему пара-толуолсульфокислоту, раствор нитрита натрия с водой и раствор азидов натрия с водой, перемешивали до выпадения осадка. После выхода осадка экстрагировали смесь с этилацетатом и осушили сульфатом натрия. Синтез проходил при комнатной температуре в течении 8 часов. Выход продукта составил 62 % (рисунок 2).

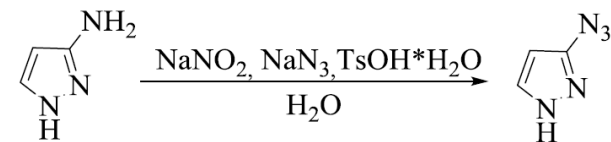

Рисунок 2 – Получение 3 – азидапиразола

Данным методом были получены 5-метил 3-азидопиразол, 3-азидопиразол и 5-азидопиразол.

Следующая стадия: азид аликольное цикло присоединение. Как указано в методике [2] азид пиразола с метиловым пропионатом в толуоле нагревали при перемешивании (рисунок 3).

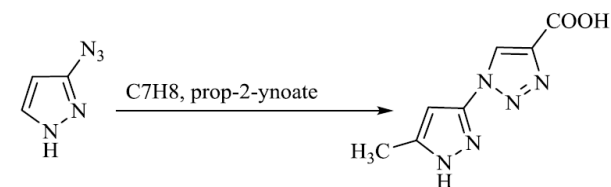

Рисунок 3 – Получение 5- метил 1,2,3 – триазол 4-карбоновой кислоты пиразола

Синтез проводился при температуре 55 °С в течении 2,5 часов. Выход продукта составил 35,2 %

В нашей работе мы использовали полученные азиды растворив их в пропанол-2, далее добавив пропионовой кислоты. После вливали к реакционной смеси заранее растворённую аскорбиновую кислоту с карбонатом натрия. В заключения присыпали пяти водный сульфат меди и установили под ультразвук до полного растворения, и оставили перемешиваться при комнатной температуре в течение 8 часов. Выход продукта составил 41 % (рисунок 4).

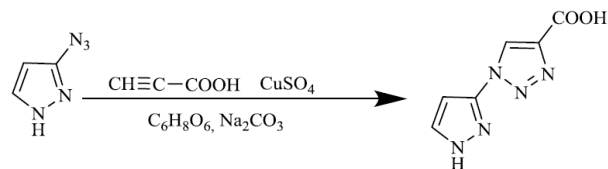

Рисунок 4 – Получение 1,2,3 – триазол 4 – карбоновой кислоты пиразола

Для создания амидной связи между 1,2,3 – триазол 4 – карбоновой кислоты пиразола с 3-аминопиразолом, были изучены две методики.

В работе [1] был предложен общий метод создания амидных связей на основе исследований устойчивости соединений. Метод основан на образовании связей путем декарбонильного кросс-электрофильного соединения. В реакции использовали никель и марганец в качестве катализаторов, в качестве растворителя раствор тетрагидрофурана и диметилформамида (1:1). Синтез проводился в течении час при 110 °С, выход продукта составил 63 %.

В следующей работе [4] был предложен метод на основе взаимодействия арилпровиноградных кислот с функционализированными аминами. При взаимодействии кислот с аминами использовали диоксан, и перекристаллизацию диметилформаимдом. Синтез проводился в течение часа при 105 °С, выход продукта составлял 70–90 %.

Особенности методик, с которыми мы проводили diazotization and azide alkylation, заключается в том, что продукт получается чистым без примесей, в отличии от предложенных выше методик, более экономичным и экологичным.

Для создания амидных связей нам подошел метод в работе [4] так как он в сравнении наиболее экономичнее и прост в выполнении.

ЛИТЕРАТУРА

1 Jiang Wang, Lauren E. Eehalt, Zhidao Huang, Omar M. Beleh, Pia A. Guzei, Daniel J. Weix: Formation of C(sp²)-C(sp³) Bonds Instead of Amide C-N Bonds from Carboxylic Acid and Amine Substrate Pools by Decarbonylative CrossElectrophile Coupling /Department of Chemistry, University of Wisconsin Madison, – Madison, Wisconsin, 2022. [на англ. яз.].

2 David Clarke,^a Richard W. Mares ^b and Hamish McNab. Preparation and pyrolysis of 1-(pyrazol-5-yl)-1,2,3-triazoles and related compounds / Department of Chemistry, The University of Edinburgh. –West Mains Road, Edinburgh 1997. [на англ. яз.].

3 R. N. Butler. The Diazotization of Heterocyclic Primary Amines / Department of Chemistry, University College. – Galway, Ireland, 1974. [на англ. яз.].

4 Д. Д. Некрасов. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ АРОИЛПИРОВИНОГРАДНЫХ КИСЛОТ С ФУНКЦИАЛИЗИРОВАННЫМИ АМИНАМИ / Материалы Башкирский химический журнал // Пермский государственный университет. – Пермь. – № 4. 2014. – Т.21.

METALORGANIC FRAMEWORKS: ENVIRONMENTAL APPLICATION

KRASILNIKOVA A. S.

student, Toraighyrov University, Pavlodar

KASANOVA A. ZH.

c. of ch. sc., senior lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar

YESTAYEVA M. T.

senior lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar

Metalorganic frameworks (MOFs) are frameworks that contain metallic and organic components. MOFs are formed by binding metals to organic units by strong coordination bonds. (Fig.1)

MOFs have properties that allow them to form porous structures. The formation of pores occurs due to the ability of MOF to self-organize and form spatial structures. One of the main mechanisms of pore formation in MOF is crystallization. In the process of crystallization of organometallic molecules, packed layers are formed, which can leave voids between each other, which leads to the formation of pores. Also, pores can be formed by reducing the size of the crystals due to the rapid rate of solidification. In addition, pores can be formed due to reactions occurring between the components of the MOF. For example, a reaction between metallic and organic components can lead to the formation of complex compounds that may take up less space than individual molecules [1].

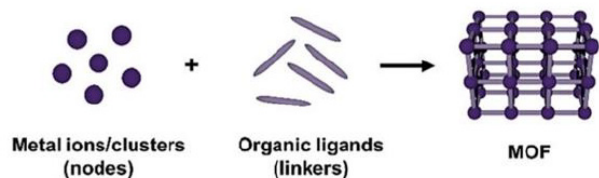

Fig. 1 Schematic representation of the general formation of MOFs through assembly of inorganic (nodes) and organic (linkers) building units into a 3D structure.

Organometallic polymers (MOFs) have unique adsorption properties due to the presence of metallic and organic components in their structure [1].

The adsorptive properties of MOFs can be tuned by changing the metallic and organic constituents, structure and particle sizes. MOFs can be functionalized to selectively adsorb gases such as CO_2 or NO_x , making them useful for industrial processes and off-gas treatment. MOFs can also be used to adsorb various harmful substances from aqueous solutions. For example, some MOFs have a high adsorption capacity for toxic metals such as lead, cadmium, and copper, making them useful for industrial and municipal water treatment [2].

Gold-based MOFs can be used to detect contaminants in water and other liquids, zinc-based MOFs can be used as sensors to detect toxic metals in the environment, copper-based MOFs can be used as catalysts for water purification from organic pollution [3]. Some MOFs have optical properties such as luminescence and phosphorescence – for example, MOFs based on lanthanides and cadmium. This makes them useful for optical technologies and sensors [4].

Polyethylene terephthalate (PET or PETE) is a durable synthetic molecule from the polyester polymer family. Despite many useful properties and a wide range of applications, it also has a number of disadvantages. Since it is widely used in the production of various products (such as beverage bottles), its large-scale recycling has become a major environmental concern. About 20 thousand PET bottles are created every second in the world, and about 1,000,000 are sold per minute. Every year, the average person produces more than 50 kilograms of plastic waste, most of which are PET bottles and other food packaging [5].

Disposal of PET plastic is an important environmental issue as PET plastic is not biodegradable and can remain in nature for hundreds of years. One disposal method is incineration to generate electricity.

However, this method has a negative impact on the environment, since the combustion of PET plastic releases various harmful gases, including carbon dioxide (CO_2), which exacerbates the greenhouse effect, nitrogen oxides (NO_x) and sulfur dioxide (SO_2), which cause acid rain, carbon monoxide (CO) and methane (CH_4), contributing to the deterioration of air quality and also contributing to global warming [5].

A more environmentally friendly way to recycle PET plastic is complete depolymerization of PET to monomers or partial depolymerization to oligomers.

In the article [6] a method was described for the depolymerization of PET in order to obtain TPA (terephthalic acid), which was subsequently used to synthesize a copper-based organometallic polymer.

Depolymerization of PET was carried out by alkaline hydrolysis. The detailed alkaline hydrolysis process involves cutting the plastic of the bottle with scissors into small flakes, which are then washed with deionized water and ethanol. After that, NaOH , ethylene glycol and PET flakes are loaded into a round bottom flask under reflux and heated on a plate stirrer to a boil - the plastic gradually decomposes and the liquid becomes milky white, water is added and filtered, sulfuric acid is added to form a white precipitate, then stirred, centrifuged to remove the precipitate and washed 3-4 times with deionized water. Dry the resulting product in an oven to obtain about 98% pure and solid TFA [6].

The synthesis of Cu-MOF (Fig. 2) was further carried out with the resulting TPA. Copper nitrate trihydrate ($\text{Cu}(\text{NO}_3)_2 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$) was added to deionized water. The solution was mixed with the resulting TPA in DMF and ethanol, hydrothermally treated. The resulting blue powder crystals were recovered by washing with DMF and deionized water, dried in vacuo to give Cu-MOF (Fig. 3) [6].

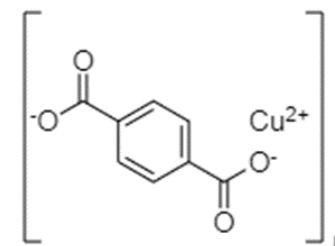

Fig. 2 Structure of obtained in [6] copper-terephthalic metalorganic framework

Cu-MOF was used to detect acetone (~20 ppm detection). Thus, Cu-MOF obtained from plastic waste is considered promising for practical sensor applications [6].

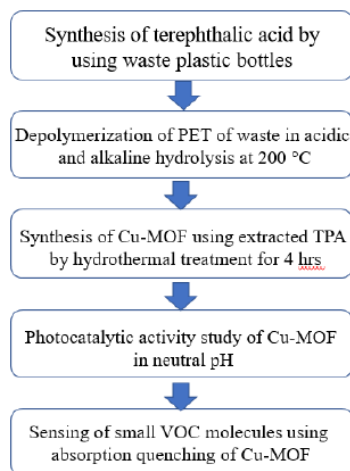

Fig. 3 Flow chart of research methodology in [6]

Another global environmental issue is the incineration of cloth masks and polypropylene hospital sheets after the COVID-19 pandemic, which also releases large amounts of CO₂ into the atmosphere. One of the leading market participants, the American company 3M, during the pandemic, reported an increase in the production of No. 95 respirators to 1.1 billion units per year. In addition, disposable masks are produced 1.6 million pieces per day (580 million units per year). Taking into account the fact that in the context of a pandemic, all available effective means were used for protection, at least 30 billion pieces of PPE in need of disposal accumulated over the year. The weight of a medical mask is 3.35 g, a respirator (on average) is 10 g. If we multiply 30 billion products by 5 g of weight, we get 150 million tons of “mask” waste, which objectively cannot be sorted and recycled in the established way, since to similar tasks nobody prepared [7]. The article [8] described the process of functionalizing polypropylene masks and sheets with a superhydrophobic fluorine-free metal azolate polymer (MAF-6) to produce a functionalized polypropylene oil spill response fabric PP-MAF6 based on the adsorption properties of MOF (Fig. 4). The

obtained PP-MAF6 has a high adsorption capacity with respect to a wide range of oils, completely cleaned the simulated sample containing solid impurities (total organic carbon content <0.0018 g/l; concentration of Zn, Fe <0.3 mg/l). PP-MAF6 is highly capable of quickly responding to emergency oil spills containing solids in contaminated water.

Fig. 4 Schematic representation of research methodology in [2]

The use of MOFs can be based not only on their adsorption properties. For example, MOF based on zinc and lanthanides can be used as optical materials due to their light emitting properties. They can be used in LED screens, optical fibers, photonic crystals and other optical devices.

Our university research group is engaged in the synthesis of organometallic polymers, which can also be used in the future as sorbing and detecting materials. We have already obtained a polymer based on cadmium - C₆H₃CdN₅O₂ (Mr = 289 g/mol), which is based on the ligand 1-(1H-pyrazol-4-yl)-1H-1,2,3-triazole-4-carboxylic acid (Fig. 5). The synthesis was carried out by the thermosolvate method, dissolving 1-(1H-pyrazol-4-yl)-1H-1,2,3-triazole-4-carboxylic acid and cadmium nitrate tetrahydrate in a mixture of dimethylformamide: water and ended with the formation of crystals. The crystals grew for 23 hours at a temperature of 100 °C, their shape resembled needles fused into small clusters, the yield was from 80 to 90 %. The X-ray diffraction analysis proved the large-pore polymer structure.

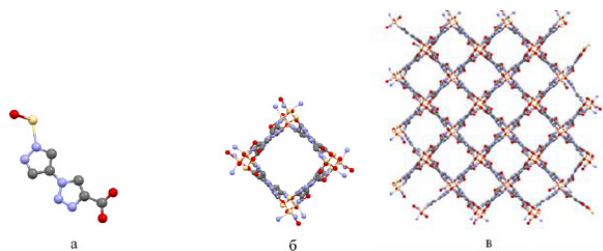

Fig. 5 a - asymmetric unit; b – structural cell; c – polymer structure of $C_6H_3CdN_5O_2$

Organometallic polymers are one of the options for saving the environment, and the task of our scientific group is the synthesis of polymers based on different metals and ligands with different properties.

REFERENCES

- 1 James S. L. Metal-organic frameworks //Chemical Society Reviews. – 2003. – Т. 32. – №. 5. – С. 276-288.
- 2 Abdel-Magied A. F. et al. Magnetic metal-organic frameworks for efficient removal of cadmium (II), and lead (II) from aqueous solution //Journal of Environmental Chemical Engineering. – 2022. – Т. 10. – №. 3. – С. 107467.
- 3 Yang F. et al. Applications of Metal-Organic Frameworks in Water Treatment: A Review //Small. – 2022. – Т. 18. – №. 11. – С. 2105715.
- 4 Yi F. Y. et al. Chemical sensors based on metal-organic frameworks //ChemPlusChem. – 2016. – Т. 81. – №. 8. – С. 675–690.
- 5 90% на свалку: какие проблемы у переработки пластика // Национальная ассоциация нефтегазового сервиса. 15 апреля 2021 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://nangs.org/news/ecology/90-na-svalku-kakie-problemy-u-pererabotki-plastika-v-rossii> [дата обращения 24.03.2023].
- 6 Kaur R. et al. Facile synthesis of a Cu-based metal-organic framework from plastic waste and its application as a sensor for acetone //Journal of Cleaner Production. – 2020. – Т. 263. – С. 121492.
- 7 Пашинин В. А. и др. Особенности утилизации средств индивидуальной защиты в условиях коронавирусной инфекции //Технологии гражданской безопасности. – 2020. – Т. 17. – №. 4(66). – С. 24–29.
- 8 Guselnikova O. et al. Polymer waste surgical masks decorated by superhydrophobic metal-organic frameworks towards oil spills clean-up

//Journal of Environmental Chemical Engineering. – 2022. – Т. 10. – №. 2. – С. 107105.

ОСОБЕННОСТИ ДИАЗОТИРОВАНИЯ ПРОИЗВОДНЫХ ИМИДАЗОЛА

САГИТОВА Ж. Б.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАСАНОВА А. Ж.

ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Имидазолы являются важными строительными блоками в биологически активных молекулах, таких как нуклеотиды, аминокислоты и гормоны. Они могут выступать как ингибиторы или активаторы ферментов, а также оказывать влияние на функцию нервной системы и иммунной системы. Так же широко применяется в фармацевтической и биологической индустрии, поскольку имидазолы имеют высокий потенциал как лекарственные агенты благодаря своим уникальным свойствам. Особое внимание было уделено развитию их применения в медицине, где они до сих пор используются как антипротозойные, противогрибковые и антибактериальные препараты. Имидазол входит в состав аминокислоты – гистидина (рисунок 1). Производные имидазола применяются в медицине как средства, снижающие кровяное давление [1]. Диазотирование производных имидазола является важным процессом в синтезе органических соединений, который позволяет получить различные продукты с желаемыми свойствами. Биологические и фармакологические свойства диазотированных производных имидазола тесно связаны с их способностью взаимодействовать с белками и другими молекулами в организме [2].

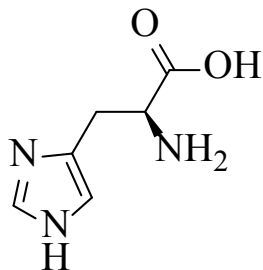

Рисунок 1 – Имидазольное кольцо гистидина

Диазотирование – взаимодействие ароматических аминов с частицей NO^+ с образованием ароматического диазосоединения. Диазотирование производных имидазола является важным методом синтеза ароматических соединений, содержащих азотистые группы.

Целью данной работы является – изучение поведения производных аминокимидазола в реакции диазотирования. Выполнив основные методики для получения 4 – аминокимидазола (рисунок 2), а именно нитрование (рисунок 3) и восстановление (рисунок 4), продиазотировать не удалось из-за маленького содержания выхода. Соответственный азид не был выделен.

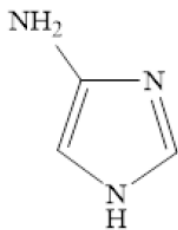

Рисунок 2 – 4-аминоимидазол

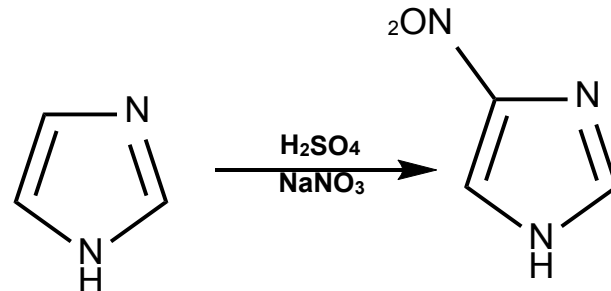

Рисунок 3 – Реакция получения 4-нитроимидазола из имидазола с нитратом натрия и серной кислоты

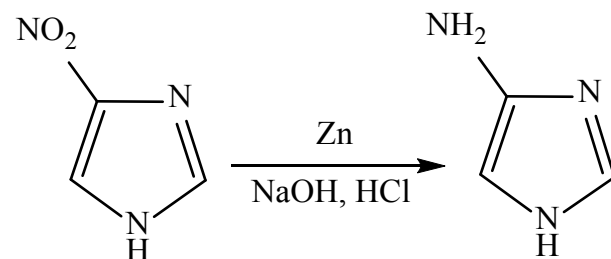

Рисунок 4 – Реакция восстановления 4(5)-нитроимидазола.

Известна методика диазотирования при взаимодействии 5-аминоимидазола с нитритом натрия и соляной кислотой, где был выделен в твердом виде 5-диазоимидазол (рисунок 5).

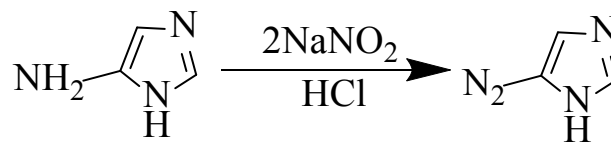

Рисунок 5 – Получение 5-диазоимидазола

Следует отметить, что в случае получения 5-диазоимидазолов реакция протекает медленнее и с существенно с более низкими выходами – менее 10 %.

Процесс синтеза осложнен чрезвычайной неустойчивостью ряда исходных аминокимидазолов. Так, для того, чтобы получить 5-диазоимидазол с более высоким выходом, необходимо вначале

синтезировать из соответствующего имидазолкарбамата [3], так как карбаматы более легче в получении и стабильны в хранении. Этот метод является довольно простым и эффективным, и он может дать высокие выходы продукта. В этих синтезах обычно используются сильные кислоты и нитриты щелочных металлов. В отличие от соединений ароматического ряда, при диазотировании гетариламинов, содержащих в соседнем положении карбоксамидную, карбоксамидиновую и карбоксогидразидную группировки, в ряде случаев удается выделить диазосоединения. Использование избытка нитрита эффективно затрудняет протекание конкурирующей реакции циклизации при получении 5-диазоимидазол-4-карбоксамида [4], который может быть выделен с высоким выходом только при строгом контроле за условиями реакции. Из реакционной массы диазоимидазолы обычно выделяют фильтрацией или экстракцией подходящими органическими растворителями [5]

Реакция с 5-аминоимидазол-4-карбоксигидразином приводит к сложной смеси продуктов, из которой выделены следующие соединения – 5-диазоимидазол-4-карбоксазид, 5-диазоимидазол-4-карбоновая кислота и имидазол-1,2,3-триазин (рисунок 6).

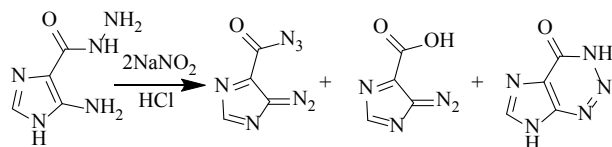

Рисунок 6 – Получение диазоимидазолов

Известна методика диазотирования 5-аминоимидазола-4-карбоксамида с использованием нитрита натрия и соляной кислоты (рисунок 7). Реакционную смесь оставить на 20 минут при температуре 0–5 °С. Выход продукта составил 64 %.

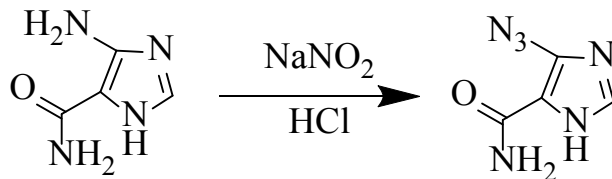

Рисунок 7 – Получение 5-азидоимидазола-4-карбоксамида

В своей работе предлагаем метод диазотирования в паратолуолсульфоновой кислоте, с растворами нитрата натрия, и азиды натрия как азотирующий реагент (рисунок 8).

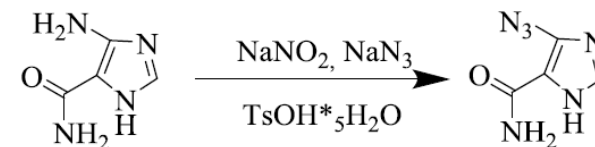

Рисунок 8 – Получение 5-азидоимидазола-4-карбоксамида

Синтез данным методом проводится при охлаждении и постоянном перемешивании, выход продукта составил 68 %. Продукт полученный в ходе реакции с нитритом натрия и соляной кислоты полностью совпадает с данным продуктом, в этих условиях производные имидазола могут легко давать соответствующие азиды, которые в дальнейшем могут быть использованы для получения ценных ароматических соединений с азотистыми группами.

При сравнении методик в случае диазотирования можно заметить, что выход продукта не сильно отличается, но наиболее эффективным является метод с раствором паратолуолсульфоновой кислоты и нитритом натрия, поскольку выход продукта был выше. Этот метод так же является более подходящим, поскольку отличается более чистым выходом продукта и экономичнее.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Alan R. Katritzky, Eric F. V. Scriven, Suman Majumder, Rena G. Akhmedova, Novruz G. Akhmedov, and Anatoliy V. Vakulenko. Direct nitration of five membered heterocycles. – Florida. – 179 p.
- 2 Melendez, E.; Vilarrasa, J. Diazo-, azo- and azidoazoles. II. 2-Diazoimidazole // An. Quim. – 1974. – Vol. 70. – № 12. – P. 966–969.
- 3 Bouchet, M.J.; Rendon, A.; Wermuth, C.G.; Goeldner, M.; Hirth, C. Aryl diazo compounds and diazonium salts as potential irreversible probes of the GABA receptor // J. Med. Chem. – 1987. – Vol. 30. – № 12. – P. 2222–2227.
- 4 Amick, T.J. The chemistry of 4-diazoimidazole and 4H-imidazolylidene // Diss. Abstr. Int. B. – 1983. – Vol. 44. – № 4. – P. 1113. [CA 1984, Vol. 100, 120970w]

5 Shealy, Y. F.; Krauth, C. A.; Montgomery, J. A. Imidazoles. I. Coupling reactions of 5-diazoimidazole-4-carboxamide // J. Org. Chem. – 1962. – Vol. 27. – № 6. – P. 2150–2154.

ӘРТЕКТІ ФУНКЦИОНАЛДЫ СУДА ЕРИТІН ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТТЕРДІҢ КЕЙБІР ФИЗИКАЛЫҚ, КОЛЛОИДТЫ-ХИМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

ШАЯКБАР А. Ф.

студент, Дулати университеті, Тараз қ.

АСАНОВ А.

х.ғ.к., профессор, академик, Дулати университеті, Тараз қ.

МАМЕШОВА С. А.

аға оқытушы, химия магистрі, Дулати университеті, Тараз қ.

ДАРХАН С. Ф.

студент, Дулати университеті, Тараз қ.

Суда еритін полиэлектролиттер (СЕР) әр алуан салаларда, оның ішінде өндірісте табиғи лайлы, ағынды суларды тұрмыстың, өндірістің қажеттілігін қамтамасыз ету үшін тазалауда, гидрометаллургияда концентрат құрамындағы бағалы металдарды бос қалдықтардан ажырату үдерісін жеделдетуде, мұнай-газ кеніштерін іздеуде, терең бұрғылау үдерісінің техникалық қауіпсіздігін сақтауда, медицинада дәрі-дәрмектердің ағзаға әсер ету қауіпсіздігін сақтаумен әсер ету уақытын ұзартуда, ауылшаруашылығында өсімдіктерді түрлі зиянкестерден қорғауда пайдаланылатын фунгициттердің түрлерін дайындауда, эрозияланған топырақтың құрылымдық құрамын арттыруда кеңінен қолданылады [1, 144 б.].

Суда еритін полиэлектролиттер шығу тегіне және алыну жағдайына байланысты табиғи, жасанды және синтетикалық болып үш түрге бөлінеді. Ал, макромолекула тізбегінің бойындағы функционал топтарының табиғатына қарай полианионды, поликатионды, полиамфолитті болып жіктеледі. Сонымен қатар полиэлектролиттердің полисахаридтік түрлері де бар. Мысалы оларға химиялық өңдеу жолымен целлюлозалы полимерлер, табиғи және химиялық өңделген крахмалды реагентті және биополимерлерді жатқызуға болады [2, 16 б.].

Қазіргі уақытта жыл сайын әртүрлі өзекті мәселелердің туындауына орай суда еритін полиэлектролиттердің қолданыс бағытын одан әрі терең айқындауға қажетті ізденістер жүргізу

талаптары да күшейіп келеді [3, 10 б.]. Сондықтан жұмыста биологиялық үйлесімді, экономикалық тиімді, экологиялық залалсыз әртекті функционал топтары бар суда еритін полиэлектролиттердің кейбір физикалық, коллоидтық-химиялық қасиеттері зерттелді.

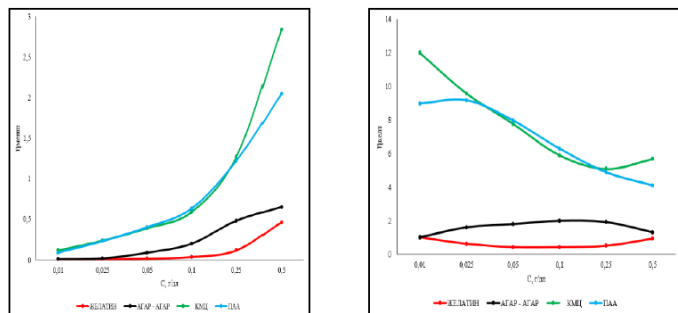
Мақсатқа жету үшін өндірістік жағдайда шығарылатын табиғи биополимерлер: жан-жануарлардың терісінен, сүйектерінен алынатын қосылыс - желатин ($C_{102}H_{151}N_{31}O_{39}$) [4, 67 б.], теңіз қызыл балдырынан бірнеше сатыдан тұратын экстракциялау әдісі бойынша алынатын, құрамы агароза және агаропектиннен құралған полисахаридті полиэлектролит агар-агар ($[C_{12}H_{18}O_9]_n$) [5, 172 б.], целлюлозаны өңдеу арқылы алынған өнім карбоксиметилцеллюлоза (КМЦ) ($[C_6H_7O_2(OH)_{3-x}(OCH_2COOH)]_n$) [6, 152 б.] және амид функционалды суда еритін полимер түрлеріне кіретін полиакриламид (ПАА) (C_3H_5NO)_n [7, 48 б.] үлгілері таңдалды.

Жұмыста таңдалған макромолекуласы тізбегінің бойында әртекті функционалды топтары бар суда еритін полиэлектролит үлгілерінің физикалық, коллоидты-химиялық қасиеттерін айқындау үшін олардың меншікті, келтірілген тұтқырлығы (η), меншікті, келтірілген электрөткізгіштігі (χ), оптикалық тығыздығы (D), сонымен қатар рН көрсеткіштерінің ерітінді концентрациясына байланысты өзгеруі зерттелді.

Полиэлектролит үлгілері ерітінділерінің тұтқырлығы $25,0 \pm 0,1$ °C термостатқа орналастырылған капиллярлық радиусы 0,56 мм Оствальд вискозиметрінде, оптикалық тығыздығы (D) СФ-2000 спектрофотометр құрылғысында, электрөткізгіштігі НІ-2300 стационарлы кондуктометр құралында, ал рН көрсеткіштері портативті рН-150МИ рН-метрде анықталды.

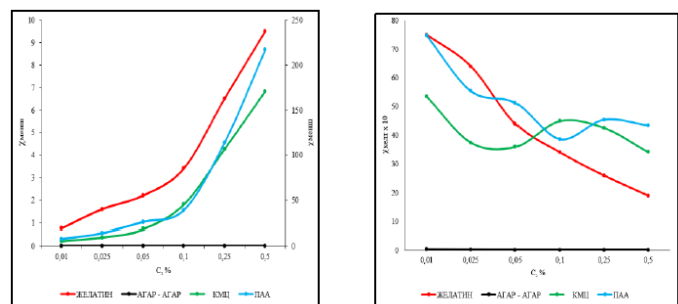
Өткізілген тәжірибе нәтижелері суда еритін полиэлектролиттердің қасиеттері олардың макромолекуласы тізбегінің бойында орналасқан функционал топтарының табиғатына, әртектілігіне байланысты болатындығын байқатты (Сурет 1-3). Алынған көрсеткіштерді сараптай келе барлық зерттелген суда еритін полиэлектролиттердің меншікті тұтқырлығы ($\eta_{менш}$) ерітінді концентрациясы артқан сайын асап баратындығы көрінеді (Сурет 1, а, б).

а) б)
Сурет 1 – Суда еритін полиэлектролит үлгілерінің әртүрлі концентрациялы ерітінділерінің меншікті ($\eta_{менш}$) (а) және келтірілген ($\eta_{келт}$) (б) тұтқырлықтарының концентрацияға қарап өзгеруі

Алайда таңдалған үлгілердің ішінде меншікті тұтқырлықтың ($\eta_{менш}$) жоғарғы сандық мәні КМЦ, одан кейін ПАА үлгілерінде, төмен меншікті тұтқырлықтың ($\eta_{менш}$) сандық мәндері агар-агар, желатин үлгілерінде байқалды (Сурет 1, а). Сонымен қатар келтірілген тұтқырлықтары ($\eta_{келт}$) керісінше концентрация кеміген сайын меншікті тұтқырлыққа ($\eta_{менш}$) пропорционалды түрде өсетіндігін байқау қиын емес (Сурет 1, б).

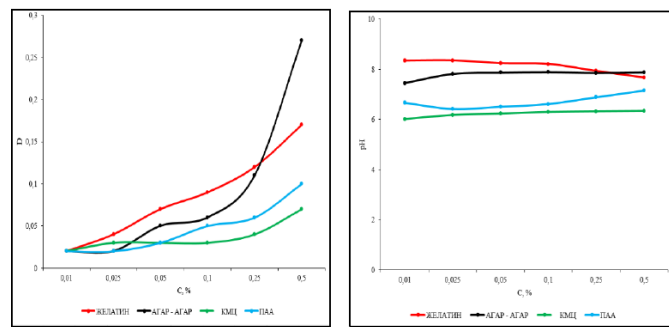

а) б)
Сурет 2 – Суда еритін полиэлектролит үлгілерінің әртүрлі концентрациялы ерітінділерінің меншікті ($\chi_{менш}$) (а) және келтірілген ($\chi_{келт}$) (б) электрөткізгіштігінің концентрацияға қарап өзгеруі

Мұның шығу себебі ерітінді үлгілерінің макромолекуласы тізбегінің бойындағы иондану қабілетіне ие болған әртекті функционалды топтардың әсерінен конформациялық пішіндерінің өзгеруімен түсіндіріледі. Яғни, неғұрлым макромолекула тізбегінің бойындағы иондар еркін жайласқан күйге өткен сайын конформациялық пішіндері оралған күйден жайылған күйге қарай өтеді. Ол өз кезегінде ионданушы топтардың реакцияға кірісу қабілетінің жоғарылайтындығымен түсіндіріледі.

Суда еритін полиэлектролит үлгілерінің электр тогын тасымалдаушы қабілеттерін анықтағанда меншікті, келтірілген электрөткізгіштік (χ) қасиеттері бойынша желатин үлгісі ең жоғары сандық мәнге ие екендігі анық байқалады, ал КМЦ мен ПАА үлгілерінде меншікті электрөткізгіштік ($\chi_{менш}$) қабілеттері өзара жақын болатындығына көз жеткізілді. Осы аталған үлгілердің келтірілген электрөткізгіштіктері ($\chi_{келт}$) екі үлгі арасында төменгі концентрация аралығында біршама алшақтықтың болатындығы анықталды. Аталған электр тогын өткізу қабілеті агар-агар полиэлектролиті үшін өлшенген концентрациялар аралығында меншікті, келтірілген электрөткізгіштік (χ) қабілеттерінің сандық мәндері нөлге жақын болатындығы байқалды, оны агар-агардың полисахаридті құрамымен түсіндіруге болады (Сурет 2, а, б).

Суда еритін полиэлектролит үлгілерінің әртүрлі концентрациялы ерітінділерінің оптикалық тығыздығын (D) анықтағанда барлық үлгілер үшін оптикалық тығыздықтың (D) сандық мәндері концентрация артқан сайын өсіп барады (Сурет 3, а). Бірақ алынған үлгілердің ішінде желатин мен агар-агар полиэлектролитінің оптикалық тығыздығы (D) басқа үлгілермен салыстырып қарағанда біршама жоғары болатындығы көрінеді.

а)

б)

Сурет 3 – Суда еритін полиэлектрлит үлгілерінің әртүрлі концентрациялы ерітінділерінің оптикалық тығыздымен (а) және рН көрсеткішінің (б) концентрацияға қарап өзгеруі

Оның себебі азот құрамды функционал топтары тізбек ішінде орналасқан, әрі макромолекула пішіні күрделі болған желатин мен құрамы күрделі болған гидроксид функционал тобы макромолекуласының тізбегі бойында алма кезек жайласқан агар-агардың гидрофоб гидрофил балансындағы ерекшеліктерден келіп шығады.

Сонымен қатар полиэлектрлит үлгілері ерітінділерінің рН көрсеткіштері де анықталды. Нәтижесінде КМЦ мен ПАА үлгілері барлық зерттелген концентрация аралығында әлсіз қышқылдық ортаны көрсетсе, агар-агар үлгісінде барлық концентрациядағы ерітінділері бейтарап ортадан өсте әлсіз сілтілі ортаға қарай өтетіндігі байқалады. Ал, желатин үлгісінде төменгі концентрациялар аралығында әлсіз сілтілі ортадан біртіндеп жоғары концентрацияға қарай өткенде бейтарап орта болатындығын айқын көруге болады (Сурет 3, б). Полиэлектрлит үлгілерінің рН көрсеткіштерінің мұндай болу себебін макромолекулаларының тізбегінің бойындағы функционал топтарының иондану қабілетінің жоғары немесе төмен болуы функционал топтарының табиғатының өзгеруімен түсіндіруге болады.

Сонымен, суда еритін полиэлектрлиттердің қасиеттері, яғни, меншікті ($\eta_{менш}$), келтірілген ($\eta_{келт}$) тұтқырлықтары, меншікті ($\chi_{менш}$), келтірілген ($\chi_{келт}$) электрөткізгіштіктері, оптикалық тығыздығы (D) мен рН көрсеткіштері олардың функционал

топтарының табиғатына, иондану қабілетіне, заряд белгісіне және конформациялық күйі ерітінді концентрациясымен байланысты өзгертіндігі айқындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Асанов А. А. Функционал топтарының табиғаты, арақатынасы, заряд белгісімен ерекшеленуші полиэлектрлиттердің бентонит гидродисперсиясының флокуляциялануына әсері / Асанов А. А., Хаджиков А. П. // European Conference on Innovations in Thechnical and Natural Scinces. 10th International scientific conference. 02nd February 2016. Вена, Австрия. – С. 144–152.

2 Нейн Ю. И. Химия и технология высокомолекулярных соединений : учебно- методическое пособие / Ю. И. Нейн, О. С. Ельцов, М. Ф. Костерина // Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина. — Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2018. – 116 с.

3 А. Асанов Функционал топтары арақатынасы, заряд белгісімен ерекшеленуші полиэлектрлиттердің сазды гидродисперсия тұрақтылығына әсері / А. Асанов, С. А. Мамешова // Еуразия ұлттық университеті Хабаршысы, Химия. География. Экология сериясы. №3 (132). – 2020 ж. Б. 8–17.

4 Fujitsu M. Effects of hydroxy compounds on gel formation of gelatin / Fujitsu, M., Nattori, M. & Tamura, T. // Colloid Polym Sci 275, 1997. – P. 67–72. [ағылш. тіл.]

5 Анциферов Е. А. Растворение и набухание природного полимера агар-агар в растворах электролитов / Анциферов Е. А., Кудрявцева Е. В., Соболева А. А. // Вестник ИрГТУ. 2010. №6 (46)., – С. 171–174.

6 Шачнева Е. Ю. Изучение физико-химических свойств частиц карбоксиметилцеллюлозы (КМЦ) в водных растворах / Шачнева Е. Ю., Магомедова З. А., Малачиева Х. З. // Техника и технология пищевых производств. 2014. №1 (32). С. 152–156.

7 Куренков В.Ф. Водорастворимые полимеры акриламида // Соросовский образовательный журнал. 1997, 5. – С. 48–53.

ТОПЫРАҚТЫҢ ҚҰРЫЛЫМДАНУЫНА ӘСЕР ЕТУШІ СУДА ЕРИТІН ПОЛИМЕРЛЕРДІҢ ГИДРОДИНАМИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

ШЕРАЛЫ А. Н.
студент, Дулати университеті, Тараз қ.
МАМЕШОВА С. А.
аға оқытушы, химия магистрі, Дулати университеті, Тараз қ.
АСАНОВ А.
х.ғ.к., профессор, академик, Дулати университеті, Тараз қ.
БЕДЕЛБАЕВА Л.
студент, Дулати университеті, Тараз қ.
ХАБИДУЛЛАҚЫЗЫ М.
студент, Дулати университеті, Тараз қ.

Соңғы жылдары ауылшаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды бағыттарының бірі топырақ құнарлылығын әртүрлі жолдармен жақсарту. Оның ішінде топырақтың жасанды жолдармен құрылымдануын жүзеге асыруда химиялық түрлендірілген табиғи, жасанды және синтетикалық қосылыстарды - суда еритін полимерлерді тиімді пайдалану қажет. Сондықтан қазіргі кезде ауыл шаруашылығында қолданылатын жерлердегі топырақтың құнарлылығын жақсартуда қолданылатын суда еритін полимерлердің қасиеттерін реттеу ғылыми маңызды тәжірибелік бағыт болып есептеледі [1, 237 б.].

Полимерлердің әртүрлі қасиеттерінің болуы макромолекула тізбектерінің конформациялық түрленуге қабілеттілігіне байланысты болады. Ерітіндідегі макромолекулалардың конформациясының негізгі көрсеткіштері әдетте гидродинамикалық талдау нәтижелерінен алынады. Полимерлердің гидродинамикалық қасиетін анықтау олардың молекулалық массасын, полидисперстілігін, өлшемдерін және макромолекуланың пішіндерін т.б. қасиеттерін сипаттауға мүмкіндік береді [2, 456 б.]. Сонымен қатар жоғары молекулалық қосылыстар төмен молекулалық қосылыстардан молекулалық массаларымен ерекшеленеді. Молекулалық масса полимерлер үшін ең маңызды константа болып табылады. Белгілі концентрациялы ерітінділердің молекулалық массасын анықтау үшін полимер ерітіндісінің гидродинамикалық қасиеттерін зерттеу қажет. Ал олар өз кезегінде полимерлердің керекті бағытта қолданыс аясын анықтауға септігін тигізеді.

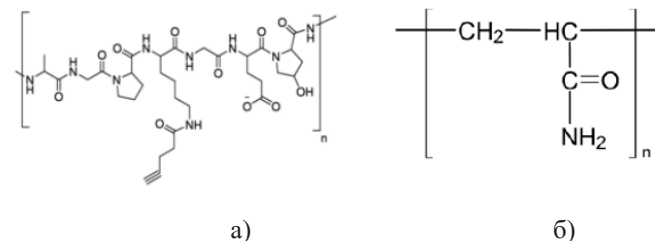
Ізденіс жұмыстарын жүргізу барысында зерттеу нысаны ретінде табиғи биополимер үлгісі желатин мен синтетикалық суда еритін

полимер үлгісі полиакриламид таңдалып алынып, олардың әртүрлі сулы ерітінділерінің гидродинамикалық қасиеттері анықталып, топырақтың құрылымдануына әсері қарастырылды. Яғни, суда еритін полимер ерітінділерінің әртүрлі концентрациялы ерітінділері дайындалып, олардың салыстырмалы ($\eta_{\text{сал}}$), меншікті ($\eta_{\text{менш}}$) және келтірілген ($\eta_{\text{келт}}$) тұтқырлықтары, сонымен бірге меншікті ($\chi_{\text{менш}}$), келтірілген ($\chi_{\text{келт}}$) электрөткізгіштігі және олардың топырақты құрылымдаушы қасиеттері анықталды.

Желатин – жануарлардың терісі мен сүйектеріндегі коллагеннен алынған мөлдір, түссіз, сынғыш, дәмсіз, кристалды қатты зат. Ол тамақ, фармацевтика, фотосурет және косметика салаларында жиі қолданылады. Суда жақсы еритін, аномальды қасиетке ие биополимер [3, 1813 б.].

Полиакриламид (ПАА) - акриламид және оның туындыларының полимері. Суда өте жақсы ериді, ақшылдау, сарғыш түсті, иіссіз қосылыс. Полиакриламид қолданыс бағыты бойынша таукен, химия өнеркәсібінде флокулянттар (коагулянттар) ретінде, металлургияда, қағазға, матаға беріктік қасиет беру үшін, сонымен бірге халық шаруашылығында адамзат игілігіне жұмсалатын түрлі тұрмыстық заттарды өндіруде кеңінен қолданылады [4, 50 б.].

Таңдалған суда еритін полимерлердің екеуі де өндірістік жағдайда шығарылады, әрі олардың макромолекуласының құрамында өсімдіктің өсуіне оң әсер көрсететін әртүрлі орналасқан функционалды топтар бар (Сурет 1, а,б).

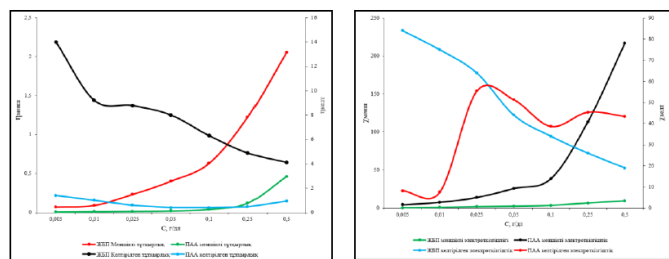

Сурет 1 – Суда еритін полимерлердің құрылымдық формулалары
а) Желатин б) Полиакриламид

Зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында суда еритін полимерлердің бірдей жағдайда ерітінділері дайындалып олардың меншікті ($\eta_{\text{менш}}$), келтірілген ($\eta_{\text{келт}}$) тұтқырлықтарымен меншікті

($\chi_{\text{менш}}$), келтірілген ($\chi_{\text{келт}}$) электрөткізгіштіктерінің концентрацияға қарап өзгеруі анықталды.

Сонымен бірге осы суда еритін полимерлердің қатысында эрозияланған топырақтың суға төзімді түйіршіктелген (СТТ) мөлшерімен топырақты түйіршектүші қабілетінің (ТТҚ) ерітінді концентрациясына байланысты өзгеруіде нақтыланды. Тәжірибе нәтижелері зерттелген полимер ерітінділерінің концентрациясы өскен сайын $\eta_{\text{менш}}$ -ның артып баратындығын байқатса, $\eta_{\text{келт}}$ – ның керісінше ерітінді концентрациясы көбеюімен кемитіндігін көрсетті (Сурет 2, а).

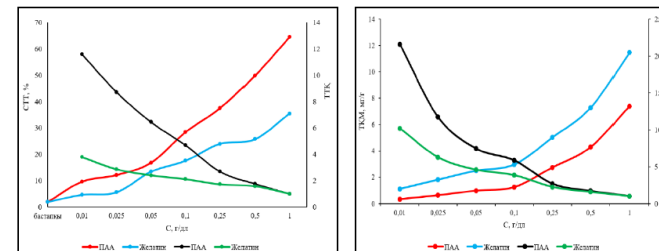

а) б)

Сурет 2 – Суда еритін полимерлердің тұтқырлықтарымен ($\eta_{\text{менш}}$, $\eta_{\text{келт}}$) (а) электрөткізгіштіктерінің ($\chi_{\text{менш}}$, $\chi_{\text{келт}}$) (б) ерітінді концентрациясына қарап өзгеруі

Бірақ, $\eta_{\text{менш}}$ – ның ерітінді концентрациясы артқан сайын өсіп баруы бастапқыда біршама ұқсастыққа ие болғанымен белгілі бір концентрациядан бастап желатиннің $\eta_{\text{менш}}$ – ның сандық мәні күрт өсетіндігімен ерекшеленеді. Соған сәйкес, $\eta_{\text{келт}}$ – ның ерітінді концентрацияларына қарап өзгеруінде де сезілерлі дәрежеде айырмашылықтар болатындығы байқалды. Дегенмен, зерттелген СЕП ерітінділерінің электрөткізгіштігінде мұндай айтарлықтай өзгерістер концентрацияға қарап анық байқала қоймайды. Бірақ, $\chi_{\text{менш}}$ – тің сандық мәндері ерітінді концентрациясы өсуімен артып бару заңдылығы сақталады. Соған сәйкес келтірілген электрөткізгіштігі ($\chi_{\text{келт}}$) ерітінді концентрациясы өсуімен кемуі орын алады (Сурет 2, б). Оның себебі сополимерлену өнімдерінің макромолекуласының ұзындық өлшемінің және электр тоғын тасымалдау қабілеті бар функционал топтардың кемуімен байланысты.

Полимер ерітінділерінің гидродинамикалық қасиеттері мен электрөткізгіштіктерінің концентрацияға қарап өзгеруіндегі заңдылықтарды макромолекулалардың конформациялық күйімен функционал топтарының тізбектегі орналасуымен байланысты болатындығын түсіну қиын емес. Өйткені, полимерлердің макромолекуласы құрамындағы функционал топтардың орналасуымен табиғатында біраз ерекшеліктерге ие екендігі белгілі. Оны СЕП-дің эрозияланған құрылымсыз топырақтың СТТ мөлшерінің қосылған ерітінді концентрацияларына қарап өзгеруін анықтағанда ерекше байқауға болады. Оған ұсынылған әдіс арқылы табылған [5, 76 б.] сандық мөндер негіз бола алады. Себебі, функционал тобы макротізбекке жанама түрде орналасқан полиакриламидтің (ПАА) қатысында түзілген топырақтың СТТ мөлшері барлық зерттелген концентрация аралығында көбірек болатындығын көрсетсе, желатиннің әсерінде түзілген топырақтың СТТ мөлшері біршама кем. Бұл ерекшеліктер әсіресе желатин полимерінің ерітінді концентрациясы артуымен айрықша байқалады (Сурет 3, а).

а) б)

Сурет 3 – Суда еритін полимерлердің СТТ, % мен ТТҚ -нің (а) ТҚМ мен ТҚТ-нің (б) ерітінді концентрациясына байланысты өзгеруі

Бұл айырмашылықтардың келіп шығу себебі ерітінді концентрациясы кемеуімен болатын макромолекуладағы конформациялық өзгерістермен байланысты. Өйткені, макромолекуласы құрамындағы функционал тобы жанама орналасқан сызықты карботізбекті ПАА полимері ерітінді концентрациясы азайған сайын жазылған түрге өтіп тізбек бойындағы топырақтың майда бөлшектерімен әрекеттесуге бейімділігі жоғары болған еркін белсенді функционал топтардың

саны артады. Ал макромолекуланың ұзындық өлшемі өседі. Сондықтан бұл СЕП-тің топырақтың майда бөлшектерінің арасында көпірше түзу қабілеті күшейетіндіктен ірілендіру үдерісінің жүруіне оңтайлы жағдай жасайды. Ал, керісінше функционал топтары тізбек ішінде орналасқан, әрі макромолекула пішіні күрделі болған желатин СЕП-інің ерітінді концентрациясына қарап конформациялық өзгеріске ұшырауы қиындау жүреді, әрі бұл СЕП-дің макромолекулалары арасында өзара әрекеттесу күштірек болады. Бұл үдеріс әсіресе ерітінді концентрациясы жоғарылағанда ерекше байқалады. Оны желатин полимерінің $\eta_{\text{келт}}$ және $\eta_{\text{сп}}$ тұтқырлығының концентрацияға қарап өзгеруінен айқын көруге болады.

Сол себепті, желатин полимерінің қатысында түзілген эрозияланған топырақтың СТТ мөлшері ПАА полимері ерітіндісі әсерінде түзілген СТТ мөлшерімен салыстырғанда барлық зерттелген концентрация аралығында кем болуын келтіріп шығарады. Мұндай ерекшеліктер СЕП-дің топырақты құрылымдаушы мөлшерімен (ТҚМ, мг/г) топырақты құрылымдаушы тиімділігін (ТКТ) талдағанда да анық көзге түседі (Сурет 3, б). Бірдей массалы топырақты құрылымдаушы мөлшері (ТҚМ) желатин полимеріне қарағанда ПАА суда еритін полимерінде барлық анықталған концентрация аралығында кем болатынын көрсетті. Өйткені ПАА суда еритін полимерінің ТКТ-гі желатин полимерімен салыстырғанда 1,5–2,5 есе күштірек (3-сурет, б). Бұл байқалған айырмашылықтар негізінен зерттелген СЕП-дің құрамындағы функционал топтарының табиғатынан, түрлерінен және орналасуынан келіп шығатын гидродинамикалық қасиеті бойынша макромолекуласындағы конформациялық өзгерістердегі ерекшеліктермен тығыз байланысты [7, б.].

Жүргізілген тәжірибе нәтижелерін сараптай келе суда еритін полимер ерітінділерінің гидродинамикалық қасиеттері, электрөткізгіштігі, топырақты құрылымдаушы қабілетімен тиімділігі арасында белгілі дәрежеде байланыстардың болатындығы анықталып, полимер макромолекуласы тізбегі бойындағы функционал топтардың табиғаты, түрлері, орналасуына қарай макромолекуланың конформациялық күйінің өзгеру үдерісіндегі ерекшеліктерге байланысты болатындығы нақтыланды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Асанов А. Суда еритін полимерлердің функционал топтарының құрамы мен түрлерінің топырақты құрылымдаушы қабілетіне әсері / Асанов А., Базарханқызы А. // 2nd International Scientific Conference «Theoretical and Applied Sciences in the USA». – Нью-Йорк, США, 2015 – Б. 237–246.

2 [Д. Н. Давлюд Гидродинамические и адсорбционные свойства анионных сополимеров акриламида в водно-солевых средах / Д. Н. Давлюд, П. Д. Воробьев, Ю. В. Липай, Е. В. Воробьева, С. В. Буча, А. Р. Черникова // Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus, Chemical series, 2019. – vol. 55, №4. – С. 455–463.](#)

3 Fujitsu M. Effects of hydroxy compounds on gel formation of gelatin / Fujitsu, M., Hattori, M. & Tamura, T. // Colloid Polym Sci 275, 1997. – P. 67–72. [ағылш. тіл.]

4 Куренков В. Ф. Водорастворимые полимеры акриламида // Соросовский образовательный журнал. 1997, 5. – С. 48–53.

5 Асанов А. А. Топырақты құрылымдаушы жоғары молекулалық қосылыстардың экономикалық, экологиялық тиімділігін анықтаудың математикалық тәсілі // «Математика ғылымы және оның қолданбалы ғылыми – зерттеулерді дамытудағы үлесі» Республикалық ғылыми–тәжірибелік конференцияның материалдары. Тараз. 2010 ж. – Б. 76–79.

6 Асанов А.А. Бейтараптау немесе полимераналогиялық реакцияның гидрофильді функционалды полимерлердің топырақты құрылымдаушы қабілетінің реттелуіне әсері / Асанов А. А., Сатова Ф. А., Хаджиков А. П. // 12th International conference on Eurasian scientific development. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2017. – P. 53–59.

7 А. Асанов Улучшение экологических свойств почв под влиянием водорастворимых полимеров полученных зелено-химическим способом / А. Асанов, С. А. Мамешева, А. А. Асанов // Materials of the VII International Scientific-Practical Conference «Quality Management: Search and Solutions». In two volumes. Volume I – Houston (TX, USA): Regional Academy of Management, 2021. С. – 291–298.

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
Гуманитарные и социальные науки

Секция 26
Орыс филологиясы
Русская филология

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПЕРСОНАЖИ В РУССКИХ И КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ: ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ СХОДСТВА И ЭТНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

АХМЕНОВА А. Е.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
ЦВЕТКОВА А. Д.
к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Взаимосвязь мифа и сказки многогранно исследовалась учеными, которые утверждают, что истоки волшебной сказки следует искать в мифологии – собрании мифов.

В монографии «Русская сказка» известный фольклорист В. Я. Пропп называет мифами те рассказы первобытных народов, которые, может быть, и не выдаются за действительность, но которые признаются реальностью высшего порядка. У первобытных народов такие рассказы обладают религиозно-магическим значением. Они могут входить в состав обрядов или сопровождать их. Как обряды, так и мифы имеют целью воздействовать на природу. Рассказы о животных, например, должны вызвать удачу на охоте и ловле, другие – воздействовать на погоду, лечить от болезней. Мифы представляют собой первобытную науку, попытку объяснить мир, происхождение Вселенной или отдельных её частей – рек, гор, животных. Такие мифы называют этиологическими [1, с. 33].

В другой своей работе «Исторические корни волшебной сказки» В.Я. Пропп утверждает, что сказка и миф иногда настолько полно могут совпадать между собой, что в этнографии и фольклористике такие мифы могут называться сказками. Однако в сказке есть образы и ситуации, которые явно ни к какой непосредственной действительности не восходят. Досказочные образования, по Проппу – это обряды, мифы, формы первобытного мышления, некоторые социальные институты. Сказка впитала в себя элементы первобытной социальной и культурной жизни [2, с. 27].

В. Я. Пропп исследовал мифологические корни русских волшебных сказок, а мы попытаемся выявить мифологические корни казахских волшебных сказок. Изучив труды по мифологии, мы обращаем внимание, прежде всего, на мифологические образы, которые встречаются и в русских, и в казахских волшебных сказках. Их сравнение позволит увидеть как типологические сходства, так и национальные особенности.

В волшебных сказках, помимо положительного главного героя и его помощников, обязательно присутствует какой-либо волшебный персонаж, несущий либо зло, либо добро. Но чаще всего это существо злое, которое желает навредить герою, строит ему препятствия, отнимает у него что-нибудь ценное, и с этим существом герой должен обязательно встретиться и преодолеть испытания.

Во многих волшебных сказках герой встречается с бабой Ягой. В старосербском языке «еза» переводится как «болезнь», «кошмар». При появлении героя баба Яга говорит: «Фу, фу, фу. Русским духом запахло». Она чувствует запах, потому что мертвые, по мифологическим представлениям, не пахнут, а живые обладают запахом. Баба Яга предлагает герою еду. Приобщаясь к еде, предназначенной для мертвецов, герой окончательно приобщается к миру умерших. Избушка бабы Яги стоит в чаще леса или на опушке. Название «курьи ножки», скорее всего, произошло от «курных», то есть окуренных дымом, столбов, на которых славяне ставили «избу смерти» – небольшой сруб с прахом покойника. В славянской мифологии избушка на курьих – это своего рода таможня, пункт перехода из мира живых в царство мертвых. Поворачиваясь к герою передом, к лесу задом, а потом наоборот, избушка открывала вход то в мир живых, то в мир мертвых.

Баба Яга отмечает собой сакральное пространство между жизнью и смертью и обладает двойственной природой – она может помочь герою, а может и съесть его. Она держит нить человеческой жизни на грани бытия, и жертва может уйти навеки в «мир предков», а может вернуться в мир людей, получив новый облик, новые знания, то есть в новом качестве. В монографии «Исторические корни волшебной сказки» В. Я. Пропп пишет о том, что для подобного возвращения надо пройти определенные испытания, совершить необходимые обрядовые действия [2, с. 81]. Именно о таком пути туда и обратно рассказывает сказка «Гуси-лебеди» [3, с. 113]. Гуси уносят мальчика почти с порога родительского дома в мир бабы Яги.

Его сестра отправляется вслед за ним, и первое, что встречается ей на пути, – печь и хлеб – два символа человеческой общины, семьи. Но героине сказки надо выйти за пределы человеческого социума, и она не ест ритуальный хлеб. Далее на ее пути встречается яблоня. И снова символ, на сей раз здоровья, жизненной силы, красоты, мудрости. И вновь героиня отказывается от того, что может задержать ее в мире живых. И в конце своего пути она встречает молочную реку с кисельными берегами – страшное пограничье двух миров. Вспомним, именно овсяный кисель с молоком – ритуальное блюдо поминального и похоронного стола на Русском Севере. Именно овсяным киселем и молоком поминают родителей в так называемые «родительские» дни. Не свершив поминального обряда и не вкусив ритуальной пищи, героиня сказки «Гуси-Лебеди» вступила в пространство межмирья, во владения бабы Яги. Поведение и мальчика, и девочки при возвращении в мир людей иное. Они пьют молоко и едят овсяный кисель, принося жертву предкам. Они едят яблоки, возвращая себе жизненную силу. Они съедают по ржаному пирогу, символу человеческой общины, и, кроме того, забираются в печь. Именно после этого гуси-лебеди прекращают погоню за братом и сестрой. Почему? Дело в том, что, забираясь в печь, мальчик и девочка совершают древний обряд перепекания, который долгое время сохранялся на Русском Севере. Считается, что если грудной ребенок перепутает день с ночью, постоянно плачет, болеет, то его как бы подменили, и необходимо это дитя перепечь. Обряд перепекания должны проводить два человека – самая старая женщина в доме и самый маленький, способный стоять на ногах ребенок. Собственно, ребенок ничего не делает, он просто присутствует при обряде. Бабка же, привязав младенца к хлебной лопате, трижды засовывает его в теплую русскую печку, приговаривая при этом: «Перпекаем подмена, выпекаем русака». После этого ребенок считается доведенным до необходимого состояния и как бы заново родившимся. Именно это и стремится сделать со своими жертвами Баба-Яга – сварить их, поджарить, то есть перепечь для «того света», довести их до зрелости для существования в ином мире. В сказке «Гуси-лебеди» брат и сестра перпекаются для этого мира – мира живых людей, они обретают зрелость и выходят из печки уже качественно новыми людьми: не мальчиком и девочкой, а юношей и девушкой. Таким образом, перед нами в сказке фактически предстает описание обряда

перехода в новую возрастную категорию, изменения социального статуса подростков, так называемый обряд инициации.

Мы бы хотели сравнить бабу Ягу с мифологическим персонажем из казахских волшебных сказок, а точнее с Жалмауыз-кемпир. Это действующее лицо сказок берет свое начало из древних мифов, где является прародительницей Земли и доброй покровительницей людей. Зачастую в казахских сказках она полностью меняется и становится врагом человеку. Только малое количество сказок сохранило ее первоначальный характер. Исследователь Едыге Турсунов приводит в качестве примера древнегреческий миф, в котором верховный бог крадет себе в жены смертную женщину, которая рождает людям героя-батыра, защитника людей. В сказках эта женщина превращается в коварную сестру или жену, которая с помощью великана пытается извести брата или мужа («Еркемайдар») [4, с. 128].

Жалмауыз-кемпир имеет явные зооморфные признаки. Например, в сказке «Ушар ханнын баласы» жалмауыз-кемпир – рогатая, с вороньим клювом. А в сказке «Билмес» она с длинным клювом, совокая. Тщательное изучение данного образа показывает на ее мифическое происхождение, само употребление эпитета жалмауыз – «прожорливый» – передает первичное значение. В таком образе она занимается людоедством, истребляет птиц и скот, об этом говорят сказки «Кирпик-шешен», «Байгыз». Сказка «Еркемайдар» рассказывает, что герой пошел в далекое странствие с целью добыть кровь семиголовой жалмауыз кемпир. Застал ее он спящей и разрубил одну голову, тогда жалмауыз-кемпир с ревом начала драться с оставшимися шестью головами [4, с. 128].

От матриархата в ее образе сохранился тип шаманки. Жалмауыз-кемпир, проглотив героев сказки, не хотела их обратно выплюнуть, но под угрозой Кара-уйрек все-таки их обратно вывела, слепого сделала зрячим, одноногого – нормальным на обе ноги, а девушку Саркыт превратила в красавицу. С.А.Каскабасов в этом видит функцию шаманки [5, с. 81].

Обратим внимание на обряд инициации, по поводу которого наблюдается интересное сплетение исторических элементов. Этот момент подробно обозначен С.А. Каскабасовым, который, ссылаясь на В.Я. Проппа, пишет: «При матриархате обряд этот совершался под руководством главы материнского рода – шаманки, которая иногда заменяла собой чудовищного тотемного животного, через чучело которого пролезали посвящаемые юноши» [5, с. 80]. Далее

он пишет: «Жалмауыз – символ всего злого на свете. Но эти черты жалмауыз-кемпир – явления вторичного, более позднего характера и выработаны патриархатом. Постепенно ее образ эволюционирует до злокозненной мыстан-кемпир». И делает вывод, что «в отличие от жалмауыз-кемпир, которая представляет злую силу стихии и действует открыто, подчеркивая свое превосходство, мыстан-кемпир не выходит за пределы бытовой сферы, она коварная интриганка» [5, с. 81].

Стоит упомянуть, что в отличие от Бабы-Яги, владеющей волшебными предметами и наделенной магической силой, жалмауыз-кемпир не дарит чудесные предметы. Но в ее поступках есть следы волшебных, сказочных преобразований. Например, превращаясь то в младенца, то в девушку, она поджидает героя на его пути. В сказке «Керкула атты – Кендебай» жалмауыз-кемпир превратилась в красавицу-девушку. После удара мечом ее чары исчезли. И она лежала мертвой в своем истинном ампула [3, с. 100]. А Баба-яга имеет такие волшебные средства, как клубочек, который показывает дорогу, серебряное блюдечко, золотое яблочко, гусли-самогуды, золотое веретенце, золотые пальца и серебряная иголка, меч-кладенец. И как жалмауыз кемпир она может колдовать, превращаться в животных, красивых девушек, повелевает животными, имеет сверхсилу, подчиняет себе природные стихии и может достигать фантастических размеров.

Также можно сравнить Бабу-Ягу с таким мифологическим образом, как Жезтырнак. В переводе с казахского языка слово «жез» означает «латунь», а слово «тырнак» переводится как «коготь». Жезтырнак предстает как замкнутое создание невероятной красоты. На ее одежду нашито огромное количество золотых и серебряных украшений, которые при ходьбе издают загадочный тихий звон. Что касается взгляда, он немного холодный, можно сказать, пронзительный и немигающий. Она не очень разговорчива, на вопросы отвечает неохотно. Интересно, что никогда не показывает своих рук, прячет или в рукаве, или под подолом платья. Жезтырнак зачастую голодна и с особой жадностью поглощает еду, выпрошенную у определенного героя. Но при этом еду она держит рукавами, то есть не оголяет свои руки. Потом, дождавшись, пока человек заснет, она беспощадно вонзает в него свои длинные когти и, убив героя, высасывает всю кровь. Согласно разным поверьям, одной из важных черт ее характера является мстительность. Обратим внимание на прозвища персонажей: Баба-Яга «костяная нога»

(в других вариантах – золотая или железная нога), а Жезтырнак – «медный коготь». Видим, что даже сами названия персонажей указывают нам на наличие искусственных частей тела.

В русских и казахских народных сказках нередко встречается образ большого змея, или дракона. Образ змеи — один из самых распространенных в мировой культуре. Он известен у древних египтян и вавилонян, в фольклоре европейских, африканских, американских народов. Змея по представлениям древних людей могла перемещаться между миром живых и подземной страной мертвых. В славянском фольклоре змеи были также связаны со стихиями огня и воды. Например, люди верили, что огненный змей мог приходить к женщинам по ночам. А также считали, что в виде летающих и огненных змеев могут являться черти или покойники. Нередко живут сказочные змеи в горах или пещерах. Так и появилось русское отчество самого популярного русского чудища – Горыныч.

В. Я. Пропп искал истоки образа Горыныча в волшебных сказках и их предшественниках – мифах. Ученый пришел к выводу, что первоначально чудище в виде змеи фигурировало в обрядах посвящения: «Лучше всего этот обряд зафиксирован на океанийских островах. В бывшей Германской Новой Гвинее для обрезания строился специальный дом. «Он должен представлять чудовище Барлум, поглощающее мальчиков». ...В Африке «непосвященные думают, что великое чудовище проглатывает мальчиков, а умершие от ран, полагают они, остались в желудке чудовища. ...Может быть, в образе Кроноса, пожирающего своих детей и вновь их отрывающего, мы имеем отголоски все того же представления. И не потому ли Кронос пожирает своих детей, что он бог-отец и этим дает божественность своим детям? ...Благой змей, змей-податель есть первая ступень змея, обращающегося потом в свою противоположность» [2, с. 226].

«Проглатывая» мальчика, «змея» выпускал наружу мужчину, наделенного магическими способностями охотника. До наших дней сохранились мифы, в которых герой выбирался из чрева чудища, вырезав у змея печень, разрезав ему живот или разведя внутри утробы костер. Так, по мнению Проппа, зародился мотив змеборства. Когда обряд ушел в прошлое, мифы превратились в сказки, а змея стали воспринимать как грозного врага. В сказках змей выполняет две функции: утаскивает людей в царство мертвых или охраняет границу между мирами. Граница обычно

проходит по огненной реке, у которой герой и бьется с Горынычем. Внешность змея, как правило, сказки не описывают. На это Пропп обратил внимание: «Мы знаем, как выглядит змей, но знаем это не по сказкам. Если бы мы пожелали нарисовать змея только по материалам сказки, то это было бы затруднительно» [2, с. 216]. Говорится лишь, что Горыныч (как и другие змеи) умеет летать (неизвестно, на крыльях, на коне или сам по себе), у него несколько голов (обычно от трех до двенадцати), и он может извергать огонь.

В казахских народных сказках змей носит имя Айдахар. Змей в русских и казахских сказках не совсем похожи: у Айдахара – одна огромная голова, у Змея Горыныча – их целых три, Змей Горыныч может летать, а вот Айдахар, в основном, ползает. Правда, в казахских сказках Айдахар иногда имеет несколько голов, но вот упоминаний о его лапах и крыльях не встречается. Оба змея несут только зло, и именно с ними зачастую сражаются батыры и богатыри. Так, в сказке «Про Добрыню Никитича и Змея Горыныча» сказитель рисует нам страшное «о трех головах и семи хвостах», с «медными когтями», чудище, наводящее ужас на все живое. Но находится смелый Добрыня, отважившийся сразиться со Змеем. Змей Горыныч, чувствуя равного себе соперника, прибегает к хитрости и просит перемирия. Добрыня – добрая душа, верит и отпускает губителя русских душ. После того, как обман был вскрыт, Добрыня Никитич беспощадно истребляет нечисть и спасает русских людей [3, с. 310].

В казахской сказке айдахар и змей – это один образ. Так, в сказке «Ер-Тостик» главный герой попадает в подземное царство, где правят страшные змеи. Но, распознав в Ер-Тостике смелого человека, они проявляют к нему благосклонность и не трогают его. Ер-Тостик провел в царстве змей очень долгое время [4, с. 38]. Образ Айдахара сложный: он может повелевать и приносить гибель. Айдахар угрожает городу или стране. Чтобы спасти народ, каждый день ему отдают на съедение стадо овец.

Примечательно, что образ Айдахара пришел в казахскую мифологию из древнеиранской мифологии (Ажи-Дахака). Считается, что превратится в Айдахара может только тот змей, который прожил не менее ста лет. Самый распространенный миф об Айдахаре имеет такой сюжет: дракон угрожает городу или стране гибелью, и, чтобы спастись, люди регулярно отдают ему на съедение девушку, пока не появляется герой, который спасает очередную жертву (как правило, это ханская дочь), а потом женится на ней. В

некоторых казахских мифах Айдахар живёт в пещере под землей и сторожит там сокровища. Образ демонического змея-дракона свойственен для мифологии почти всех тюркских народов от Малой Азии до Западной Сибири, и его название меняется лишь сообразно тому или иному языку.

Итак, сказки каждого народа имеют свой ярко выраженный национальный характер, так как они отражают уклад жизни народа, особенности той среды, в которой бытуют. В них отражаются изменения быта, местные природные условия, трудовые движения. В процессе «жизни» сюжеты варьировались, видоизменялись, потому что человек искал своё место в мире добра и зла, можно сказать, учился жить.

В сознании древнего человека мир делился на «свой» и «чужой». Между этими двумя мирами происходил постоянный обмен. Все трагическое, необъяснимое в жизни человека связывалось с вмешательством представителей иного мира. На основе наших сравнений можно сделать вывод, что границы миров были подвижны. Мы видим, что особенно близко «чужой» мир подступал, когда кто-либо умирал или рождался, в пограничное время суток, в переломные периоды года. В волшебных сказках и русских, и казахских народов мы выделяем персонажей-посредников между мирами, а также персонажей, которые обладают сверхъестественными способностями. Интересно, что функции мифологических персонажей в сказках большей частью меняются на противоположные, вследствие изменения их социальной значимости. Другими словами, можно высказать предположение, что данные примеры еще раз подтверждают генетическую связь волшебных русских и казахских сказок с мифами. Именно изучение мифологических образов сказок помогло нам понять, что в них содержатся национально-культурные особенности русского и казахского народов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Пропп В. Я. Русская сказка. – Изд-во «АСТ», Москва, 2022. –388 с.
- 2 Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Изд-во «Азбука», 2021. –376 с.
- 3 Афанасьев А.Н. Народные русские сказки. – Изд-во «Правда», Москва, 1982. – 349 с.

4 Книга Золотая бита: Казахские волшебные сказки. – Изд-во «Жалын», Алматы, 1983. – 268 с.

5 Каскабасов С. А. Казахская волшебная сказка. – Изд-во «Наука», Алматы, 1972. – 260 с.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ БОРИСА ПАСТЕРНАКА

АХМЕНОВА А. Е.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПОВИЧ О. А.

к.филол.н., ассоц. проф. (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

Одним из самых интересных и сложных аспектов в постижении текстов стихотворений является синтаксис. Мы знаем, что именно синтаксические конструкции помогают нам понять замысел поэта или писателя, задают настроение всему произведению, и более того образность всей художественной речи напрямую зависит от сочетания и выбора слов в построении предложения [1].

Мы бы хотели подробнее изучить этот аспект литературы на примере стихотворений Бориса Пастернака. Он, по нашему мнению, нарушает привычные для нашего слуха сочетания. Нам интересно исследовать синтаксический строй речи Бориса Пастернака, потому что он непосредственно связан с мыслительными процессами и если сравнивать с другими языковыми уровнями, то он отличается определенным своеобразием. Нам кажется, что синтаксические конструкции речи нужно изучать как индивидуальные показатели языковой личности. То есть наша работа над синтаксическими особенностями речи Бориса Пастернака может дать нам возможность построить определенное представление об его языковой личности и создать образ индивидуального речевого портрета.

В нашем исследовании для количественного-качественного анализа синтаксических особенностей речи Бориса Пастернака были выбраны стихотворения цикла «Начальная пора», написанные в 1912–1914 годы [2]. Результаты исследования отражены в таблицах.

Таблица 1 – Виды синтаксических конструкций в произведениях Б. Л. Пастернака

Стихотворение	Простое неосложненное предложение	Осложненное предложение	Сложное предложение
«Февраль. Достать чернил и плакать!»	4	3	3
«Как бронзовой золой жаровень»	2	1	1
Сон	3	2	4
«Я рос. Меня, как Ганимеда»	5	2	4
«Все наденут сегодня пальто...»	5	2	2
Вокзал	5	3	5
Венеция	7	4	1
Зима	17	5	0
Пирьы	7	3	4
Зимняя ночь	14	1	6
Общее количество	69	26	30

Проведенный нами количественный анализ синтаксических конструкций Б.Л. Пастернака показывает нам, что доля простых неосложненных предложений из всего объема синтаксических конструкций этого цикла составляет 28,3 %, простых осложненных предложений – 38,4 %, а сложных предложений – 33,3 %.

Таблица 2 – Виды осложняющих конструкций

Стихотворение	Вводные конструкции	Обращения	Однородные члены предложения
«Февраль. Достать чернил и плакать!»	0	0	4
«Как бронзовой золой жаровень»	0	0	1
Сон	0	0	5
«Я рос. Меня, как Ганимеда»	0	1	1
«Все наденут сегодня пальто...»	0	0	1
Вокзал	0	2	2

Венеция	1	0	1
Зима	0	0	2
Пиры	1	0	2
Зимняя ночь	0	0	0
Общее количество	2	3	19

Вводные конструкции из текстов данного цикла составили 1,3 %. Они содержат оценку степени достоверности сообщения возможной речи (вероятно, быть может). Например:

«Тревожный ветер ночей – тех здравиц
виночерпьем,

Которым, может быть, не сбыться никогда».
(Пиры) [2, с. 11].

Предложения, содержащие в качестве осложняющего элемента обращения, в общем объеме занимают 52,3 %. Наиболее распространенным способом для структурного осложнения простого предложения, как видно из таблицы, является использование однородных членов.

Предложения с однородными членами используются автором не только для перечисления понятий, признаков, явлений, предметов, а также служат ярчайшим выразительным средством.

Анализируя данные исследования, мы делаем вывод, что чаще всего используются предложения, которые осложнены однородными сказуемыми. Этот вид однородных членов предложения принимает прямое участие в образовании текстов и играет ключевую роль почти во всех предложениях, то есть они подчинены такому члену предложения, как подлежащему и выражают действия, состояния, которые принадлежат к подлежащему. Например:

«Но время шло и старилось. И рыхлый,
Как лед, трещал и таял кресел шелк». (Сон) [2, с.7].

Также мы отметили большое количество предложений, осложняемых однородными простыми глагольными сказуемыми. Например:

«Вдруг, громкая, запнулась ты и стихла,
И сон, как отзвук колокола, смолк». (Сон) [2, с.7].

Исследуемые нами однородные обстоятельства помогают нам увидеть целостную синтаксическую закономерность, то есть слияние второстепенных членов предложения с одним и тем же значением при помощи бессоюзной связи для создания динамики, формирования эмотивного пространства текста. Например:

«Достать пролетку За шесть гривен
Чрез благовест, чрез клик колес». (Февраль. Достать чернил и плакать!) [2, с.5].

Таблица 3 – Виды сложных предложений

Стихотворение	СПП	ССП	БСП	СП с разными видами связи
«Февраль. Достать чернил и плакать!»	2	1	0	0
«Как бронзовой золой жаровень»	1	0	0	0
Сон	0	4	0	0
«Я рос. Меня, как Ганимеда»	2	1	1	0
«Все наденут сегодня пальто...»	0	1	0	0
Вокзал	1	2	2	0
Венеция	0	1	0	0
Зима	0	0	0	0
Пиры	1	0	3	0
Зимняя ночь	1	1	4	0
Общее количество	8	12	10	0

Сложносочиненные предложения в качестве средства связи в основном содержат соединительные или противительные союзы:

«Под ней проталины чернеют,
И ветер криками изрыт,
И, чем случайней, тем вернее
Слагаются стихи навзрыд». (Февраль. Достать чернил и плакать!) [2, с.5]

«Все наденут сегодня пальто
И заденут за поросли капель,
Но из них не заметит никто». (Все наденут сегодня пальто...) [2, с. 8].

Сложноподчиненные предложения часто представлены с придаточными дополнительными, обстоятельственными времени и места. Например:

«И, как в неслыханную веру,
Я в эту ночь перехожу,
Где тополь обветшало-серый
Завесил лунную межу,
Где пруд — как явленная тайна,
Где шепчет яблони приборой,
Где сад висит постройкой свайной

И держит небо пред собой». (Как бронзовой золой жаровень) [2, с. 5].

Среди бессоюзных сложных предложений в текстах Бориса Пастернака наибольшее количество предложений с отношениями последовательности или одновременности между частями. Например:

«Меня, как Ганимеда,

Несли ненастья, сны несли». (Я рос. Меня, как Ганимеда) [2, с.7].

Проведенный анализ особенностей синтаксических конструкций в творчестве Бориса Пастернака показало, что произведения писателя из цикла «Начальная пора» с их сложной ассоциативностью мышления и метафоричностью стиля, делающие непривычные, причудливые образы, по структуре анализируемых предложений особо не отличаются от более поздних текстов автора. Стиль написания произведений Бориса Пастернака показывает нам яркое мастерство писателя и мы можем охарактеризовать его как сильную языковую личность. Показатели дают возможность сделать вывод о том, что использование именно сложных предложений (прежде всего сложноподчиненных предложений и сложных синтаксических конструкций), а также простых предложений, которые структурно обособленные и имеют однородные члены, подчеркивающих разделяемость и сложность текста, является важной частью всего творчества Б.Л. Пастернака.

ЛИТЕРАТУРА

1 Прияткина А. Ф. Синтаксис осложненного предложения. – Изд-во «Флинта», Москва, 2019. – 180 с.

2 Пастернак Б. Л. Стихотворения. – Изд-во «Эксмо», Москва, 2019. – 416 с.

3 Чеплыгина И.Н. Функциональносемантический аспект единиц русского языка. Таганрог, 2001. – 121 с.

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ В КАЗАХСТАН В ПРЕДАНИЯХ И РАССКАЗАХ-ВОСПОМИНАНИЯХ УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ)

ГОЛОВЕНКО В.О.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
ЦВЕТКОВА А.Д.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

По данным переписи населения 2021 года на территории Казахстана проживает 387327 украинцев [1]. Процесс миграции украинцев на территорию Казахстана имеет долгую историю, первые единичные случаи переселения наблюдались в XV – XVI веках. В статье, опубликованной на сайте Посольства Украины в Республике Казахстан выделяют следующие переселенческие волны:

- 1) вторая половина XVIII века;
- 2) XIX век;
- 3) Конец XIX начало XX веков (столыпинская реформа);
- 4) 1930-е года (раскулачивание);
- 5) 1941 год;
- 6) 1954-1960 года (период освоения целинных и залежных земель) [2].

Целью данной работы изучение устной истории переселения в Казахстан, отраженной в преданиях и рассказах-воспоминаниях украинской диаспоры, записанных в процессе полевых исследований фольклора в селах Павлодарского Прииртышья совместно с профессором Университета Альберты (Канада) Н. Кононенко в 2011 году, а также интервью, сделанных авторами статьи в с. Баянаул Павлодарской области в 2022 году.

Под преданиями В. П. Кругляшова понимает «рассказ, в народном представлении заслуживающий доверия, о жизни в прошлые времена, о лицах, которых рассказчик не видел, о событиях, в которых не участвовал. Это рассказ о жизни, ставшей историей. От рассказов-воспоминаний предание отличается большей степенью обобщения жизненного материала»

[3, с. 17]. Для этого жанра характерна подвижная форма, у него нет канонически сложившихся текстов, каждый рассказчик может по-своему воспроизвести слышанное от других. Для него важно лишь сохранить основу сюжета повествования [4, с. 6].

В устной народной памяти сохраняются нарративы о переселении украинцев, связанном со Столыпинской реформой. Как правило, называются фамилии первых переселенцев, основавших населенный пункт, что соответствует мотивам Е. Основание селения (Мотив 4. Основание селения группой первопоселенцев) по Указателю мотивов преданий, составленному Н. А. Криничной [5]: «В 1905 году приехали первые поселенцы сюда: Сало, Ненадо, Шкурко, Иволга, Иван Черный, Власюк. И остановились, здесь остановились» (Шмальцель Н. Ю., 1958 г.р., с. Сосновка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.). «В 1908 году сюда приехали переселенцы с Украины, с Восточной больше. Житомирская область, Донбасс, Липецкая область. Семьи Рогозиных, Сотник, Корзюк, Беляевы и Поляковы, Афансьевы. Здесь они основали это село» (Дель В. А, 1960 г.р., с. Орловка Щербактинского района Павлодарской области – 2011 г.).

Потомки переселенцев хранят в памяти места выхода и, осваиваясь на новых территориях дают новым локасам их названия: «Наше село было заимкой. Гончаринская заимка. Образовалось в 1904 году переселенцами. Со Ставрополя переселенцы ехали и из Бессарабии. И у нас здесь вот лиман, там был раньше говорят пруд, озеро какое-то. Сейчас оно всё заросло. И вот по-над этим озерцем образовалась улица, заимочка. Там несколько дворов всего было, переселенцев из Бессарабии. И вот сейчас улица Панфилова, а в народе так и зовут – Бессарабка» (Шаповал Н. М. 1953 г.р., с. Красиловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.).

В преданиях о переселении обычно называется причина, по которой украинцы покинули свою историческую родину. Чаще всего – это возможность получить надел земли и, возделывая её, жить своим трудом, обеспечивая семью: «Тогда очень тяжелое положение было в Украине, и вот один другому передавали, что там есть земли в Казахстане, на которых можно работать, на которых можно выращивать урожай. Они сюда приехали – привезли с собой зерно, пшеницу. Здесь никогда не сеялось. Они привезли сюда зерно с Украины» (Дель В. А, 1960 г.р., с. Орловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.).

Следующий цикл зафиксированных нами преданий, известный повсеместно, - предания об основании сёл переселенцами и о их хозяйственной деятельности. По Указателю мотивов преданий, составленном Н.А. Криничной, это соответствует мотивам: Е. Основание селения (Мотив 1. Основание селения одним персонажем (переселенцем). Мотив 4. Основание селения группой первопоселенцев). К. Хозяйственная деятельность персонажей (мотив 5: Хозяйственная деятельность первопоселенцев, местных жителей, владельцев местности) [5]: «Здесь они основали это село. Как рассказывала внучка Афанасьева, здесь они забили первый кол. Понравилось им это место. Здесь стали мазанки строить. Это изба. Из дерна, из земли вырезали дерн, формы одинаковые. И вот эти формы накладывались один на один перекрестным путем, чтобы они не распадались. И вот в этих мазанках они жили. Сверху накладывались горбыли, такие доски тонкие, а потом прутья каких-то растений. Лоза там. Сверху накладывалась глина, мазали. Мазанки и называются. Снаружи они просушивали в ясные дни, а потом мазали изнанку. В основном это была большая комната и подобие кухни. Они углублялись в землю, чтобы более надежную опору имели. Двери, окна деревянные были. Рамы делали, стекла стеклили. Когда здесь несколько семей образовалось, потянулись их родственники» (Дель В. А, 1960 г.р., с. Орловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.).

Как утверждает В.К. Соколова, «в преданиях, создававшихся как исторические и обобщавших конкретные факты, дается реальная действительность, события обычно разворачиваются так, как они действительно могли происходить» [6, с. 252]. Однако далеко не всегда они происходили именно так. В записанных нами преданиях обнаруживаем сюжеты и мотивы, связывающие основание села непосредственно с личностью Столыпина: «Село Рождественка оно у нас издавна вот только в 2009 года исполнилось 100 лет нашему селу, а приехали еще до столетия, где-то за лет 15 были первые переселенцы. И проезжал Столыпин по нашим местам. И вот, когда он проезжал по нашим местам, здесь у нас стояли три палатки, тех украинцев уже не помним фамилии. Уже никто не помнит, но идет такой разговор, что три палаточки стояли. Столыпин подъехал, поговорил с ними, и они говорят, что мы хотим на этой земле остаться постоянно, потому что приехали с Украины, переселили их. А здесь их привлекло, что обширные казахстанские степи, поля, много работы, и поэтому люди заинтересованы были в этом. И он

сам забил колышек. Столыпин уехал дальше, и после этого стали колышки дальше забиваться, стали между колышек палатки, а потом времяючки делали. И так постепенно начало разрастаться такое, как-бы хуторок» (Андрейко А.Н., 1968 г.р., с. Рождественка Павлодарского района Павлодарской области, 2011 г.).

Основанным переселенцами из Украины селам давали названия, что было способом закрепления на новых территориях. Историю названий отражают топонимические предания, которые представлены в полевых материалах равноценно с историческими. Мотивы, лежащие в основе сюжетов топонимических преданий разнообразны, Среди них более распространены «Происхождение топонимов от особенностей местности», «Происхождение топонима, связанное с историческими событиями». Например: «И в 1910 году по нашей местности проезжал Столыпин, царский чиновник. К его приезду хатки побелили. Тогда какие хатки были? Мазанки. Побелили, зелени было очень много. Ему очень понравилась местность. И он назвал село Красиловкой. За красоту назвал Красиловкой» (Шаповал Н. М. 1953 г.р., с. Красиловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.). «Мине бабушка рассказывала, как Орловку назвали, тут таки камень лежал, и орёл сел на той камень, и так он и назвал Орловку» (Тахаева Т. Г., 1935 г.р., с. Орловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.). «Здесь росла одинокая сосна. И в эту ночь у Ивана Черного умерла дочь. И они её под этой сосной похоронили. И поэтому назвали это место, где мы живем, Сосновка. А сосна стояла вплоть до 1942 года. А 42 году здесь жила семья Борисевич, она осталась одна. А все братья, муж на фронте были. И топить же нечем, и эту сосну сшили на дрова. Хотели посадить в тюрьму, но сельчане отстояли. И так Сосновка и осталась» (Шмальцель Н. Ю., 1958 г.р., с. Сосновка, Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.).

Жанровой особенностью преданий является установка на локальную историю. Региональной особенностью Павлодарского Прииртышья можно считать бытование преданий о взаимоотношениях народов Казахстана, прежде всего, славян и казахов. Это рассказы о взаимопомощи торговых и трудовых контактах, что иллюстрируют наши записи: «Население местное очень хорошо встречали их. Делились. У них, хоть и небольшие, но стада были. Казахи – народ очень гостеприимный»

(Дель В. А, 1960 г.р., с. Орловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.).

История более поздних переселенческих волн украинцев в Казахстан отражена в семейных преданиях или рассказах-воспоминаниях, повествующих об истории семьи, о наиболее значимых и драматичных событиях. Такие рассказы отличаются меньшей степенью обобщения. Причинами переселения называются голод, суровая послевоенная жизнь на территориях, которые были оккупированы в годы Великой Отечественной войны, поиски лучшей жизни: «Мой дед тоже приехал сюда во время голода в 17 лет переехал. Правда забыла откуда местность, но с Украины, с Украины они приехали сюда во время голода это по папиной стороне в 30 годах, а мама папина, ну они суда тоже как первые поселенцы были, и они потом сошлись...» Будко М.О., 1967 г.р., с. Рождественка павлодарского района Павлодарской области, 2011 г.). Нередко в устных нарративах описывается долгая и тяжелая дорога: «А потом отец как пришел, уже война кончилась. Раненый был, пуля через легкие прошла. Пришел, а наши люди уже здесь были. Вербовка же раньше была. У нас там земля меньше. А тут же вот степь и степь кругом. И отец сказал: «Там все равно с голоду не пропадем». И мы выехали. У нас трое детей и две женщины. Ихны мужья погибли на фронте. У одной четверо, у второй – четверо и нас трое – одиннадцать детей. А отец, эти женщины просят: «Ты нас, Андрей, не бросай, пожалуйста. Мы поедем тоже с тобой». И вот это мы з Украины ехали в 46-м поезде, месяц мы ехали. Там нидило стоим, там стоим нидило. Отец ниде там, то носильщиком. Помню, принис сыр який, с запахом. Или кто-то дал ему, или кто-то выбросыл. А нас скоко детей. Хоть чужие, но соседи наши. И вот так мы сюда приехали в августе месяце. Мне было уже 15 лет, як мы приехали. А тут огороды больши были, по 80 соток. И мы пишли с мамой зарабатывать» (Зинченко В. А., 1931 г.р., с. Красиловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.).

На новых землях можно было выжить только благодаря ежедневному тяжелому труду. Однако возможность трудиться на свою семью не пугала переселенцев: «Лидэм вдвоем день, нас покормят. И нам по мешку картошки дадут. Мы картошки заробылы на зиму. Отец был плотником – кому стулочку сделае, кому рамочку. Война-то шла, но тут же не было в Казахстане войны. Пособирали только мужей. А мы ж страдали, у нас же

все горело. Вот так вот мы пицлы и остались» (Зинченко В. А., 1931 г.р., с. Красиловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.).

Осваивающиеся на землях Казахстана переселенцы-украинцы поддерживали связь с исторической родиной, с родственниками и друзьями, писали письма, рассказывали о своей новой жизни, вследствие чего семьи воссоединялись, росла украинская диаспора: «После войны те, кто остался здесь стали писать на Украину письма: «Приезжайте, здесь хоть колоски в поле можно собирать». И люди приехали. И вот у нас основное население – украинцы. Сейчас у нас украинцев 261, а казахов всего 14 человек. Утром на дойку идут – украинская песня на всё село» (Шаповал Н. М. 1953 г.р., с. Красиловка Щербактинского района Павлодарской области, 2011 г.). «В 60-х они приехали в Кызылоскер. Сейчас села этого нету, это сейчас... Это Алексеевский сельский округ. А попали они так, что старший брат моего отца. Он после войны... Он беспризорником был. Сбежал из дома, ему все интересно было. Вот он уехал, и мы не знаем даже, как он сюда попал. Он вернулся домой, в Украину, в Ровно, и родителям говорит, что здесь взять земли можно столько, сколько угодно, работать можно, садить, там люди хлеб кушают. Рассказывает, в Казахстане как люди живут. И вот они..., это были послевоенные годы, тяжёловато там. И вот он рассказывает это всё, и вот собрались. Наш отец приехал сюда» (Трофимчук А. Ф., 1971 г.р., с. Баянаул Баянаульского района Павлодарской области, 2022 г.).

История переселенческого движения, связанная с освоением целинных земель Казахстана отражена в рассказах-воспоминаниях. В Казахстан из Украины, так же, как и из других республик Советского Союза, приезжает молодежь, следуя призывам комсомольских и партийных организаций и вдохновленная мечтами о новой жизни: «В 1954 году правительство решило поднять целину. И мы с товарищами решили поехать. Что такое целина, для нас было непонятно. Понимали, что это просторы невспаханной земли. Когда приехали, действительно, так и оказалось. От самого Урала до Павлодара ехали – ни одного кустика, ни одного зеленого деревца. Я с Черниговской области. И вот молодой, счастливый, веселый приехал сюда. Позвали нас. Мы поехали. Мы в марте приехали. Там теплота, а сюда приехали, здесь снегу – море. Нас на санях, на тракторе, посадили и повезли в Белоцерковку. Там жили люди,

которые в 1909 году переехали» (Рубан И. И., 1934 г.р., с. Успенка Успенского района Павлодарской области, 2011 г.).

Таким образом, исторические, топонимические и семейные предания, а также рассказы-воспоминания представляют собой устную народную летопись, отражающую историю переселенческого движения из Украины в Казахстан. Анализ тем, сюжетов и мотивов устных нарративов, записанных в Павлодарском Прииртыше, показывает, что украинцы чтят память не только о переселенцах из своих семей, но и о первых переселенцах, основавших села на обследуемой территории. Земли Казахстана давали благоприятную среду для выращивания урожая и заработка, а коренное население относилось к переселенцам дружелюбно, и они не сталкивались с негативным отношением к себе.

ЛИТЕРАТУРА

1 Итоги Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT464825> [дата обращения 19.03.2023].

2 Украинцы в Казахстане // Посольство Украины в республике Казахстан [электронный ресурс] URL: <https://kazakhstan.mfa.gov.ua/ru/partnership/285-ukrajinci-v-kazahstani>

3 Кругляшова В. П. Жанры несказочной прозы уральского горнозаводского фольклора. – Свердловск: Уральское книжное издательство, 1974 – 167 с.

4 Байкальские легенды и предания. Фолькл. Зап., предисл. И коммент. Л. Е.Элиасова. – Улан-Уде: Бурятское книжное издательство, 1984. – 256 с.

5 Криничная Н. А. Указатель типов, мотивов и основных элементов преданий // Предания русского Севера. – СПб : Наука, С.-Петербургское отд-ние, 1991 – С. 278–294.

6 Соколова В. К. Русские исторические предания. – М. : Наука, 1970. – 287 с.

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ПОЗИЦИИ ПАВЛА ВАСИЛЬЕВА В ПОЭМЕ «СОЛЯНОЙ БУНТ»

КОЛОМИЕЦ Е. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ИОСТ О. А.

к.ф.н, профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Павел Николаевич Васильев – поэт и писатель, наш земляк с трагической судьбой, так характерной для людей того страшного времени начала прошлого столетия, когда рушился исконный многовековой уклад жизни, когда каждому человеку приходилось делать выбор: с кем он. С теми, кто рушит родину, пытаюсь установить новый порядок, или с теми, кто пытается отстоять традиции предков.

Поэт был большим патриотом своей родины, который беззаветно и бесконечно любил Родину. При этом Павел Васильев прошел сложный путь человека начала двадцатого века, когда определенные революционные социокультурные и метафизические убеждения, навязываемые извне, омрачали сознание людей. Учитывая, что поэт во время так называемой Великой Октябрьской революции 1917 г. был мальчиком, вполне закономерно, что он подпал под воздействие советской идеологии, установившейся после Гражданской войны и создания СССР. Но довольно быстро осознал пагубность подобного отношения к происходящему, вернувшись в лоно традиционного русского мировоззрения. Указанный процесс мировоззренческого становления поэта уже был предметом рассмотрения со стороны современных исследователей (например, [1] [2]).

В данном материале объектом анализа выступает поэма «Соляной бунт», в которой ярко отражается мировоззренческая позиция П. Васильева в период создания данного текста.

Для уяснения творческой истории данного текста важны собственные заявления автора. Так, в письме к Г. Анучиной от 10 марта 1933 года Васильев сообщал: «Это новая поэма, она называется «Соляной бунт». Помнишь, у меня была «Свадьба». Так вот, из этой «Свадьбы» выросла первая глава поэмы, а потом на редкость удачно развернулось все остальное. Сюжет поэмы: усмирение казаками киргизского бунта на соляных озерах. О этой поэме говорит вся литературная Москва - ее расценивают значительно выше «Песни» с художественной стороны, не говоря

уже об идеологической» [3, т. II, с. 480]. А на творческом вечере Васильева в редакции журнала «Новый мир» поэт уточнял: «В «Соляном бунте» я хотел развернуть картину того, на чем жили казаки и на чем основано их сытое довольство. Я хотел изобразить казаков, которые действительно жили сытой жизнью, которые ходили в шелках, и им в противовес голых, голодных киргизов. Я считаю, кроме того, что это произведение на национальную тему» [4, с. 221].

В процессе работы над поэмой Васильев посещал казахские аулы, интересовался жизнью казахского народа. Как писала Е. Вялова, «везде, куда бы мы ни приезжали, Павел чувствовал себя как дома, находил общий язык с местными жителями и часами вел с ними непринужденные душевные беседы» [5, с. 218].

В критике отношение к поэме и в 1930-е годы, и позднее было неоднозначным. Так, О. Бескин увидел в «Соляном бунте» любование «богатырской силой», «крепостью домовитых устоев казачьей жизни» [6, с. 10]. На творческом вечере в редакции журнала «Новый мир» выступавшие почти единодушно раскритиковали поэму Васильева. К. Зелинский считал, что «Васильеву гораздо лучше удаются те места, где он изображает казаков. Это получается у него ярко, смачно, а киргизы бледны, киргизы не удаются». Васильев, по мнению критика, - это «поэт большого оптимистического напора» [4, с. 220].

В основе поэмы лежит реальный исторический факт - восстание казахов, получившее название «соляной бунт». На подавление бунта бросают казаков, вооруженных плетями и саблями. Они безжалостно расправляются с казахской беднотой. Вот как о целях казаков писал Павел:

*Надо надеть на народ узду
Крепче и круче,
Чем вначале,
Чтоб в соляном и прибыльном льду
Люди работали
И молчали [3, II, с. 55].*

В поэме происходит противостояние казаков и казахов, что видно по описанию персонажей. Казаки безжалостно убивают казахов, поднявших бунт. Они восстали довольно странно: сбились в кучу, сидели на корточках и читали молитвы.

Преимущество было на стороне казаков, они были хорошо обучены и вооружены. Но среди них появились сочувствующие

восставшим. Один из них – Григорий Босой, который во время подавления бунта встал на сторону казахов:

Что замешкался, молокосос?

Руби,

Григорий,

Босой!

Шапка зазвенела вяло,

Защиталась, как подстреленный на

Бегу

Девка стояла...

- Атаман?!

- Руби!!

- Не могу... [3, II, с. 83].

Григорий саблей зарубил атамана, ударившего его плетью.

Главных герои поэмы – представители русского народа – Деров, Ярков, Меньшиков изображены сытыми, довольными, лихими. Деров – богатый купец, у которого казаки друзья и главная защита. Ярков и Меньшиков – чистокровные казаки – буйные, хвастливые, свобододолюбивые. А казахи в поэме:

Тощи груди у женщин,

Нет молока...

На согнутых спинах у них, похоже,

Место детей сидели горбы [3, II, с. 74].

Эпилог написан как бы от имени казахов, которые и сообщают о том, что убили Дерова, Яркова и Меньшикова. Убитые казаки принимали участие в подавлении бунта. Все главные герои поэмы мертвы: Григорий Босой казнён; Корнила Ильич убит Босым; Деров, Ярков и Меньшиков убиты казаками.

То есть поэма не только о подавлении бунта казахов, о трагических в данном случае взаимоотношениях казаков и казахов, двух народов. В поэме боль и плач того времени, когда в казахской степи начал меняться уклад жизни. В поэме изображены и очень сложные отношения между представителями одного народа. В ней - проклятье всякому посягательству на человека и его права. Люди у Павла Васильева разные – диковатые, жадные и алчные, жестокие и свирепые, благородные и увлеченные, нет только среди них людей безликих.

При этом, думается, что не правы те исследователи, которые считают конфликты социально-политические, классовые приоритетными в поэме. По мнению Е. Беленького, атаман Корнила

Ярков в бунте Григория Босого увидел «не узко-нравственное и психологическое явление, классовым чутьем он понял классовый смысл поступка своего подчиненного» [7, с. 50].

Васильева в «Соляном бунте» интересовало не только социально-политическое противостояние русского казачества и коренного казахского населения. Безусловно, Васильев подробно останавливается на теме социального неравенства, при описании казачьей верхушки он нередко обращается к сатире, сочувствует рабочим на соляных приисках. Но смысл поэмы никак не ограничивается только отмеченными социально-политическими задачами. Всякая трактовка его как произведения чисто исторического, политического или социального обречена на неуспех.

Думается, что «Соляной бунт» Васильева - произведение, устремленное к духовному горизонту. Так, П. Васильев одним из первых в поэзии 1930-х годов с особой остротой поставил вопрос об ответственности каждого человека за ход истории, соотношения истории и судьбы отдельной личности.

Принципиально важной у Васильева является и проблема совести, христианского сострадания и духовного начала в человеке, ибо «слово Божие не может быть оставляемо и забываемо безнаказанно: холодность и равнодушие к нему всегда сопровождаются упадком веры и благочестия, заблуждениями ума, пороками и бедствиями» [8, с. 9]. В этой связи, существенной для раскрытия состояния человеческой души является сцена столкновения Григория Босого и атамана Яркова. Система образов построена на антитезе воинского долга и проблемы человечности. Именно совесть и сострадание являются главной ценностью человека как образа и подобия Божьего. Поэтому вряд ли можно называть казаков только «цепными псами, охраняющими богатства Сибири от коренных жителей для русского купечества, для Деровых» [7, с. 64], как это делает Е. Беленький, который и сам ощущает уозость такого подхода к данному тексту. Хотя в поэме действительно есть картина изобилия, а также показан и путь к нему, своеобразная предыстория судьбы и накопительства в главе «Арсений Деров». Но здесь же обнаруживается и окончательный замысел автора - осудить жизнь ради богатства. Конечно, по-другому в 30-е годы и быть не могло. Суд над хозяевами - в стиле времени. Однако следует отметить важный штрих в характеристике Дерова: с помощью ума, смекалки, часто - расчетливости и, конечно же, труда сумел поставить он

свое дело. А эта характеристика персонажа уже противоречит идеологическим и мировоззренческим установкам того времени. Автор выходит за их пределы, чем и вызывает неприятие многих критиков поэмы.

Всё содержание произведения в принципе пронизано стремлением автора постигнуть смысл человеческой истории, ход которой складывается из взаимодействия Бога и человека. Каждый человек наделен свободой выбора поведения: следовать Божьим законам либо нарушать их. На наш взгляд, в поэме достаточно четко представлена христианская концепция мира и человека. Васильев говорит в своем произведении о разрыве традиционных связей, о необратимых изменениях, которые произошли как в отдельной семье, так и в конкретной человеческой душе.

В «Соляном бунте» и фольклорное начало связано с мировоззренческим основанием. Предельно ярко народная традиция проявляется в главе «Свадьба», где действительность предстает перед читателем в своем карнавализованном виде, где нет запретов и ограничений, где каждый перерождается для новых, чисто человеческих отношений. Вместе с тем свадьба, как справедливо пишет Е. В. Рубцова: «Это не единственно «торжество, предполагающее счастье молодоженов», она «была одновременно и намеком на серьезные испытания, продолжение жизни в испытаниях» [9, с. 15].

Необходимо обратить внимание и на слово «кровь», ведь оно у Павла Васильева несет большую «смысловую нагрузку». Почти везде оно «сопровождает» казаков, их действия. «Красноногий» Меньшиков будто стоит в кровавой реке, которую он наполнил трупами, «Корнилы Ильич потемнел от крови», кровь и безудержный гнев переполняет казаков, кровью «попахивает» и от казачьих шуток, черной кровью «выкупались скулы» старухи, над которой зверски издевается Федька Палый. Сам по себе этот кровавый пир заключает оценку содеянному. Кроме того, при описании убитого атамана поэт судит погибшего от имени матери России.

В своей поэме автор расширил, по сравнению с предыдущей, тему внутреннего состояния человека. Поэт приходит к выводу, что существуют вечные нравственные законы, присущие человеку любого времени, любой национальности и вероисповедания. На историческом материале Васильев ставит главную проблему - проблему духовных основ существования человека. Как уже отмечалось выше, один из героев поэмы, Григорий Босой,

оказывается в трагической ситуации: нарушение воинского долга сталкивается с желанием сохранить жизнь «киргизской Насте». Произволу Васильев противопоставляет любовь и сострадание.

Когда в душе нет Бога, то нет и покоя. Речь идет о метафизических муках, которые поджидают каждого, отказавшегося от Божьих заповедей. И в финале - примирение с небом и Богом. Действительно, одна из центральных проблем произведения - проблема выбора, перед которым оказываются главные персонажи. Григорий Босой выбирает между возможностью сохранить жизнь казахской девушке, напомнившей ему сестру, и бутом против устоев казачьей вольницы. Атаман Ярков должен определиться с тем, согласен ли он смириться с выбором, тем самым пойти на поводу у последнего. Но общей для всех является проблема милости, сострадания к ближнему, готовность «переступить» через нравственные законы.

Предпринятое ранее на примере «Песни о гибели казачьего войска» исследование этой проблемы продолжается поэтом и в «Соляном бунте». Мировоззренческая позиция автора определена достаточно отчетливо: любовь и милосердие побеждают зло и насилие. Данная поэма является отражением осмысления поэтом проблемы истории и личности, вины и ответственности перед людьми. В свое время митрополит Иоанн отмечал, что «времена общественных потрясений и смут особенно четко и ясно обнажают состояние народной души. Смута - отсутствие общепризнанных авторитетов и силовых механизмов контроля над общественным сознанием - дает полный простор для выяснения истинных и ложных ценностей. Смута есть искушение, посылаемое соборной душе народа как дар, как мученический венец, дабы представить ему возможность явить силу своей веры, верность родным сватьям и крепость духа перед лицом соблазнов и искушений, скорбей и недоумений, злобных нападков и разрушительной ненависти» [10, с. 182]. Описываемое в поэме время и есть смута.

В эпилоге последние строки являются призывом к революции:

*-Боевое слово,
Прекрасное слово,
Лучшее слово
Узнали мы:
РЕВОЛЮЦИЯ! [3, т. II, с. 147].*

Громкий эпилог поэмы как бы создан для видимости подчинения идеологическим запросам. Как всегда, эпилог поэмы

У П. Васильева противоречит основному содержанию ее. Что вызвано и цензурными соображениями, и художественными: контраст сугубо заставляет задуматься об истинном смысле произведения.

Проведенный же анализ главных моментов содержания поэмы «Соляной бунт» свидетельствует о том, что в данном тексте проблемы, к которым обращается автор, при всем разностороннем их характере – и социально-историческом, и политико- идеологическом, и нравственно-психологическом - имеют мировоззренческую подоплеку. В тексте четко проявляются мировоззренческие установки автора, христианские в своей основе. На первый план в поэме выступает именно метафизическое содержание, которое противоречило установкам нового времени. Современная поэту официальная критика интуитивно ощущала чуждость и враждебность Павла Васильева советскому строю, обвиняя его в сочувствии к представителям казачества и недостаточном внимании к проблемам социального плана. Именно мировоззренческий конфликт П. Васильева с советским государством в итоге привел к признанию его «врагом народа» и к его физическому уничтожению. Но поэзия его живет – именно благодаря мировоззренчески правильным ее основам, ориентированным на исконные духовные традиции русского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1 Хомяков В. И. Экзистенциальное начало в поэзии Павла Васильева// Павел Васильев. Материалы и исследования. – Омск, 2022.

2 Иост О. А. Мировоззренческие основы поэмы Павла Васильева «Кулаки»// Региональный компонент в творчестве российских и казахстанских писателей XX века. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной дню рождения П. Васильева и году Казахстана в России. – Павлодар, 2003. – С. 82–95; Поэма «Христоробовские ситцы» как творческий и мировоззренческий итог Павла Васильева// Павел Васильев в контексте русской и мировой литературы. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной дню рождения П. Васильева и году России в Казахстане. – Павлодар, 2004. – С. 32–48.

3 Васильев П. Н. Собр. соч.: в 2-х т. – Алматы. – 2009.

4 Литературный путь Павла Васильева // Из стенограммы вечера, посвященного творчеству П. Васильева. – М. – 1934. – Выпуск 6.

5 Вялова-Васильева Е. Таким я его знала. Воспоминания о Павле Васильеве. – Алматы. – 1989. – С. 218.

6 Бескин О. На новую дорогу: О поэме П. Васильева Соляной бунт//Литературная газета. – М. – 1933. – Выпуск 10.

7 Беленький Е. И. Павел Васильев. – Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство. – 1971. – 72 с.

8 Амвросий архиепископ Харьковский. Не хлебом единым. – М.: Издательство им. святителя Игнатия Ставропольского. – 1999. – 46 с.

9 Рубцова Е. В. На грани свободы и принуждения: поэзия П. Н. Васильева как нравственная и эстетическая проблема. – Орел: ОрГУ. – 2002. – 174 с.

10 Высокопреосвященный Иоанн, митрополит С.-Петербургский и Ладужский. Самодержавие духа. Очерки русского самосознания. – Саратов: Надежда. – 1995. – 333 с.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ И. А. БРОДСКОГО: НА МАТЕРИАЛЕ ЦИКЛА «ЧАСТЬ РЕЧИ»

ПОЛЕЩУК Е. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПОВИЧ О. А.

к.ф.н., доцент, Торайгыров университет, г. Павлодар

И. А. Бродский – один из выдающихся русских поэтов своего времени. Исследованию его обширного творчества посвящено множество работ как среди русскоязычных исследователей, так и среди зарубежных. По словам одного из бродсковедов В.А. Куллэ, «количество написанного Бродским огромно, а написанного о нем – и вовсе не поддается исчислению» [1, с.1]. Среди наиболее известных исследователей можно назвать Л. В. Лосева [2, 4], П. Вайля [2], Я. А. Гордина [3], В. П. Полухина [4]. Языковые особенности его текстов исследуются в работах А. Ранчина [5], также В. П. Полухина [6], Ю. Пярли [6]. Однако, несмотря на значительное количество исследований, еще очень многое в поэзии И. А. Бродского остаётся неизученным.

Одним из актуальных направлений исследований является изучение языковой организации поэтических текстов. Отметим, что сам И. А. Бродский говорил о значимости языка и уделял ему большое внимание при написании своих произведений. Так можно привести в пример его высказывание: «Язык – начало начал. Если Бог для меня и существует, то это именно язык» [7, с.28], «Да, язык – мощнейший катализатор процесса познания. Недаром я его обожествляю...» [7, с.28].

Языковая организация поэтических текстов И. А. Бродского чрезвычайно интересна. Одной из отличительной черт языка И.А. Бродского является своеобразный синтаксис. Важно отметить, что в 1960-е годы его синтаксис начинает усложняться все больше и больше. Автор постепенно переходит от простых предложений к сложным. Однако простые предложения остаются также важным элементом в его стихотворениях.

В данной статье представлены результаты анализа простых и осложненных предложений. Материалом исследования послужил поэтический цикл И. А. Бродского «Часть речи».

Прежде всего стоит отметить, что данный цикл является уникальным и особенным, в первую очередь, для самого автора. Так, данный цикл входит в одноименную книгу, которую он впервые опубликовал после вынужденной эмиграции. Также на этот период, по утверждениям многих ученых, приходится переломный момент его жизни. Именно поэтому мы считаем важным уделить внимание именно данному циклу.

Нами был сделан анализ 42 предикативных единиц в цикле Бродского «Часть речи». Количественные данные отражены в таблице 1:

№	Всего ПП	Всего осложненных ПП	Обособленные члены предложения	Однородные члены предложения	Вводящая конструкция	Вставная конструкция
1	42	24	21	9	1	1

Как уже было сказано выше, простых предложений (далее – ПП) в цикле насчитывается 42, что составляет 44 % от общего числа предложений.

Также тексты содержат 24 осложненных предложений. Это составляет 57 % от общего числа простых предложений цикла. Большую часть осложняющих конструкций составляют обособленные члены предложения. В цикле было выявлено 25 обособленных конструкций в 17 предложениях. Однородные

члены предложения были выявлены в 9 предложениях. В отношении однородности вступают 28 языковых единиц (36 %). В меньшей степени автор использует вводные конструкции. Их всего 2 в 2 предложениях. Это составляет 8 % от общего числа осложненных предложений. Также была выявлена одна вставная конструкция.

Рассмотрим подробнее обособленные члены предложения. Данный тип осложнений можно разделить на две группы: обособленные обстоятельства 52 % от общего числа осложненных предложений) и обособленные определения (20 % от общего числа осложненных предложений).

Среди обособленных обстоятельств можно заметить большое количество деепричастных оборотов и сравнительных оборотов. Всего выявлено 10 деепричастных оборотов в 8 предложениях. Это 32% от общего числа осложняющих конструкций. С помощью деепричастных оборотов автор расширяет границы предикативности для того, чтобы описать более сложные и непрерывные действия. Например:

«...Растекаясь широкой стрелой по косой скуле
деревянного дома в чужой земле,
что гуся по полету, осень в стекле внизу
узнает по лицу слезу...» [8, с. 95].

Сравнительные обороты использованы в 8 предложениях. Сравнительный оборот представляет собой синтаксическую конструкцию, особенность которой заключается в образном сопоставлении признаков одного предмета с другим. Данные конструкции являются уникальными в поэтическом тексте и отражают особенности мировосприятия автора.

«...Средиземное море шевелится за огрызками колоннады,
как соленый язык за выбитыми зубами...» [8, с. 98].

Высокой частотностью в анализируемом материале обладают однородные члены предложения. Результаты подсчетов показаны в таблице 2:

№	Всего	Однородные сказуемые	Однородные дополнения	Однородные обстоятельства	Однородные подлежащие
1	9	4	3	1	1

Анализ показал, что наиболее употребительными являются предложения, которые осложнены однородными сказуемыми (они составляют 16% от осложненных предложений и 44% от предложений, осложненных однородными членами). Данный вид

однородных членов предложения принимает непосредственное участие в текстообразовании и играет ведущую роль в предложении: они подчинены подлежащему и выражают принадлежащие подлежащему признаки, состояния, действия. Например:

«Север крошит метал, но шадит стекло...» [8, с. 94];
 «... и при слове «грядущее» из русского языка
 выбегают мыши и всей оравой
 отгрызают от лакомого кусочка
 памяти, что твой сыр дырявый...» [8, с. 111].

В большинстве случаев однородными являются простые глагольные сказуемые. Например: «Север крошит метал, но шадит стекло».

Исключением является использование предложения, осложненного однородными составными именными сказуемыми:

«...Настоящий конец войны — это на тонкой спинке
 венского стула платье одной блондинки,
 да крылатый полет серебристой жужжащей пули,
 уносящей жизни на Юг в июле» [8, с. 101].

Среди однородных второстепенных членов предложения (они составляют 12 % осложненных предложений и 33% предложений, осложненных однородными членами) преобладают однородные дополнения. Например:

«...Облокотясь на локоть,
 раковина ушная в них различит не рокот,
 но хлопки полотна, ставень, ладоней, чайник,
 кипящий на керосинке, максимум - крики чаек...» [8, с.99].

В единичных случаях автор использует однородные обстоятельства и подлежащие. Они составляют 4% от осложненных предложений и 11% от предложений, осложненных однородными членами. Так, можно встретить однородные обстоятельства, выраженные деепричастными оборотами:

«...И улыбка скользнет, точно тень грача
 по шербагой изгороди, пышный куст
 шиповника сдерживая, но крича
 жимолостью, не разжимая уст» [8, с. 106].

Также однородные подлежащие в данном отрывке:

«Заморозки на почве и облысение леса,
 небо серое цвета кровельного железа...» [8, с. 107].

Таким образом, И. А. Бродский создает своеобразную поэтику в стихотворениях. Он совмещает разные виды осложнений в

простых предложениях для выражения главной идеи цикла, создавая сложные синтаксические конструкции. Количественные показатели нашего исследования дают возможность сделать вывод о том, что простые предложения на момент написания цикла не являются приоритетными для автора. Так у него формируется собственный стиль с преобладанием осложненных и сложных предложений.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Куллэ В. А. Поэтическая эволюция Иосифа Бродского в России, 1957-1972. – 1996. – 1 с.
- 2 Вайль П., Лосев Л. В. Иосиф Бродский: труды и дни. – М., 1998. – 270 с.
- 3 Гордин Я. А. Переключки во мраке: Иосиф Бродский и его собеседники. – СПб., 2000. – 232 с.
- 4 Лосев Л. В., Полухина В.П. Как работает стихотворение Бродского: из исследований славистов на Западе. – М., 2002. – 303 с.
- 5 Ранчин А. Философская традиция И. Бродского // Литературное обозрение. – 1993. – №3-4. – 10 с.
- 6 Полухина В. П., Пярли Ю. Словарь тропов Бродского (на материале сборника «Часть речи»). – Тарту, 1995. – 342 с.
- 7 Полухина В. П. Иосиф Бродский. Большая книга интервью. – М., 2004. – 703 с.
- 8 Бродский И. А. Часть речи. – СПб., 2005. – С. 93–112.

ХРОНОТОП РОМАНА ГИЙОМА МЮССО «ПОТОМУ ЧТО Я ТЕБЯ ЛЮБЛЮ»

ЧИГАК А. С.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЦВЕТКОВА А. Д.

к.ф.н, профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Художественное время и художественное пространство – важнейшие характеристики художественного образа, организующие композицию произведения и обеспечивающие его восприятие как целостной и самобытной художественной действительности [1, с. 487]. В литературном произведении «такие ориентиры мира, как верх – низ, замкнутое – открытое, правое – левое, большое – маленькое, далёкое – близкое, всегда имеют то или иное мировоззренческое и нравственное значение» [2, с. 167].

М. М. Бахтин в художественном произведении выделяет единства пространства и времени, которые выступают организационными центрами основных событий. Для обозначения таких единств исследователь ввёл в теорию литературы понятие хронотопа [3, с. 121]. Хронотопы в произведениях выступают в качестве типологических пространственно-временных моделей, в которых опредмечивается культурный опыт человечества. «Такие модели представляют собой особого рода содержательные формы, которыми каждый отдельный писатель пользуется как «готовыми», преднаходимыми, индивидуализируя их содержание и сохраняя заложенный в них общий широкий смысл» [4, с. 94–95].

Хронотоп определяет художественное единство литературного произведения в его отношении к реальной действительности. Поэтому он всегда включает в себя ценностный момент, который может быть выделен из целого художественного хронотопа только в абстрактном анализе. Все определения хронотопа в искусстве и литературе неотделимы друг от друга и всегда эмоционально-ценностно окрашены. Абстрактное мышление может, конечно, представлять время и пространство в их раздельности и отвлекаться от их эмоционально-ценностного момента. Но живое художественное созерцание ничего не разделяет и ни от чего не отвлекается. Оно схватывает хронотоп во всей его целостности и полноте. Искусство и литература пронизаны хронотопическими ценностями разных степеней и объемов. Каждый мотив, каждый выделяемый момент художественного произведения является такой ценностью.

Хронотоп проявляется как единство пространственных и временных параметров, направленное на выражение определенного культурного, художественного смысла. В произведениях прослеживаются общие черты единства пространственных и временных рамок произведения, однако желание автора запутать читателя приводит к тому, что рамки рационального, временного и пространственного восприятия существенно смещаются, то есть путаются в понимании читателя. Время здесь сгущается, уплотняется, становится художественно-зримым; пространство же интенсифицируется, втягивается в движение времени, сюжета, истории. Приметы времени раскрываются в пространстве, и пространство осмысливается и измеряется временем. Этим пересечением рядов и слиянием примет характеризуется художественный хронотоп. В литературе ведущим началом в

хронотопе является время. Хронотоп как формально-содержательная категория определяет (в значительной мере) и образ человека в литературе; этот образ всегда существенно хронотопичен [5]. Значение хронотопа в художественном произведении колоссально. Во-первых, «в хронотопе завязываются и развязываются сюжетные узлы. Можно прямо сказать, что им принадлежит основное сюжетообразующее значение» [5, с. 184]. Во-вторых, велико изобразительное значение хронотопа: он «даёт существенную почву для показа-изображения событий. И это именно благодаря особому сгущению и конкретизации примет времени... на определённых участках пространства» [5, с. 184]. Художественное пространство в литературном произведении, подчёркивает Ю. М. Лотман, это «континуум, в котором размещаются персонажи и совершается действие» [6, с. 258].

Гийом Мюссо занимает второе место в современной Франции по популярности в читательской среде. Сегодня продано более 33 миллионов экземпляров его книг, которые переведены на 42 языка. По двум произведениям сняты фильмы: «Заложник смерти» 2008 года – это экранизация романа «После», написанного в 2004 году, и «Пересечение» 2012 года – это экранизация романа «Потому что я тебя люблю». Особенностью творчества Гийома Мюссо являются выразительные характеры героев и замысловатые сюжетные линии произведений.

Роман Гийома Мюссо «Потому что я тебя люблю» выделяется среди других произведений автора своим глубоким содержанием и актуальной для современного читателя проблематикой. Автор повествует о историях совсем разных по своей натуре персонажей, однако все они напрямую связаны. Объединяет героев общий груз ответственности, который был взвален на их плечи.

Сюжет настолько увлекателен и напряжен, что читатели невольно переживают всё, происходящее с героями. Это обусловлено еще и тем, что развиваются события в реальном времени в современной Америке. Однако при этом прослеживаются фантастические элементы, которые помогают полноценно воссоздать всю картину произведения.

В романе рассказана история Марка и Николь, которые пять лет назад потеряли свою пятилетнюю дочь Лейлу. Мы узнаем, что если Николь смирилась с потерей ребёнка, то Марк не смог справиться со своим горем и не нашёл ничего лучшего, как покинуть жену, забросить работу и скатиться на социальное дно.

Повествование начинается с описания центра Манхэттена. Зима, вечер перед Рождеством. Автор показывает читателям холодный, но вечно живущий город, который в преддверье праздника особенно шумен и активен. Везде мерцают огни, улицы забиты людьми и автомобилями. Постепенно события концентрируются в одной точке – прекрасном здании в стиле ренессанс. Сегодня доступ сюда открыт только самым высокопоставленным гостям. Это – знаменитая библиотека Моргана, где кроме огромной коллекции древностей (вроде рисунков Рембрандта или библии Гутенберга) регулярно проходят концерты для узкого круга приглашённых гостей.

Роман построен так, что пространство и время в нём дискретно (фрагментарно). Сюжет и фабула не совпадают. Главный герой здесь, конечно, Марк. Но читатель знакомится и с его другом и коллегой Коннором, а ещё важная роль отведена двум героиням: Эви и Элисон. Ближе к концу книги мы поймём, как между собой в реальности связаны Марк, Эви и Элисон. Однако автор в ходе повествования будет пытаться запутать своего читателя, создавая интригу. Всё это в совокупности можно назвать авторским психологизмом. Мюссо манипулирует сознанием своих читателей, то и дело перескакивая с одного события на другое.

Внутренняя форма произведения является не менее важным компонентом анализа произведения. Здесь значимую позицию занимает хронотоп. В качестве отличительной особенности хронотопа в романе можно выделить социальный и физический тип времени-пространства. Анализируя хронотоп произведения, можно выделить несколько основных действующих пространственных точек: Манхэттен, Бруклин, Лос-Анджелес, Лас-Вегас, Дубай, Чикаго, Нью-Йорк, Беверли-Хиллз, Калифорния.

Пространство в романе – конкретное. Его видят герои произведения, они живут в нём, оно настоящее, не вымышленное. Можно предположить, что Гийом Мюссо не просто так изобразил Америку и ее города, как главные точки происхождения событий в романе. Америка – это город больших возможностей, где есть две грани – это богатство и бедность. Возможность испытать то и другое есть у каждого героя. Например, Марк и Конор, родившиеся в неблагополучном районе Чикаго, где местные жители или употребляли наркотики, или торговали ими, вопреки всему сумели вырваться из этого ужасного мира. Мальчики пообещали друг другу никогда не вставать на тот путь, на который встали окружающие их люди. Благодаря невероятным усилиям, поддерживая друг друга,

друзья смогли уехать, получить хорошее образование и работу. Коннор стал успешным психиатром, а Марк – не менее успешным психоаналитиком.

В романе Гийома Мюссо события и время переплетаются из главы в главу. Календарное время сменяется историческим точно так же, как и одно пространство сменяется другим. Ключевыми локациями в произведении являются, на наш взгляд, города Манхэттен и Нью-Йорк. Манхэттен представляется писателем местом как радости, так и трагизма. Здесь проходила вся счастливая семейная жизнь Николь и Марка Хэтзуэй, здесь она, собственно, и закончилась из-за неожиданной пропажи их дочери Лейлы. Нью-Йорк – место, куда отец желает привезти дочь, которая, оказалась живой спустя пять лет после ее исчезновения.

Так, хронотоп в романе Гийома Мюссо «Потому что я тебя люблю» представлен несколькими частями, где время при этом проявляется только в двух своих формах (конкретное и историческое), а место является переменным многосторонним элементом, через него автор хочет усложнить внутреннюю структуру текста.

Отдельно можно выделить описание самолета, не только как художественное пространство, а как прием, создающий читательское напряжение. Стоит отметить, что самолёт, в отличие от городов – это замкнутое пространство, где автор может детализировать объекты, интерьер вокруг. Именно с описания самолета начинается гипнотический сеанс: «После некоторой задержки с поставкой лайнера для сингапурской авиакомпании «Шангри-Ла» все же стала первой, поднявшей в небо этот тяжелый самолет. И она уж не пожалела средств на роскошную отделку салонов! С большими иллюминаторами и широкими проходами между креслами в этом самолете даже экономический класс был светлым и комфортабельным. Места Марка и его дочери находились рядом, в задней части нижней палубы» [7, с. 112].

Так автор запутывает читателя, ведь происходящее в самолете – это не существующие в реальности события, а состояние Марка в момент транса. Герой оказывается в другой реальности, где его дочь найдена и жива. Но удивительно то, что в состоянии гипноза было введено сразу три человека, при этом они все были в этом «самолете» и взаимодействовали друг с другом.

Писатель намеренно дал подробное описание самолета так, что читатель даже не мог сомневаться в его существовании. Но здесь

очень важна аннотация книги, где говорится, что девочка нашлась, но почему-то молчит, и именно данное событие происходит в самолете. Можно сделать вывод, что автор целенаправленно придаёт каждой детали своё значение.

Важную роль в произведении играют элементы ретроспекции. Так, в середине романа дискретно рассказывается о жизни героев, что помогает собрать картину изображенной художественной действительности воедино. Так, например, мы узнаем о женских персонажах Эви и Элисон. Эви – девочка, которая хотела отомстить человеку, которого она считала виноватым в смерти её матери, тем самым перечеркнув свое будущее. Элисон – избалованная дочь миллиардера, покончившего с собой. Девушка никогда и ни в чём не знала отказа, чувствовала свою вседозволенность. Элисон многое прощалося благодаря её отцу. Непреднамеренное убийство ребёнка заставляет девушку наказывать и уничтожать саму себя. Если говорить о способах создания образа, то автор использует воспоминания. Так, например, в романе он называет отдельные главы по имени героя и описывает его воспоминания. Воспоминаниям Эви автор отвёл четыре главы, воспоминаниям Элисон – три. Двум мужским персонажам – Марку и Коннору – автор отвёл два эпизода-воспоминания, в которых они существуют вместе. Через воспоминания Мюссо раскрывает внутреннее состояние героев, эволюцию их чувств, восприятие мира и т.д. Когда были описаны истории детства Марка и его друга Коннора, Элисон и Эви, стало очевидно, что это повествование о разбитых жизнях. Сюжет петляет во времени – показывают детство Эви, подростковые бунты Элисон, детство Марка и Коннора в неблагополучном районе Чикаго. В потом настоящем постепенно все истории начинают переплетаться в одно целое. Причем единое целое – знакомство основных персонажей – происходит только во второй части романа. Но к этому моменту читатель уже заинтригован и не может оторваться от чтения – настолько происходящее увлекает.

В романе «Потому что я тебя люблю» ключевое положение занимает психологизм, который представляется углубленным изображением душевных и психологических переживаний автора. Через характер и поведение главных героев Гийом Мюссо пытается не только отразить их внутреннее состояние, но и вызвать читательские эмоции. Это можно проследить, например, в следующих цитатах: «Убитый горем отец бросает свою жену и становится бездомным.» – «Николь же сумела справиться не только

с потерей дочери, но и с предательским уходом мужа.» - «Женщина понимает, что муж всё ещё любит её, но потеря дочери стала для него слишком сильным ударом.» – «Отец отправляется за девочкой, чтобы привезти её в Нью-Йорк. ... В самолёте девочка сообщает отцу шокирующие подробности своего отсутствия» [7, с. 6].

Особого внимания заслуживает название романа («Потому что я тебя люблю»), которое совершенно очевидно раскрывает идейное своеобразие, которое мы видим на примере взаимоотношений между героями. Ведь все события и действия между основными персонажами происходили исключительно при взаимной любви друг к другу. Так, например, Николь не говорила про смерть дочери потому, что не хотела навредить Марку, она понимала, как тяжело ему будет пережить это горе. И она пыталась найти способы рассказать об этом так, чтобы для него это было менее болезненно, потому что любит его. Конор целенаправленно провел сеанс гипноза, чтобы помочь другу принять горестную правду о его дочери. Еще один пример – это отец Элисон, который, пользуясь своим положением, не допустил, чтобы его дочь обвиняли в убийстве, и приложил все усилия, чтобы об этом происшествии никто не узнал. И сделал он всё это исключительно из-за любви к дочери. И это далеко не полный перечень эпизодов в романе, которые напрямую доказывают, что название было выбрано не случайно. Название отражает суть произведения: любовь заставляет героев быть наиболее внимательными и чуткими к своим близким людям и не совершать необдуманных действий по отношению к ним.

Важно отметить, что события, происходящие в романе относят к рождественскому периоду. И мы можем сказать, что данный текст является рождественским. Особенно это касается ключевых моментов в сюжете. Здесь присутствует элемент чуда, которое, на наш взгляд, проявляется в прощении Марка и принятии им смерти дочери. Марк простил Элисон и даже не пустил себе пулю в лоб, когда понял, уже очнувшись ото сна, что дочь действительно мертва.

Все герои истории жили в своих обидах, страхах, воспоминаниях и утратах, забыли о том, что есть жизнь, которая зовёт их за собой дальше, она уже здесь. И само слово Рождество упоминается 22 раза. Благодаря определению жанра произведения мы можем понять и мировоззренческую концепцию автора.

Роман начинается со слов: «С утра беспрестанно падает снег. Сквозный холодом никогда не засыпающий город, кажется, начинает затихать, несмотря на непрекращающуюся вакханалию

уличного освещения» [7, с. 9]. Далее говорится о Рождестве: «В рождественский вечер машины катятся по улицам на удивление плавно, слой пушистого снега и плотные сугробы затрудняют малейшее передвижение» [7, с. 9].

«Затем – снимок ультразвукового исследования, а несколькими месяцами позже – круглая мордашка младенца, празднующего свое первое Рождество. На последних фото ребенок – уже маленькая девочка, потерявшая свои первые зубки» [7, с. 25]. Рождение и Рождество – семантика этих слов связана, рождение ребенка на прямую восходит к создателю, именно ребенок представляет собой невинное и чистое создание, которое несет в мир любовь.

В произведении Мюссо точно отразил все искренние переживания героев их психологическое состояние и внутреннюю атмосферу произведения. Можно сказать, что внешнее пространство имеет влияние на внутренне. Гийом Мюссо четко показал, что наличие внутреннего стержня может управлять событиями, происходящими с героями. К примеру, путь Марка и Конора из трущоб. Они ведь могли навсегда погрязнуть в трущобах Чикаго, где пространство затягивает в буквальном смысле в грязь и нищету, но наличие силы духа и взаимная поддержка помогли выбраться. А бывает и наоборот. Например, история Элиссон, которая из-за денег погрязла в мире разврата и в буквальном смысле ушла на дно жизни.

Судьбы героев тяжелы, и им всем нужна помощь, так как сами они не в силах справиться с проблемами. И книга нам показывает, что можно преодолеть всё, главное – не в одиночку, главное – кому-то доверять и любить.

Итак, роман «Потому что я тебя люблю» – о том, как жить дальше, когда теряешь что-то очень важное в своей жизни. А также – о том, как найти в себе силы, чтобы преодолевать все трудности и проблемы. Хронотоп романа «Потому что я тебя люблю» характеризуется следующим образом: время проявляется только в двух своих формах (конкретной и исторической), а пространство является переменным и многосторонним, через него автор усложняет внутреннюю структуру текста. Время и пространство дискретны, хронологически неупорядоченны и неравномерны.

ЛИТЕРАТУРА

1 Роднянская И. Б. Художественное время и художественное пространство // Литературный энциклопедический словарь /

Под ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М. : Сов. энцикл., 1987. – С. 487–489.

2 Давыдова Т. Т., Пронин В. А. теория литературы. – М.: Логос, 2003. – 229 с.

3 Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. – М. : Худож. лит., 1986. – С. 121–290.

4 Есин А. Б. Время и пространство // Есин А. Б. Литературоведение. Культурология: Избр. тр. – М. : Флинта: Наука, 2003. – С. 82–97.

5 Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234–407.

6 Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М. : Просвещение, 1988. – 352 с.

7 Мюссо Г. Потому что я тебя люблю: [пер. с фр. Е. Кошелевой]. – Москва: Эксмо, 2019. – 416 с.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ЖАРГОНИЗМОВ В СОВРЕМЕННОЙ РЕЧИ

ШАИКОВА Г.К.

к.филол.н., асоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

ТОГАЕВА А., ЖАМБЫЛ Е., САБИКОЛЛА Д.,

ТУРСЫН Д., ШАМКЕН М.

студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар

Лексика русского языка состоит из общеупотребительных и не общеупотребительных слов. Фундаментом русского языка являются общеупотребительные слова, которые не имеют связи с местом жительства, образа жизни или социальным статусом носителя языка. Ограниченной в употреблении лексикой считаются те слова, которыми пользуются люди одной местности, группы и / или которые связаны по роду своей деятельности. В словарный состав каждого человека входят книжные и нелитературные слова, которые используют люди разных поколений, а также представители различных профессий. Таких людей мы узнаем по использованию в своей речи диалектов, жаргонов, а также профессиональных терминов. Словарный состав бывает нормативным (специальные термины) и ненормативным (жаргоны, аргю). Исследователи утверждают, что профессиональные жаргонные слова используются

в основном в неофициальных условиях общения и в разговорной речи специалистов на профессиональные темы в отличие от специальной лексики, используемой в условиях общения как в письменной, так и в устной форме. Жаргон возник из языка коробейников – офеней – в XII веке. Потом он стал испорченным языком, а ещё позже непонятным.

Существуют разные виды жаргонов. Молодежный жаргон – это слова, используемые школьниками, студентами, панками и байкерами. Молодежный жаргон очень активен по сравнению с другими видами жаргона, постоянно появляются новые слова, становятся популярными и широко распространенными. Возраст носителей молодежного жаргона меньше 30–35 лет. Это учащиеся (школьники, студенты), представители групп (панки, хиппи, байкеры и т.д.). Примеры молодежного языка: бомба – раздражение, злость, красавчик – хорошо сделанный, умный, кэш – наличные, факап – неудача, катастрофа, гаврик – бездельник, чикса – девушка, чувак – юноша, клубенек – клуб, движуха – дискотека, предки – родители, клевый – замечательный, шмотки – одежда. Военный жаргон используется для краткого описания предметов и явлений в армии, авиации, флоте и пограничных войсках, для упрощения общения внутри данной социальной группы и обозначения принадлежности. Примеры: гофрированный шланг – редкий разгильдяй, потные штаны – разгильдяй, весла – столовая ложка, аэроплан – центральный проход казармы. Профессиональный жаргон – это слова, которые можно услышать в разговорной речи людей определенных профессий. В какой бы области вы не работали, в той или иной форме ваша речь будет содержать жаргонные слова, связанные с вашей профессией. Примеры: айтишник – программист, кликать – нажимать мышку. Лагерный жаргон (арго) используется людьми в особых условиях жизни. Их язык отражает ужасную повседневную жизнь в тюрьме. Преступники, воры, бродяги используют «тюремный», тайный, искусственный язык преступного мира. Примеры: зек – заключенный, шмон – обыск, баланда – похлебка, вышка – расстрел, стукач – доносчик.

Сначала жаргонные слова проникает в устную речь, затем в средства массовой информации. Жаргонами пользуются в основном школьники и студенты, представители искусства и бизнеса и другие государственные деятели, а также иные группы. Чаще всего жаргонные слова возникают и употребляются в устной речи. Жаргонные слова в основном распространяются в социальных сетях

и в молодежных телепрограммах. В последние годы и в солидных изданиях можно найти жаргонизмы. Жаргонные слова и выражения, встречаются в речи людей, занимающихся определенным родом деятельности. Жаргонные слова широко используются в разных социальных сетях, а также в современном речевом обиходе. По словам лингвистов, жаргонные слова используются и в литературной речи. Иногда писатели используют жаргонные слова в публичных выступлениях.

Из-за чего же жаргонизм так популярен именно у молодых людей? Проведенный нами опрос привел нас к тому, что большая часть опрошенных молодых людей «мыслит» жаргонами. Данный опрос проводился среди носителей языка с учетом возраста, пола и статуса реципиентов. В опросе участвовали 106 человек, из которых 1 человек в возрасте от 10 до 15 лет, 88 человек в возрасте от 16 до 20 лет, 2 человека в возрасте от 21 до 25 лет, 2 человека в возрасте от 26 до 30 лет, 5 человек в возрасте от 31 до 40 лет, а также 8 человек старше 40 лет. И по данным опроса 1,9 % составляют школьники, 78,3 % студенты, 16% работающих и 4% выбрали пункт «Другое».

Данные анкетирования показали, что среди участников 71 представитель женского пола и 35 мужского пола. Из 71 женщины 74,6 % используют жаргонизмы в речи, а 25,4 % не используют. И из 35 мужчин 82,8 % используют жаргонизмы, а 17,2 % не используют жаргоны в своей речи.

Проанализировав обстоятельства применения жаргонизмов в речи, обнаружилось, что большая часть применяют данную конфигурацию общения, потому что жаргоны делают речь понятнее для друзей и знакомых – 39,6 %. 8,5 % участников опроса считают, что использование жаргонизмов модно и современно. А для 17 % опрошенных жаргонизмы помогают преодолеть недостаток в речи, оставшиеся 34,9 % участников выбрали пункт «Другое».

По словам испытуемых, это помогает им понять друг друга и легче обмениваться информацией. А также, по их мнению, жаргонизмы им нужны, для того чтобы отличаться от старшего поколения. Молодые люди убеждены, что применение таких слов в своём словаре современно и дает возможность точно и конкретно описать жизненные обстоятельства.

На вопрос: «Можете ли вы обойтись без употребления жаргонных слов?» – 72 человека выбрали вариант «Да», 4 выбрали «Нет», 30 реципиентов о данном факте никак не думали. А на вопрос «Как вы считаете, нужны ли жаргонизмы (сленг) в речи?»

40,6 % участников ответили «Да», 23,6 % ответили «Нет» и 35,8 выбрали пункт «Не думал(а) об этом». Также среди участников 27 человек используют жаргоны в Интернете, 30 человек в устном общении, а 49 человек употребляют одинаково в двух вариантах общения. 37,7 % участников анкетирования считают, что жаргоны делают речь хуже, а 18,9 % думают иначе, выбрав вариант «Лучше», 43,3% затруднились ответить на вопрос. Также мы выяснили, что среди опрошенных есть люди, не понимающие значения некоторых жаргонных слов – 29,2 %.

Следует отметить такие мотивы применения жаргонных слов в речи:

- 1) возможность лаконично, «красиво» (выделено нами) и понятно для окружающих выражать свои эмоции и чувства;
- 2) выражение протеста против установленных норм;
- 3) возможность молодым людям обратить внимание на себя и стать оригинальным на фоне других людей;
- 4) опознавательный знак относительно принадлежности человека к определенной общественной среде, социальному кругу;
- 5) способ избавиться от собственной безграмотности и избежать недостатка знания языка;
- 6) придание стильности речи.

Мы полагаем, что главная причина возникновения жаргонного сленга у молодёжи – это стремление к созданию своего языка и организация лёгкого общения с ровесниками. Подростки используют жаргонизм, поскольку отсутствие словарного запаса не позволяет им ясно выразить мысли об окружающей действительности, т.е. для восполнения недостающего словарного запаса.

В результате опроса мы выяснили, что жаргонизмы играют большую роль в жизни современного человека, но также отрицательно воздействует на культуру речи. На наличие жаргонизмов в речи современного человека, повлияло телевидение, интернет и социальные сети, а также не отрицаем воздействия социального окружения, недостатка чтения и воспитания.

Таким образом, молодёжный жаргон, к нашему сожалению, – это неотчуждаемая часть словарного запаса современного человека.

В начале своего исследования мы выдвинули гипотезу, что в речи современных людей преобладает жаргонная речь, она является показателем низкой речевой культуры, и огрубляет нашу речь. Мы доказали, что речь современного человека изобилует жаргонным сленгом, который делают её низкой и неприятной. Мы

считаем, что современный человек должен владеть литературной речью, замечательно излагать свои мысли. Например, «Александр Сергеевич Пушкин – гениальный писатель» звучит намного приятнее и лучше, нежели «мой друг – клёвый чел». Поэтому мы должны оберегать язык от засорения, сохранять речевую экологию так же, как и природную.

ЛИТЕРАТУРА

1 Вальтов Х., Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Толковый словарь русского школьного и студенческого жаргона. – М. : АСТ, 2005. – 362 с.

2 Стенин И. А. Словарь молодёжного жаргона. – Воронеж, 2004. – 113 с.

ПРОБЛЕМА СТРУКТУРНОГО ЕДИНСТВА «ЗАПИСОК ЮНОГО ВРАЧА» М. А. БУЛГАКОВА

ШАЛТЕЕВ Р. Б.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ИОСТ О.А.

к.ф.н, профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Одно из ранних произведений Михаила Афанасьевича Булгакова – «Записки юного врача». В 1919 году в своём кабинете врача Булгаков создает «Записки земского врача» (позже он назовет их «Записки юного врача»). Первая редакция рассказов не сохранилась. Булгаков переписывает их осенью 1921 года и потом в 1925–1926 годах, по мере их публикации в журнале «Медицинский работник», а также («Стальное горло») в ленинградском журнале «Красная панорама», в какой-то степени отредактирует их снова. Это и будет единственная прижизненная публикация «Записок юного врача».

Михаил Афанасьевич Булгаков относится к немногим писателям, которым удалось в ранних произведениях выразить свои личные черты характера. На наш взгляд, самым удачным ранним произведением писателя являются «Записки юного врача». В этом произведении писателю удалось отразить свою искренность, теплоту и непосредственность. Эти черты характера со временем стали индивидуальными.

Значимость булгаковского цикла определяется тем, что «Записки юного врача» не только приближают нас к работе медиков того времени, но также показывают нам трудности, с которыми сталкиваются врачи в настоящее время. Всегда будут медицинские случаи, которые невозможно вылечить, рискованные операции, но хирург обязан сделать это, несмотря на свои сильные эмоции. Благодаря описанным в произведениях случаям, человек, не имеющий медицинского образования, может приблизиться к врачебной среде и начать лучше её понимать.

В цикле «Записки юного врача» Булгаков поднимает проблему невежества и дремучести крестьянства, простых людей, которые не могут вовремя различить признаки разных заболеваний и обратиться за помощью. Сегодня нередко можно встретить людей, которые, как и дремучие люди прошлого столетия, лечатся народными методами, обращаются за помощью к знахаркам и местным целителям. Они не обращаются за помощью к врачам, а если и обращаются, то не следуют прописанному им лечению. Михаил Булгаков поднял актуальную тему мышления целого народа. Необходимо изменить сознание людей, чтобы каждый боролся с собственным невежеством. Только вместе возможно одолеть вселенский мрак и хаос, которые правят нашим миром по сей день.

Также Булгаков поднимает тему профессионального становления личности. В каждой профессии теоретическая часть обучения обязана подкрепляться практической деятельностью. Человек должен выбирать сферу, которая будет ему по душе, развиваться в ней и приобретать необходимый опыт. Только так возможно получить трудолюбивое общество, которое будет постоянно совершенствоваться и формировать светлое будущее.

На сегодняшний день остаётся открытым вопрос о композиции рассказов, которые включены в цикл «Записки юного врача». Сам Михаил Булгаков при жизни не объединил все рассказы в цикл. После смерти Булгакова впервые «Записки юного врача» в виде цикла вышли в 1963 году в Библиотеке «Огонька» (№ 23) без рассказа «Звездная сыпь». Кроме того, они так и остались не сведенными воедино. Всего в цикл тогда вошло семь рассказов. Четыре из них имели подзаголовки либо подстрочное примечание «Записки юного врача». В сноске к «Тьме египетской» написано: «Из готовящейся к изданию книги «Записки юного врача»». В «Стальном горле» подзаголовок другой: «Рассказ юного врача», «Звездная сыпь» не содержит никаких указаний на принадлежность

рассказа к какому-либо циклу или книге. Этот рассказ будет включен в цикл лишь в 1968 году. По мнению В. И. Лосева: «Рассказ-повесть «Морфий», разумеется, теснейшим образом связан с «Записками юного врача» (прежде всего с рассказом «Звездная сыпь»), и его можно рассматривать как продолжение «Записок». Но он в то же время имеет свой особый стержень и свой нравственный смысл» [1].

В связи с вышесказанным необходимо рассмотреть композиционную специфику цикла «Записки юного врача» и провести анализ глобальной связности цикла «Записки юного врача» М. А. Булгакова.

Глобальная связность – это то, что обеспечивает единство текста как смыслового целого, его внутреннюю цельность. Глобальная связность приводит к содержательной целостности текста, проявляется через ключевые слова, тематически и концептуально объединяющие текст в целое или его фрагменты.

Стоит отметить, что взгляд на «Записки юного врача» со стороны биографии Булгакова позволяет выявить важные закономерности их общего, магистрального сюжета.

Композиция «Записок» может быть представлена в виде простейшей схемы: 3+1+3.

В центре первых трех рассказов («Полотенце с петухом», «Крещение поворотом» и «Стальное горло») — тема инициации юного героя на медицинском поприще, и устроены эти рассказы отчасти сходно: в больницу к врачу привозят больную, чье состояние требует немедленного хирургического вмешательства; врач боится, чувствует себя самозванцем, но решается на операцию, которая проходит успешно; персонал больницы выражает восхищение мастерством врача, он же реагирует на восторги недоверчиво.

При этом в каждом из трех рассказов делается акцент на одном из трех факторов, обеспечивших успех операции. Идеальные словесные этикетки для этих факторов можно найти в стихотворном наброске Пушкина, который Булгаков возможно держал в голове, когда работал над «Записками юного врача» (а возможно, и не держал):

О сколько нам открытий чудных
Готовят просвещения дух
И Опыт, [сын] ошибок трудных,
И Гений, [парадоксов] друг,
[И Случай, бог изобретатель] [2, с. 187].

Так вот, в сцене операции из рассказа «Полотенце с петухом» подробнее говорится о Гении, который помогает юному врачу в борьбе со смертью и тьмой: «Еще, еще немножко... Не умирай, – вдохновенно думал я...» [3, с. 12]. Далее мы видим, как к врачу приходит озарение и он принимает верное решение: «... я стал редкими швами зашивать кожу... но остановился, /осененный/, сообразил... оставил сток... вложил марлевый тампон...»; «Правая нога была забинтована гипсом, и зияло на голени вдохновенно оставленное мною окно на месте перелома» [3, с. 12].

Удачно сделать операцию в рассказе «Крещение поворотом» юному врачу помогает опыт его предшественника: «...мы с Анной Николаевной стали чистить и мыть обнаженные по локоть руки. Анна Николаевна под стон и вопли рассказывала мне, как мой предшественник – опытный хирург – делал повороты. Я жадно слушал ее, стараясь не проронить ни слова. И эти десять минут дали мне больше, чем все то, что я прочел по акушерству к государственным экзаменам, на которых именно по акушерству я получил «весьма». Из отрывочных слов, неоконченных фраз, мимоходом брошенных намеков я узнал то самое необходимое, чего не бывает ни в каких книгах.

И к тому времени, когда стерильной марлей я начал вытирать идеальной белизны и чистоты руки, решимость овладела мной и в голове у меня был совершенно определенный и твердый план» [3, с. 24].

А в рассказе «Стальное горло» дважды на помощь юному врачу приходит случай, ведь в этот раз он делает операцию по наитию, не с помощью накопленного предшественниками опыта, а вопреки ему: «Вспоминая все, что я видел в университете, я пинцетами стал зажимать края раны, но ничего не выходило. Мне стало холодно, и лоб мой намок. Я остро пожалел, зачем пошел на медицинский факультет, зачем попал в эту глушь. В злобном отчаянии я сунул пинцет наобум, куда-то близ раны, защелкнул его, и кровь тотчас же перестала течь»; «Ни на какой рисунок не походила моя рана. Еще прошло минуты две-три, во время которых я совершенно механически и бестолково ковырял в ране то ножом, то зондом, ища дыхательное горло. И к концу второй минуты я отчаялся его найти...

«Положить нож, сказать: не знаю, что дальше делать», – так подумал я...

Я снова поднял нож и бессмысленно, глубоко и резко полоснул Лидку. Ткани разъехались, и неожиданно передо мной оказалось дыхательное горло» [3, с. 31].

Четвертый, срединный рассказ «Записок юного врача», «Вьюга», разительно отличается и от трех первых, и от трех последних рассказов цикла. Здесь не к юному врачу привозят больную, а он сам едет к ней. Эту пациентку врач не спасает и спасти а priori не может (у нее перелом основания черепа). То есть, в отличие от первых трех рассказов, во «Вьюге» победу на медицинском фронте одерживает смерть, а Гений, опыт и счастливый случай терпят поражение. Красноречивым жестом юного врача, признающего это поражение, рассказ завершается: «Я остался наверху один. Почему-то судорожно усмехнулся, расстегнул пуговицы на блузе, потом их застегнул, пошел к книжной полке, вынул том хирургии, хотел посмотреть что-то о переломах основания черепа, /бросил книгу/». Зачем смотреть «что-то» о «переломах основания черепа» в «томе хирургии», если это знание оказывается бесполезным в сражении со смертью [3, с. 38].

Однако кроме битвы юного врача со смертью на медицинском фронте в рассказе «Вьюга» изображен бой врача со стихией ветра.

На обратном пути в Мурыно герой вместе со своим провожатым пожарным из-за разыгравшейся метели сбивается с санного пути, а затем заблудившихся путников начинают преследовать волки. В рассказе подчеркивается, что именно юный врач, а не его, казалось бы, привыкший к критическим ситуациям спутник проявляет инициативу и решимость, которые итоге спасают две жизни (а если считать лошадей, то и четыре):

«Пожарного и меня мне стало жаль. Потом я опять пережил вспышку дикого страха. Но задавил его в груди.

– Это – малодушие... – пробормотал я сквозь зубы.

И бурная энергия возникла во мне.

– Вот что, дядя, – заговорил я, чувствуя, что у меня стынут зубы, – унынию тут предаваться нельзя, а то мы действительно пропадем, к чертям.

Они немножко постояли, отдохнули, надо дальше двигаться. Вы идите, берите переднюю лошадь под уздцы, а я буду править.

Надо вылезать, а то нас заметет.

Уши шапки выглядели отчаянно, но все же возница полез вперед» [3, с. 41].

Мы видим, что во «Вьюге» Булгаков неакцентированно расширяет поле борьбы юного врача с тьмой за человеческие жизни. Становится ясно, что это может быть не только операционный стол и приемная больницы, но, например, и зимняя русская равнина, поглощенная тьмой в самом буквальном смысле этого слова: «... вверху и по сторонам ничего не было, кроме мути» [3, с. 40].

Такое переключение внимания с медицины на иные, находящиеся вне прямой компетенции врача сферы, готовит читателя к восприятию трех последних рассказов цикла («Тьма египетская», «Пропавший глаз» и «Звездная сыпь»).

В этих рассказах юный врач и его «рать» сражаются не только и не столько с болезнями деревенских жителей, сколько с главной причиной их болезней – беспросветным невежеством большинства пациентов.

Как и три начинающих цикл рассказа, три последних рассказа «Записок юного врача» объединены общей темой, которая в каждом из рассказов подсвечена по-своему.

В «Тьме египетской» серию случаев, демонстрирующих дремучесть местных крестьян, венчает история об «интеллигентном мельнике» – о невежестве, ловко маскирующемся под культуристость: «– Объясни мне только одно, дядя: зачем ты это сделал?! – в ухо погромче крикнул я.

И мрачный и неприязненный бас отозвался:

– Да, думаю, что валандаться с вами по одному порошочку?

Сразу принял – и делу конец.

– Это чудовищно! — воскликнул я» [3, с. 52].

В рассказе с гоголевским названием «Пропавший глаз» речь идет об опасности, которая подстерегает самого просветителя, если он слишком уверится в своем профессионализме и значимости для окружающих: «– Я, – пробурчал я, засыпая, — я положительно не представляю себе, чтобы мне привезли случай, который бы мог меня поставить в тупик... может быть, там, в столице, и скажут, что это фельдшеризм... пусть... им хорошо... в клиниках, в университетах... в рентгеновских кабинетах... я же здесь... всё... и крестьяне не могут жить без меня...» [3, с. 55]. В итоге юного врача посрамляет некультурная деревенская «баба», не давшая ему безо всякого толка резать глаз своего ребенка. Отметим, что этот извод темы Булгаков впоследствии развил в повести «Собачье сердце», где высокомерный профессор Преображенский пытается скрестить человека и пса.

И, наконец, в «Звездной сыпи» изображен единственный в цикле человек из народа, который сам, без подталкивания и принуждения, стремится победить свою болезнь и потому с истовой точностью выполняет все предписания врача. Это молодая женщина, которую едва не заразил сифилисом муж.

Завершается рассказ «Звездная сыпь» двумя абзацами – длинным и коротким.

В первом абзаце в очередной раз в цикле возникает тема света, который противостоит тьме. Булгаков не слишком оптимистичен – это все еще не сильный электрический свет, а слабый свет допотопной керосиновой лампы. Хорошо, что это не сопровождающий все войны и разрушения в XX веке «свет размолотых в луч скоростей» (о котором в «Стихах о неизвестном солдате» впоследствии напишет Мандельштам), а свет просвещения, помогающий врачу распознать болезнь пациента, чтоб сразиться с ней и победить ее: «Итак, ушли года. Давно судьба и бурные лета разлучили меня с занесенным снегом флигелем. Что там теперь и кто? Я верю, что лучше. Здание выбелено, быть может, и белье новое.

Электричества-то, конечно, нет. Возможно, что сейчас, когда я пишу эти строки, чья-нибудь юная голова склоняется к груди больного. Керосиновая лампа отбрасывает свет желтоватый на желтоватую кожу... [3, с. 79].

Во втором, коротком абзаце во фразе «Привет, мой товарищ!» [3, с. 79] слову «товарищ» возвращается его теплое, почти утерянное в пореволюционную эпоху значение.

Композиционное своеобразие «Записок юного врача» Булгакова состоит в том, что автор сумел составить свой цикл рассказов из различных фрагментов собственной врачебной практики начинающего доктора, эволюция и процесс развития которого создает единую цепь повествования, звеньями чего являются его ежедневный труд, общение с местными жителями, и весь его опыт проживания в деревне. При этом создал полную, целостную картину жизни, отразившую судьбу и героя-интеллигента в деревенской глубинке в годы революции – социальные проблемы общества конкретного времени; но и проблемы вневременные – внутреннего состояния человека, профессионального становления, нравственного выбора, сугубо важный в переломную эпоху.

Булгаков действительно создал уникальную мозаику, из составляющих частей которой складывается внутренне целостная картина жизни человека вообще. Рассказы цикла, отличающиеся

много- и разнообразием проблематики, составляют глобальную связность и внешней композицией, и, что главное – внутренним единством содержательного контента цикла, где принципиальную роль играют мировоззренческие установки самого автора – «юного врача» М. А. Булгакова, чья «жизнь и судьба», отразив суть личности начинающего писателя, уже и далее прообразована данным произведением.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Лосев В. И. Комментарии // Михаил Булгаков «Морфий» [Электронный ресурс]. URL: <https://mybiblioteka.su/7-11410.htm>
- 2 Пушкин А. С. Собрание сочинений: В 6 т. – Т. 1: – М. : Правда, 1969. – 429 с.
- 3 Булгаков М.А. Избранные сочинения: В 3 т. Т1: Записки юного врача, Записки на манжетах, Дьяволиада; Роковые яйца; Собачье сердце; Белая гвардия; Рассказы. – М. : ТЕРРА, 1997. – 688 с.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРОСТРАНСТВО В РУССКИХ И КАЗАХСКИХ КОЛЫБЕЛЬНЫХ ПЕСНЯХ

ШАНДЫБАСОВА А. С.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЦВЕТКОВА А.Д.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

С первых дней жизни слух ребёнка ласкает колыбельная песня, которая складывается специально для того, чтобы петь их самым маленьким. Традиции петь колыбельные песни зародились с давних времён. Мать укладывала ребёнка и напевала ласковые слова. Песня рассказывает ему о семейном укладе, о животных, о быте, и, конечно же, о безграничной любви и заботе родных о нём. Дитя, чувствуя заботу со стороны матери (бабушки, няни), понимает, что окружающий мир не так уж и страшен. Прагматика колыбельных песен состоит не только в том, чтобы усыпить ребёнка, но и выполняет роль, в которой дитя может познакомиться с окружающим миром.

Согласно наблюдениям исследователей, в деревенской традиции колыбельные пели, качая младенца в люльке, таким образом, ритмический рисунок текста был связан с движением

колыбели. Убаюкивание как практика представляет собой сложный комплекс, включающий в себя различные уровни: пластическое действие (качание), которое соотносится с мелодией и ритмом текста, определенные интонации и напевы [1, с. 109]. Поэтому передаче из поколения в поколение подлежали не только тексты, но и телесные навыки.

У славян существовала чётко обозначенная граница мира «своего» и мира «чужого». Период детства, в связи с беззащитностью, несамостоятельностью младенца, который ещё не способен стать полноправным членом общества, находился в переходном, промежуточном положении. По словам Т. В. Цивьян, «в фольклорно-мифологических представлениях рождение ребёнка отождествляется с переходом из одного мира в другой, из иного в этот, наш» [2, с. 178]. Поэтому в народно-поэтическом творчестве ясно прослеживаются концепты «наш мир» и «иной мир». Ребёнок между этими двумя мирами. Мать словно пытается объяснить младенцу, что её мир – это безопасное место, а иной, внешний мир – это опасность.

С.Б. Адоньева отмечает, что говорить о характере переживаний по поводу той или иной поэтической (художественной) формы оказывается достаточно трудно: язык эстетики этому не способствует. Он не даёт инструмента для того, чтобы описать связь формы текста и того внутреннего психологического следа, который она оставляет в субъективном психологическом пространстве человека, эту форму воспринимающего. И если о форме мы знаем достаточно много, то о следе – очень мало [3]. То есть, в репертуаре исполняющего колыбельную песню отражаются его мировоззренческие взгляды. Устойчиво повторяющиеся мотивы колыбельных песен говорят нам о сохранении традиционных ценностей.

В настоящей статье предпринимается сравнительный анализ художественного пространства в русских и казахских колыбельных песнях с целью отражения картины мира человека.

В русских колыбельных песнях пространство формируется за счёт атрибутов дома. «Дом» помогает младенцу на бессознательном уровне освоить окружающее пространство (пространство комнаты, колыбели и т.д.). «Дом» предстаёт как «свой» мир благодаря присутствию близких для ребёнка людей. В его пространство младенец вводится с помощью атрибутов «лавки», «кашки манной», «ложки крашеной», «колыбели», «одеялка», «сметаны на поверхности молока».

Концептуальное место ребенка внутри дома – колыбель. В колыбельных песнях как русского, так и казахского народа этот образ является одним из самых распространенных и значимых. По словам М. Н. Мельникова, воспроизводящий колыбельную песню, чтобы вырваться из плена страшной действительности, создавал образы золотой колыбели, «точеной, позолоченной» [4, с. 27]:

Как у нашего кота,
Колыбелька золота,
А у Митеньки –
Золота-серебряна [4, с. 156].

Әлди, бөпем, ақ бөпем,	Альди, дитя, белое дитя,
Ақ бесікке жат бөпем,	Ложись на белую кроватьку.
Астыңа терлік салайын,	Под тебя подложу пелёнку,
Үстіңе тоқым жасайын [5, с. 3].	Наверх свяжу одеялко.

(Перевод наш)

Деревня так же, как и дом, – «своё» пространство, потому что в деревне живут «свои» люди. Рассмотрим в качестве примера отрывок из колыбельной песни, записанной от Цветковой Е. Д., 1928 г.р., в г. Павлодар в 2004 г:

О, баю, баю, баю,
Живет барин на краю,
Он не беден, не богат,
У него много ребят,
Все по лавочкам сидят,
Кашку мазану едят.

Кашка манная, ложка крашенная.

В данной колыбельной песне край деревни – граница «своего» пространства. В этом тексте «закрайнее» не описывается, так как ребёнок находится в «своём» мире. «Край» представляется как граница двух миров: реального и ирреального, опасного и безопасного, своего и чужого. Колыбельной песней мать доносит до ребёнка, что пространство дома, деревни благополучно, безопасно, а пространство вне дома, вне деревни – опасно.

Большинство обозначений границы в русских колыбельных песнях приходятся на слово «край», реже встречаются слова «окно», «пол», «ворота» и т.д..

Ай, люли, ай, люли.
Прилетели журавли,

Они сели на ворота,
А ворота скрип, скрип,
Вы ворота, не скрипите,
Нашу Таню не будите [4, с. 161].

Таким образом, словом «край» обозначается завершение некоего пространства. В колыбельной песне на «краю» завершается «своё» пространство [6, с. 186].

Рассмотрим в качестве примера отрывок из колыбельной песни о волчке, записанной от Цветковой Е. Д., 1928 г.р., в г. Павлодар в 2004 г:

Баю, баю, бай, бай,
Не ложись ты на край,
Придет серенький волчок,
Тебя схватит за бочок
Да утащит во лесок,
В лесу бабушка живет,
Грибы да ягодки берет.

В этом тексте заметно, что волчок выступает посредником между «чужим» и «своим» миром. «Край» – это граница, «лесок» – чужое пространство, и под бабушкой, возможно, подразумевается образ Бабы Яги. Баба Яга – хранительница чужого мира, обитающая на пограничье.

В колыбельных казахского народа нет подобных мифологических персонажей, так как они отражают иную картину мира. Однако в песне «Мамай батыр» встречается Жезтырнак, которая движется с необычайной скоростью. Она живёт в горах и скалах или в лесу, отличается от человека острыми когтями, в которых сосредоточена вся её сила [7].

Охранительная функция в колыбельной осуществляется призывом или упоминанием Ангела. Существует поверье, что Ангел приносит душу ребёнка и присутствует при его рождении. В день первых именин на окошко ставят Ангелу воду. Если ребёнок умирает, то «... до семилетнего возраста пойдёт непременно в рай, а младенец двух или трёх лет может даже поступить в Ангелы» [2, с. 73]. Достаточно привести один пример записанный у Цветковой Е. Д., 1928 г.р., в г. Павлодар в 2004 г:

Ангелы-хранители,
Где Павлушку видели?
А мы видели в раю,
Спит на самом на краю.

Ребёнок безгрешен, поэтому он в Раю. Этот мир видится как благодатное место, в котором существуют Ангелы – хранители покоя. Однако и здесь младенец находится на «краю» Рая, то есть, на границе мира земного и небесного. В этом отражается представление о пограничном состоянии ребенка, который недавно пришел в мир и еще не стал здесь «своим».

Пространство в колыбельных песнях у казахского народа передаёт иную картину мира. Так как, казахский народ вёл кочевой образ жизни, все бескрайние степи были его родным домом и не имели «границ». Чаще всего для обозначения пространства используются такие слова как, «озеро», «степь», «народ», «гора»:

Әлди, әлди, шырағым, Көлге біткен қурағым. Жапанға біткен терегім, Жаман күнде керегім [8, с. 44].	Альди, альди, свет мой, К озеру пристроившийся, тростник мой. В степи пристроившийся, тополь мой, В плохие дни ты нужен мне.
---	---

(Перевод наш)

***

Ақпейіл жарқын – Іс пенен қарқын, Жан-жақты білім Алсын деп бүгін Күтеді халқың [9, с. 18].	Душа широка, как степь, Стараюсь, что ты получил образование И всестороннее развитие, Получи сейчас И ждёт тебя твой народ.
---	---

(Перевод З. Ш. Махадил, Л. В. Руколеевой)

***

Әлди, балам, әлди-ай, - Шырағым менің қайда екен? - Асқар-асқар тауда екен? - Алма теріп жүр екен [8, с. 46]!	Альди, дитя, альди-ай, - Где ты, мой светлячок? - На высокой-высокой горе? - Собирает яблоки!
--	--

(Перевод наш)

В казахской колыбельной песне не так ярко представлен «иной» мир, как в русских колыбельных песнях. В данном случае «конь» – мифический персонаж, который способен пересекать границы миров. В отличие от русских колыбельных песен здесь нет слова «край», но, именно, «огненный конь» способен переместить младенца в «иной» мир или на небеса. По словам М. Е. Орынбекова, «обращая свой взор к небу, древний тюрк постулировал своё мировоззренческое отношение к действительности в вертикально-пространственном аспекте, подразделяя на верхний мир Тенгри (Небо)» [10]. То есть, «Небо» – это мир, который идентичен «Раю».

Әлди, әлди, әлди, жар,
Аспаннан бұлт, жауды қар.
Әли мінген дүлдүлдің
Сауырында бар-ды қал [9, с. 7].

(Перевод З. Ш. Махадил, Л. В. Руколеевой)

Баю-баюшки, любимый,
Облака на небе, снег идёт.
На огненного коня садись,
Выше облаков он тебя унесёт.

Согласно проведенному исследованию, в колыбельных песнях русского и казахского народа художественное пространство занимает важную роль в отражении картины мира, которая представляется для младенца. Но художественное пространство в песнях двух народов имеет больше отличий, нежели сходств. В русских колыбельных песнях мир четко разграничивается на «свой» и «чужой», физический и метафизический, «край» оказывается границей этих двух пространств. Из колыбельных песен ребёнок узнает, что его новый мир полон людьми, животными, фантастическими существами. Для колыбельных песен казахского народа нет чёткого разграничения пространства на «свой» и «чужой» мир. Однако метафизический мир представляется в образе Неба, идентичного Раю.

ЛИТЕРАТУРА

1 Райкова И. Н. «Ложечку за папу...» (Детство и детский фольклор глазами современных студентов). – Традиционная культура, 2008. – С. 108–117.

2 Цивьян Т. В. Совмещение этого и иного мира в балканских обрядах, связанных с рождением ребёнка / Ин-т славяноведение и балканистики. Отв. ред. В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1990. – 207 с.

3 Адоньева С. Б. Фольклорная форма и общее чувство // http://www.pragmema.ru/ru/assets/pdf/Folklor_naya_forma_i_obshee_chuvstvo.pdf

4 Мельников М. Н. Русский детский фольклор: Учеб. Пособие для студентов пед. Ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.». – М. : Просвещение, 1987. – 240 с.

5 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т. 72: Бабалар фольклоры. – 440 бет.

6 Головин В. В. Русская колыбельная песня в фольклоре и литературе. – Санкт-Петербург: Турку Åbo Akademi University Press, 2000. – 451 с.

7 Бижомарт Қ. С. Жезтырнақ // <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/159>

8 Куыр-куыр, куырмаш: Қазақтың бабалар фольклоры: халық өлеңдері, такпақтар, санамақтар, жұмбақтар, жаңылтпаштар, жұмбақ-есептер, мақал-мәтелдер, ертегілер, аңыздар. Құраст. Б. Қошым-Ноғай. – Алматы: Раритет, 2018. – 400 б.

9 Алтын абдыра. Қазақ балалар ауыз әдебиеті. – Алматы: Раритет, 2018. – 400 б.

10 Орынбеков М. Е. Предфилософия протоказахов // Цитируется по Рустамбекова А. М. Тенгрианство в духовной культуре казахского народа // <https://e-history.kz/ru/news/show/32224>

КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ФУНКЦИИ ПИСЬМА В ЛИРИКЕ Ж. МОЛДАГАЛИЕВА

ШЕВЕЛЁВА А. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

АЙТМАГАМБЕТОВА М. Б.

к. фил. н, ст. преподаватель,

Торайгыров университет, г. Павлодар

Действующая в Республике Казахстан программа «Рухани Жанғыру», как известно, направлена на сохранение и приумножение культурных и духовных ценностей нации, сохранение национальной идентичности, заключающейся в знании истории, культуры, языка и литературы нации. Поэт, переводчик, журналист, лауреат государственной премии СССР, народный писатель Казахской ССР Жубан Молдағалиев оказал существенное влияние на развитие казахской культуры в целом и литературы в частности. Творчеству Ж. Молдағалиева присущи патриотизм, гражданственность, гуманизм. Ю. Плашевский обращает внимание на систему образов в лирике поэта: «приковавший его внимание образ становится центром сильного поля логического и эмоционального тяготения, вокруг которого обращается художественное воображение поэта. Он подходит к этому образу с разных сторон и открывает в нём всё новые и новые грани. Идёт поэтическое исследование темы, в котором вместе с автором участвует читатель, увлечённый потоком мысли и чувства» [1, с. 113].

Нередко Ж. Молдағалиев использует в своих произведениях образ письма, потому в нашей работе будут рассмотрены функции и композиционные особенности письма в лирике Ж. Молдағалиева. В работе использованы произведения Ж. Молдағалиева военного и

послевоенного времени: «Из фронтовых писем», «Окровавленный листок», «Письмо, написанное другом», «Лети, письмо, преград не зная», «Моё письмо на миг, родная...», «Ответ другу», «Песнь о Песне», «Гульджихан», «Слово к живым». В лирике Ж. Молдағалиева наиболее распространено фронтовое письмо, что неудивительно: именно на военные годы пришлось становление его как поэта. Д. Мавлетов отмечает: «Лучшие стихи и поэмы у Джубана появились после войны. Пройдя по суровым фронтовым дорогам, он сумел потом свои впечатления, свои мысли перенести в поэзию» [2, с. 74]. По словам М. Карима, «война для него... останется мерилom достоверности и истинности явлений, людей, поступков» [3, с. 21]. Поскольку творчество Ж. Молдағалиева исследовано литературоведами недостаточно, наша работа имеет принципиальное значение для рассмотрения поэтики и особенностей художественного мира поэта. Цель нашей работы – проанализировать композиционные особенности и выявить функции письма в лирике Ж. Молдағалиева. Для анализа методом сплошной выборки из 128 текстов автора были отобраны 9 текстов, в которых представлен образ письма.

Письмо относят к жанру эпистолы, что представляет собой речевой продукт, реализующий себя в форме письма, записки, послания, литературного произведения. Композиция эпистолярного текста есть целостная связка, которая последовательно организует логически выстроенные смысловые элементы. Эпистолярному тексту свойственно наличие формы приветствия, обращения, прощания, личных местоимений. В «Способе к сложению российских стихов, против выданного в 1735 году исправленном и дополненном» об эпистолярной поэзии говорится следующее: «Эпистола изображает все то в стихах пиитическим духом и образом, что пишется в письмах прозою от отсутствующих к отсутствующим. Находятся они дидактические, любовные, нравоучительные и похвальные» [4, с. 118]. Жанр письма в литературе – особый художественный приём, помогающий создать психологический портрет героя произведения. Такой приём мы встречаем в лирике Н. Некрасова («О письма женщины, нам милой...», «Горящие письма»), А. Пушкина («Евгений Онегин»), А. Ахматовой («Ты письмо мое, милый, не комкай...»), С. Есенина («Письмо матери», «Письмо женщине»). Письмо, по мнению Е.М. Соловьёвой может использоваться в лирическом произведении следующими способами [5, с. 10]:

1. Письма как основа композиции- приём, при котором в письме сосредоточены сюжетные линии произведения, его тема, ключевые проблемы. Рассматривая лирику Ж. Молдагалиева, мы выяснили, что основой композиции письмо является в стихотворениях «Ответ другу», «Из фронтовых писем»;

2. Письма как часть композиции – приём, когда повествователь передаёт слово лирическому герою, мысль которого выражены посредством письма. При этом мы можем видеть смену форм повествования в стихотворении:

*Лишь раздаются в тишине
Людей тревожащие строки:
-Ищите творчества исток,
Душой тянитесь к дням воспетьм.
И пусть стихов моих клубок
Вас приведёт к моим секретам.
(«Песнь о Песне»)*

Как часть композиции письмо в лирике Ж. Молдагалиева используется в стихотворениях «Песнь о Песне», «Из фронтовых писем», «Окровавленный листок», «Гульджихан».

Е. Коробова отмечает, что композиции эпистолы характерна определённая структура: зачин, информационная часть, в которой раскрывается содержание письма, и заключительную часть, где адресант прощается с адресатом и выражает ему свои дружеские чувства [6, с. 12]. Рассмотрим стихотворения Ж. Молдагалиева, основой композиции которых является письмо, на предмет соответствия данной структуре:

1 Зачин. В соответствии с композицией письма, в стихотворениях-эпистолах Ж. Молдагалиева присутствует обращение к адресату, кем, обыкновенно, выступает мать, возлюбленная или друг лирического героя: «Моё письмо на миг, родная./ За самого меня прими...», «Матери, письмо./ Поведай...»;

2 Информационная часть. Как и в прозаическом письме, в стихотворении-эпистоле Ж. Молдагалиева адресант обращается к адресату с вопросом, причём мы можем убедиться, что происходит это непринуждённо, как при беседе вживую:

*Что, Гульджихан,
Ты сообщить хотела?
Письмо плутало, видимо, давно...
(«Гульджихан»)*

3 Заключительная часть. Зачастую в подобных стихотворениях-эпистолах поэта есть и прощание с получателем, как в прозаическом письме. В нём, как правило, лирический герой говорит о своей надежде на скорое возвращение домой с победой: «*Не забывай. До встречи. Будь здорова./ Ты в сердце, черноглазая, моём...*», «*Письмо!/ Его в кругу подруг/ Читать ты можешь честь по чести./ Вернусь домой – его мы вслух/ С тобой перечитаем вместе*» [7, с. 33].

В письме лирический герой ведёт повествование от первого лица, что в целом характерно творчеству Ж. Молдагалиева: «*Пишу, храним пока/ Судьбой счастливой...*» («Из фронтовых писем»), «*Живу, надеждами согретый,/И к роднику храню любовь...*» («Окровавленный листок»).

Как мы можем увидеть, письмо в лирике Ж. Молдагалиева соответствует всем законам эпистолярного жанра, содержит характерные для этого жанра элементы композиции. Рассмотрим теперь функции, выполняемые письмом в лирике Ж. Молдагалиева:

1. Объективизирующая. В письме пишущая личность выдвигается на первый план, объективное представление уступает место субъективному, что, на наш взгляд, является причиной частого использования Ж. Молдагалиевым письма в тех или иных элементах произведения. Таким образом в лирическом произведении возникает установка на достоверность, внедрение письма в композицию текста становится одним из способов предоставления читателю точки зрения лирического героя;

2. Информационная. Лирический герой совершенно ясно передаёт свои мысли и желания в письме, что, как было сказано выше, есть следствие возможностей эпистолярного жанра воспринимать окружающий мир глазами героя-автора письма. Так, мы можем убедиться, что лирический герой Ж. Молдагалиева тоскует по дому и желает вернуться на родину с победой: «*Ну что ж! К концу подходят беды,/ Берём мы верх в крутой борьбе./ Пусть тёплым вестником победы/ Моё письмо придёт к тебе*» («Моё письмо на миг, родная...»). Здесь же мы можем увидеть, что для получателя письмо порой вынужденно «заменяет» его автора, не имеющего в данный момент возможности быть рядом со своими близкими: «*Пусть наша встреча впереди,/ Но если весточке ты рада,/ Прижми письмо моё к груди,/ Глаза прикрой – и вот я рядом!*», «*Ты приласкай её седины,/ Как приласкал бы я, любя,/ И встретит, как родного сына,/ Старушка добрая тебя...*» («Матери,

письмо, поведай...»). Очевидно, это вызвано большим значением для солдата фронтового письма, служащего единственной связью его с близкими;

3. Агитационная. В письме также, как и целом в военной лирике Ж. Молдагалиева, воспевается подвиг солдата: *«Пускай бумага грязновата,/ Не брезгуй ею никогда./ Священен тяжкий путь солдата/ И терпкий пот его труда»* («Лети, письмо, преград не зная»). Письмо и само выступает у поэта боевым товарищем солдата, способным рассказать о его фронтовой жизни, то есть образ письма может обладать антропоморфными характеристиками:

*Ты расскажи ей, как мы жили,
Пройдя с боями полземли,
Как всех врагов мы разгромили
За то, что к нам с войной пришли.*
(«Лети, письмо, преград не зная»)

4. Связующая. Если во время войны лирический герой, вспоминая своих близких, был сосредоточен на настоящем и будущем, на своих ежедневных тяготах и желании вернуться домой с победой, то в мирное время он может спокойно, размеренно вспоминать свою жизнь, возвращаться к прошлому, как бы беседа со своим другом в письме, которое в данном случае соединяет прошлое и настоящее лирического героя. Рассмотрим, к примеру, «Ответ другу»: *«А помнишь, /В те далёкие деньки/ Мы и мечтали, и резвились вместе...»* [8, с. 84]. Письмо здесь может быть представлено и как обращение автора к кому-либо (*«Смешались дни, рассветы и закаты./ Но мы не унываем, как солдаты,/ Хоть и грохочут мощные грома,/ Как-помнишь, друг? - орудия когда-то»*), и как ответ на уже полученное автором письмо (*«Мой друг.../ Вот подал весть ты.../ И тебе стихами/ решил ответить я на этот раз»*).

Количество произведений, в которых одним из представленных способов представлено письмо, позволяет нам заключить, что в лирике Ж. Молдагалиева письма чаще являются элементом композиции. На наш взгляд, таким образом автор как можно более полно передаёт читателю впечатления лирического героя о фронтовой жизни, выражая при этом авторское отношение к описываемому, о чём нам говорят лирические отступления, смена формы повествования. В качестве художественного приёма и элемента композиции письмо представляет читателю точку зрения лирического героя, информирует об окружающем его пространстве,

описывает его жизнь, эмоциональное состояние, помогает герою осмысливать случившиеся с ним некогда события.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Плашевский Ю. Поэзия приходит к людям // Простор. – 1979. – № 2. – С. 113.
- 2 Мавлетов Д. Наш земляк // Приуралье. – 1978. – С. 74.
- 3 Карим М. Испытанный всадник казахской поэзии – Жубан Молдагалиев. К 70-летию со дня рождения Жубана Молдагалиева. – Уральск, 1990. – С. 21.
- 4 Тредиаковский В. Новый и краткий способ к сложению российских стихов с определениями до сего надлежащих званий // Санкт-Петербург. – Типография Академии наук. – 1735. – С. 118.
- 5 Соловьева Е., Карпова Л. Композиционная функция письма в художественных произведениях // Юный ученый. – 2021. – № 10 (51). – С. 10.
- 6 Коробова Е. Жанр письма в русской литературе // Вестник Курганского государственного университета. 2020. №1 (55). – С. 26.
- 7 Молдагалиев Ж. Годы в песнях: стихи и поэмы. – Алма-Ата: Жазушы, 1967.
- 8 Молдагалиев Ж. Памятные рубежи: стихи и поэмы / пер. с каз. В. Савельева. – М.: Воениздат, 1990.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РУССКИХ НАРОДНЫХ И АВТОРСКИХ КОЛЫБЕЛЬНЫХ ПЕСЕН

ШЕВЧЕНКО Т. О.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПОВИЧ О. А.

к. фил. н., асоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

Колыбельная – это песня, исполняемая во время убаюкивания ребенка. Колыбельные песни, или же байки, как их еще называют в народе, относятся к одному из древнейших жанров устного народного творчества. Колыбельная песня – это первое знакомство с поэтическим и песенным жанром в жизни каждого человека, поэтому невозможно переоценить значение колыбельной песни.

Колыбельные песни обладают рядом особенностей, отличающих их от других жанров поэзии пестования, а именно: монотонностью, повторами, однокоренными словами,

междометиями, использованием детских имен в песнях, аллитерацией, особой системой художественных образов, а также самой яркой особенностью, объясняемой главной функцией песни – усыпление ребенка, ритмичностью. Устройство первой детской кроватки – колыбели предусматривало обязательное «колыхание» люльки, а песни, исполняемые в такт колыхания, получили название «колыбельные». Таким образом, название жанра произошло от глагола «колыбать», «колыхать», здесь же можно провести параллель с ритмичностью, повлиявшую, хоть и косвенно, на название жанра.

Колыбельная песня зародилась в глубокой древности вместе с первым человеком и будет передаваться еще много веков из поколения в поколение в устной и письменной формах. Поэтому научные исследования в области устройства колыбельной песни никогда не утратят своей актуальности, поскольку люди всегда будут нуждаться в этих замечательных песнях.

В незамысловатые песенки с простым, но хорошо уловимым мотивом наши предки вложили глубочайший смысл. Анализ языковой организации колыбельных песен – это попытка выявить тот смысл, который передается из поколения в поколение.

На сегодняшний день существуют не только народные колыбельные песни. Данный жанр нашел свое отражение и в авторской песне. Авторская колыбельная песня сохранила некоторые черты фольклорного жанра, однако имеет существенные отличия. Необходимо отметить, что авторская колыбельная песня имеет другие функции, нежели народная песня: далеко не каждая авторская песня предназначена для укачивания ребенка.

В данной статье мы сравним стилистические особенности народных и авторских колыбельных песен.

Колыбельные песни, как жанр, характерный для всех культур мира, имеют богатую историю. Зарождение колыбельной песни исследователи связывают с древней традицией чтения заговоров – оберегов над спящим малышом в колыбели. Процесс перехода ребенка от бодрствования ко сну представлял собой ритуал, состоящий из колыхания колыбели и песни-заговора, распеваемой в такт колыhaniю. Изначально песни-заговоры состояли из нескольких строк и повторялись до тех пор, пока малыш не уснет. Многократные повторы междометий, словосочетаний или целых строк служили своеобразным гипнозом, способствующим плавному и быстрому погружению в сон. С накоплением народного опыта

тексты колыбельных заговоров стали усложняться, видоизменяясь в предложения повествовательного характера, при этом сохранив свои характерные особенности – ритмичность и повторы.

При сопоставлении народных и песен русских поэтов можно заметить, что они имеют схожий ритмичный рисунок и распеваются на четыре счета.

Уж как – сон – ходил – по лавке

Дрема – по – полу – брела

Дрема – по – полу – брела

К Маше – нашей – заб – рела

К ней – в кроватку – заб – рела,

На – подушку – при – легла.

На – подушку – при – легла,

Машу – ручкой – об – няла. Русская народная колыбельная

песня. [4]

Уж ты, – котинь – ка- – коток,

Уж ты, – серень – кий – бочок,

Приди, – котя, ноче – вать,

Мою – деточ – ку ка – чать.

Уж – как я – тебе, – коту,

За – работу – запла – чу:

Дам – кувшин – моло – ка

Да – кусок – пиро – га. Русская народная колыбельная

песня. [5 с. 32]

Котик – песе – нку – поет

В – уголке – у – печки...

Мой – сыночек – спать – идет,

Дого – рели – све – чки

Котик – песе – нку – поет,

Ждет – сынка – кровя – тка!

Скоро – мальчик – мой – уснет

На – кровя – тке – сладко.

Ночка – тем – ная – уйдет;

Снова – утро – бу – дет...

Котик – песню – допо – ет,

Котик – нас – разбу – дит... Михаил Лермонтов. [6]

Спи, – мой мальчик! – Птицы спят;

Накор – мили – львицы – лвьят;

Прислон – ясь – к дубам, – заснули

В роще – роб – кие – косули;

Дремлют – рыбы – под – водой;
 Почти – ваёт – сом – седой.
 Только – волки, – только – совы
 По но – чам – гулять – готовы,
 Рыщут, – ищут, – где ук – расть,
 Разе – вают – клюв – и пасть.
 Заж – жена – у наслам – падка.
 Спи, – мой мальчик, – мирно, – сладко.
 Спи, как – рыбы, – птицы, – львы,
 Как – жучки – в кустах – травы,
 Как – в берлогах, – норах, – гнездах
 Звери, – легшие – на – роздых...
 Вой – волков – и крики – сов,
 Не – тревожьте – детских – снов! Валерий Брюсов. [6]

Но не все авторские песни сохранили народную ритмичность, поскольку современные поэты-песенники работают совместно с композиторами, стремящимися создать свою неповторимую мелодию. Сохраняя традиционную систему художественных образов, современные композиторы все чаще отходят от канона народной колыбельной песни.

При сравнении народных и авторских колыбельных нельзя заметить значительные изменения на лексическом уровне текста песен. Усложнение поэтики авторских колыбельных объясняется тем же творческим самовыражением поэтов-песенников. В стремлении создать текст, достойный признания музыкальных критиков, современные авторы усложняют песни метафорами, эпитетами, сравнительными оборотами, тем самым отдаляясь от своих главным слушателей – детей.

Как уже было отмечено выше, народные песни являются видоизмененным жанром заговоров, что объясняет простой язык и скромный «мирок» образов и картин колыбельной песни, и почти полное отсутствие средств художественной выразительности. Современные колыбельные песни, в свою очередь, создаются на базе народных, перенимая художественный мир песни и воплощая его в новой, осложненной форме, используя сложные для детского понимания тропы и фигуры.

Я бы сказал тебе много хорошего
 В тихую лунную ночь у костра.
 В зеркале озера звёздное кружево

Я подарю тебе вместо венца.
 Запахом трав лесных плечи укутаю
 И унесу тебя в светлую даль,
 Чтобы не знала ты встречи со скукою,
 Чтобы не ведала грусть и печаль.
 Тёплым дыханием стужу развею я,
 Чтобы растаяли льдиночки глаз.
 И расскажу тебе, если сумею я,
 Как я люблю тебя, тысячу раз. Валентин Вихорев. [7]
 Покрывалом шелковым лягут облака,
 А за ними скроется звёздная река.
 В мире одиночества я всегда с тобой
 Маленькая доченька, ангелочек мой. Анжелика
 Варум. [8]

Доброй ночи, доброй ночи!
 Вот и день погас.
 Все на свете отдыхает,
 Скоро утро засияет,
 Спи! В добрый час!
 Все уснуло, даже горе,
 Все ушло во мглу;
 Сон летает над подушкой,
 Старый сторож с колотушкой
 Бродит по селу. Русская народная колыбельная песня. [4]

Для наглядного примера сравним авторские колыбельные песни Валентина Вихорева и Анжелики Варум с народной колыбельной. Выбранные нами песни изображают ночной мир, погруженный в сон. Рассмотрим подробнее, какие языковые средства использованы в этих песнях.

Для описания ночной картины Валентин Вихарев использует такие средства художественной выразительности как метафору: «зеркало реки», «звездное кружево», «льдиночки глаз», а также лексику, сложную для понимания детей младшего возраста: «венец», «ведать», «стужа», «тысяча».

В песне Анжелики Варум мы также находим стилистические фигуры, малодоступные детям колыбельного возраста, а именно метафору и сравнение в творительном падеже. Метафора «звездная река», скрывающая за собой млечный путь, и сравнение облаков с шелком могут оказаться не понятыми и не воспринятыми детьми,

ведь не каждый дошкольник знает об устройстве космического пространства и сможет провести аналогию между облаками и нежной тканью, не говоря уже о детях более младшего возраста.

В этом же катрене Анжелика Варум использует нехарактерный для каноничной колыбельной песни образ - «мир одиночества». Как правило, колыбельные песни идеализируют мир, изображая его безопасным, где нет места грусти, печали и одиночеству.

При анализе народной колыбельной песни мы не найдем ни сложных сравнений, ни метафор. Художественный мир приведенной для примера песни весьма ограничен. В первых строках песни определяется художественное время «ночь», а художественное пространство абстрактно, ведь уснуло вообще «все» и даже горе, здесь же проявляется и идеализация мира колыбельной песни. К концу песенки художественное пространство сужается до «села», «сторожа» и «подушки». Эти образы хорошо знакомы и понятны детям, а Сон, летающий над подушкой, под действием детского воображения обретает усыпительную силу.

Сравнивая авторские и народные колыбельные песни, стоит также уделить внимание синтаксическому анализу текстов песен. Нами было проведено исследование по выявлению общих закономерностей в построении предложений народных и авторских песен. Анализ синтаксической организации предложений народных и авторских колыбельных песен показал, что при относительно равном количестве предложений народных и авторских песен общее количество сложных и осложненных предложений значительно превышает количество простых предложений как в авторских, так и в народных песнях. Также при анализе были выявлены общие закономерности для народных и авторских песен, а именно: использование бессоюзного способа связи простых предложений в сложных, а также осложнение простых предложений однородными подлежащими, сказуемыми и обращением. Результаты исследования отражены в таблицах.

Таблица 1 – Синтаксическая организация авторской колыбельной песни

Количество предложений	Простые предложения	Осложненные предложения	СП	ССП	СПП	БСП	СП с разными видами связи
38	6	13	19	5	0	13	1

Таблица 2 – Синтаксическая организация народной колыбельной песни

Количество предложений	Простые предложения	Осложненные предложения	СП	ССП	СПП	БСП	Общ. кол-во осл. пр.	СП с разными видами связи
37	8	12	17	3	1	11	12	2

Несмотря на одинаковую функцию авторских и народных колыбельных песен, проведенный нами сравнительный анализ дал возможность выявить ряд сходств и различий, объясняемых происхождением песен. Сходство заключается в синтаксическом построении текста песен, использовании одних осложняющих конструкций и ритмичности, поскольку, ритмичность остается главной жанровой особенностью колыбельной песни. Различия колыбельных песен разных эпох проявляется на лексическом уровне текста. Колыбельную песню принято считать своеобразным способом общения матери и ребенка, способным передать все любовь и заботу мамы. И поскольку колыбельная – это мостик между миром взрослых и миром ребенка, язык этих песен должен быть предельно простым для понимания малышом колыбельного возраста. Тексты авторских колыбельных песен содержат сложную и многозначную лексику, создающие сложные художественные образы, что во многом обусловлено их жанровыми характеристиками.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мельников М. Н. русский детский фольклор – М., 1987.– 239 с.
- 2 Пугач Е. С. Значение колыбельной песни для развития ребенка – СПб., 2014. – 25 с.
- 3 Толковый словарь Даля // <https://gufo.me/dict/dal>
- 4 Русские народные колыбельные песни // <https://publicadomain.ru/russkie-narodnye-kolybelnye-pesni>
- 5 Гуси-лебеди Фольклор для детей от колыбельных до былин – М. : Правда, 1990. – 608 с.
- 6 Колыбельные песни и стихи русских поэтов // <http://georgievka.cerkov.ru/2015/08/21/kolybelnye-pesni-i-stixi-russkix-poetov/>
- 7 Тексты колыбельных песен для детей // <https://dreamsong.ru/kolybelnye-pesni-dlya-detej-teksty>

СПЕЦИФИКА ЖАНРА И ПОЭТИКИ РОМАНА Е. СОБОЛЬ «ДАР ОГНЯ»

ЮРЧЕНКО Т. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЦВЕТКОВА А. Д.

к.ф.н, профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Одной из актуальных проблем современного литературоведения является специфика относительно нового для русской литературы жанра фэнтези. В данной статье названная проблема рассматривается на материале дебютного романа Е. Соболя «Дар огня», написанного для детской читательской аудитории [1].

Жанр как таковой подразумевает определенные характеристики, присущие художественному произведению. Это предполагает повторяемость, традиционность и преемственность. Таким образом, мы имеем произведения, в которых присутствуют устоявшиеся черты или границы, в рамках которых формируется узнаваемый тип произведения. Однако теория жанров до сих пор находится в разработке, поскольку и сама литература – динамичное явление.

Под понятием «фэнтези» подразумевается литературный жанр, основанный на совмещении канонов фантастики, мифологии, характерной особенностью которого является наличие мира, действующего по собственным законам, нередко с элементами волшебства [2, с. 206]. А. А. Лукин и В. В. Рынкевич определяют интересующий нас жанр следующим образом: «Фэнтези – это литература, в пространстве которой возникает эффект чудесного; она содержит в качестве субстанциального и неустранимого элемента сверхъестественные или невозможные миры, существа или объекты, с которыми персонажи, имеющие смертную природу, или читатель оказываются в более или менее тесных отношениях» [3, с. 235].

Изначально фэнтези возникло на базе фантастической литературы. Поскольку фантастическая проза включает в себя и хоррор, и научную фантастику, и фэнтези, стоит их отделять и разграничивать.

Научная фантастика, в отличие от родственных жанров, нацелена на изучение мира и развитие технологий. Последнее зачастую является центром повествования. Авторы рассказывают как об истории новейших технологий, так и о вреде их злоупотребления. В этих произведениях описывают вещи, которых еще не существует, но теоретически они могут существовать. Е. Н. Ковтун предлагает нам термин «рациональная фантастика», как точное определение данного жанра [4, с. 293].

Если с сайнс-фикшен все более-менее ясно, то явление хоррора отделить от фэнтези достаточно трудно. В центре сюжета произведений этого жанра — беспомощность героя перед опасным существом. Зачастую антагонистами являются такие мифические персонажи как оборотни, вампиры или демоны, угрожающие жизни главных героев.

Говоря об истории жанра, важно упомянуть его «отцов-основателей». Так, называют две группы авторов, которых мы можем разделить на британскую и американскую школы.

К американской группе относят Роберта Ирвина Говарда, Кларка Эштона Смита и Говарда Филиппа Лавкрафта.

К британской школе основоположников фэнтези относят Клайва Стейплза Льюиса, Чарльза Уильямса и Джона Рональда Толкиена. Отдельно можно назвать цикл «Хроники Нарнии» К. Льюиса как образец детского фэнтези. Однако настоящей сенсацией стал роман профессора англосаксонской литературы Оксфордского университета Толкиена «Властелин колец».

Современное русское фэнтези начало активно развиваться после крушения советской идеологической системы с ее строгой цензурой и уклоном к соцреализму. В условиях цензуры Советского Союза фэнтези было тяжело существовать, поскольку приходилось «прятаться» под маской детской литературы. Данный жанр никоим образом не мог работать на идеологию, ибо описывает нечто, существование которого невозможно. Она обращается не к разуму и логике, а к чувствам и мечтам, она иррациональна и не несет идеологической направленности. Расцвет жанра в постперестроечные годы можно объяснить именно тем, что он получил свободу.

Несмотря на то, что теория жанров изменчива и все еще формируется, фэнтези, несомненно, является самостоятельным жанром в литературе, так как имеет определенный набор признаков,

не присущих другим жанрам. Признаками фэнтези мы можем назвать:

1) несуществующий мир, иногда с вымышленной географией. Также в фэнтези литературе несуществующий мир соседствует или вплетен каким-либо образом в привычный нам, реальный. Например, в серии книг о Гарри Поттере мир волшебников был скрыт от мира магглов (людей);

2) наличие магии и мифических персонажей. В романе Е. Соболя персонажи наделены определенными способностями, например, исцеления;

3) противостояние добра и зла как основа сюжета;

4) средневековый антураж, однако данная деталь может отсутствовать. В фэнтези романах магия и технологии редко существуют рядом друг с другом. Из этого следует скрытое противопоставление технологий и магии;

5) волшебное и сказочное играет вспомогательную, но далеко не второстепенную роль, оно помогает ярче показать героя, переживания и чувства;

6) полная свобода автора, позволяющая ему двигать сюжет в любом направлении, объясняя все «чудом» или «влиянием магии».

Таким образом, мы можем определить произведения фэнтези, как литературу, описывающую иной мир созданный автором специально. Этот мир наделен определенными свойствами, которые нехарактерны для нашего мира. В произведениях герои могут использовать различные волшебные и магические предметы, работу которых можно не прописывать детально, объяснив «чудом».

Сюжет произведений жанра фэнтези авантюрный. Нередко это путешествие или события во время войны.

Екатерина Соболя – российский автор, занимающийся написанием книг в жанрах фэнтези для подростков, литературных сказок, а также произведений с реалистическими сюжетами. Она является номинантом и лауреатом ряда литературных конкурсов, в частности – победителем литературного конкурса «Новая детская книга» в сентябре 2015 года. Рукопись, впоследствии ставшая первой книгой «Дарителей», заняла первое место в номинации «Мир фэнтези» и завоевала специальную награду «Выбор Тетта Incognita» — подросткового клуба читателей фэнтези.

Роман-фэнтези «Дар огня» рассказывает историю о путешествии по королевству, которое однажды потеряло «сердце волшебства». Сердце давало людям способность обладать определенными

дарами (талантами). Особенность этого художественного мира – в нетипичном виде магии. Пока где-то это способность колдовать с палочкой, читая заклинания, здесь магией является способность красиво петь или резьба по дереву. С момента угасания Сердца, история о нём, злодее Освальде и Сиварде стали восприниматься людьми, как сказки. Сами люди тоже поменялись: стали безразличными друг к другу и злыми.

Главный герой Генри – избранный. Несмотря на отсутствие магии в мире, у него имеется талант: всё, к чему он прикасается, обращается в прах. Его воспитывают вдали от людей, в лесу, где он жил с отцом, пока Генри не нашел волшебный Барс. Как положено избранным, главный герой вынужден отправиться в путь, чтобы найти Сердце Волшебства. По пути Генри находит новых друзей, а также волшебных помощников, параллельно узнавая правду об истории королевства и Освальде.

Сюжет романа – путешествие по королевству в поисках особых предметов и противостояние главному врагу. Произведение, несомненно, соответствует критериям жанра фэнтези: наличие несуществующего мира, магии и волшебных существ, действия происходят в мире со средневековым антуражем, а в основе сюжета лежит противостояние добра и зла.

Поскольку роман Е. Соболя изначально был написан для конкурса, мы берем смелость рассматривать первую книгу из серии «Дарители» законченным произведением. В книге четко прослеживается влияние зарубежной фэнтези-культуры. В первую очередь, можно отметить имена, имеющие иностранное происхождение. Например, Олдус Прайд, Генри или Освальд.

«Дар огня» принадлежит к детскому фэнтези. В поэтике романов Е. Соболя ярко прослеживается влияние сказочной прозы. В сюжете дебютного романа мы можем проследить фабульные совпадения с волшебными сказками. Как писал В. Я. Пропп: «все волшебные сказки однотипны по своему строению» [5, с. 33]. Вместе с Генри мы проходим путь от отлучки до смерти и воцарения героя. Важным отличием данного произведения от литературной сказки является психологизм, присущий фэнтези-романам. Вникая во внутренние метания и переживания Генри, мы наблюдаем развитие персонажа от плохо социализированного мальчика до героя, готового пожертвовать собой. Попутно нам рассказывают об изменениях в мире, где появляется все больше

волшебных существ, а люди вспоминают, каково быть добрыми и отдавать что-то бескорыстно.

«Дар огня» по всем параметрам подходит к определению фэнтези-романа. Несомненно, мы можем отнести произведение к жанру детского фэнтези, поскольку история во многом имеет поучительный характер. На поверхности лежат прописные истины, например, призыв быть добрее. Однако хитросплетения сюжета и подводные камни расширяют возрастные рамки аудитории.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Соболев Е. Дар огня. – М. : РОСМЭН, 2016. – 400 с.
- 2 Смирнова Е.В. Мир фэнтези – вымысел или реальность? / Е. В. Смирнова // Мировая словесность для детей и о детях. – Москва, 2005. – Вып. 10. – Ч. 1. – С. 206–208.
- 3 Лукин, А. А., Рынкевич, В. В. В магическом лабиринте сознания. Литературный миф XX века / А. А. Лукин, В. В. Рынкевич // Иностранная литература. – 1992. – № 3. – С. 239–250.
- 4 Ковтун Е. Н. Поэтика необычайно-художественного: Художественные миры фантастически, волшебной сказки, утопии, притчи и мифы (На материале европейской литературы первой половины XX века). М.: Изд-во МГУ 1999. – 308 с.
- 5 Пропп В. Я. Морфология сказки. – М. : Наука, 1928. – 168 с.

Секция 27

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері Актуальные проблемы казахского языкознания и литературоведения

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ АДАМИ КАПИТАЛ ҰҒЫМЫ НЕГІЗДЕРІ

АЛИХАНОВА Ә. А.

студент, I курс, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ.

ТЛЕУЛЕСОВА А. Ш.

ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., қауымд. профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ.

Адами құндылық – қазіргі кезеңде кісі бойындағы ең бір сапалық негіз болып танылады. Сонымен қатар, аталған құндылық

– кез келген кісінің жұмыс істеу қабілеттілігі мен еңбек етуге деген мүмкіншілігі мен құлшынысын арттыруға және тың жаңалықтар тудыруға, біліктілік пен өзгеріс негіздер сапасын көтеретін біліктілік пен сыни қабілеттілікте негізделетін капитал түрі ретінде де саналады. Бүгінде білім беру жүйесінде тұлғаның қазіргі заманға сай бәсекеге қабілетті жан-жақты білім ала білуге, бірлесіп өмір сүре білуге үйрету мақсаты тұр. Бүгінгі таңда жастардың әртүрлі әлеуметтік сатыдағы өзінің дарыны мен білімін, тәжірибесіне қарай өзінің әлеуетін көрсетуге мүмкіндіктері көп.

Заманауи бірлестік туғызған тың әлеуметтік тұрғыдағы экономикалық бісекелікке қабілеттілікті арттыру, білім алушыларды адами құндылықтарын өрістетуге мәселесі – кезек күттірмейтін ерекшеліктердің қатарына санауға тура келеді. Аталған мәселелердің қоғамдағы маңыздылығына орай, студенттер бойындағы адами құндылық негіздерінің артуына, жеке тұлғаның кез келген бәсекелікке қарсы тұра аларлықтай қабілеттілігін дамытуда ғылыми әдістемелердің де атқаратын өзіндік ролі бар. Маман бойындағы кәсіби дағдыларды ояту және мамандарды қайта даярлау, тәжірибе жинақтау мәселелері де маңыздылығын арттыруда. Кәсіпкер адам бойындағы бәсекеге қабілеттілік, ұтқырлық пен жаңа жағдайға тез бейімделе білу қабілеттілігі де арнайы ғылыми еңбектерде өзекті түрде талданып қарастырылады, сараланады.

Халық ауыз әдебиеті негізінде қалыптасқан мақал-мәтелдер, аңыз-әңгімелер, қанатты сөздер – ұлттық тәрбие бесігі. Білім беру жүйесінде қайырымдылық, адалдық тақырыптарын оқытуда қанатты сөздерді келтіре отырып, шығармадағы басты кейіпкердің іс-әрекетін талдау арқылы адами капиталды қалыптастырады. Бұның бәрі көркем әдебиеттің тандаулы үлгілерін адамгершілік тәрбиесінің бір саласы білімдерін дамытуға жәрдемдеседі.

Замана талабына сай, кәсіби сауаттылық мәселесі үнемі толықтырулар мен жаңартуларды қажет ететіндігі белгілі. Бәсекеге қабілетті, өз кәсіби жұмысын жетік білетін мамандарға деген сұраныс артып, күннен-күнге күшейіп келе жатқандығы белгілі.

Е. Ө. Жұматаеваның айтуынша қарқындап дамуға дем беретін ақпараттық инфрақұрылымнан бастап, өзінің ой-санасын сезіне білу мәдениетіне деген. Әрбір адам үшін әрдайым өз мүмкіндіктерін, қабілетін түйсіну, сезіне білу әсіресе, күйзеліс, дағдарыс өршіген кезеңдерде өте маңызды. Ол адамның денсаулығын сақтай отырып, қоғамға пайда келтіретін жұмыспен айналысуға зор мүмкіндік береді [1].

Жалпы айтар болсақ, адам үшін өзі өмір сүретін ортаның тартымды әрі ыңғайлы болуы өте маңызды.

Жастарды тәрбиелеу, адамның құндылығын, рухани байлығын арттыру, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу үшін, ұлттық сана жаңғыруы қажет және біз оны рухани тұрғыдан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруымыз керек. Жастардың интеллектуалды көрсеткіштері олардың тек білім деңгейімен өлшенбек емес. Сондықтан болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін және бәсекеге қабілеттілігін арттырып, тұлғаны қалыптастыруда жоғары оқу орындарының орны аса маңызды.

Адам бойында қалыптасқан маңызды құндылық – тәрбие мен оқытудағы адамгершілікке бағытталған мұралар.

Қазақстандағы ұлттық тәлім-тәрбиенің көрнекті өкілдері: М. Дулатов, Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаевтың адамгершілік идеяларын, яғни адами капиталға баулу байланысты еңбектерін ерекше атап өткен дұрыс.

Солардың ішінде адамгершілік идеяларды кеңінен уағыздаған – Абайдың ізін жалғастырушы, артына әдеби мол туындылар, мәдени мұра қалдырған Шәкәрім Құдайбердиев. Ол өзінің адамгершілік тақырыбына қызығушылығын «...алдында өнегелі көрерің болсын дегендей, алдымда Абай марқұм болған соң, содан ғибрат алып, мен де адамдықтың, адалдықтың жолын қуғаным жөн деп басымды шытырман шатақтан ерте босатып алып, білім жолына түстім...» деп түсіндіреді [2].

Шәкәрім әр адамда ақ жүрек, таза ақыл, адал еңбекке деген сүйіспеншілікті тәрбиелеуге болады деген өз тұжырымдамасын шығармаларында беруге тырысады. Автордың ойынша аталған қасиеттердің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты және адамның ерекше қасиеті болып табылады. «...Осы үшеудің басы қосылса, адам жақсы өмір сүріп, бірімен-бірі тату-тәтті тұруында сөз жоқ. Бірақ осы айтылғандарға қарсы жолдан қосылған, адамның бойына біржола сіңісіп, біте қайнасатын күшті жау нәрселер, әдеттер бар. Олар: нәпсі, өзімшілдік, мақтаншақтық. Бұлардан ұшы-қиыры жоқ жаман әдеттер туа бермек».

Шәкәрім: «Адамда екі түрлі мақсат бар, оның бірі – тән мақсұты, бірі жан мақсұты дейміз. Қара басының қамын ойлап, өзімшілдік, мақтан көксейтін – тән мақсұты. Адамшылық ар мен адал еңбек іздейтін – жан мақсұты. Бастапқыны көксеген адам, зұлымдық қиянатпен болса да, мал, мансап, мақтан табуға құмар

болады. Адам бойындағы жақсы қасиеттерді бойына дарыта білген адам - жамандық пен арам ниеттілікке бармайтындығы айқын...»

Шәкәрім жеке тұлғаның адамгершілік жағынан жетілуі үшін өзін-өзі сынаудың маңыздылығына ерекше көңіл бөледі. Оны төмендегі өлең сөзінен аңғаруға болады:

Өз бойын тексере білген адам,

Кемшілігін түзеуі оңай.

Шәкәрім Абай үлгі еткен өнер-білімді, адамгершілік ізгі қасиеттерді ұран тұтып, «Адамдық борышың» деген өлеңінде дейді:

Адамдық борышың, –

Халқыңа еңбек қыл.

Ақ жолдан айнымай

Ар сақта, оны біл [2].

С.Көбеев: «адамгершілік – мінез-құлқының дұрыстығын, дәлдігін, өлшемін сақтауды жүзеге асыратын жеке тұлғаның құрамдас жағы. Олар Отанға, қоғамға, ұжымға, жекелеген адамдарға, өзіне – өзі және еңбекке құрметпен қарайды...» деп түсінік береді [3].

Адами капитал- бұл адамның нақты жағдайларда қалай іс-әрекетке баруын анықтайтын талап пен ережелер.

Адам тұлғасының бағыттылығы – белгілі қоғамға оның мұрат-мақсаттарына орынды немесе теріс қатынастары тұрғысынан қарағандағы жеке адамның ең елеулі, шешуші сипаттамаларының бірі. Жинақталған түрінде адам тұлғасының бағыттылығы өз халқының, бүкіл адамзаттың асыл мұратына ұмтылуы, оған жету жолындағы күресі.

Көркем шығарма, ауыз әдебиеті мақал-мәтелдер, аңыз-өңгімелер, қанатты сөздер – ұлттық тәрбие бесігі. Адамның адамгершілігін қалыптастыруға биологиялық және әлеуметтік жағдайлардың әсер ететінін жоққа шығармаймыз. Керісінше, барлық осы ерекшеліктерді ескере отырып, жеке тұлғаның адамгершілік қасиетінің қалыптасуының айқындаушы негізі ретінде оқу-тәрбие саласының әсер етуіне көңіл бөлеміз. Айтылған маңызды мәселелерді қорыта келе, өткізілуге қажетті шаралардың негізгі мақсаты мен міндеттері адами құндылықтарға тікелей қатысты болуға тиісті.

Адамзат тарихында құндылықтар қалыптасуының негізгі ерте заманнан-ақ ойшылдар мен ғұламалардың негізгі нысандары екені белгілі. Олардың тәрбиелік негіздері атадан балаға ұрпақтан-ұрпаққа ізгі қасиеттер мен сезім ниеттерден тұрады.

Ұлттық құндылық белгілі бір бағытты, мақсатты, жүйелі ұлттық көзқарасты, мінез-құлықтағы адамдық тәртіп пен рухани дағдыны қалыптастыратын жүйе.

М. Жұмабаев ұстанған жеке пікірлерінде: «Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлттың тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» – деп, ұлттық тәрбиеде білім алушының қабілетін жоғары деңгейде дамыту күрделі мәселелердің бірі [4].

Елімізде ежелден қалыптасып, ұлттық нақыштағы мұра негізінде білім беру жүйесін дамыту, ұлттық негіздегі психологияны адам бойына сіңіру – негізгі талаптардың қатарында. Сонымен, ұлттық нақыштағы халық ауыз әдебиетінің адам өміріндегі алатын өзіндік орыны бар екендігін мойындаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұматаева Е. Ө. Жоғары мектеп дидактикасы: оқу құралы / ПГУ им. С. Торайғырова. – 2016. – 295 б.
- 2 Шәкәрім. Өлеңдері мен поэмалары. – Алматы: Жалын, 2008–256 б.
- 3 Көбеев С. Шығармалары. – Алматы. – 2001. – 270 б.
- 4 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы. – 1994. – 110 б.

АҚБЕРЕН ЕЛГЕЗЕКТИҢ «БОЛМАҒАН БАЛАЛЫҚ ШАҚ» ПОВЕСІНДЕГІ АВТОР ТҰЛҒАСЫ

АМАНГЕЛДІ А.

студент, 4 курс, Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы,
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

БӨКЕН Г. С.

PhD., қауымд. профессор

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Қарымды қаламгер Шерхан Мұртаза «Бір кем дүниесінде»: «Егер адамның жүрегіне мұз қатып қалса, көркем кітап соны жібітуге тиіс. Егер еріте алмаса, ол осал шығарма» [1, б. 67], – дейді. Ендеше, кез келген оқырман жүрегінің мұз құрсауының күл-паршасын шығарар кітаптың бірі ретінде Ақберен Елгезектің Болмаған балалық шағын» атар ем. «Түседі еске жалаң аяқ күндерім, ақ сүйекті ала қашқан түндерім. Сол қашқаннан мол қашыпты

балалық, қайда екенін көптен бері-ақ білмедім» [2], – деп ақын Қасым Аманжолов жырламақшы, балалық шақтың қас-қағым сәтте өте шығатынын ешкім байқамайды. Бірақ балалық күндегі тәтті естеліктер адам баласының жадында мәңгі сақталады. Уайым-қайғысыз асыр салып ойнаған уақытты ешкім оңай ұмыта қоймас, сірә! Бірақ жер бетіндегі барлық баланың балдәурен кезі бақытты естеліктерге толы деп айта аламыз ба? Өкінішке қарай, олай емес. Қалтарысы мен бұлтарысы көп өмір соқпағына егде тартқан кісілер ғана емес, бұғанасы қатпаған бүлдіршіндер де кездеседі. Әрине, балалықпен басына түскен қиындықты сезбей қалуы мүмкін алайда, сол кездегі еңсені басқан ауыртпалық қанша уақыт өтсе де жүректен өшпейді, естен кетпейді. Бұл сөзімізге ақын Ақберен Елгезектің «Болмаған балалық шақ» прозасы дәлел.

Қазақтың маңдайына біткен біртуар азаматы Жүсіпбек Аймауытов «Әдебиет – ұлттың жаны» деп айтып кеткен [3, б. 6]. Ал Тұңғыш Президент Назарбаев Н. Ә. «Кітап – ең сабырлы ұстаз» деп бір-ақ ауыз сөзбен кітап құндылығына мән берген. Рас, қазіргі таңда қалтасында қаржысы бар адамның барлығы кітап жазып, атағын айға жеткізуде. Алайда, олардың арасында оқырман жүрегіне жол тауып, оң бағасын алып жатқандары көп емес. Ал ақын Ақберен Елгезектің «Болмаған балалық шақ» повесті кітап болып басылмай тұрғанында-ақ көп оқырманның жүрегіне жол тауып үлгерді. Аталған шығарма 2008 жылы жазылып, ғаламтор арқылы кеңінен тарады. Кейін бестселлерге айналып, оқырман қатары тіптен көбейді. Интернет желісінде жүргізілген сауалнама нәтижесінде «Болмаған балалық шақ» «XXI ғасыр басындағы үздік 20 прозалық туынды» тізіміне енді. Шағын шығарманың көпшілікке ұнауына оқиғаның шынайы болғандығы себеп. Автор кітапқа өзінің балалық шағындағы қызықты әрі қайғылы оқиғаны бүкпесіз жеткізген. Бұл туралы Ақберен Елгезек бір сұқбатында «Болмаған балалық шақ» – менің ішкі трагедиям, менің тағдырым. Оны шығармасақ болмайтын еді. Естеліктер ішті мүжіп жеп қойды. Оқырмандар осы кітапты оқыған соң менің өлеңдерімді түсіне бастағанын жеткізді» деп айтса, кітаптың кіріспесінде «Шығарма шырайы шындығында демекші, осы хикаятта баяндалған оқиғалар – ойдан шығарылған дүние емес, менің басымнан өткен тағдыр. Хикаятта аты аталған кейіпкерлер де кездейсоқ, қиялымда туған жандар емес, бірі бақиға аттанған, бірі фәниде сау-саламат ғұмыр кешіп жатқан адамдар. Мен осы шығарманы жазу барысында бір кейіпкерлерімді жақсы жағынан көрсетіп, екіншісін әжуалап,

жамандауды мақсат еткен жоқ. Керісінше басымнан кешкен оқиғаларды, бүлдіршін кезімнен жадымда сақталған үзік-үзік естеліктерді әдебиетсүйер қауымға жеткізім келді» деп баяндайды.

Негізінен, көпшілік оқырман Ақберен Елгезекті ақын ретінде таниды. Оның бүгінге дейін «Көленкелер күбірі», «Ғарыш», «Шексіздік сыртындағы шам» атты жыр жинақтары жарық көрген. Ал біз тақырыпқа арқау етіп алған туындысы ақын Ақбереннің тұңғыш кітабы.

Бізге балалық пен бақыт егіз ұғым секілді көрінеді. Тіпті кез келген шығарманы ашып қарасаңыз да, балалық шағындағы тәтті естелікпен бөлісіп жатқандар көп-ақ. Бірақ «Болмаған балалық шақты» оқып отырып, мұндай тәтті естеліктерді кездестіре алмайсыз. Керісінше кішкентай жүректің үлкен өмірмен арпалысын аңғарасыз.

«Жейтін таяқты өзіңнен жесін деп, мені шешеме қосақтап шығарып салды. Сол күн – менің балалық шағымның тәтті дәурені таусылған күн еді» дейтін Ақберен Елгезектің бүлдіршін кезі расымен ауыр өтті [4, б. 35]. Ол төрт жасында алғаш рет ажал деген сұмның бар екенін біледі. Өлім өзінің досындай болған мүгедек ағасы Данышпанды алып кетеді. Иә, төрт жастағы бала не біледі деп ойларсыз? Бірақ сол кезде бала Ақберен қазалы топтың бір шетінде тұрып «Енді маған суретті кім салып береді?» деп көзіне жас алады. Ал бұдан соң Ақберен анасынан тірідей айырылады. Анасы екінші рет тұрмыс құрғандықтан баласын төркініне тастап кетеді. «Әкесі жоқ – мас жетім, анасы жоқ – қас жетім» демекші, тұлымшағы желбіреген бала сол сәттен бастап жетімдіктің ащы дәмін татады. Біресе жеңгесінен шапалақ жесе, енді бірде ауыл адамдарының аяп, мүсіркеген көзқарасын байқайды. Тіпті анасы Ақберенді өзімен алып кетсе де, ол бақытты бола қоймайды. Себебі өгей әкесінің тоқпағы, сол үйдегі қара кемпірдің суға қайнатылған макарону, таң алагеуім атқаннан қара кешке дейін бітпейтін үй жұмысы, бір үзім нан жесе де өзгеге жалтақтап қарауы Ақбереннің бала көңілін қуанта алмады. Тіпті ол балалық шағын мүлдем есінен шығарғысы келді. Алайда, Ақберен жан жарасын емдеудің жолын өлеңнен тапты. Оның поэзияға келуінің астары осында жатса керек?! Жақындарынан жабыққанда, олардан тарыдай бір мейірім көрмегенде ішіндегі сыры мен мұңын қағаз бетінде түсірді. Ол өмірдің сан алуан кедергісімен өлеңі арқылы күресті.

Жалпы повесті төрт бөлікке бөлуге болатын шығар.

1. Періште
2. Құдай
3. Адам
4. Әлем

Періште

Анау ару Анам ба, теріс қарап,

Кімді қысып барады құшағында?.. [4].

Ақберен Елгезектің «Болмаған балалық шақ» повесіндегі дәл мұндай детальдің тамырын дәл басу қиын, әрине. Ондағы баланың әкесі тірі, есінде қалмаған кезеңін періштелік кезеңі десек, осы бір періштелік кезеңі анасының күйеуге тиюімен аяқталса керек. Әрі бұл баланы тағдыр есейтуге тым асыққандай көрінеді. Анасы өзгеге күйеуге тиген жылы-ақ жалғыз сүйенер әпкесі Талдықорғанға оқуға кетеді. «Жиен ел болмас» деген сөз көбіне жиендерге әзіл үшін айтылар болса да, бұл сөздің шын ауырлығын нағашысында жалғыз қалған «Сары үрпектің» тағдыры ашып тұрған секілді.

Құдай

Ақберен Елгезектің «Болмаған балалық шағында» сәби әкесінің бейнесін елестеткенде, ту сыртынан тік көтеріп, атқа отырғызған қарулы қолдарды ойлайды. Егер З. Фрейдтің болжамына сүйеніп, сәби санасындағы Тәңір мен әкенің ұқсастығы бейсаналы деңгейде қалыптасарын ескерсек, шығармадағы бала өзін көтерген қолдардың өзін қорғайтынына және оның мейіріміне анық сенердей. Шығармадағы «Сары үрпек» өз ойындағы Құдайды осындай мозаикалардан құрастырады және ол бала Құдайға шексіз сенеді. Оның мейіріміне, өзінің тілегін орындайтынына сенеді. Бұл сенім мәселесінде бала санасына екі оқиға қатты әсер қалдырса керек. Бірінші, апасының айтуымен «Мен құдайдың баласымын» [4], – дегенде Қарабұжыр баланың күлетіні бар.

Адам

Адам – ұмытшақ һәм

Ұмытушы

«Болмаған балалық шақ» повесінде «Сары үрпектің» өгей әкесі Қаланның қырғыз шешесі бар. Өгей шешесі дегеніміз абзалырақ. Әкесінің бала көтермеген екінші әйелі. Бірақ осы отбасына, тіпті қазаққа сіңіп кеткен. Жасында сұлу, ерке қыз болған деген аңыз бар. Аты – Мәстен. Сол Мәстен адаммен жұғысып сөйлесе қоймайтын, екінің бірінің сөзіне сене қоймайтын қатал да өжет кемпір. Бірақ оның балаға алданғанын таңғаларлық деп бағалауға болса да, таңғалатын түк те жоқ.

Шығарманың осы жеріне дейін «Сары үрпектің» аузынан біршама өтірік естиміз. Бірақ олар бейкүнә өтіріктер еді. Ал оның төсбелгі үшін Мәстен кемпірді алдауы өміріндегі тұңғыш ойластырылған, алдын ала сценарий бойынша айтқан өтірігі, жасаған қылмысы еді. Бұл әрекетінен ешкім зардап шеге қоймаса да, мұндағы бала логикасына таңғаласын.

Жалпы бұл бөлімде «Сары үрпектің» жоспары толық орындалады. Дегенмен бала бұл өтірігіне іштей қиналады. Бейшара кемпірдің көңілін әдейі жібітіп, өз мақсаты үшін пайдаланғанына езіледі. Бірақ мәселе оның қиналысында емес, мәселе оның санасындағы өтіріктің жанжақты дамуында және ойға алған идеясының қулықпен шешім тапқанында.

Бала қулық-сұмдықты үйрене келе, Құдайдан ажырай беретіндей көрінеді. Ол өтірік айтуды, біреуді алдауды меңгерген сайын Құдайдың көмегінсіз-ақ дегеніне жете алатынына сенімі күшейе берер. Сондықтан бұл әрекеттерді үйренген сайын Құдайды көмекке шақыру да, ол туралы ойлау да сирей бермек. Бұл баланың адамға айналу процесі болар. Яғни ұмытушыға...

Әлем

Дәуренімді өшірген алақайлы,
Талай сұмдық көрсем де талапайлы,
Мен әлемді кешірем. Бірақ қалай
Жұбатамын іштегі балақайды[4]??..

Балалық шағы туралы әндерінің бірінде Высоцкий шумак соның мынадай екі жолмен аяқтайды: «Коридоры кончаются стенкой, а тоннели выводят на свет». «Болмаған балалық шақтың» орта шенінен аса келе баланың тоннель ішінде екенін анық байқайсыз. Әкесінің ағасының қолына көшкелі оның айдарынан жел еседі, алдынан жарық көрінеді. Ал жарықтың арғы жағында бүгінгі әлем бар. Бірақ «Сары үрпек» бұл әлемді өзінің ішкі әлемімен таңғалдырмай, ол жақтан орнын таба алмасын сезгендей. Қалам ұстайды. Өлең жазады. Тоннель соңында көрінген жарықтағы әлемді таңғалдыру үшін өзінің ішкі, ғажайып әлемін жасап жатыр.

Бұл әлемде бәрі бар. Анасы, апасы, жеңгелері, Данышпан ағасы, Маржан әпкесі... Тіпті оның балалық шағын болдырмауға барын салып баққан өгей әкесі Қалаң да «Сары үрпектің» әлемінің бір бөлшегі және ажырамас бөлшегі. Бәрі-бәрі Құдай жоспарының, баланың тоннель соңындағы жарықты таңғалдыруға бағытталған әлемін қалыптастыру жоспарының жеке-жеке «миссионерлері» іспетті.

Қазіргі кезде ақиық ақын Ақберен Елгезектің балалық шағы дәл бұлай өткенін бірі білер, бірі білмес. Бүгінгідей дайын асқа тік болып немесе «Бәке, Сәке, көке» арқылы мансабын жасап жүргендерге осы тұлғаның өмірі үлгі. Ол қираған жеңілістен жеңіс көре білді. Талдырмашынан талай қиындық көрсе де, өз атын поэзия әлемінде қалыптастырды. Болмаған балалық шағының арқасында шындалды, қайраттанды, жігерленді. Әр ащы жастың астында тәтті сый болатынын дәлелдеді.

Хәкім Абайдың «Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме» деген өлеңі бар емес пе? Қазіргі таңда жастардың қит етсе өмірден безіп, тіпті өз-өзін өлімге қиып жатқанын да естіп жүрміз. Дегенмен жеңіл жолмен келген жетістіктің игілігі болмайды, керісінше қиындық адамды шыңдап, өмірге бейімделуге үйретеді. Ақберен Елгезек те қиындықты жауы емес, ұстазы ретінде қабылдап, биік белесті бағындырды. Ол балалық шағында бақытты болмаса да, ақын боламын деген арманына жетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мұртаза. Ш, «Бір кем дүние», 24 бет. Ойтолғау. – Алматы : Жазушы, 2008. – 176 б.

2 Аманжолов Қ.Таңдамалы шығармалары. – Алматы : «Айғаным» баспа үйі, 2014. – 216 б.

3 Жүсіпбек Аймауытовтың қанатты сөздері // https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/42993/

4 Елгезек А. Болмаған балалық шақ. – Алматы: «Абай» баспасы, 2020. – 140 б.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ БЕЙВЕРБАЛДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

ДЖАСКАЙРАТОВА Д. М.

студент, 2-курс, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАДЫРОВА Б. М.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Тіл білімі өткен ғасырдың ортасынан бастап жаңа бағытта дами бастағаны белгілі. Антропоцентристік бағытта дамыған тіл білімінің тағы бір саласы – паралингвистика. Паралингвистика деген терминнің өзі грек тілінен енген. Ол – вербалды емес, яғни тілдік емес құралдарды зерттейтін тіл білімінің бір бөлімі.

Адамдардың өзара қарым-қатынасы ауызша сөйлесуге, яғни вербалды қатынасқа негізделген. Бірақ көп жағдайда вербалды тілдесу бейвербалды қатынаспен бірге сүйемелденіп отырады. Күнделікті қарым-қатынас барысында ойымызды анық, тиянақты жеткізу үшін әртүрлі қимыл-әрекеттеді, ым-ишараларды қолданамыз. Оларды тіл білімінде бейвербалды амалдар дейді. Бейвербалды қарым-қатынас – бұл сөздер мен басқа да тілдік бірліктерге сүйенбейтін ым-ишара тілі. Дененің түрлі қимылдары, ишара, жесттер, қол мен иықтың, қас-қабақтың қимылдары, жүріс-тұрыс, мимика – барлығы бейвербалды қарым-қатынас түрінің формалары болып келеді. Сөйлеу кезінде паралингвистикалық тәсілдер үш түрлі қызмет атқаруы мүмкін: қосымша ақпарат береді, айтылмаған сөздің орнына қолданылады, сөзбен бірге, аралас қолданылады. Олардың білдіретін мағынасы біраз зерттеулерге арқау болған. Солардың қатарында Б.Момынова мен С.Бейсембаеваның «Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігін» айтуымызға болады [1].

Б.Момынова кең ауқымдағы танымдық тұрғыдан да дене тілі, ым мен ишаратты зерттеу – тілдің әлеуметтік, психологиялық лингвистика сынды салаларының фактілерін салыстыра отырып, кешенді зерттеу арқылы іске асатынын, теориялық тұғыры әлі толық қалыптаса қоймаған жаңа бағыт екенін айтады [2, 16 б.]

Одан бұрынырақ ымның ерекшелігі туралы пікірді Қ.Жұбановтан кездестіреміз. Ол: «Ауызекі сөйленетін сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дыбыстап сөйлеген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толығыады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінуге болады» деген [3, 148 б.].

Австралиялық ғалым А.Пиздың пікірінше, адамдар арасындағы қарым-қатынастың 7% вербалды (сөздер, сөйлемдер); 33% вокалды (интонация, дауыс ырғағы, дауыс немесе дыбыс әуезділігі, екпіні мен қарқыны, т.б.) және 55% бейвербалды элементтер арқылы жүзеге асатыны көрінеді [4]. Көптеген ұлттар мен халықтардың тіліндегі бейвербалды элементтер жүйелі әрі кешенді түрде зерттелген.

Жоғарыда келтірілген австралиялық ғалым Пиздың ғылыми зерттеуімен қарайтын болсақ, адамдардың күнделікті өмірінде бейвербалды қатынастың пайыздық қолданысы ауызша сөйлеуге қарағанда анағұрлым басым. Бұл ненің айғағы? Адамдар жылдар, ғасырлар өткен сайын тілдесудің анағұрлым қысқа жолын

пайдалануды тиімді көреді. Ал қазіргі кезде адам баласы күніне орта есеппен 7000 сөз айтады екен.

Бүгінгі дамыған ХХІ ғасырда телекоммуникацияның, әсіресе ғаламтордың адамдар қатынасында маңызы орасан зор. Зерттеулерге сүйенсек, жер бетінде күніне 2,7 млрд адам ғаламторды пайдаланады екен. Бұл көрсеткіш үнемі арту үстінде. Бүгінде ғаламтордың өзі үлкен бір әлемге айналған. Мұндағы адамдардың байланысын қамтамасыз ететін желілік байланыстарды былай топтауымызға болады: 1. Чат-коммуникация; 2. Форум-коммуникация; 3. Электронды пошта-коммуникация; Бұдан басқа ғаламтор арқылы қосалқы коммуникация түрлері бар: блогтар, уики-жобалар, интернет-дүкен, интернет-аукцион, электронды почта, файл-алмасу желілері, интернет-радио, интернет-теледидар, IP-телефония, мессенджерлер, интернет-жарнама, төлеу жүйелері т.б. Осындағы негізгі адамдардың қарым-қатынас жасайтын байланысы орны – Facebook, Twitter, Instagram, ВКонтакте, Mail.ru, WhatsApp, TikTok, Одноклассники, т.б. әлеуметтік желілер.

Ғаламтор жылдам хабар алмасу көзі болғандықтан, мұндағы қарым-қатынас та жедел түрде болады. Іс-әрекеттің қарқындылығына қарай қателер кетіп жатады. Хабарламаны жөндеу көп жағдайда толық жіберілгеннен кейін, адресат оқығаннан кейін жүзеге асырылып жатады. Егер жіберілген қателер айтылатын ой мазмұнына едәуір әсер ететін болса ғана назарға алынып, жөндеуді қажет етеді. Мысалы, «Сәлем, қалың қалй?» деген репликаны жібергеннен кейін өзінің бір әріпті тастап кеткенін білген адресат жауапты күтпей-ақ осы фразаның артынша жедел түрде, яғни, жөнделген вариантын жібереді. Егер фразаның мазмұнында қате жөнделмейтін болса, адресант оны біле тұрса да жөндеп жатпайды. Себебі, жіберілген және қабылданған хабарламалар тек азғантай уақыт ішінде көз алдынан өтеді. Содан соң ол хабарлама экраннан жоқ болады.

Чат арқылы тілдесімде белгілі бір қарым-қатынасты жеделдету үшін сөздердің графикалық қысқартылған нұсқалары жиі қолданылады. Сөздердің графикалық формасы коммуникантқа дыбыстық формасы жағынан жақын келеді де көбінесе сөздің транскрипциясы сияқты елестетеді. Мысалы: см – сәлем, «сб – сау бол, қс – қалайсың, инет – интернет т.б. Осындай формалар жедел хабарласу жанрында, яғни онлайн (тікелей қарым-қатынас) тәртібінде қатынас жасау кезінде жиі қолданылады. Бұл байланыста адресанттың хабарламасын адресат сол мезетте, уақыт күттірмей

кабылдай алады. «Ескере кету керек, желілер қарым-қатынасында орфография ережелерінің бұзылуы белгілі бір норманың бұзылуы болып саналмайды. Сұхбаттасушысына қатысты құрметтемеушілік, сыйламаушылық болып табылмайды. Бірақ чат коммуникациясында сөздерді бөлек жазу, бірге жазу, жартылай бөлек жазу (дефис арқылы) ережелері назардан тыс қалмайды» деген пікірлер бар. Шын мәнінде, күнделікті алып жатқан хабарламаларымызда қателер жиі кездесіп отырады. Жіберілген қателерді бізді сыйламағандықтан деп қабылдамаймыз. Солай түсінгендіктен де өзіміз де хабарласуда жіберілген қателерді жөңдей қоймаймыз. Ал сауаттылық, тіл мәдениеті, әдеби тілдің нормалары тұрғысынан келгенде ойланарлық мәселе.

Әлеуметтік желідегі жазбаша қарым-қатынасты вербалды деп санайтын болсақ, виртуалды көңіл-күйді білдіретін смайликтер бейвербалды қатынасты айқындайды. Әдетте, айтылған бір жайдан қандай да бір әсер алғаныңды жазбаша сөзбен емес, смайлик түрінде білдіруімізге болады. Бұл әрі жылдам, әрі өте ыңғайлы болып саналады.

Жолданған хатқа жауап беруші өзінің ырзалығын, құптауын білдіру мақсатында смайл тәріздес «:)» белгілерін жіберуі мүмкін. Қазіргі қазақ интернет желісіндегі смайлдар:

1 :) (қос нүкте және жабық жақшадан тұратын смайлик) – күлкілі езуді білдіреді.

2 :((қос нүкте және ашық жақшадан тұратын смайлик) – қайғыру, мұңдануды білдіреді.

3 :-((қос нүкте, сызықша және жабық жақшадан тұратын смайлик) – ренжу, ызалану сезімін білдіреді;

4 ;) (нүктелі үтір мен жабық жақшадан тұратын смайлик) – ку немесе сарказмдық мінезді білдіреді. Кейде ол контекст ыңғайына қарай күлкіні де бейнелейді;

5 :-/ (қос нүкте, сызықша және қисық сызық) – мысқылдау немесе сарказм үшін қолданылады;

6 ;-) (нүктелі үтір, сызықша және жабық жақшадан тұратын смайлик) – жартылай көңілденуді білдіреді;

7 :# (қос нүкте, сызықша және торша) – айтуға болмайтын құпия нәрсе;

8 :-* (қос нүкте, сызықша және жұлдызша) – бетті сүю;

9 :’-((қос нүкте, сызық, сызықша, жабық жақша) – жылау;

10 :-/ (қос нүкте, сызықша, қисық сызық) – мырс ету [5].

Жалпы, мұндай таңбалар онлайн хабарласуда өте жиі қолданысқа түседі. Себебі, «хат алмасушы» екі жақ өздерінің келісімдерін, құптауларын үнемі білдіріп отырады. Қазір әлеуметтік желілерде смайликтер мен эмоциялардың түрлері өте көп. Адамның кез келген психологиялық сәтін бере алады. Күлкінің өзінің *жымшо, езу тартып күлу, сасқалақтап күлу, аузын ашып күлу, аузын ашып көзін жұмып күлу, ішек-сілесі қатып күлу*, көзден жас аққанша күлу т.б. түрлері бар. Жағдаятқа қарай кез келгенін қолдана аласың.

Әлеуметтік желідегі бейвербалды қатынастың айқын бір көрінісі – досыңа «like» басу. «Like» – өзіңнің назарыңды, жақсы ынтаңды білдіру немесе өзіңе көңіл аударту, болмаса хат жазбай-ақ, өзіңнің танысқың келетінін білдіруі мүмкін. «Like» – бейвербалды қатынастың бірден бірнеше формасын береді. Ол жақын танысыңа, жалпы кез келген адамға мақтаулы қошеметтің белгісі деп те айтуымызға келеді. Бұл айтылған қарапайым жайлар ғаламтор әлеміндегілерге кеңінен түсінікті.

Күнделікті өмірде бербалды қатынаспен бірлікте бейвербалды амалдарды қолданамыз. Ойымызды қанық, пейілімізді білдіріп айту үшін интонацияны, дыбыс ырғағын, мәнерін қолданамыз. Қалғаны жест, мимика, қимыл-әрекеттің құзырында. Әлеуметтік желідегі қатынаста хат алмасып отырған досымыздың, әріптесіміздің бет-жүзін көруге мүмкіндігіміз болмайды. Тіпті, Zoom сияқты онлайн режимінде болғанының өзінде оның немен шұғылданып жатқанынан хабарымыз жоқ. Сондықтан да бейвербалды ақпаратты қабылдауымызда толық түсінікке қол жеткізе алмаймыз. Оның себебі, жоғарыда айтып кеткендей ешқандай жест-мимиканың, интонацияның болмауында, көзімізге нақты картинаның көрсетілмеуінде. Көзбе-көз тіл қатысқанымызда көп нәрсені аңғаруымызға болады. Егер, жабырқаулы көңіл-күйлі бола тұра жақсымын десе де, оның бет-әлпетінен жағдайының басқаша екендігін түсінеміз. Ал айтып отырған әлеуметтік желілерде ондай мүмкіндік жоқ. Бірақ та әлеуметтік желілердің өз артықшылықтарының да барын жоққа шығаруға болмайды. Кейбір тікелей сөйлесуден қысылатындар үшін бұл таптырмас орта болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі Ым мен Ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы : Қазақ университеті, 2003. – 136 б.

2 Момынова Б. Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер. – Алматы, 2003. – 167 б.

3 Жұбанов Қ. Қазақ тіліндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым, 1966. – 361 б.

4 Аллан Пиз. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестах, 2003. – М., 272 б.

5 https://kk.encyclopedia.kz/index.php/Қазақ_интернет_тілінің_мәдениеті

ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

ЖАЯБАЕВА Д. Д.

студент, 4-курс, «Қазақ тілі мен әдебиет» білім беру бағдарламасы,
Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университеті, Павлодар қ.

ЕРФАЛИЕВ Қ. С.

Ғылыми жетекші, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университеті, Павлодар қ.

Тіл мен мәдениет – егіз ұғым. Осы екі ұғымның арасында ажырамас байланыс бар. Тіл – ұлттық мәдениеттің айнасы, оның төлқұжаты. Бұл жайында «Славянская этнолингвистика» еңбегінде былай деп жазылған: «Язык как зеркало народной культуры, народной психологии и философии, во многих случаях как единственный источник истории народа и его духа давно воспринимался таковым и использовался культурологами, мифологами в их разысканиях» [5, 7]. Тілдің халықтың бастан кешкен тәжірибесін өз бойына жинастыру қабілеті арқылы ұрпақтар жалғастығы құрылады. Сол себепті мәдениеттің тіл мәселесінде алатын орны ерекше. Мәдениет ұғымына түсіндірмелі сөздікте мынадай анықтама берілген [4, 150]:

- Мәдениет – адам баласының ақыл-ойының жетістігі.
- Мәдениет – қоғамдастық мүшелерінің ортақ өмір сүруінің жалпы тәсілі. Ол тек тілді, құндылықтарды және символдық мағыналарды ғана емес, сондай-ақ технологиялық және материалдық нысандарды да қамтиды.
- Мәдениет – адамдардың әлеуметтік болмысты сақтау мен жаңарту жөніндегі қызметі және осы қызметтің жемістері мен нәтижелері. Әлеуметтік болмыс адамсыз тірлік етпейді, оның табиғаттан айырмашылығы да дәл осы қасиет.

• Мәдениет – адамдардың амал-әрекеттері мен өмірді ұйымдастыру формаларында, типтерінде көрініс тапқан адам және қоғам дамуының тарихи бір деңгейі, сонымен қатар адам өз тарихы бойында қолымен жасаған материалдар.

Ұлттың мәдениеті тіл арқылы көрініс табады. Тілдің ұлттық сипатын қарастыратын тіл білімінің жаңа саласы – этнолингвистика. Ол тіл арқылы ұлттың салт-дәстүрін, наным-сенімін, дүниеге көзқарасын танытады. Ә. Қайдар өзінің «Ғылымдағы ғұмыр» атты мақалалар мен баяндамалар жинағында этнолингвистиканың қазақ тіл біліміндегі ең жас сала екенін айта келіп, оның мақсат-міндеттері жөнінде мынадай пікір білдіреді: «Ана тіліміздің ұшан-теңіз байлығы ғасырлар бойы толассыз толығып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, мұра болып келе жатқан асыл қазынасын мүмкіндігінше толық меңгеріп, ел игілігіне айналдыруды мақсат ететін ғылым саласының бірі – осы этнолингвистика. ...Бұл ғылым саласының бір кереметтігі де, бүгінгі таңдағы ғылыми-практикалық маңызы да – оның монолиттік тұтастығында, бір-біріне етене жақын, тіпті бірінсіз бірін толық түсінуге болмайтын объект екендігінде. Ол объект – этнос және оның тілі. Өйткені тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүре алмайды» [1, 428]. Этнолингвистика ертеден бері толығып жатқан тұтастай тіл байлығын қамтиды. «Этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз, ең алдымен, тілден іздеуіміз керек» [4, 465].

Тіл мен мәдениет арасындағы байланысты қарастырған Э. Сепир тілді құрал ретінде таныса, белгілі этнолог К. Леви-Стросс тілдің мәдениеттен тыс өмір сүре алмайтынын айта келіп, оны мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде зерделейді. Е. Ф. Тарасов бұл тұжырымды жоққа шығармаса да, мәдениеттің мәтін ретінде беріліп, тіл арқылы танылатындықтан, оны тілдің құрамдас бөлігі ретінде саралауға болады деп өз ойын білдіреді. Кейбір ғалымдар бұл екі ұғымды бір-бірінен ажырамас компонент санаса, Н. И. Толстой оларды жеке-жеке феномен ретінде алып, салыстыра зерттейді. Ол үшін тіл мен мәдениет өзара изоморфты ұғымдар болып келеді.

Мәдениетке қатысты тіл куммулятивтік қасиетке ие. Себебі тіл мәдениетті өз бойына сіңіріп, оны мұра ретінде табыстау арқылы ұрпақтар жалғастығын құрайды. Тілдегі болып жатқан өзгерістер мәдениеттегі өзгерістерге тікелей байланысты. Мәдениетке енген әр жана леп жана тілдік бірліктердің туындауына әкеледі. Сөздік кордың кендігі – бай мәдениеттің белгісі.

Ұлттық мәдениет айнасы бола алатын тілдік бірліктер ғылымда этнографизмдер деген атқа ие. Ә. Қайдар этнографизм терминіне мынадай анықтама береді: «өткен тұрмысымызда болған, көбі әлі де қолданылып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың, белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік правоға байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулары мен сөз тіркестері» [2, 295].

Жоғарыда айтылған этнографизмдерді жаңа заман жазушыларының да еңбектерінен көруге болады. Мысалы, жаңа жаман қаламгерлерінің бірі М.Мәліковтің шығармасындағы: «Ал бірі екіншісі жеті жастағы ұлдары бұл кезде есік алдында асық ойнап жүрген еді» [3, 103] сөйлемде «асық» сөзі сондай этнографизмнің біріне жатады. Бұл – бұрынғы заманнан бері мал шаруашылығымен айналысатын ата-бабаларымыздан келе жатқан ұлттық ойын түрі. Ұлттық ойындар әдетте сол халықтың шаруашылық мүмкіндіктеріне сай қалыптасады. Көбінесе қой өсірген халықтың ойындары қой асығымен ойнатылған. Қазақ ұлттық ойындарының барлығы дерлік табиғи заттарды қолдана отырып ойнауға негізделген.

«Асық» сөзіне түсіндірмелі сөздікте мынадай анықтама берілген [4, 20]:

- Малдың және басқа жан-жануарлардың сирағы мен сан жіліктерін жалғастыратын, бір жағы қуыс, бір жағы дөңес төрткіл топса сүйек.
- Балалардың үйіріп, шиырып, атып ойнайтын ойында қолданылатын қойдың асығы.
- Балалардың қой асығын шиырып, атып ойнайтын ойыны.

«Асық» ойыны балаларды ерте жастан бастап икемділікке, ширақтылыққа мергендікке, алғырлыққа, дәлдікке, шыдамдылық пен төзімділікке баулып, денелерін шыңдай түседі. Бұл ойынды әртүрлі жастағы балалар ойнайды. Соған байланысты асық ойынының алуан түрлері бар. Олар: ханталапай, құмар, омп, өріс ойыны, алшы ойыны, ат қал, көтеріспек және т.б. «Ханталапай» ойыны үлкендердің басшылығымен жүзеге асады. «Ханталапай» сөзі айтылып, асықтар ортаға шашылғанда, шеңбер құрып тұрған ойыншылар шашылған асықты жапа-тармағай талап алады. Ең аз асық жинаған ойыншы жеңіліске ұшырайды. Хандық дәуірде

хан елінің үмітін ақтай алмай қалған жағдайда халық ішінара ханның мүлкін тұяқ қалдырмай бөлісіп алу салты «ханталапай» деген атқа ие болған. Осыдан ойынның аты шыққанға ұқсайды. Ортаға салынған хан мүлкін халық талапайға қалай салса, асық ойыншылары да ортаға шашылған асықты солай таласқа салады. Бұл сөзді халқымыздың көркем әдебиетінде тағдыр-тартысы ұғымымен байланыстырады. Тағдыр тартысы, тағдыры талам-тараж болу, тағдыр тәлкегі сөздері «ханталапай» сөзінің мағынасына саяды. Мысалы: *«Бәлкім ғұмырымдағы тура келіп, бет жыртысып, ханталапай тағдырдың үстемі болғысы келетін адамдармен айқасымның алғашқы тізімін сенен бастайтын шығармын»* [3, 41].

Асық ойыны барысында асықтың түсу қалпына байланысты атаулар бар. Олар: алшы, тәйке, бүге, шіге, омп, шоңқай: *«Мийма ештеңе кіріп-шығар емес, бүк түскен қалпы көрпенің астынды жатырмын»* [3, 163]. Бұл сөйлемдегі «бүк» сөзі бүгіліп жатырмын деген мағынада қолданылып тұрғаны байқалады. Бұл жерден асықтың «бүге түсуі» ұғымы адам жатысының қалпынан пайда болған атау деп пайымдауға болады. Асық ойынын қастерлеген халықтың санасында асыққа байланысты пайым құрылып, қолданысқа енді. Соған байланысты «Асығың алшысынан түссін», «Қой асығы деменіз, қолға жақса сақа тұт, жасы кіші деменіз, ақылы асса аға тұт» деген сияқты астарлы сөздер айналымға енген.

Тіл – тек ғана қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар ол ұлт болмысы мен мәдениетінің айнасы. Әр халықтың өзінің тілі мен мәдениеті бар. Мәдениет этностың танымы мен рухының бейнесі. Одағы өзгерістер тілге де жаңа леп туғызады. Тіл өз бойында сан ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан ұлттық мәдениетті сақтап, келер ұрпаққа мұра ретінде табыстайды. Этнолингвистика бұл екі ұғымды қатар зерттей отырып, этнос болмысы жайында мағлұмат алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы : «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
- 2 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : «Абзал-Ай», 2014. – 640 б.
- 3 Мәліков М. Жұмбақ кітап. – Алматы : «Жалын баспасы» ЖШС, 2011. – 224 б.
- 4 Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – «Ғылым», 1966. – 240 б.

5 Толстой Н. И., Толстая С. М. Славянская этнолингвистика: вопросы теории. – М. : Институт славяноведения РАН, 2013. – 240 с.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТҮЙДЕКТІ ТІРКЕС БЕЙНЕСІ

ЖУНУСОВА М. Б.

магистр, «Қазақ тілі және әдебиет» мамандығы,

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.

ф.ғ.д., Ғылыми жетекші,

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада синтаксис саласындағы тың тұжырымдарға сүйеніліп, түйдекті тіркестердің құрамдық өзгешеліктері, жасалу жолдары сипатталады. Аталған тіркестердің қандай құрамда келетіні көрініс табады. Түйдекті тіркестерді ішінара омонимдену процесі ұсынылып, мысалдық деректермен дәйектеледі.

Тірек сөздер: синтаксис, сөздер тіркесімі, түйдекті тіркес, тілдік тіркестер

Статья опирается на новые формулировки в области синтаксиса, описываются составные особенности, способы создания цельных сочетаний. Рассказывается в каком составе появляются данные сочетаний. Предложен процесс частичной омонимизации цельных сочетаний и подкреплен примерными данными.

Ключевые слова: синтаксис, сочетание слов, цельное сочетание, языковые сочетание

The article is based on new formulations in the field of syntax, describes the composite features, ways to create whole combinations. It tells in what composition these combinations appear. The process of partial homonymization of whole combinations is proposed and supported by approximate data.

Keywords: syntax, word combination, whole combination, language combination

Қазақ тіл біліміндегі тіркес түрлері әбден жинақталып болды десек қателеспейміз. С.Исаев тұжырымына сүйенсек, «Қазақ

тіліндегі тіркес атаулыны ең алдымен үш топқа бөлу дұрысырақ болар еді. Олар: еркін (синтаксистік) тіркес, түйдекті тіркес және тұрақты тіркес. Ал тұрақты тіркестер үлкен екі топқа бөлінеді: фразеологиялық (тұрақты) тіркестер және атаулық (тұрақты) тіркестер» [1, 39 б.]. Солай бола тұра, қазіргі тіркес түрлерінің қатарында түйіспелі тіркестер мен салаласқан тіркестердің орын алып жүргенін де қабылдаймыз. Біздің бүгінгі жұмысымызға тірек болатын тіркес – *түйдекті тіркестер*. Тақырып жай мүлдем зерттелмеген десек, дұрыс болмайды. Бұл бағытта алғашқылардың бірі болып М.Балақаев еңбегі түйдекті тіркес ұғымындағы бірліктерге тоқталып, олардың жасалу жолын бес топқа бөліп жеткізгені бар [1, 30–33 б.б.]. Бұдан бөлек Ә. Аблақов, С. Исаев, Е. Ағмановтардың «Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің дамуы мен лексикалануы процесі» атты еңбектерінде сөз тіркесінің атаулық тіркестерден, тұрақты тіркестерден, түйдекті тіркестерден айырмашылықтары көрсетіліп, қазақ тіліндегі жалпы тіркес атаулыны үш топқа бөледі: еркін тіркес, түйдекті тіркес, тұрақты тіркес [2].

Негізгі сөз бен көмекші сөздерді атауда лингвистикалық әдебиеттерде түрлі терминдер жарыса қолданылып келеді: «предложная конструкция», «предложное сочетание», «предложно-именное сочетание», «именная конструкция», «предложный оборот» және т.б. Аталмыш тіркестердің аталуында айырмашылық болғанымен, бұлар бір мағынада қолданылатын терминдер. Түрлі типологиялық тілдерде түйдекті тіркестер тек предлог (послелог, септеулік) деңгейінде ғана қарастырылғанын көруге болады. Ал қазақ тіл білімінде түйдекті тіркестердің құрылымы оларға қарағанда кең сипатталады. Негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесін Қ. Жұбанов *қосалқылы сөз* деп атаса [3], Н. Оралбаева *көмекшілі сөз* деген терминді ұсынады [4].

М. Балақаев түйдекті тіркестердің ерекшеліктерін зерттей келе, оны жасалу жолына қарай бес топқа ажыратып көрсетеді: күрделі етістіктер тобы, есім мен көмекші етістіктер тобы, қосарлы есімдер тобы, күрделі есімдер тобы, тұрақты тіркестер тобы [1, 30–33 б.б.].

Т. Сайрамбаев болса, түйдекті тіркестер күрделі сөз құраудың негізі болып табылатындығын айта келе, оларды мынадай топтарға бөледі: әр сөз табының күрделі түрі, көмекші етістік, көмекші есімдер, модаль сөздер, шылаулар, нумеративті сөздер түрлі қосымшалар фразеологиялық тізбектер [5, 53 б.].

Осы ғалымдардың пікірін басшылыққа ала отырып, түйдекті тіркестердің жасалу жолдарын төмендегіше көрсетуге болады:

1 Негізгі сөз бен «асты, үсті, жаны, маңы, қасы, іші, сырты т.б.» көмекші есімді түйдекті тіркестер: Күндіз болса барлық жұрт **ат үстінде** (М. Әуезов).

2 Негізгі сөз бен «е, ет, де, қыл, жазда» көмекші етістікті түйдекті тіркестер: ...Шырағым, бұл сөзді әкеңнен **ұғынсаң етті** (М. Әуезов).

3 Негізгі сөз бен септеулік шылаулы түйдекті тіркестер: Абай **төрге қарай** қозғала беріп еді (М. Әуезов).

4 Негізгі сөз бен модаль сөзді (тәрізді, сияқты, секілді, рәуішті, сынды т.б.) түйдекті тіркестер: Тіпті нәзік, жазықсыз **бала тәрізді** (М. Әуезов).

5 Негізгі сөз бен кез келген етістік: Аздан кейін ет пісіп, жұрт **асқа отырды** (М. Әуезов).

6 Негізгі сөз бен нумеративті сөзді түйдекті тіркестер: Ол Бек-Алқаға жылына бір рет міндетті түрде қатынайтын (О. Бөкей).

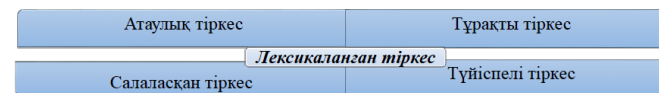
Мақаламызда жоғарыдағы ғалымдардың тіркес туралы пікірлерін жинақтай келіп, қазақ тіліндегі тіркес атаулыны екі топқа бөліп қарастырамыз:

- Еркін тіркес;
- Лексика-грамматикаланған тіркес.

Лексика-грамматикаланған тіркестерге парадигмалық қатар құрап тұратын атаулық тіркестер, тұрақты тіркестер, салаласқан тіркестер, түйіспелі тіркестер және түйдекті тіркестер кіреді. Лексика-грамматикаланған тіркестерге қойылатын басты талаптар мыналар:

- › Лексика-грамматикаланған тіркес сыңарлары бір-бірімен сабақтаса жұмсалмайды;
- › Құрамы грамматикалық талдауға түспейді;
- › Ортақ сұраққа жауап береді;
- › Сөз тіркесінің құрылыс материалы болып табылады.

Келесі кезекте лексика-грамматикаланған тіркестерді ғалым М. Балақаевтің пікіріне сүйене отырып, іштей лексикаланған тіркестер және грамматикаланған тіркестер деп екі топқа жіктеуді жөн көрдік.

1-сызба. Лексикаланған тіркес жіктелісі

2-сызба. Грамматикаланған тіркес жіктелісі

Жоғарыда көрсетілген бірінші және екінші сызбаға көңіл аударатын болсақ грамматикаланған тіркестерге түйдекті тіркестерді, яғни көмекші сөздер арқылы ұйымдасқан сөздер тобы енгізілгенін аңғарамыз. Біздің зерттеу жұмысымыз осы түйдекті тіркестерге арналған.

Түйдекті тіркестердің құрамы әр түрлі. Түйдекті тіркестерді құрылымдық-семантикалық жағынан жүйелеп, зерттей келгенде, түйдекті тіркестер екі сыңарлы, үш сыңарлы, төрт сыңарлы болып көрініс табуы мүмкін екенін аңғардық. Ойымызды көркем әдебиеттерден жинақталған мысалдық деректермен бекітсек:

Екі құрамды түйдекті тіркестер. Жинақталған тілдік деректер нәтижесінде екі сыңардан құралған түйдекті тіркестердің ең көп, дербес кездесетіні байқалды:

– *Зат есім + «үсті» көмекші есімі:* Тіпті, былтыр боқырауда, **күзем үстінде** қалаға оқуға кеткенде дәл осы қоныстан, Есембайдан кеткен болатын (М. Әуезов).

– *Зат есім + «алды» көмекші есімі:* **Көштің алды** бөктер адырдан бері шығып қалған екен (М. Әуезов).

– *Зат есім + «қасында» көмекші есімі:* **Әкесінің қасында** тұрған Майбасар мен соның атшабары екен (М. Әуезов).

– *Зат есім + «ішінде» көмекші есімі:* Кейде, тіпті, сарытоқым ұры болған - **ел ішіндегі** үлкендердің өз аузынан естіген әңгімелері де ұмытылмайтын (М. Әуезов).

– *Зат есім + «жанында» көмекші есімі*: Ұлжан үлкен **үйдің жанында** тұрып, Жиреншені өз қасына шақырып алды да, жөн сұрады (М. Әуезов).

– *Етістік + е көмекші етістігі*: Бұл - Тақырбұлақтан өте бергенде **бастағаны еді** (М. Әуезов).

– *Етістік + ет көмекші етістігі*: ...Сүйіндік, сен ақылды мына Дөркембайдан **сұрасаң етті** (М. Әуезов).

– *Етістік + де көмекші етістігі*: Жазасы дарға **асу депті** (М. Әуезов).

– *Толық мағыналы сөз + «қарай» септеулік шылауы*: Қысылғаннан, біраз жер шұқып тұрып, қонақ **үйге қарай** қайта бұрылды (М. Әуезов).

– *Толық мағыналы сөз + «туралы» септеулік шылауы*: Бұл **Желқұйын туралы** өз аулындағы бір үлкен аңшының айтқан сөзі еді (М.Әуезов).

– *Толық мағыналы сөз + «соң» септеулік шылауы*: **Палаудан соң** үзім суы, одан әрі шай (М. Әуезов).

– *Толық мағыналы сөз + «тәрізді» модаль сөзі*: Арты Қыдырдан шыққан **жолоаушылар тәрізді** (М. Әуезов).

– *Толық мағыналы сөз + «сияқты» модаль сөзі*: Өздері өңшен толық денелі, **үлкендер сияқты** (М. Әуезов).

Үш құрамды түйдекті тіркестер. Үш құрамды түйдекті тіркестер көмекші сөздердің өзара қосарлана жұмсалуды негізінде жасалады. Олардың сипаты төмендегідей:

– *Негізгі сөз бен көмекші есім, шылау*: Тіпті **үйінің маңайына дейін** тілмен жалағандай етіп тазалады (Т. Нұрмағамбетов).

– *Негізгі сөз бен көмекші етістік, көмекші есім*: Жабылып жүріп бұзау мен сиырды қораның **жылылау деген тұсына** жайластырып алдына шөп салды (Т. Нұрмағамбетов).

– *Негізгі сөз бен модаль сөз, көмекші етістік*: Ол жоқ кез Сарығыз бен Балабекке берілген **бостандық сияқты еді** (Т. Нұрмағамбетов).

– *Негізгі сөз бен көмекші есім, көмекші есім*: Сол ауылдың **дария жақ шеті** осы Асанбайдың үйінен басталады.

– *Негізгі сөз бен шылау, көмекші етістік*: Жұрт **отын үшін деп** әлгі қураған ағаштарды кесіп тауыса бастап еді (Т. Нұрмағамбетов).

Төрт құрамды түйдекті тіркестер. Мұндай құрылым сирек кездеседі.

– *Негізгі сөз бен көмекші есім, көмекші есім, шылау*: Күнекен жайлап басып **болменің орта тұсына дейін** келді де, жан-жағына қарап біраз тұрды (Т.Нұрмағамбетов).

– *Негізгі сөз бен көмекші етістік, модаль сөз, көмекші етістік*: Әйтеуір ұрлық, қулық, сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып мал тапса, **жазалы демесек керек екен** (Абай. Қара сөз).

Түйдекті тіркестер –тілімізде үздіксіз жасалып жататын тілдік құбылыс. Аталмыш тіркестің синтаксис саласында қазіргі таңда ақырындап өзіндік орны орнығып, қалыптасып келеді. Жоғарыда аталған ғалымдардың теориялық зерттеулеріне назар аударсақ, бүгінде түйдекті тіркестердің қалыптасуы, құрамдық белгілері, жасалу кезеңдері, түрлері анықталған. Бірақ аталмыш тіркестердің ішінара омонимденуі жайлы сөз қозғаған еңбек жоқ. Бүгінгі біздің мақаламыздың басты жаңалығы, өзектілігі осы болмақ, Яғни біз сіздерге қазір түйдекті тіркестердің ішінара омонимденуін ашып көрсететін боламыз.

Қазақ тіл білімінде омонимдер толық, жартылай және аралас болып бөлінетіні бәрімізге мәлім. Мінеки, түйдекті тіркестер осы тұста жартылай омонимдікке түсе алады екен.

Егерде біз *күзем үстінде, шабуыл үстінде, үстел үстінде, қайғы үстінде, түйе үстінде, сырқат үстінде* және т.б. түйдекті тіркестерді алатын болсақ, аталмыш тіркестер өзара жартылай омоним болады. Себебіне тоқталып өтетін болсақ: *біріншіден*, көріп отырғанымыздай екінші сынары жазылуы жағынан да, айтылуы жағынан да ұқсас болып, бір бейнеде көрініс тауып отыр; *екіншіден*, сыртқы бейнесі ұқсас болғанымен, мағыналық жағынан бір-бірінен алшақ тіркестер. Жоғарыда көрсетілген екі себеп негізінде ұсынылған түйдекті тіркестер ішінара омонимдену процесіне түсіп отыр. Ендігі кезекте ойымызды көркем шығармадан мысалдар жинақтап, тарқатып өтсек:

Ең алдымен жоғарыда аталып өткен *үстінде көмекші есім* сөзімен жасалған түйдекті тіркестер қатарына назар аударсақ: 1) Тіпті, былтыр боқырауда, **күзем үстінде** қалаға оқуға кеткенде дәл осы қоныстан, Есембайдан кеткен болатын (М. Әуезов); 2) Қонақ үйде, дөңгелек **үстел үстінде**, қызғылт, күнгірт сәулесі бар тас шам жанып тұр (М. Әуезов); 3) Әлдекімге қаптап, зіркілдеп сөйлеп отырған әке сөзі кейде бұған бір жортуыл, **шабуыл үстіндегі** шұбырынды, ұзақ сарын сияқтанады (М. Әуезов); Аталмыш сөйлемдер мазмұнында *үстінде көмекші есім сөзі күзем, үстел,*

шабуыл сөздерімен тіркесіп, түйдекті тіркес бейнесінде көрініс тапты. Яғни біздің қарастырып отырған түйдекті тіркестердің ішінара омонимдену мәселесі туындап отыр. *Күзем үстінде, үстел үстінде, шабуыл үстінде* тіркестерінің екінші сыңарына мән беретін болсақ, жазылуы жағынан да, айтылуы жағынан ұқсас сөз. Демек ұсынылған тіркестердің екінші сыңары әр түрлі сөздермен тіркесіп келіп, бастапқы мағынасын өзгертіп отыр. Бұдан шығатын түйін *күзем үстінде, үстел үстінде, шабуыл үстінде* түйдекті тіркестері ішінара омонимденіп, жартылай омоним болып тұр.

Келесі ретте *туралы септеулік шылауымен* тіркесіп келіп, омонимдену процесіне жататын түйдекті тіркестерге мән берер болсақ: 1) Бұл *Желқұйын туралы* өз аулындағы бір үлкен аңшының айтқан сөзі еді (М. Әуезов); 2) Бүгін кешке шейін осы *жұмыс туралы* рұхсат беріндерші (М. Әуезов); 3) *Кәмшат туралы* Абай ешнәрсе айтқан жоқ (М. Әуезов); Ұсынылған мысалдар да түйдекті тіркестердің екінші сыңарының жазылуы да, айтылуы бірдей, демек, бұл аталмыш тіркестер жоғарыдағы тіркестер сынды жартылай омонимдену процесіне ұшырап отыр.

Түйдекті тіркестер – тарихи құбылыс. Ол тілдің ұзақ дамуы нәтижесінде қосымшалар мен көмекші сөздерден кейін пайда болған. Қазақ тіліндегі түйдекті тіркестердің екі құрамды, үш құрамды, төрт құрамды түрлерді анықталды. Тілімізде ең жиі қолданылатыны – екі құрамды түрі. Сондай-ақ, түйдекті тіркестердің омонимдену процесі көрініс тауып, мысалдық деректермен дәйектелді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. (өнд. Және толықт.4-бас.): Оқулық. – Алматы. «Санат» 2009. – 192 б.
- 2 Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е., Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің дамуы мен лексикалану процесі. – Алматы : Санат, 1997. – 304 б.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым, 1999. – 981 б.
- 4 Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы : Ғылым, 1986. – 192 б.
- 5 Сайрамбаев Т. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер тіркестері. – Алматы: Мектеп, 1981. – 197 б.

Б. САРЫБАЙ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕР

ИЛИМХАН АҚЕРКЕ

студент, 4-курс, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы,
Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

Ғылыми жетекшісі, Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада лингвомәдениеттанудың тілдегі көрінісі анықталады. Шетел ғалымдары мен қазақ тіл біліміндегі ғалымдардың зерттеулері сараланып, талданған. Лингвомәдениеттанудың жаңа дамып келе жатқан сала екенін ескеріп, ғалымдардың тұжырымдарына тоқталып, лингвомәдениеттанудың бейнесі ашылған. Тұжырымдарды басты назарға ала отырып Б.Сарыбай шығармаларындағы лингвомәдени бірліктер теріліп, жімі талданған.

Кілтті сөздер: Мәдениет, лингвистика, рухани мәдениет, материалдық мәдениет, ұрпақтар сабақтастығы, дәстүр жалғастығы, лингвомәдени бірліктер.

Тіл мен мәдениет – өзара тығыз байланысты ұғымдар. Мәдениет ұлттың болмысын көрсетсе, тіл сол ұлттың болмысын анықтап, жылдар бойғы өмір сүру тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырады. Әр ұлтта дүниенің тілдік бейнесі түрліше қалыптасады. Ұлттық тілде алдыңғы буынның рухани, материалдық мәдениетінің шыққан шыңы мен тәжірибесі, өркениет белгілері көрініс табады. Міне, осы себепті тіл мен мәдениетті, өркениетті біртұтас ұғым аясына сыйғызып қарау керек.

«Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, яғни біздің өмір сүру образымыздан хабар беретін тәжірибеміз бен идеямызға тәуелді» [1, 19]. Мәдениет дегеніміз – белгілі бір қауымның өмір сүру барысында қалыптасқан әдеттері мен жоралғылары. Сөздіктерде оған мынадай анықтама берілген:

1) мәдениет – белгілі бір халықтың қол жеткен табыстары мен шығармашылығының жиынтығы;

2) мәдениет – адамзат қауымының белгілі бір тарихи кеңістіктегі қызметі мен өзіндік ерекшеліктері (палеонит мәдениеті, қазақ мәдениеті т.б.);

3) мәдениет – адамдық әрекеттің белгілі бір саласының жетілу деңгейі (сөйлеу мәдениеті, еңбек мәдениеті, құқық мәдениеті т.б.) [2, 6]. Олай болса, мәдениет арқылы өрнектелген ұлт болмысы тек тіл арқылы танылады.

Мәдениет өз ішінен екіге бөлінеді: материалдық және рухани. «Материалдық пен рухани мәдениетті бір-бірімен өзектес, бүтіннің екі жағы деп қарауға болады. Өйткені адамды қоршаған табиғат пен өмір сүруші субъектінің қатынасы барысында айналасындағы дүниені танып, өз ақыл-ойының елегінен өткізіп, табиғаттың затын өз затына өңдеп айналдыру – зор еңбектің көрінісі. Бұл, түптеп келгенде, заттық мәдениеттің дүниеге келуінің негізгі шарты» [3, 56]. Рухани мәдениет туралы Н.И. Толстой: «Халықтың рухани мәдениеті оның ана тілінде, говорларында, салт-дәстүрінде материалдық мәдениет атаулары арқылы да танылады. Оларды біртұтас деп қарау қажет», – деп көрсетеді [4, 21]. Э. Сепир мәдениет пен тілдің біртұтастығын көрсететін әдіснамалық пікір ұсына отырып: «Мәдениет – белгілі бір қоғамның әрекеті мен ойлауының нәтижесі, ал тіл – қалай ойланатынының көрінісі. Ендеше, тіл мазмұны – мәдениеттің бөлінбейтін бөлшегі», – деген қорытындыға келеді [4, 21].

«Лингвомәдениеттану» деген атаудың құрамынан тіл мен мәдениеттің сабақтастығы айқын көрініс табады. Жаңа ғасыр лингвистикасы «тілді мәдениет феномені, ұлттың мәдени коды» ретінде танып, зерттеу жүргізуде. Тілдің көрінісін басқа да өмір құбылыстары арқылы ашу, тілдік болмыс пен басқа пән арасындағы байланысты орнату лингвомәдениеттанудың басты мәселесі болып табылады.

Лингвомәдениеттану – тіл біліміндегі ұлттық дүниетанымның тілдегі бейнесін көрсететін жаңа салалардың бірі. Лингвомәдениеттану лингвистика мен мәдениет салаларының түйісу нүктесінде ХХ ғасырдың екінші жартысында В. Н. Шаклейн, В. А. Маслова т.б. ғалымдардың тұжырымдары негізінде пайда болды. Плотон, И. Гердер, Э. Кант сынды философтардан басталған тіл білімі мен мәдениеттің байланысы В. фон Гумбольдт, Б. Уорф, Кассирер, Э. Сепир зерттеулерінде ғылыми сипат алғаны белгілі. Кеңес дәуірінде Н. Топоров, В.В. Иванов, А. Толстой т.б. зерттеушілер тарапынан дамытылады.

Еліміздің әр замандағы материалдық және рухани мұрасын, өз болмысына сіңірген лингвомәдениеттің әртүрлі қырларын (этнографиялық, археологиялық, өнертану, тарихи, әдеби т.б.)

зерттеу, жинақтау Ш. Уәлиханов жазбаларынан басталып, Ә. Марғұлан, М. Әуезов, С. Мұқанов, Х. Арғынбаев, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Ө. Жәнібеков, С. Қасиманов т.б. еңбектерінде өз жалғасын тауып, әртүрлі бағытта өрбіп отырды. Ә. Қайдар тілді араластық құрал немесе «құжаттық» қызметі тұрғысынан қарастырады: «Этнос және оның тілін біртұтас, өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасақ, тіл қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір-тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар» [5, 3]. Ж.Манкеева: «Қазақ мәдениетінің өміршең сипаттарын санаға сіңіру, әрі жаңғырту – қазақ тіл білімінің жаңа бағыттарын белгілейтін өзекті мәселелердің бірі. Осы әлеуметтік үрдісті нақты түрде іске асыру тіл білімінің лингвомәдениеттану деп аталатын саласының еншісіне тиіп отыр», – деген анықтама берсе [6, 47], Б.Карагулова мен А.Кушкенбаева «Лингвомәдениеттану саласының ғылыми және практикалық мәселелері» атты кітабында былай делінген: «Лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этика-эстетикалық, рухани және тұрмыстық қатынастар мен олардың заңдылықтарын тілдік құрал арқылы зерттейтін тіл білімінің бір бағыты» [7, 53].

Тілдің бойындағы лингвомәдени қазыналарды жинақтаушылық қызметі туралы пікір сабақтастығын Н. Уәлиден де көре аламыз: «Тіл – өмір шындығы. Сол шындықты уақыт қалдырған қатпарлардан аршып ала білсек, шежіредей сыр шертіп тұрады. Өмірде болған нәрсе тілде де із тастамай кетпейді. Сондай іздің сорабын асыл мұрамыздың тілінен де кездестіреміз» [8, 6].

Н. Уали айтқандай, тілден қоғамдағы саяси, экономикалық, мәдени, ағартушылық, моральдық, идеологиялық бағыттарындағы өзгерістердің ізін көре аламыз. Сол іздердің көрінісін әдеби шығармалардан талдап, лингвомәдени бірліктер арқылы мәнін ашып көрелік. Оны жүзеге асыру үшін Б. Сарыбайдың «Рауғаш ерте гүлдейді» атты әңгімелер жинағы алынды.

«Ұяттан өлім күшті деген осы да, әке-шеше аталары келген сайын бұл олардың бетіне қарай алмай, құтылудың ең оңай жолы осы болғандықтан, қайта-қайта есінен танып қалып жүрді» [9, 32]. «Ұят» сөзінің мағынасы терең әрі ауқымды. Қазақ халқы ежелден-ақ баласын «обал болады, ұят болады, жаман

болады» деген үш сөзбен тәрбиелеген. Халық санасындағы ұяттың астарында біреудің ала жібін аттамау, адалдық пен шындықтың жақтаушысы болу және «үлкенге құрмет, кішіге ізеттілік» көрсету жатады. Контексте көз жүгіртсек, бұл жерде бала ата-анасынан ұялғандықтан басын көтеріп, бетіне қараудан қысылып, өтірік талып қала берген. Халық санасында адами құндылықтар ұлттық тәрбиенің өзегі болып табылады. «Үлкеннің алдынан кесе көлденең өтпе», «Малым – жанымның садағасы, Жаным – арымның садағасы» деген мақал да осымен үндес.

Шөлмек мың күнде сынбайды, бір күнде сынады деген де сөз бар [9, 35]. Осы тұста біз тілдің тарихтан да сыр шерте алатынын көре аламыз. Қазақ халқының санасында, тұрмыс-тіршілігінде «шөлмек» деген сөз болған емес. Бұл атау кеңес дәуірінің келуімен тұспа-тұс келеді. Ұлтымыздың таным-түсінігінде шөлмектің орнында теріден иленіп жасалған «торсық» ұғымы қолданылған. Аталмыш мәтелдің ішкі мағынасына көз жүгіретіні болсақ, ұлттық болмысты ашатын сабырлылық қасиетті айтуға болады. Қазақ халқы – ежелден-ақ басынан алуан-алуан кезеңдерді өткізген күрескер халық. Шыдамдылық танытып, әліптің артын бағып үйренген жұртты жуастық деп шатастыруға болмайды. Халықта «Шыдамның да шегі бар» деген де сөз бар. Мәтелдегі халықтық мінезді жанартаумен ауыстырып көрсетуге де болады. Тағы да бұл мәтелді талдаудағы бір байқауға болатын тұс – кеңестік дәуірдің озбыр саясаты қаншалықты қысса да, ұлттық мінез жоғалмағаны. Тұрмыс-тіршіліктің керектілігі өзгерсе де, ұлттық ішкі мінез өзгере қоймаған.

Мені сөйтіп қара басыпты [9, 27]. Ұлттық мәдениетімізді танытатын тілдегі ерекше қолданыс – табу сөздер. Ағайын арасындағы субмәдениеттің құзар шыңында тұрған – келіндердің тәрбие мектебі. Қазақта келіндер сыйластық, тәрбие мақсатында үлкен адамдардың атын атамай, оларды басқа атауларға ауыстырып айтқан. Мысалы, жаңа түскен келіннің түскен жұртында «қара» деген сөз кездесетін есім болса, келін лексикасындағы «қара» атауын «баран» сөзімен ауыстырып айтқан. Сондай-ақ халқымыз зияны тиетін жаман аурулардың, жұттың, малға тиетін көптеген нәубеттің атын атамаған. Себебі атын атасақ, соны шақырып жатырмыз деген түсінік қалыптасқан. «Жамандық шақырма» деген ырым-тыйым осыдан болса керек. «Қара басты» деген тұрақты тіркестегі айтып отырған қара сөзі жын-шайтан, азғырушы тылсым күштердің атын атамау мақсатында қолданылған. «Мені шайтан азғырды» деген мағына. Жамандық алып

келетін құбылыстардың аттарын атамау – қазақтың наным-сенімдерді қатты ұстанғанының көрінісі.

Лингвомәдениеттану саласын зерттеудің өзектілігі – ұлттың бейнесін ашу, ұрпақтар сабақтастығын жалғастырудың таптырмайтын көзі. Осы жағдай тілді зерттеу мәселесінің ғылыми-әдістанымдық негізін жаңаша құруды қажет етуде. Оның негізгі тетігі – ұлттық тілдің ерекшелігін, өзіне тән болмысы мен табиғатын ашу. Басқаша айтқанда, ол – тіл туралы онтологиялық көзқарасты сол тілде сөйлеуші халықтың жан дүниесімен, ой-санасымен, тарихымен, мәдениетімен тығыз байланыста қарау.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. –М., 1976. – 325 с.
- 2 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
- 3 Қайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы, 1986. – 207 с.
- 4 Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. В кн.: Избранные труды по языкознанию. – М., 1993. – С. 404.
- 5 Хомский Н. Язык и мышление. – М., 1997. С. 7.
- 6 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
- 7 Карагулова Б., Кушкенбаева А. Лингвомәдениеттану саласының ғылыми және практикалық мәселелері: Оқу құралы. – Алматы: «Medet Group» ЖСШ, 2021. – 108 б.
- 8 Малбақов М., Манкеева Ж.А. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі Институтына 50 жыл // Тілтаным, 2011. – №3. – Б. 40.
- 9 Сарыбай Б. Рауғаш ерте гүлдейді. – Алматы : «Жалын баспасы» ЖШС, 2009. – 160 б.

БАЯНҒАЛИ ӘЛІМЖАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

ҚАДЫРҚҰЛ М.

студент, 4 курс, «Қазақ тілі мен әдебиет» білім беру бағдарламасы,

III. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

БӨКЕН Г. С.

PhD., қауымд. профессор,

III. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті., Көкшетау қ.

Ақын, драматург, жазушы, айтыс ақыны, жыршы-жырау, манасшы, кинорежиссер, сценарийші, актер, әдебиет пен өнер зерттеушісі, мәдениет қайраткері, сыншы, сатирик, кинодокументалист, сыншы сынды сан түрлі саланы меңгерген сегіз қырлы, бір сырлы талант иесі – Әлімжанов Баянғали Тақанұлы. Баянғали Әлімжанов лирикалық, философиялық өлеңдер мен елуге тарта поэма, оқиғалы жырлардың авторы. Баянғали ақын қазақ әдебиеті мен мәдениетінде өзіндік биігі бар дара тұлға. Кешегі Көкшенің сал-серілерінің ізін жалғаған, Біржанның туған топырағында дүниеге келген ақынға бұл да Тәңірдің берген сыйы, табиғи заңдылық болса керек. Бала күнінен қазақтың бай ауыз әдебиетімен сусындап өскен Баянғали Әлімжанов әдебиеттің барлық саласында қалам тербеген қарымды қаламгер. Еңкейген кәріден, еңбектеген балаға дейінгі адам өмірін шығармаларына арқау етті. Б.Әлімжанов журналистика, әдеби сын, әдеби зерттеу саласында жемісті еңбек етті. Оның мақалалары 1973–1990 жылдары республикалық, облыстық баспасөз беттерінде жиі жарияланып, «Уақыт және қаламгер» сияқты жинақтарда жарық көрді. Әсіресе, оның көшпенділердің шешендік өнері мен Қасым Аманжоловтың «Өзім туралы» және Мұқағали Мақатаевтың «Реквием» жырлары жайындағы мақалалары кеңінен танымал болды. Сол жылдары ол журналист ретінде де белсенді еңбек етті. Қазір де Б. Әлімжанов БАҚ өкілдеріне әдебиет пен өнердің, қоғамның сан алуан мәселелері туралы қазақ және орыс тілдерінде жиі сұхбат беріп тұрады. Ол республикалық теледидардан «Халық қазынасы», «Бес ғасыр жырлайды» атты белгілі хабарлар циклін жүргізіп, қазақтың жыраулық өнерін насихаттауға да үлес қосқан. Баянғали Әлімжанов жыл өткен сайын өз өнерін шыңдатып, талантын танытқан дарынды тұлға.

Баянғали Әлімжанов өнімді еңбек еткен әдебиеттің тағы бір саласы – проза. Баянғали Әлімжанов көптің көңіліне жол тапқан

«Қиқыматтың хикаялары», «Қарасай батырдың тұқымының толғауы», «Ұя» кітабы, «Қиқыматтың қиссасы» атты сатиралық повестердің, ауыл өмірі туралы әңгімелердің авторы. Ол әңгімелер республикалық, облыстық газет-журналдарда, «Жынды Қаратайдың қасіреті», «Қиянатқа қарсылық» кітабында жарияланған.

2000 жылы Омбы баспасынан Баянғали Әлімжановтың «Жынды Қаратайдың қасіреті» кітабы басылып шығып, көпшіліктің қолына тиіп, көптің игілігіне айналып кетті. Жинақ ішінде Баянғали Әлімжановтың қаламынан туған әңгімелер мен қатар, айтыстары, өлеңдері мен сахнадан сәлемді жеткізген пьесалары берілген. Яғни, кітаптың ерекшелігі әдебиеттің бар жанры түгел болмағанымен, бірқыдыруының қамтылуы. Кітаптың кіріспесі ақынның өзі жайлы жыр жолдарымен басталады.

Аңсаған адамдардың жарасымын,

Арнаған туған елге бар асылын.

Қиялы көп болғанымен, зияны жоқ,

Қазақтың мен де ақкөңіл баласымын.

Жинақта ақынның бұдан өзге заман шындығын бейнелейтін, балалық естелігін суреттеген, арнау өлеңдері берілген. Бұл кітап шағын бір фельетон атын арқалаған жинақ болғанымен автордың ұзақ жылғы шығармашылығының түйінді тұсын танытады. Ауыл өмірінен алып жазылған сатиралық пландағы әңгімелері езу тартқызады. Дәлірек айтсақ, көз жасының астынан себездеген ащы күлкі шақырады. Баянғалидың кейіпкерлері қарапайым ауыл адамдары. Олардың әр алуан мінездері жүрегінде үлкен із қалдырып, өте тартымды оқылады. Шынайы өмірдің өзі екені, реализмге құрылған. Жинаққа арқау болған «Жынды Қаратайдың қасіреті» әзіл-қалжыңы аралас шуақты күлкімен адам бойындағы сезімдерге әсер ете отырып, ойландыратын, сол заманның сан алуан құбылыстарынан сыр шертеді. Әңгіме 2 циклдан тұрады: «Бос бөшке», «Жынды Қаратайдың қасіреті». Әңгіме шынайы өмірде болған оқиғаға негізделіп жазылған.

Өмірде адамның қиялына жететін ештеңе болмаса керек, 61-ге келіп, зейнеткерлікке шықса да өзінің әумесерлігімен қоштаса алмай жүрген пенденің «арманы» да оғаш, ісі де теріс бола береді екен. Райкомдегі күйеу баласын боқтап, бүкіл аудан көлеміне даңқы жайылған Қаматайдың «абыройына» өзі ие бола алмағанына қамкөңіл болған Қаратай құдай-ау күні кеше ғана күллі жындылардың бастығы болып жүргенімді жұрт ұмыта бастаған екен, олай болса, «барлық жұрттан жындылығымды асырып өлейін»

деген «арманға» беріледі. Оны жүзеге асыру үшін ұйқы-күлкіден айырылады. «Онша көп ойлана бермейтін кісі ой түбіне бір түссе, шығуы қиын екен» деп автор өз кейіпкеріне жаны ашиды. Бірақ өмір өз дегенін істейді. «Жындылықтан әлем чемпиондығына кандидат» Қаратай қораны тазартып жүргенде, бір жарым жасар ала бұқалақ артқы аяғын сіліккенде, Қаратайдың қара санына тиіп кетеді. Онсыз да ішқұса болып жүрген Қаратай өкіріп-секірген бұқалақтың құлағына салды-ау ауызды бір кезде. Жан беру оңай ма, бұқалақ та жаңадан шығып келе жатқан қос мүйізінің қауқарын байқау үшін «Мен – Қаратаймын! Менен асқан жынды жоқ!» деп әукесіне жармаса бергенде, қағып жібереді. Қаратай естен танып, етпетінен құлайды. Төсек тартып қалғаны елге біраз әңгіме болады. Көңілін сұрау үшін алыстағы ағайындары келгенде ғана Қаратай шын «арманын» айтқанда, жаны ашыған бауыры Қаратайға «қайтсем жұрттан жындылығымды асырамын!» деп жынданып кете жаздағаннан асқан жындылық бола ма? – деп жұбатып, арманыңа жеттің деп қуантыпты. Осы оқиғаға мән бере қарасақ, ешкімге зияны жоқ жындылықтың өзінен ғибрат алуға болатынын көреміз де, ауылда қой бақпай, ой баққан жазушы Баянғалидың адамгершілік, азаматтық үшін күресіп жатқанын байқаймыз. Осындай қасиет оның шап-шағын сатиралық әңгімелеріне, скетч, интермедияларына өзек болып, еріксіз күлдіре ойландырады [1, б. 6]

Сонымен қатар, жинақта Баянғали Әлімжановтың сатиралық туындыларының тағы бірі оның өз аузынан айтылған қағытпа қалжындары, астарлы өзілдерімен жазылған сахналық пьесалары мен скетчтері берілген. Ұзақ жылдар бойы сахнадан түспей қойылған танымал «Құдалық» комедиялық пьесасы бәрімізге мәлім. Бұл пьеса Б. Әлімжановтың драматургиядағы ең сәтті дебюті. Алдыңғы шығармаларынан Б. Әлімжановты ақын-жазушы ретінде танысақ, бұдан соң, оны нағыз драматург ретінде танимыз. Диалогтар мен монологтар бұл жолы басқа спектакльдердегідей емес, автордың рупорына айналмаған, яғни персонаж автордың атынан сөйлемейді – өз ойын, өз сөзін айтады. Соңғы кезеңдегі қазақ драматургиясын меңдеген кесел де сол емес пе еді? Б. Әлімжановтың басты табысының бірі – осы олқылықты айналып өте білуінде. «Құдалықтан» көкшетаулық қазақ «өзін» көрді. Оригиналдізм дегеніміз осы. Өз кемшілігінді, ағаттығынды театр сахнасынан көрсетіп отырса, неге күлмейсің. Сөйтіп, сәтті туындының арқасында біз өзімізге күлдік. Ал адамның өзіне өзі күлуі, кемшілігін білуі – үлкен прогресс. Бұл турасында талай

тарлан айтқан да. Кеңестік жүйе қазақтары... Одан кейінгі нарық кезеңінің дара-қылықтары... Қазақ қоғамына тән кемшіліктер... Ағыл-тегіл қазақы құдалық пен арақ-шарап теңізі... Өзге құдалар бір төбе, «Дөкей құда» бір төбе. Ішпесіне қоймай емінетін күтуші жақтың асабасы. Арақ ішуден жастардың өзін тәубесіне түсіретін бас құдағи. Өмірдің өзінен ойып алынған ең сәтті образ – жас құдағи [2, б. 3]

Құнарлы қаламның проза мен драматургия саласындағылары өз алдына әңгімелеуге тұрарлық дүние болғандықтан, шет пұшпақтап жатудың орайын былай қойғанда:

Кейде тоқ, кейде болдым жүдеу-жадау,
Керек пе, сөз көбейтіп, бәрін санау?
Шіркін-ай, мен де сондай болсам дейтін,
Тұлға көп адамзатта қадау-қадау.
Ешкімнің биігіне таласпаймын,

Өзімнің жолым жатыр тарау-тарау! – дегеніне имандай сенеміз. Баянғали шығармасынан шынайы сезім, адал көңіл, өмірдің өзіндей сөз бояуы тартымды образ көрінген уақытта Ғафу Қайырбековтің елге жіберуге «Сендей жанды көз қия ма?» деп қиналғанын түсінеміз.

Автор шығармаларында өмір шындығын, қоғам бейнесін шынайы әрі көркем кестелейді, күлдіре отырып күрсіндіреді һәм ойландырады. Алуан түрлі тағдырлар, ақ пен қараның бітіспес айқасын, түрлі өмір сынақтары шынайы бейнеленген көркемдік қуаты күшті жазбалар ешкімді бейжай қалдырмасы анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Кәкішев Т. Батыр мінезді Баянғали // Егемен Қазақстан, 2001. – № 165. – 17 сәуір, 6 б.

2 Сүлейменқызы С. Көкшетаудағы құдалық//Көкшетау газеті, 1998. – № 5. – 5 желтоқсан, 3 б.

ТАЛАСБЕК ӘСЕМҚҰЛОВ ТАЛТҮС РОМАНЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР

МҰҚАНОВА А.

студент, 2-курс, М. О. Әуезов атындағы педагогикалық колледжі,
Абай облысы, Семей қ.

«Өнерді мұрат тұта отырып, бар болмысын, бүкіл саналы ғұмырын шын мәнісінде ұлтына қалтқысыз қызмет етуге арнап өткен тұлғалар санаулы. Сол санаулылардың бірі – Таласбек Әсемқұлов.»
(Әлия Бөпежанова)

Таласбек Әсемқұлов 1 тамыз 1955, Таңсық теміржол станциясы, Аягөз ауданы, Шығыс Қазақстан облысы-23 қыркүйек 2014, Алматы – қазақ жазушысы, кинодраматург, күйші, әдебиет және музыка сыншысы, мифология, тарих және этнография зерттеушісі, домбыра шебері, қазақ тілінен орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тіліне тәржіме жасаған аудармашы.

«Өнерді өзінің дара жолы етіп таңдаған тұлға. Жазушы, сыншы, аудармашы, кинодраматург, мәдениеттанушы, өнертанушы, үлкен мектеп көрген күйші-домбырашы, ұлттық өнердің тамыршысы, ойшыл, білімдар. Ұлттық топырағы мықты, өмір бойы өзін-өзі баптап, тәрбиелеген, халық даналығы мен бүкіл жеті ғаламның білім-ілімін бойына жинаған және жинағанының бәрін көдеге жаратып, Ұлтына, туған халқына қызмет студің биік үлгісін көрсетіп өткен, халқын сүйетін, тарихын, өнерін қастерлейтін, білімге құштар әрбір жас пен жасамыстың досы болған үлкен тұлға. Тәуелсіз еліміздің, мемлекетіміздің рухани байлығы.»

Проза, сценарий жазу өнерімен пединститутта оқып жүрген студент кезінен айналысқан. Республикалық баспасөзде «Атайы», «Көрі ат», «Арылу» сияқты әңгімелері, «Шымдан» повесі және музыканттардың өміріне арналған «Талтүс» романы жарық көрген.

«Талтүс» романы үшін Сорос-Қазақстан қорының «Қазіргі заманғы Қазақстан романы» әдеби бәйгесінің лауреаты атанған (2002 ж.). Бұл – жазушының көзі тірісінде жазып кеткен жалғыз кітабы болып табылады. Сонымен қатар, роман қазақстандық «Рухани Жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында БҰҰ-ның ресми тілдеріне аударылған.

«Талтүс» романы не туралы?

Талтүс романы не туралы дейтін болсақ, саз өнерімен сөз өнері бірге өрбіген күйші шәкірттің автобиографиясы күй өнеріндегі сабақтастық сипатталады. Таласбек Әсемқұловтың өзінің айтуынша

«Талтүс» романы өмір бойы жазылған ғұмырнамалық роман. Біздің ұлттық болмысымызды айқандайтын роман. Мен бұл романды оқыған Мадина Омарованың пікірімен толықтай келісер едім. «Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романы оқырманынан дайындық қажет етеді. Жүрдім-бардым, уақыт өткізбек мақсатта оқуға мүлде келмейді емес. Олай да болар. Бірақ, бұл шығарманың астарына бойлап, иірімдерін сезіну, абзац, тарау қуалап ілгерілеген сайын салмағы ауырлай түсер қазақы қоңыр мұңның әлдиіне шыдас беру – қиын. Әккі оқырманға ауыр. Жалпы бұл романды күйші талдауға тиіс шығар. Бағып отырсаңыз, роман басынан аяғына дейін тұнған күй. Қысқа күй, тарау-тараудан тұратын күні-түні шертілер хикая күй, дара қағыс, дара шертіс. Бұлардың барлығы тұтасып барып, үлкен бір әңгімеге, романға айналады. Иә бұл романды тереңінен түсініп оқысаң ғана автордың әрбір сөзінің мәнін оқырман қауым толық түсінеді. Романды зер салып қарасақ, романда жазушы аса көп кездесе бермейтін есімдерді таңдаған. Мысалға, бас кейіпкерлер-Сабыт, Әжігерей, Шерім есімдерін атауымызға болады. Бұл туралы жазушы бір сұхбатында былай дейді: Көркем шығармада адамның аты жақсы болуы керек. Кейде біздің кинода да, кітапта да адамның құлағына түрпідей тиетін есімдер жүреді. Күбіжін, Тошпан деген секілді. Ал мен жүрген жерімде адамның жақсы аттарын кездестірsem, қағазға жазып алып жүрдім. Кеңес кезінде «СССР халықтары адамдарының есімдері» деген кітап жарық көрген. Соны қараймын, басқа да кітаптарды ақтарамын. Солай жақсы есімдерді тауып алып, өз кейіпкерлеріме қоямын. Әжігерей прототипі автордың өзі болып табылады.

Өнерін үйретіп кететін шәкірт таппаған Сабыт ақсақал туған жиені Әжігерейді сәби күнінен асырап алатыны, сол үміт еткен балаға өгейлік көрсеткен кейінгі кемпірін ат құйрығына байлап сүйрететіні, содан баланың өлмек болып жар жағалап қашатыны бәрі-бәрі өмір, тағдыр. Сөйткен Әжігерей атасы Сабыттың айналасына жиналған небір өнерлі адамдардың кереметтей ғып айтқан аңыз әңгімелеріне құлағын түріп өседі.

Соның бірі атасының келген қонақтарды домбырасыз күй ойнап таңқалдырған өнері еді. Итжеккенде айдауда жүрген кезінде білетін күйлерін ұмытып қалмайын деп, әуенін ыңылдап айта беріпті. Содан келе-келе қасындағы тұтқындарға көмейімен күй тартып беретін болыпты. Бұл да қолындағы домбырасын тартып алса тілімен, тілін кесіп алса көкірегімен күй шерте беретін күйші туралы аңыз іспетті

әсерлі-ақ. Оның астарында қандай күрескерлік идея жатқанын іш құрғыр сезеді, бірақ айтуға тіл жетпейді.

Әлеуметтік мәселелер дегеніміз не?

Жалпы алғанда әлеуметтік мәселелер деп қандай мәселерді айтамыз?

Бұл қоғамда белең алған әртүрлі қиындықтар мәселелер. Мысал келтірер болсақ, оған қылмыс, ұрлық, жемқорлық, нәсілдік кемсітушіліктер, нашақорлық немесе мейірімсіздік қатыгездік сонымен қатар адамдардың бай кедей болып бөлінуі және т.б. сол сияқты қоғамда өзекті мәселелерді жатқызар едім.

Романда әртүрлі әлеуметтік мәселер көрініс табады. Оған бірнеше мысалдар келтіруге болады: ең бірінші көтерілген мәселе әсіресе I бөлімнің соңында Әжігерейдің өліммен бетпе-бет келетін тұсы бар, өгей шешесінен зәбір көрген кезде ол тіпті «өлім деген бақыт екен» дейді бұл жерде өгей шешеден көрген зәбірлік қазіргі таңда өзектілігін жоймады деп есептеймін. Сонымен қатар қазіргі заманмен сол заманды салыстырар болсақ яғни өзім бұл романда күйшілік өнер атадан балаға мұра ретінде берілуі және ұсталық өнер өзекті деп есептеймін. Себебі қазіргі заманды алып қарасақ бұрынғыдай екінің бірі домбыра шертіп күй тарта алмайды, барлық адам қолдан ағаштан түрлі бұйымдар қару-жарақтар жасай алмайды дер едім. Автордың бұл жердегі идеясы күйшілік өнерді, күй құдіретін ұлттық аспабымыз домбыраны жастарға дәріптеп, насихаттау деп санаймын. Т.Әсемқұлов қазақтың басынан өткен трагедияны сипаттап отырып, кіргізеді. Оған дәлел келтірсек, Сабыт ақсақал Итжеккен қайтып құдасының үйіне барған кезде құдасының барлық ауылды аралап іздесе де қазақтың киелі аспабы домбыраны таба алмауы. Бұл көріністен біз сол кезде сол ауылда қазақ руханиятының жұтауын байқаймыз. Романда майданға барып жаралы болып қайтып келген бағанағы күйші Сабыттың күйеу баласы басындағы оқиғаға қатысты кіргізетін сюжет бар. Орманда полк кетіп бара жатады жауынгерлер майданға кетіп бара жатыр бірақ киім киісі сол кездегі сияқты емес содан біраз бұрынғы соғыс басталған кездегі нықтарында кейбіреуінде винтовка бар кейбіреуінде жоқ олардың барлығы бағанағы қан қасапқа салып кеткен полк кетіп бара жатқан полкке Сабыт бар қасындағы серіктері бар оны талқылайды. Бұл не деп сол кезде бұл жаназасы шығарылмағаннан кейін солай ана дүниеге кете алмай екі ортада қалып қойған полкы деп бір бірімен әңгімелеседі. Осыған қарасақ бұл жерде тағы бір өзекті әлеуметтік мәселе ашаршылық болған

кезде, және ұлт зиялыларының көбі дүниеден өткен соң, олардың көбінің жаназасы шығарылмағанын осы көрініс арқылы жеткізіп тұр. Ал қазақта жаназасы шығарылмаған деген өте психологиялық жағынан да дәстүрден де алып қарасақ, өте ауыр қабылданатын нәрсе. Романға зер салып қарасақ келесі бір кейіпкердің екі аяғын үсік шалып жасамаған емі қалмайды құртқа да салған, жынға да салған ақыры амалы таусылғанда жұртты үйден қуып шығады. Сонда жұрт есікті теуіп кіргенде қызыл ала қан боп жатыр екен дейді. Бұл жерде жан түршігерлік романның сюжереалистік жерлері де бар екенін көруге болады.

Романды әдеби романға да, тарихи романға да жатқыза аламыз. Себебі романда Ұлы Отан соғысының зардаптары, ашаршылық жылдардағы көріністер, Ресей патша үкіметінің отарлау саясаты осының барлығы романда қамтылған. Бұл тұстарын таихи романға жатқызсақ, ал Сабыт ақсақалдың күй өнерінің құдыреті, күйшілік өнердің атадан балаға берілуі, күйлердің тарихының айтылуы әдеби романға осы тұстары келеді.

Автор ұзақ жылдар бойы кеңестік саясатты, Кеңес үкіметі кезіндегі идеологияны қабылдай алмай, еліміз өзінің тәуелсіздігін алғанда сол заманға деген іштегі бар қарсылығын, ыза мұң шерін, осы шығарма арқылы жеткізеді.

Қаршадай кішкентай кезінде атасы өмірден қайтқанда, Әжігерей қандай терең ойға келді десеніңші: «Өлім-адам өзгерте алмаған жалғыз ғана байлам екен. Басқаның бәрін өз ақылына бағындырды, айтқанымен жүргізді. Өлім ғана адамның билігінен тыс, пәк күйінде қалыпты. Пенденің арманы таусылған ба. Қолынан келсе өлімге де билік жүргізер еді. Бірақ өлім, адам ешқашан аттай алмайтын шектің ар жағында, тылсым дүниесінде тұр. Адамның қолы оған ешқашан жетпейді. Адам тек қана өле алады. Бірақ өлімнің сырына ешқашан қана алмайды. Сондықтан өлім дүниедегі жалғыз ғана шындық, кір шалмаған, жалғыз ғана ақиқат.. Кенет... жақыныңның өлімі өзінің өліміне меңзеп тұрғанын түйсінесін. Себебі әр өлім- бәрінің өлімі»

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <https://dalanews.kz/rux-bayan/19356-talabek-sem-lov-aza-ruhaniyaty>

2 https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B13%D0%B5%D0%BA_%D3%98%D1%81%D0%B5%D0%BC%D2%9B%D2%B1%D0%BB%D0%BE%D0%B2

3 <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1344>

4 <https://otuken.kz/lr-4/>

5 https://adebiportal.kz/kz/news/view/talabek-asemqulovtyn-taltus-romanyyn-zanrlyq-erekseligi_24082

6 <https://kk.warbletoncouncil.org/ejemplo-de-problemas-sociales-16401>

7 <https://egemen.kz/article/246129-talabek-pen-taltus>

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАРНАМА МӘТІНІ МЕН ЗЕРТТЕЛУ АРНАЛАРЫ

МҰХАМЕТҚАЛИ А. Т.

студент, 2-курс, «Филология» кафедрасы, Торайғыров университеті,
Павлодар қ.

ЖУМАНБАЕВА Р. О.

Ғылыми жетекші, аға оқытушы, Павлодар қ.

Қазіргі кезде жарнама күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналғандай. Әлеуметтік желілерге кірсек те, әр алуан жерлерге барсақ та, өзіміздің іздеген затымызды жарнама арқылы тез әрі ыңғайлы түрде таба аламыз. Оның халыққа да, экономикаға да пайдасы зор. Қысқаша айтқанда, жарнама – қоғамдық байланыстың дамуына үлесіне қосып келе жатқан коммуникация құралы. Жарнама қолданушы мен өндіруші арасындағы байланысты ұстап тұрып қана қоймай, мәдениеттің дамуына да өзінің үлесін қосып келеді.

Жарнаманың зерттелуіне келетін болсақ, дамуы бұрыннан бастау алған еді. Оның дамуын осы кезеңдерге бөле аламыз:

1-кезең - б.з.д. III мыңжылдық – б.з. V мыңжылдық

2-кезең – VI- VII ғғ.

3-кезең – XVI-XVII ғғ.

4-кезең – XIX-XX ғғ.

Бұрын қазіргі кездегідей ақпарат құралдары болмағандықтан, ақпарат тарату көздері де өзгеше болды. Басында ауызша түрде тарала бастаған ақпарат кейін тақта не қағаз бетіне түсіп, жазбаша түрде де тарала бастады.

Қазақтанда жарнаманың дамуына келетін болсақ, ең алғаш еліміздің оңтүстігінде 9-12 ғғ. «жарнама» термині шыққан еді. Одан кейін орта ғасырларда одан сайын жандана түсті. Ал оның басты себепшісі – Ұлы Жібек Жолы. Жарнама тұтынушы бар жерде ғана

пайда болады. Сауда-саттық кеңінен дамыған Ұлы Жібек Жолы кезінде жарнаманың дамуының себебі де осыда.

Ежелгі Грекия мен Римде хабарландыруларды ағаш тактайларға жазып, адам көп жиналатын жерде айғайлап жар салатын. Ал баспаға жарияланатын жарнамалар Англия мен Францияда пайда болған.

Қазіргі диалекті бойынша «жар» - қабырға деген мағынаны білдіреді, ал парсы тілінен «нама» – «жазу» дегенді білдіреді. Яғни, толық мағынасы – қабырғадағы жазу. Қабырғадағы жазудан бастау алған бұл сала қазіргі кезде ауқымды салалардың біріне айналды. Оның дамуына қатысты еңбекті тұңғыш рет 1874 жылы жариялаған Генри Симпсон болған. Осыдан кейін жарнаманы зерттеушілер саны көбейе түскен. Уолтер Дилл Скоттың 1903 жылғы «Жарнама теориясы» еңбегі, 1904 жылғы «Жарнама психологиясы» еңбегі, 1911 жылы Октав-Густав Жерэннің «Суггестивтік жарнама, теория және техника» кітабын сол қатарға жатқыза аламыз.

Зерттеулер негізінде жарнама туралы түрлі пікірлер де пайда болды. Альберт Ласкер жарнаманы хатқа түсірілген саудаға теңесе, Жан Бодриар халықтың рухани әрі материалдық мәдениетіне жатқызған.

Жарнама арқылы біз бір күнде өзімізге керек ақпаратты таба аламыз. Тауып қана қоймай, сол тауар туралы қысқа да нұсқа керек деген ақпаратты біле аламыз. Мәдениет дамыған сайын, жарнама да кеңінен дамып келеді.

Жарнаманың өз алдына төрт функциясы бар:

1) Экономикалық функция

2) Әлеуметтік функция

3) Коммуникативтік функция

4) Білім тарату функциясы

Экономикалық функция өзі атап тұрғандай өндіруші, тұтынушы, тауар сатушылар арасындағы экономикалық міндеттерді жүзеге асырады. Тұтынатын халыққа өнімді тек жағымды жағынан көрсету арқылы тұтыну деңгейін арттырады.

Әлеуметтік функция халықты жаңа тұтыну өнімдерімен хабардар етуде рөл атқарады. Тауар туралы ақпарат беру арқылы тауардың танымалдылығын да арттыруға септігін тигізеді.

Коммуникативтік функция тұтынушыларға өзара коммуникация жасауға мүмкіндік береді. Сол арқылы эмоциялық байланыс орнатады.

Білім тарату функциясы қазіргі ғылымдағы жетістіктерді көрсетуге, таратуға бағытталған. Жаңа жетістіктер негізінде пайда

болған жаңа тауарларды халық арасында тарату осы білім тарату функциясының міндеті.

Қазіргі кезде жарнаманы ең ауқымды тарату құралы – БАҚ. БАҚ арқылы жарнаманы тарату құралдары көп: газеттер, журналдар, теледидар, радио. т.б. БАҚ-тың қай түрін алсақ та, оның басты қызметі – халыққа жаңа ақпарат жеткізу. Сол үшін жарнаманы таратуда ең таптырмас құрал болып саналады.

Қазіргі қоғамда радио тындап, газет тындайтындар саны азайып келеді. Бірақ БАҚ осымен шектеліп қоймай, қазіргі кезде тележарнама секілді халыққа тиімді түрде жарнама жеткізудің ыңғайлы түрлерін іздеуде. БАҚ-тың басты көзі – ақпарат. Сол үшін жарнамамен тығыз байланысты.

Сатушыға ең тиімді БАҚ көзі – теледидар. Теледидар жарнаманың ыңғайлы әрі еркін түрде беруге бар мүмкіндік жасайды. Арнайы жарнам мәтіні дайындалып, халыққа түсінікті тілде беріледі.

Жарнаманың ақпарат берудіге басты көзі – тіл. Жарнаманың тілі, мәтіні арқылы халықты кез келген ақпаратқа сендіруге болады. Арнайы дайындалған мәтіннің өзіндік құрылымы болады. Стилистикалық және риторикалық тәсілдер де қолданылады.

Сонымен, жарнама тілінің ерекшеліктері қандай?

1) Алдын ала дайындалған жарнама мәтіні мақсатты аудиторияға бағытталады

2) Тұтынушымен қарым-қатынас орнатуға бағытталады

3) Әлеуметтік мазмұндағы қызмет атқарады

4) Ақпаратты беру кезінде халықты сендіруге бағытталады

Осылай жарнама арқылы тек ақпарат беріп қана қоймай, аудиториямен байланыс орнатылады. Сол үшін жарнама мәтіні әрқашан елеулі рөл атқарады. Егер жарнамаға берілген мәтін аудиторияны қызықтыра алмаса, керек ақпаратты бере алмаса, соған сәйкес тауардың да халық алдында сапасы түседі.

Қазіргі кезде жарнаманы таралу жолдарына қарай бірнеше түрге бөледі:

1) Баспасөз жарнамасы

2) Теледидар жарнамасы

3) Радиожарнама

4) Сыртқы жарнама

Осы түрлерінің ішінде ең көп таралған түрі – баспасөз жарнамасы. Оған газеттер мен журналдарды жатқыза аламыз. Осы жарнама түрінің ең үлкен артықшылығы – төмен баға мен

таралымның көптігі, сонымен қатар жазу сапасының жоғарылығы. Бірақ жарнама жасау жағынан бәсекелестері көптігі хабарландыру өмірінің қысқалығына өкеледі.

Тиімді жарнама таратудың құралы – радиожарнама. Радионың артықшылығы – кез келген уақытта жарнамаға түзету енгізу мүмкіндігі. Бірақ қазіргі қоғамда аудиториясының тұрақсыз болуы жарнаманың таралуына мүмкіндіктерді азайтады.

Сыртқы жарнамаға кәдімгі плакаттарды жатқызамыз. Жарнаманың артықшылығы- күнделікті көзбен көргенде қысқа-нұсқа ақпараттың берілуі және күнде 24 сағаттай жұмыс істей беруі.

Теледидар жарнамасы – ең тиімді жарнама таратудың түрі. Күнделікті теледидар арқылы жарнаманы үлкен аудиторияға беру мүмкіндік – осы жарнама түрінің ең үлкен артықшылығы. Техникалық тұрғыдан да мүмкіндіктерінің көптігі, мәтіннің алдын ала әзірленуі аудиторияны қызықтыруға одан да үлкен мүмкіндіктер сыйлайды.

Жарнаманың аудиторияға сапалы түрде жеткізу де маңызды. Ол үшін маңыздысы:

1) Тауар туралы неғұрлым көп адамның білуі үшін БАҚ көздерін пайдалану

2) Тауарға деген көзқарасты қалыптастыру

3) Тарауға деген сұранысты қалыптастыру

4) Тауар туралы кері байланыстар алу

Біріншіден халықтың назарын аудару үшін БАҚ көздері арқылы сапалы жарнама жасалынады. Сол арқылы халықтың тауарға деген көзқарасы қалыптасады. Жағымды сөзқарас тауарға деген сұранысты арттырып, кері байланыстарды арттырады. Кері байланыс негізінде халық тауарға қатысты пікірін ашық білдіреді. Сол арқылы оның ойы елеусіз қалмағанына сенімді болады.

Аудиторияның қызығушылығы артып, кері байланыс арқылы олардың ойы толық естілгеннен кейін ғана жарнама сапасы арта түседі.

Бір жарнаманың жасау үшін оның мәтіні, дизайны, тарату құралы қажет. Сонда ғана жарнама аудиторияға сапалы түрде жеткізіліп, тауардың сапасының артуына ықпалын тигізеді. Сапасыз жасалған жарнама тек теріс әсерін береді.

Қоғам дамыған сайын жарнаманың да ауқымы өсіп қана қоймай, талаптары да өсе түсетінін байқаймыз. Бұрын газеттер арқылы халыққа көркем тілде берілген жарнамалар танымал болса, қазір БАҚ арқылы ең сапалы әрі қысқа тілде түсінікті жеткізілген

жарнамалар сұранысқа ие. Соған байланысты бәселекестік деңгейі де өсіп келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ж. Бекболатұлы «Жарнама негіздері» оқу құралы
- 2 Бірәлиева Н. Б., Байбөлекова Л. Л., Балашов Қ. Т. «Ақпараттық менеджмент негіздері» оқу құралы
- 3 <https://kk.encyclopedia.kz/index.php/%D0%96%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B0>
- 4 https://kk.encyclopedia.kz/index.php/%D0%96%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D1%8B
- 5 Айзенберг М. «Менеджмент рекламы»

САЯСИ ДИСКУРСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ӨМІРБЕК Ә. Б.

студент, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазіргі саяси жағдай билік үшін күрестің шиеленісуін көрсетіп, дискурс пен биліктің өзара әрекеттесуінің теориялық мәселесін көтереді. Белгілі бір қоғам тарихында және оның әртүрлі салаларында (медицина, саясат, дін, экономика) болып жатқанның бәрі тілде өзіндік ерекше көрініске ие. Атап айтқанда, бұл тілдің әлеуметтік процестерге және оған қатысатын субъектілерге әсерінің артуымен көрінеді. Сонымен қатар тіл – бұл қоғамдық өмірдің көлеңкесі. Ол болмыстың терең мәнінің сыртқы көрінісін білдіреді. Осыдан «сенім саяси дискурстың негізгі сипаттамасы» деп санайтын зерттеушілердің ұстанымы айқын көрінеді [1, 215 б.].

Саяси дискурстың тиімділігін көптеген адамдар осы негізгі мақсатқа сәйкес келеді деп анықтайды. А.Г. Корсунский саяси дискурс үшін мойындау мәселесі маңызды екенін атап өтті [2, 109 б.]. Сондай-ақ дискурс арқылы жасалған әрекеттерді саяси жанр мен жеке тұлғаға байланысты көптеген басқа коммуникативті мақсаттарға (мысалы, ақпараттық, өзінің

прогрессивті көзқарастарын бекіту, назар аудару, қарсыластардың беделін түсіру) қол жеткізу ретінде түсіндіруге болады.

Дискурстың кез келген түрі сияқты саяси де ерекше сипаттамаларға ие. Саяси дискурстың бірінші ерекшелігі – бірнеше жанрлық инкарнация. Жанр – сөйлеудің мақсатты сипаттамасы. Жанр мен адамның іс-әрекетінің тығыз байланысы туралы айтқан Е. Ю. Алешина: «...кез келген адамның іс-әрекеті өзінің жоғары деңгейінде тіл арқылы көрінетін ақыл-ой белсенділігіне ие. Сонымен қатар тілдік тұлға адамның барлық іс-әрекетінің субъектісі болып табылады. Бұл жанрды түсіну бізге контексті белсенділік пен қарым-қатынас дамитын жағдай ретінде көрсетуге мүмкіндік береді», – дейді [3, 300 б.]. Сондықтан саяси тәжірибені әлеуметтік белсенділіктің нақты нұсқалары ретінде түсіну қисынды. Мұнда да саяси дискурстың әртүрлі жанрларда жүзеге асырылуын көрсету қажет. Негізінен, бұл мәтіннің тақырыпталуына байланысты. Бұл саяси саланың шындығымен, субъектілердің мүдделерімен және сөйлеу жағдайының болуымен байланысты.

Жалпы алғанда, саяси дискурстың жанрларын салттық, бағдарлау және агональды деп жіктеуге болады. Ұсынылған классификацияның ішінде дискурс, мысалы, сайлауалды бағдарламалар мен пікірталастарда, саяси қайраткерлердің «кезекші» сөйлеген сөздерінде және олармен сұхбаттарда, журналистер жазған проблемалық саяси мақалаларда және саясаткерлер жазған проблемалық аналитикалық мақалаларда, сонында партия бағдарламалары мен есеп беру баяндамаларында жүзеге асырылуы мүмкін [3, 299 б.]. Жанрлардың әртүрлілігі саяси өзара әрекеттесу формаларының плюрализмімен анықталады. Сонымен, сайлау науқаны сөзсіз сайлау дискурсын қалыптастырады. Әртүрлілік саяси дискурстың түрлері «жергілікті» мағынаға ие болуы мүмкін, онда өзара әрекеттесу тақырыбы тек бірнеше адамның мүдделері өрісіне түседі (ықпалы аз саяси ұйымдағы саяси көшбасшының өзгеруі) немесе ұлттық және халықаралық пропорцияларға ие бола алады. Саяси шешімдер қабылдау процестері, оппозициялық шерулер, әртүрлі деңгейдегі саяси іс-шаралар – бұл саяси саладағы көптеген белгілі өзара әрекеттесулердің кейбір түрлері, бұл өзара әрекеттесулердің мағынасын анықтайды және оның қатысушыларына бір-бірінің әрекеттеріне барабар жауап беруге мүмкіндік береді [4, 98 б.].

Саяси дискурстың ерекшеліктерін одан әрі анықтауға жүгінсек, әртүрлі тілдік топтар өздерінің мәдени құндылықтарын

калай модельдейтінін айқындаймыз. Мысалы, мұнда әртүрлі қоғамдарда әлеуметтік тәртіпті орнату және насихаттау тәсілдерін, сөйлеушілердің саналы сөйлеу стратегиясынан тыс қалатын «әлемнің тілдік суреттеріндегі» белгілі бір элементтердің маңыздылығын анықтауды [5, 904 б.], кез келген тілдік ұжымға тән «әлемнің тұжырымдамалық бейнесін» қалыптастыру жолдарын жатқызуға болады [6, 16 б.].

Белгілі бір қоғам мен мемлекет әлемінің тілдік бейнесін түсіну сөзсіз зерттеу тақырыбын саяси дискурстың ерекшелігі ұлттық мәдениетке бағыттайды. Саясат тілінде халықтың менталитеті, ал кейбір жағдайларда оның идеологиясы көрініс табады. Саяси дискурс олардың дамуы мен мәдени диалогінің әртүрлі кезеңдеріндегі көптеген мәдениеттерден туындайды. Сонымен қатар саяси дискурсты біз мәдениетаралық саясаттың негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырамыз, оның көмегімен оны қалыптастыру, жұмыс істеу және жаңа жағдайларға бейімделу жүзеге асырылады. Дискурсқа жүгіну автормен танысып қана қоймай, оның психикалық әлемін және осы әлемді құрайтын құрылымдық элементтерді көруге мүмкіндік береді. Саяси дискурсты құрудың ұлттық-мәдени ерекшелігі әлемнің лингвистикалық бейнесімен немесе сөйлеушінің лингвистикалық санасымен тікелей байланысты, оның негізінде жеке идеялар емес, ғасырлар бойы тәжірибе нәтижесінде қоғам жасаған идеялар мен конструкциялар жатыр [7, 99 б.]. Уақыт, саясат, тіл және билік лингвомәдени өлшемге ие, өйткені олар белгілі бір қоғамдастықтың мәдени белгілерінде және оның мәдени ерекшеліктеріне байланысты түсіндіруге мүмкіндік береді. Әлеуметтік мүдделерді білдірудің тілдік формаларынан тыс қарастыруға болмайды. Кез келген коммуникативті кеңістікте саяси дискурстың (оны институционалдық көзқараспен қараған кезде), басқалар сияқты мәртебелік-рөлдік қатынастардың айқын және қатаң белгіленген жүйесі бар. Рөлдер мен мәртебелер әлеуметтік байланыстар мен қатынастарды нығайтатын функциялармен байланысты. Тиісінше, әр әлеуметтік топ өзінің саяси тілімен үндес және түсінікті. Белгілі бір саяси тілді түсіну ел құраушы фактор ретінде де, оның сөйлеушісін белгілі бір елмен сәйкестендіру критерийі ретінде де қарастырылуы мүмкін [8, 162 б.]. Яғни саяси көшбасшының (автор ретінде) мысалы, сайлаушылардың (адресат ретінде) мұндай байланысы олардың әртүрлі топтық байланыстарын ескере отырып, алдын ала анықталған координаттарда жүзеге асырылады. Көп буынды әлеуметтік процестерге қосыла отырып,

саяси тіл болашақ жағдайды болжауға, яғни оның сөйлеушісінің әлеуметтік құрылымдағы позициясын анықтауға мүмкіндік береді. Саяси дискурс жаңа күн тәртібін заңдастырады. Саяси кеңістікте нормаларды, мақсаттар мен міндеттерді қайта бағалау және қайта тұжырымдау тұрақты түрде жүзеге асырылады, бұл оның элементтері арасындағы күрделі қатынастарға байланысты оның нақты шекараларын анықтау және белгілеу мүмкіндігін көрсетеді. Өздеріңіз білетіндей, уақыт өз шарттарын императивті түрде белгілейді және қарым-қатынас процесі белгілі бір тарихи сегментке қатысты кейбір авторлардың еңбектерінде белгіленген ережелерге сәйкес жүреді (әрдайым емес). Сондықтан мұнда уақыттың өтпелілігі мен оқиғалардың тез өзгеруін ғана емес, сонымен қатар мәдени шындықты және, ең бастысы, субъектілердің тілдік және білім беру дайындығындағы айырмашылықты (кейде «полярилыққа» дейін) ескеру қажет [9, 43 б.]. Саяси дискурсты түсіну белгілі бір дәуірге байланысты көптеген нюанстарды (авторды, оның мотивтерін, аудиториясын, тарихи фонын және т.б.) білуді қамтиды, бұл тіл билігінің болжанбайтындығы туралы тезисті әділ етеді. Әрине, бір жағынан, бұл билік барлығына айқын болуы керек, ал екінші жағынан, қоғам оны ықпал ету құралы ретінде қолданатын саясаткерлерден айырмашылығы тілдің рөлін толық білмеуі керек. Соңғысы бізге саяси дискурстың кейбір «эзотерикалығын» талап етуге толық құқық береді. Саяси дискурстың тілі туралы не айтуға болады? Бұл сұраққа жауап бермес бұрын, саяси дискурсты түсінудің динамикалық тәсілі оны билік аппаратын қолдана отырып, белгілі бір таптың мүдделерін қорғауға байланысты ақпаратты кодтау-декодтау процесі ретінде ұсынуға мүмкіндік береді делік. Саяси дискурстың субъектілері оның негізгі элементі болып табылады, оны толтыратын идеологияларды тудырады, оның нормаларын белгілейді және құрылымдық элементтерді анықтайды. Саяси дискурста іс-әрекеттің үш субъектісі бар. Олар: автор (сөйлеуші); тікелей адресат (тыңдаушы); адресат-бақылаушы (көбінесе «халық»).

Үшінші субъектінің болуы автор мен тікелей адресат түсінетін фактіні ғана емес, ең бастысы, олардың коммуникативті ниеттерін таңдауға және жүзеге асыруға тікелей әсер етеді. Сондықтан полисубъективтілік саяси дискурсқа қатысушылардың ерекше коммуникативті рөлдерімен қатар, саяси коммуникацияға қатысушылардың сөйлеу мінез-құлқының персуазивті стратегияларын аудиторияға қатысты манипуляциялық

контекспен таңдауын анықтайды, бұл әрдайым жасыру мүмкін емес [10, 178 б.]. Саяси дискурстың ажырамас бөлігі автор және адресат болып табылады, сондықтан саяси дискурс үшін ең бастысы тақырып пен стиль емес. Авторды («сөйлеушіні») неғұрлым егжей-тегжейлі сәйкестендіру мәселесін шешу сөзсіз келесі сұрақтарға жауап беру қажеттілігін тудырады: «кімге?» (адресат), «не?» (мазмұны), «қандай жағдайда?» (контекст) «қандай мақсатта?» (нәтиже). Саяси дискурс жеке тұлғаларда ұсынылған, ал саясаткердің өзі тілдік тұлға ретінде, оның ішінде мінез-құлыққа тән сәттердің белгілі бір жиынтығы өте маңызды мәртебеге ие болады. Саясаткердің бет-бейнесі мәтінмен біріктірілген [11, 54 б.]. Саяси дискурстың қайшылықтарына сілтеме жасай отырып, біз оның нақты мазмұнымен сипатталатындығын, бірақ формасы емес екенін келтіреміз. Саяси тілдің грамматикалық құрылымының ерекше жағдайы туралы пікір бар, мысалы, номиналданған конструкциялар-девербативтер мен агенссіз пассивтер арқылы тұлғаны жою, жеке есімдіктерді («біз», «біздің») инклюзивті қолдану [12, 17 б.]. Алайда Е. И. Шейгал мұндай грамматикалық ерекшеліктер тек саяси дискурсқа тән белгілер емес деп санайды, өйткені мұндай формалар мен құрылымдар коммуникацияның басқа түрлерінде де қолданылады [13, 225 б.].

Қазіргі саяси дискурс «авторитарлық дискурсқа тән оң белгілерді жояды», халықтың тіліне «жақындайды, бірақ демократиялық қоғамдағы саяси идеялардың өзгергіштігін көрсететін айтарлықтай өзгергіштікті көрсетеді» [14, 50 б.]. Саяси дискурс тілі тілдік құралдарды таңдау мен қолданудағы әртүрліліктің өзектілігімен, қолданылатын арнайы терминдерді түсінудегі қолжетімділік пен күрделілікпен, көптеген грамматикалық формалар мен лексика комбинацияларын қолданумен, оларды құру кезінде мәтіндердің біртектілігінің болмауымен сипатталады. Сонымен қатар ол белгілі бір сөздік қорымен (берілген пәндік аймаққа қатысты сөздер мен өрнектердің қоры), жеке саяси ұғымдар, негізгі абстракциялар мен метафоралар арасындағы семантикалық байланыстармен, сөз қолданудың типтік контекстерімен, пайымдаулар құрумен сипатталады [11, 56 б.].

Саяси дискурстың тірегі – өзекті уақытша шындық. Саяси субъектілердің сөйлеуі олардың коммуникативті құзыреттілігінің маңызды құралына айналады, сонымен бірге белгілі бір саясатты анықтауға болатын бірегей «өнім» болып табылады. Ол тыңдаушы-адресаттарға белсенді әсер етуге мүмкіндік беретін нақты сөйлеу

құрылымдарымен толтырылған. Осылайша, саяси дискурс тілі билік үшін күрес құралы ретінде бай тілдік, когнитивті және коммуникативті құралдарды қолданады, бұл кейбір саяси күштерге осы күрестің қатысушылары ретінде билікке қол жеткізуге және сақтауға мүмкіндік береді. Саяси дискурстың аспаптық сипаты саяси ұғымдармен; саяси талаптармен; саяси дәлелдермен; ультиматумдармен; категориялық талаптармен; айқын немесе жасырын саяси астары бар эзопиялық сөйлеулермен; әлеуметтік-саяси мимикриямен; кез келген еліктеумен жұмыс жасауда жүзеге асырылады. Мұның бәрі адресатқа әсер ету, ақпаратты жеткізу және тиісті әрекеттерді ынталандыру қажеттілігімен байланысты [9, 45 б.]. Бұл саяси дискурстың тағы бір айрықша ерекшелігін – оның массивтілігі мен коммуниканттардың шекараларының белгісіздігін анықтауға мүмкіндік береді. Біз мұны В. И. Карасиктің пікірімен байланыстырамыз, ол саясат тілінің тіршілік ету ортасы бұқаралық ақпарат болып табылады, ал саяси қарым-қатынастың бұқаралық адресатқа бағытталуына байланысты саяси дискурс кез келген арнайы тілге тән институционалдық шеңберден шығады [15, 226 б.]. Бұл жағдайда саяси қызметтің өзі халықтың кең тобын қолдауды көздейді.

Саяси сөйлеу полемикамен де сипатталады (театрландырылған ойынның бір түрі ретінде), оның негізгі идеялары автордың саяси қарсыластарының теріс имиджін қалыптастыруға және сайлаушылардың санасына енгізуге, аудиторияға өзінің құндылықтары мен бағаларын енгізуге негізделген, ең табиғи, жеңімпаз және баламасыз. Бұл әйгілі «өзінің-бөтен» екілік оппозициясы трансляцияланған хабарламаларды бір көзқарастың жақтаушылары оң бағалайтын, бірақ теріс қабылданатын, тек «тікелей қорлау» деп белгіленетін себебін жасырады [16, 40 б.]. Бұл саяси дискурстың сипаттамасы ретінде полемикалық, біздің ойымызша, сөйлеу инвективі жанрының бұрын-соңды болмаған көріністеріне әкелді. Инвектив адамның мінез-құлқын теріс бағалауға мүмкіндік беретін барлық құралдарды қолданады. Бұған әдеби сөз қолданудың шектерімен қамтылған экспрессивті сөздер мен айналымдарды қолдану, сондай-ақ дәрекі жергілікті және талқыланған лексика жатады.

Саяси өріс шеңберінде жүзеге асырылатын сананы манипуляциялау саяси дискурс саласына енеді, сонымен қатар оның сипаттамаларының бірі болып табылады [17, 178 б.]. Бір қызығы, тіл пайда болғаннан бері экспозиция мен манипуляция құралы ретінде

қолданылған. Саяси тіл мемлекеттік шенеуніктердің немесе кәсіби саясаткерлердің құзыреті емес екенін есте ұстаған жөн, өйткені ол тілдік қоғамдастықтың әрбір мүшесі үшін ашық ресурс болып табылады. Манипуляцияның катализаторы – белгілі бір тілдік образ арқылы пікір тудыратын және мінез-құлық стереотиптерін қалыптастыратын адресаттың бейсаналық ауызша және вербалды емес хабарламалары. Бұл кескіннің ең жарқын мысалы оның «оң-теріс» принципі бойынша бағалануы болады. Өз кезегінде саяси дискурстың ерекшеліктері манипуляция ерекше билік элементін, бірақ «үстемдік» сияқты психологиялық сипаттамамен тәжделген дискурсивті билікті теріс пайдалануды қамтиды. Ол туралы кем дегенде алғашқы өрескел идеялар пайда болғанға дейін ешқандай саяси ұғым пайда бола алмайды: сондықтан саяси құбылыстар туралы ұғымдар олардың сапалық сипаттамаларымен синкреттік бірлікте болады.

Саяси дискурста лингвистикалық манипуляция «сөздердің идеологиялылығы, бағалануы, модальдылығы, сөздің семантикасы мен прагматикасының ұтқырлығы, әлеуметтік, мәдени және басқа факторлардың әсерінен сол тілдік белгілердің денотативті және коннотативті мағыналарының өзгергіштігі арқылы сөздердің мағыналарын бұрмалау арқылы жүзеге асырылады» [18, 115 б.]. Осылайша, саяси дискурста тіл – бұл әсер ету құралы, оның барлық күші мен байлығы фактологиялық (рационалды) құрамдас бөлікке қарағанда құндылық пен бағалау (эмоционалды) құрамдас бөлігінің басымдылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Саясаткерлер көбінесе номинализацияны, эллипсисти, метафоризацияны, ерекше интонацияны және санаға әсер етудің басқа әдістерін қолдана отырып, өз мақсаттарын жасыруға тырысады. Сөйлеу манипуляциясын жасау үшін белгілі бір контексте және мағынада адресатқа қажетті әсер етуі мүмкін сөздер, белгілер, қимылдар, мимика – лингвистикалық және паралингвалдық белгілер қолданылады. Күнделікті өмірде адамдар бұл белгілерді саналы немесе бейсаналық түрде жиі пайдаланады. Қазіргі саяси дискурстың мифологиялық жарықтығы және жоғары экспрессивтілігі бар, бұл коммуникативті қызмет мазмұнының өзгеруіне әкеледі. Мақсаттарға жету, шынайы ниеттерді жасыру сияқты, мифологтерді қолдану арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін.

Саясаткердің жеке басына мінез-құлықтың белгілі бір кәсіби аспектілерін сақтауды талап ететін маңызды мәртебе беріледі. Саясат саласының төтенше маңыздылығына байланысты дискурсты

таңдау кезінде саясаттың жеке жауапкершілігінің жоғары деңгейін көрсету қажет. Бұл саясаткердің саналы түрде немесе бейсаналық түрде таңдаған дискурсы (көптеген басқа факторлармен бірге) саяси қайраткердің де, оның адресаттарының да саяси өмірдің эволюция процесінде сөзсіз туындайтын міндеттердің кең спектріне қатынасын анықтайды. Саяси дискурс прагматикалық бола отырып, саясаткерлерден ойластырылған мәлімдемелерді талап етеді, оларды өз сөздерінің «қожайынына» айналдырады. М. В. Ильиннің пікірінше, саяси дискурста қатысушылар өз сөздерінің қожайыны екенін түсіну қиын: «шын мәнінде, кімнің қожайыны екендігі үлкен сұрақ. Өзінің тіл байлауы, сауатсыздығы, ұғымдарда басылған мәдениеттің дамымауы отандық саясаткерлердің жақсы импульстарын қарсыластардың кез келген қулықтарына қарағанда әлдеқайда жойқын және өлімге әкеледі. Саясаттың фактісіне айналған сөз өзін-өзі құрметтеуді талап етеді» [19, 129 б.]. Саясаттағы әрбір сөз қоғамдық-саяси оқиғалардың барысына сындарлы немесе деструктивті әсер етеді. Саяси дискурстың рөлі мен мүмкіндіктерін бағаламау қауіпі, ең алдымен, «жас демократияларда» көрінеді [8, 163 б.].

Қорытындылай келе, саяси дискурстың лингвистикалық зерттеу объектісі ретінде дәстүрлі түрде ерекшеленетін сипаттамалары осы баптың шеңберінде нақтыланды. Ерекшеліктері саяси дискурс реципиенттерге, жеке тұлғаға және сөйлеушінің коммуникативті құзыреттілігіне және сәйкесінше контекске байланысты [8, 165 б.].

Саяси дискурстың маңызды сипаттамалары оның айқын прагматикалық (аспаптық) бағыты, бірнеше жанрлық инкарнациясы, амбиваленттілігі, ұлттық-мәдени алдын ала анықталуы және интеграцияға ашықтығы, манипулятивтілігі, әлеуметтік топтармен байланысы, динамизмі, адресаттардың массасы, полемикалық, экспрессивтілік, қолданылатын тілдің өртүрлілігі және автордың коммуникативті сәтсіздіктер үшін жоғары жауапкершілігі болып табылады. Саяси дискурс «адам-қоғам» деңгейіндегі қатынастардың барлық жиынтығын көрсетеді, осылайша оның реципиенттерінің әлем бейнесін қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Мазмұнның бұл араласуы жаңа мәнді тудырады. Саяси дискурс әрқашан қоршаған шындықты белсенді түрлендіруші, саяси билікті жаулап алу, ұстап қалу және пайдалану үшін саяси күрес саласына қатысушы ретінде әрекет ететіні анық. Алайда саяси дискурсты оның тұтастығында түсіндіру кезінде кәте тек тілдік сәттермен

шектеледі, өйткені ең бастысы – оның мәні мен мақсатын түсінбеу ықтималдығы жоғары.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Синеокая Н. А. Характеристика политического дискурса // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 6. – С. 512.
- 2 Корсунский А. Г. Политический дискурс в работах современных французских философов // Дискурс-Пи. – 2016. – Т. 13. – № 1. – С. 108–111.
- 3 Алешина Е. Ю. Жанровая градация политического дискурса // Российский гуманитарный журнал. – 2016. – Т. 5. – № 3. – С. 293–301.
- 4 Пушкарева Г.В. Homo politicus: политическая реальность и политический дискурс // Общественные науки и современность. – 2013. – № 5. – С. 90–100.
- 5 Lucy J.A. Sapir-Whorf Hypothesis // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition). – 2015. – P. 903–906.
- 6 Архипкин Д. В. Политический дискурс как объект лингвистического исследования // Актуальные вопросы филологической науки XXI века сборник статей по материалам третьей Всероссийской научной конференции молодых ученых: в 2 частях. – М., 2013. – С. 15–18
- 7 Тищенко Н.В. К вопросу о национальнокультурной специфике политического дискурса // Альманах современной науки и образования. – 2016. – № 11 (113). – С. 99–101.
- 8 Суллаева Н. А. Политический дискурс: философско-политологический анализ // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2013. – № 1. – С. 160–165.
- 9 Евтушина Т. А., Ковальская Н. А. Экономический дискурс как объект лингвистического исследования // Вестник Челябинского государственного университета. – 2014. – № 6 (335). – С. 42–46.
- 10 Цуциева М. Г. Политический дискурс как интегративный феномен // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2012. – Т. 1. – № 2. – С. 174–179.
- 11 Кузьмина С. В. Политический дискурс как неотъемлемая часть политической коммуникации // Известия Саратовского государственного университета. Новая серия. Серия: социология, политология. – 2011. – Т. 11. – № 2. – С. 54–56.

12 Рижинашвили И. У. Лингвистические механизмы тенденциозного представления событий в англо-американской периодике: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – СПб., 1994. – 17 с.

13 Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: дис ... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2000. – 440 с.

14 Чудинов А. П., Будаев Э.В. Концептуальная метафора в политическом дискурсе: новые зарубежные исследования (2000–2004) // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2005. – № 2. – С. 41–50.

15 Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2004. – 390 с.

16 Демьянков В. З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – М. : ИНИОН РАН. – 2002. – № 3. – С. 32–43.

17 Шевченко О.П. Лингводискурсивные особенности публичных выступлений: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2010. – 208 с

18 Желтухина М. Р. Комическое в политическом дискурсе: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2000. – 230 с.

19 Ильин М. В. Политический дискурс: слова и смыслы // Полис. Политические исследования. – 1994. – № 1. – С. 127–140.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ӨМІРҚҰЛ А. А.

студент, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет,
Павлодар қ
АБДЫРОВА А. О.
оқытушы-сарапшы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университет, Павлодар қ

Байланыстырып сөйлеу – қарым-қатынас және адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз ететін логикалық мағыналы сөздерден тұратын тізбек. Балалардың байланыстырып сөйлеуін дамыту – балабақшаның маңызды міндеттерінің бірі. Бала сөйлеуінің алғашқы жылында сөйлеуді қалыптастырудың дайындық кезеңі кұрайды. Балалардың алғашқы айларында үлкендермен көңіл-

күй қатынасы тұрғысынан жауапты ауызекі реакциясы пайда болады [1, 44 б]. Байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс істеудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Байланыстырып сөйлеуге үйрету үшін бала барлығына жан-жақты болуы тиіс, яғни, грамматикалық құрылымды, ана тілді, оның дыбыстық құрылымын біліп, сөздік қоры бай болуы керек. Қордағы сөздің көп болуы ойдың нақты, толық, көркем жеткізілуіне тікелей септігін тигізеді. Ойды жеткізуде жай сөйлеммен, құрмалас және аралас құрмалас сөйлемдермен, септікті, жалғауды дұрыс қолдану арқылы грамматикалық құрылымды дұрыс құру барысында жүзеге асады [2, 50 б].

Байланыстырып сөйлеу түрі түрлі кезеңде түрліше болып келеді, ол баланың санасы мен жеке тұлғасының дамуымен қатар дамиды. Жалпы баланың байланыстырып сөйлеуі қалай дамиды?

Бала сөйлеуінің дамуы тікелей үлкендермен қатынасқа түсіп әңгімелесу барысында дами бастайды. Қатынас екі әңгімелесушінің негізінде қалыптасады. Бала мен үлкендердің сөйлеуі толық емес сөйлемдермен сипатталады. Және жалпы заттардың атаулары жеке және сілтеу есімдіктерімен алмасады.

Балалар үлкендермен қатынас орнату барысында сөйлесушінің түріне, затқа көңілін аударады, оған күлу, қозғалу, арқылы жауап қайтарады, өзін қоршаған үлкендермен қатынас орнатуына қажеттілік туындайды.

Үлкендердің міндеті – ұсынылған дыбысты, буынды баланың қайталап айтуына қол жеткізу. Кейін еліктеу сөйлеуді меңгерудің маңызды құралы болады. Дыбысқа дұрыс еліктеу үшін баланың артикуляциялық құрылысын, естуін дұрыс шоғырландыруын дамыту керек. Балалардың алдында айтылғандардың ерте жастан бастап қалыптастыру үшін тәрбиелеу тәжірибесінде түрлі тәсілдер қолданылады. Мысалы, топтарда тыныштық сәті орын алады, бұл кезде бала көрінбейтін нәрсеге құлақ сала алады (адамның сөйлеуі, әуенді ән, музыкалық аспаптардағы ойын)

Мектепке дейінгі білім беру ұйымы жағдайында байланыстырып сөйлеудің екі түрі бар, олар – диалог және монолог. Байланыстырып сөйлеудің негізгі қызметі коммуникативті. Ол екі негізгі формада – диалог және монолог түрінде жүзеге асырылады. Бұл формалардың әрқайсысының олардың қалыптасуының әдістемесінің сипатын анықтайтын өзіндік сипаттамалары бар. Байланыстырып сөйлеудің екі формасының дамуы баланың сөйлеуін дамыту процесінде

жетекші рөл атқарады және сөйлеуді дамыту бойынша жұмыстың жалпы жүйесінде орталық орын алады. Байланыстырып сөйлеу баланың ана тілін, оның дыбыстық жүйесін, сөздік қорын, сауаттылық жүйесін меңгерудегі барлық жетістіктерін қамтиды.

Кесте 1 – Байланыстырып сөйлеудің түрі

Диалог	Монолог
Ілікпе сөздерден немесе сөйлеу тізбектерінен тұрады.	Белгілі бір уақыт аралығында жүзеге асырылатын логикалық дәйекті пікір.
Бір-бірінің сұрақтары мен жауаптарын алмастыру барысында немесе екі және одан да көп қатысушылардың тарапынан жүзеге асады.	Тыңдаушыларға белгісіз тек бір адамның ойы білдіріледі.
Сұхбаттасушылар әрқашан әңгіменің не туралы екенін біледі.	Ақпараттың толық түрленіп жеткізілуін талап етеді.
Қысқа немесе толық емес болуы мүмкін. Көбінесе, ауызекі сөйлеу стилі, жай сөйлемдер тән.	Көркем әдебиет стилі тән. Толық, логикалық аяқталған сөйлемдер жатады. Ішкі дайындық, алдын-ала ойланып, дайындалу қажеттілік етеді.
Байланыс екі адамнан тұрады.	Байланыс бір адамнан тұрады.
Тек ішкі ғана емес, сонымен қатар сыртқы мотивтеріменде ынталандырылады.	Тек ішкі мотивтермен ынталандырылады. Мазмұндылығын тек айтушы ғана тыңдайды [6, 50 б].

Тәжірибелер көрсеткендей, арнайы дайындықсыз балалар сөйлеу әрекетінің сипаттау-баяндау сияқты күрделі түрін өз бетімен меңгере алмайды, өйткені психологиялық тұрғыдан ол ауызекі-күнделікті сөйлеуге қарағанда күрделірек болып саналады.

Сөздік қорды байыту үшін баланың суреттелген заттардың ерекшеліктерін еске түсіріп, әрбір әңгіме-сипаттауды құрастыруға дайындық жұмыстарын жүргізу өте маңызды. Әңгіме құрастыру үшін бала «бір тақырып бойынша» ойларын жүйелі жеткізудің алғашқы дағдыларын игереді, сонымен бірге ол заттардың белгілерін меңгереді, демек, сөздік қоры кеңейеді.

Суреттер тізбегі бойынша әңгіме құрастыру нәтижесінде бала әңгімелерді «Есіңе ең бірінші не қалды, сол туралы сөйлес»

кағидасы бойынша емес, суреттердің реттілігіне сәйкес құрастыру керектігін білуі керек.

Сурет 1 – Сюжетті суреттер сериясының мысалдары.

Сюжетті сурет бойынша әңгіме құрастыру кезінде суреттің келесі талаптарға сай болуы өте маңызды:

- ол бала үшін түрлі-түсті, қызықты және тартымды болуы керек;
- сюжеттің өзі осы жастағы балаға түсінікті болуы керек;
- суретте актерлердің саны аз болуы керек;
- оның негізгі мазмұнына тікелей қатысы жоқ әртүрлі детальдармен шамадан тыс жүктелмеуі керек. Әңгімелерді өздігінен құрастыруға көшу, егер ол жүйелі түрде жүргізілсе, барлық алдыңғы жұмыстармен жеткілікті түрде дайындалуы керек. Көбінесе бұл баланың жеке тәжірибесінен алынған әңгімелер. Жеке тәжірибеден алынған әңгіме баладан дұрыс сөздерді өз бетінше таңдай алуды, сөйлемдерді дұрыс құруды, сонымен қатар оқиғалардың бүкіл тізбегін анықтауды және жадында сақтауды талап етеді. Сондықтан балалардың алғашқы шағын тәуелсіз әңгімелері міндетті түрде көрнекі жағдаймен байланысты болуы керек. Бұл баланың әңгіме құрастыруға қажетті сөздік қорын «жандандырады» және толықтырады, оның бойында сәйкес ішкі көңіл-күй қалыптастырады және жақында басынан өткен оқиғаларды сипаттау ретін оңайырақ орындауға мүмкіндік береді.

Қайталаумен жұмыс істеу барысында баланың зейіні мен есте сақтауы, логикалық ойлауы, белсенді сөздік қоры дамып, жетілдіріледі. Бала сөйлеудің грамматикалық жағынан дұрыс бұрылуын, оны құрастыру үлгілерін есте сақтайды. Баланы

әңгімелер мен ертегілердегі ол үшін жаңа мәліметтермен таныстыру оның жалпы ой шеңберін кеңейтеді және тұтастай алғанда монологтық сөйлеуін жетілдіруге ықпал етеді.

Белгілі бір мәтінді қайталап айтып берумен жұмыс істеу кезінде алдымен балаға мазмұны жағынан қызықты және қолжетімді оқиғаны мәнерлеп оқу немесе айтып беру керек, содан кейін оның ұнағанын сұрау керек.

Қорыта айтсақ, байланыстырып сөйлеу баланың көпшіл болуына, үнсіздік пен ұялшақтықты жеңуге көмектеседі, өзіне деген сенімділігін арттырады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеуін дамытудың мақсаты - олардың жас ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, ауызша сөйлеуді қалыптастыру екені белгілі. Байланыстырып сөйлеу ең маңызды әлеуметтік функцияларды орындайды: ол балаға айналасындағы адамдармен байланыс орнатуға көмектеседі, қоғамдағы мінез-құлық нормаларын анықтайды және реттейді, бұл оның жеке басының дамуының шешуші шарты болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мақпырұлы С., Садықов Т. Қазақ әдебиеті. 1 бөлім : Оқулық. 2-басылым. –Астана : Фолиант, 2011. – 192 б.
  - 2 «Қазақ әдебиетімен танысайық»: оқу құралы /Г. Ә. Мұсаева, М. П. Ешимов. – Алматы: Қазақ университеті, 136 б.
  - 3 Кел, балалар, оқылық. Балабақшаға арналған хрестоматия. –Алматы.»Дәуір – Кітап» баспасы, 2012. 108 бет.
  - 4 Ш. Ахметов. Қазақ балалар әдебиеті. –Алматы : Мектеп, 2010.
  - 5 Қазақ әдебиетін оқыту технологиясы: Әдістемелік оқу құралы / Тлеуова А. З. – Алматы : ЭСПИ, 2021. – 236 бет.
- Мектепке дейінгі педагогика: оқу құралы. – Астана : Фолиант, 2008. – 336 б.

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМИ КАПИТАЛ ҰҒЫМЫНЫҢ КӨРІНІСІ

РЫМБЕК А. О.

студент, 2 курс, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖУМАБЕКОВА Б. Б.

магистр, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы аты аңызға айналған қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғасы. Бүгінде, ақынның кисса-дастандары мен өлең-жырлары жас ұрпаққа рухани азық. Ақынның жазған шығармаларының, оқырманға берері мол. Себебі, оның өлендері тәлім-тәрбие мен ғибратқа толы.

Мәшһүр Жүсіп дүниенің сан қырын зерттеп, өз шығармашылығында шама

шарқынша тиек еткен тұлғалардың бірі. Өз өмірін ғылымға арнаған, қазақ халқының, ұлы ойшылының есімі, бүгінде барша әлемге мәшһүр.

Сонымен, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында адами капитал ұғымы қалай көрініс тапқанын талдап көру үшін, алдымен адами капитал ұғымына анықтама бергеніміз жөн болар.

Жалпы айтар болсақ, адами капитал – жұмыскердің еңбек ету мүмкіндігін, олардың еңбегінің жемісті болуын, еңбек өнімділігі мен сапасын көтеретін білім, біліктілік ілім, тәжірибе нысанында адамдарға салынатын капитал [1]. Ал бүгінгі күні адам капиталы дегеніміз – адамның бойындағы білімі, қабілеті, тәжірибесі, даналығы, іскерлігі, бәсекелестік замандағы оның адамдық, кәсіби құндылығы [2]. Демек, Адами капитал дегеніміз – адами құндылықтар мен адамдық болмыстың, бір адам бойында табылатын жиынтық қоры деп түсінуге болады. Ендеше, ақынның хақ жолында, яғни діни-мифологиялық жанрда, қалам тербеген туындыларында бұл ұғымның кең мағынада қолданылатынын дәлелдеуге тырысып көрейік. Айтар болсақ, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Жарты нан» өлеңінде адами капитал ұғымы кең мағынада, астарлатылып берілген. Оны өлеңді оқып, мәнін түсінген жан байқайды. Ендеше, осы өлеңтегі, «Әлсіреп, сасып адам тұрғанында, Көрінді көз ішінде отыз кісі» [3] деген өлең жолын түсіндіре кетейін. «Көрінді көз ішінде отыз кісі», «Кез болды құдай айдап бір бес адам», «Селтендеп бір жарты адам шыға келді» [4] дегені адам бойындағы адами құндылықтар. Яғни, адами капитал ұғымын ақын солай астарлатып келістірген. Және олардың мәнін, «Оразан

отыз күнгі-отыз кісің, Бес кісі-бес намазың, білемісің», «Дүниеде қылған қайыр-жарты наның!» [5] деп түсіндірген болатын. Ақын бұл өлеңде жолаушыға өз бойындағы құндылықтарын өзіне қарсы қойып, сынап көрген сыңайлы. Ақырында, соның мәнін жолаушы өзі түсінген болатын.

Мәшһүр Жүсіп адами капитал ұғымын әр өлеңіне тірек еткені байқалады, себебі оның нақты бағыты адам бойындағы тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған. Оны біз Мәшһүр Жүсіптің тағы бір-екі өлеңі арқылы дәлелдей аламыз. Атап айтатын болсақ, «Жақып сұлтанға», «Шайтанның саудасы» сынды өлендерінде де адами капитал ұғымы көрініс тапқан. «Жақып сұлтанға» өлеңінде бірталай қазақтың бетке ұстар азаматтарының игі істері мен бойларындағы адами қасиеттерін тиек етіп, Жақып сұлтанның олардан еш кем еместігін жазған, оған дәлел мына өлең жолдары:

«Жеті атаң тұлпар мініп, ту байлаған.

Саф алтын, нәсілі болат - шыққан тегің...

Жақыптай ғақылы дана сұлтаным-ай!

Алашқа Жақып сұлтан үлгі салған...

Осылай даңқын барған Орта жүзге,

Тамаша кім іс қылды сізден өзге?!» [6] – деп мерейін асырған болатын.

Тағы бұл өлеңде Абылай, Уәли, Мұса, Құнанбай сынды ерлердің өзгеге үлгі өнеге боларлық ғамал-қарекетін, жасаған жақсылықтарын жазған болатын. Жақып сұлтанның жасаған игі істерін Абылай, Уәли, Мұса, Құнанбай сынды тұлғалардың жолымен теңестірген.

Енді, адами капитал ұғымы «Шайтанның саудасы» өлеңінде қалай көрініс тапқанын байқап көрейік. Бірде, Ғайса пайғамбар базарға жол тартыпты. Сол жолда, он қашыр, бес есекке жүгін артқан Лағынға кез болыпты. Содан, Хазіреті Ғайса рухолла пайғамбар Лағынды сөзге тартып, жөн біліспек болған екен. Сондағы, Ғайса пайғамбардың қызығушылығын тудырған, Лағынның артқан жүгі еді. Содан, Ғайса пайғамбар Лағынды: «Сататын, малғұн, сенің не пұлың бар?» – деп сөзге тартады. Сөздері жараса кеткен сыңайлы... Лағынның артқан жүгі, ылғи жалған, төкәппарлық, мікір-хайла, күншілдік, өңкей зорлық екен. Бұны көріп-естіген, Ғайса пайғамбар аң-таң болып: «Киер киім, ішер ас, тамақ емес, Керек қып бұларыңды кім алады?» – деген екен. Лағынның бұған айтар жауабы да даяр болған. Содан Лағын массатанып:

«Базарға айдап барып салсам қатар,

Алдымен жетіп келер алыпсатар.

Түк қоймай өтірігімен талап алып,

О да алдап көрінгенді, дәмін татар.» [7] – деп қысқа қайырады. Лағын жолын тоқтатпай базарға бет алады. Базарға жете салысымен, дәйім жұрт, Лағынның жүгін, қолдан-қолға түсірмей талап кетті. Саудасы өтіп, масаттанып қайтып бара жатқанда, Ғайса пайғамбарға қайта кезігеді. Содан мән жайды айтып, Лағын, Ғайса пайғамбарды жүз құбылтып, мың толғандырды.

Бұл өлеңнен түйетін ғибрат мол. Мәшһүрдің де бұл хикаятты қағаз бетіне түсіруі тегін емес. Себебі, бұл өлеңмен адам өз кемшіліктерін өзі байқай алады. Бұл өлеңде Ғайса пайғамбардың басынан өткен оқиғасы баяндалады. Мәшһүр Жүсіп, Ғайса пайғамбардың хикаятын тиек етіп, өзгеге ой салаларлық дүние жазып қалдырған.

Мәшһүрдің шығармаларын терең зерттеп, одан Мәшһүрдің неліктен адами қасиеттерді шығармасына тиек еткенін байқап көрген болатынымын. Бұны зерттеу аса қиындық тудырмады. Себебі Мәшһүрдің әр өлеңінің тәрбиелік мәні зор. Мәшһүрді таныған адамның, Аллаға деген сүйіспеншілігі, Құранға деген құрметі артады. Адамды Алла жаратты, Құранды адам таратты. Құранды оқыған адам ең таза, адал, әрі иманды, әрі сауатты болады. Бұның бәрі Мәшһүр шығармаларында айқын, әрі анық жазылған. Қазақтың тәрбиесі шариғатпен тікелей байланысты. Сол себепті де, Мәшһүр Жүсіп діни-мифологиялық тұрғыда өз шығармашылығын қалыптастырған. Адамды адалдыққа, имандылыққа шақыру Мәшһүрдің басты міндеті болған, іспетті.

Қазіргі таңда, адам капиталының қалыптасуы мен дамуы – әлеуметтік философиялық тұрғыда өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселені шешудің жолын қарастырып көрейік. Әр ұлттың тәрбиесі әр басқа, бірақ қазақтың тәрбиесі өзгеше, әлбетте, біз үшін бәрінен де ерекше. Оның ерекшелігі, салт – дәстүр, әдет-ғұрып, тыйым сөздерінде. Өзгешелігі – құндылығында. Әттең, бірақ құндылығымыз біртіндеп жойылуда. Оның алдын алу үшін не істесек болады?

Алдымен, бала тәрбиесіне көп көңіл бөлуіміз қажет, сонда ғана ұлт тәрбиесін қалыптастыра аламыз. Бұған дана халқымыз «Тәрбие – тал бесіктен басталады» – деп нақ айтқан екен. Баланы жастайынан адалдық пен имандылыққа баулып, отанына деген махаббатын оятып, ар-намысын жігерлендіріп, тілі мен дінін үйретіп, ата-анасына деген құрметін асырып, ғылым мен білімге

баулуымыз қажет. Сонда ғана нағыз тұлғаларды қалыптастыра аламыз. Ұлттық құндылықтарымызды сақтап қалудың бірден бір жолы, оны ұрпақтарымызға кеңінен насихаттап, бойларына сіңіру. Мәшһүрдің де түпкі мақсаты осы болған. Ол қазақтың құндылықтарын кеңінен насихаттап, өшпес мұра қалдырған. Егер қазіргі таңда мектеп бағдарламасына, Мәшһүр шығармаларын көбіректеу енгізсе, кейінгі ұрпаққа титтей болсын пайдасы тиер еді.

Жалпы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы адами капитал ұғымы қалай көрініс тапқанын талдап көрдік. Және ақынның әрбір өлеңі адамды тек жақсы адами құндылықтарға баулитынын еш айтпастан түсінуге болатынын білдік. Демек, адами капитал ұғымын ақынның әр өлеңінен кездестіруге болады дегеніміз жөн болар.

Қорыта айтқанда, Мәшһүрдің шығармаларынан алатынымыз бен түйетініміз көп. Себебі, бар өмірін ғылым мен білімге арнаған ақынның шығармалары, қазіргі кезде, адами құндылықтар мен адамдық болмысты, бір адам бойында қалыптастыруға үлкен ықпалын тигізе алады. Сол себепті, біздің міндетіміз – кейінгі ұрпаққа Мәшһүр шығармаларын кеңінен насихаттау.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 [1] Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. – Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2008 жыл.

2 [2] БАҚ материалдары, <https://mindzip.net/fl/@RaOne/quotes/adami-kapital-zh-myskerdi-e-bek-etu-m-mkindigin-olardy-e-begini-zhemisti-boluyn-e-bek-nimdiligi-men-sapasy-n-k-teretin-bilim-t-zhiribenyany-da-adamdar-a-salynatyn-kapital-a8ac42b6-1414-4b92-8998-f671325b31df>

3 [3], [4], [5], [6], [7] М. Ж. Көпейұлы. Шығармалары. 1–12 том. – Павлодар «ЭКО» ҒӨФ, 2008.

ӘЛІБЕК БАЙБОЛ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

ҮРКІНБАЙ А.

студенті, 4 курс, Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы,

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

БӨКЕН Г. С.

PhD., қауымд. профессор,

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Қазіргі күннің әдебиетіне келген жазушылар арасында жұлдызы айрықша жарқырап көрінген қаламгерлеріміздің бірі – Әлібек Байбол. Оқырмандарға жақсы таныс Әлібек Байбол есімі қазақ прозасында өзіндік орын алып келе жатқан жас қаламгер. Қазіргі таңда 4 әдеби-көркем («Теміржол вокзалы», «Құлдар патшалығы», «Ой ұшқындары», «Финаят»), 2 ғылыми кітап («Ақын Төрөбай Есқожаұлы», «Сейітбаттал Мұстафаұлы. Имам Ғазали» (алаштанушы, абайтанушы З.Кәрімханмен бірге құрастырған), Scopus аясындағы 2 және 15 ғылыми мақала авторы, 8 кітаптың құрастырушысы болып табылады. Қазіргі проза жанрының шындық шыңына өрлеп, қоғамдық мәселелерді өз тақырыбына басты нысан етіп алған, оқырман жанының тереңіне бойлай отыра, өз өмірінің әсерлі тұстарын прозалық шығармаларында астарлай көрсете білген жас қаламгер туындыларының көркемдік әлемі өз алдына бөлек. Жазушы шығармашылығындағы өзекті тақырыптың бірі – қоғам, адам тағдыры. Адам бойына терең бойлап, не бір қатал тақырыптарды тартынбай өз шығармаларында ашып көрсете алғандығына қайран қаласың. Кез-келген жазушының шындықты жазуда, тіпті әр адамның оны мөлшерлеп, өлшеп тұратын өзінің таразысы болады. Осы тұрғыда шындық біреу дегенмен, оны жеткізу әр түрлі сипатта болатыны баршамызға белгілі. Сондай шығармаларды оқырманға ашып жеткізе білген – Әлібек Байбол. Қаламгер оқырманның жүрегінен орын алып, ойын серпіп, сезімін сергітетін, бойына терең бойлайтын шындықты тауып жазатын жазушы.

«Әдебиетке келуіме бірінші әжем, одан кейін анам себепші болды. Әжем бала күнімде батырлар жыры, аңыз әңгімелер мен ертегілер оқып беретін. Соның бәрін бойыма сіңіріп өстім. Қазіргі көп адамдар кітап оқымайды ғой. Құдай анама сол кітапты сүйіп оқитын дарын берген екен. Содан шешем «ұрса адам өлтіретіндей» кітаптарды оқып шатырдың үстіне тастай берген ғой. Бір күні әжем қараса шатырдың бір жағы төмен түсіп кетіпті. Бұған не болды

екен деп шығып қараса, төбесі толған кітап екен. Сол кітаптарды оқып өстім ғой. Кітапқұмарлығым да сол ананан берілген қасиет деп ойлаймын. Анамның айтуы бойынша көшеде балалар ойнап жүргенде мен үйде отырып бірденені жазып, сызып отырады екем. Әдебиетке келуім сол бала кездегі жазуға құмар болғандығымнан шығар. Ал мен әдебиетті жақсы көрем, осыны саланы тандаймын деген ой студент кезде келді. Студент кезде М.Әуезов театрының және Ғ.Мүсірепов атындағы балалар және жасөспірімдер театрының бірде-бір қойылымын қалдырмай көретінмін. Сол кезде театрға деген ерекше құмарлық туды. Сөйтіп алғашқы әңгімелерімді жаздым. Яғни балалар әдебиетін бастадым. Ең алғашқы кітабым «Теміржол вокзалы». Сонымен әдебиетке келдім» [1]. Бұл автордың «Мінбер» ақпарат агенттігіне берген сұхбатынан жауабы. Яғни, қаламгер қаламынан алғаш жарық көрген перзенті «Теміржол вокзалы».

Әлібек Байболдың «Теміржол вокзалы» атты жинағы 2012 жылы Алматы, «Жалын» баспасында жарық көрген, жинақта соңғы жылдары жазылған әңгімелері топтастырылған. Ой мен сезімді қатар ұштастыра білетін жас жазушының азаматтың рухқа негізделген шығармалары өз оқырманын парасат биігіне жетелеп, ынтымақ-ымыраға шақырады. Жас қаламгер туындыларында қазіргі заман келбеті, туған елге деген құрмет, табиғатқа деген сүйіспеншілік, алуан тағдырлар арпалысы, адам мен қоғам арақатынасындағы қайшылықтар суреттеледі. Кітап көпшілік оқырман қауымға арналған. «Баланың көргені мен түйгені үлкен адамдардан ерекшеленеді. Себебі, кішкентай бала балалық шағын ешқашанда ұмытпайды», Марк Твеннің осынау бір сөзімен басталатын жинақ 35 әңгімеден құралған. Теміржол вокзалы атты әңгімесіне шағын тоқталып өтейік. 90-жылдардың тоқырауында 9 жылдың торабынан нәпәқа іздегендер көп болды. Солардың бірі шығарманың бас кейіпкері - Сәкеннің анасы. Тағдыры тосқын сынақтардан сынбаған Сұлұхан бір емес, үш жерде жұмыс істейді. Көшесыпырушы, арматура шығаратын цехта жұмысшы, Теміржол вокзалында саудагер болады. Қиын заманда үлкен қалада қалу осалдардың қолынан келмейді. Дегенмен, бейнеткеш анасының жалғыз қолғанаты болу кішкентай Сәкенді ерте есейтіп жіберген еді. Бірақ Сәкен тағдырға рақмет айтуы керек. Себебі ол басқаның балалары сияқты емес. “Табыстың көзі қайдан келеді? Нан қалай табылады? Еңбек деген не?” деген сұрақтарға кішкентайынан жауап тапқан. Ана мен бала арасындағы шексіз махаббат, үнсіз ұғынысу, үкілеген

үміт шығарманың өн бойына өрілгендей. Қайран ана баласының жүрегіне қаяу түсіріп алудан қаймығады. Ішімдікке салынып кеткен әкесімен ажырасып кеткенін ұзақ айта алмай жүргені де содан.

«- Ажырасу деген не ол, мам?

- Ажырасу деген - бұл әке мен ананың бөлек тұруы. Әкен алыста, мен жаныңда боламын, балам, түсіндің ғой.

Әке баласын тастап кету - бұл әлемдегі ең ұлы қателік...

Сен есейіп, отбасылы болғанда әкеңнің істеген қателігін қайталама, балам!»

Сәкен әкеден алуы тиіс қамқорлықты анасы ғана емес, әжесінен, күллі нағашы жұртынан көрді. Бұған жазғы демалыста туған ауылы, Үлкен Жалаңашқа барған сюжеттер дәлел, мұнда алыстан келген алты жасар балаға алпыстағы қария келіп, сәлем береді деген дала философиясының көрінісі бар. «Алыстан дабысын естіп, көруге зар болып жүрген адамдарша көңіл жетер жора-жолдас, көрші-қолаң, туыс, жегжат: «Қаладан немерең келіп көзайым болып жатырсың ба?» – деп амандаса келіп жатыр. Сәкенді көктен Ғайса түсіп, жерден Мәді шыққандай улап-шулап қарсы алды» [2].

Шығармадағы Сәкен қала мен дала мінезін тал бойына тең сіңірген жеткіншек. Оның тіршілікке ысылып, тұлғалық мінез қалыптастыруына, сөзден тосыларда алатын тапқырлығына туған ауылы мен достары, туыстары үлкен үлес қосады. Балалық шақтың тәтті де ащы естеліктері туралы шығармасын автор анасы Ырысхан Қасымбайқызына арнапты. Теміржол вокзалын Әлібек Байбол небәрі он сегіз жасында жазған.

«Теміржол вокзалы» жинағына енген «Заманақыр» әңгімесі қоғамда болып жатқан ақырзаманның белгілеріне өкпелі ақсақалдың әңгімесінен басталады. Ақсақал өз заманын, Дәулет өз заманын жақтаумен екеуінің арасында шиеленіс басталады. Нашақорлық, жезөкшелік, қыз баласының етегінің қысқаруы, көрші елдердің жерімізге қол сұғуы, ақсақалдардың, отбаслық институттардың азайып бара жатқандығы, кімнің асын ішсең соның сөзін сөйленің заманы болуы, жастардың жағдайының жасалмауы, қоғамдағы өзекті тақырыптардың барлығы екеуінің әңгімесінде сөз болады. Шығарманың осы тұсынан ақ, жас Дәулеттің ақсақалмен сөз таластырып, оның сөзіне құлақ аспауынан үлкенге деген құрметтің жоқ екендігін аңғаруға болады. Сөзден пайда жоқ екенін білген ақсақал ренжіп өз үйіне қарай кетеді. Негізінен шығармада Дәулеттің ақсақалды келемеждейтін тұсы да беріледі. Бұл сияқты оқиғалар қазіргі қоғамның шынайы көрінісінің бір жағы. Әңгіме

Дәулеттің отбасын баяндаумен жалғасады. Дәулеттің өзі сүйген Гүлмира есімді жары болады. Мамандығы – дәрігер. Дәулет болса ғылымның адамы. Әйелі өзінің адал қалпын бұзып алған, сонда да дәулет ғашық болып жар етіп алған. Шығармада Дәулеттің жары Гүлмираның ақырзаман белгісіне сәйкес келетін әрекет ашып көрсетеді. Яғни, ақсақалмен болған тартыстағы ақсақалдың айтқандарының жөн екеніне оқырманның көзін жеткізеді. Досы деп сеніп жүрген Мараттың әйелі Гүлмирамен көңіл қосуы Дәулетке екі жақтан жасалған опасыздықты көрсетеді. Негізінен Гүлмира о бастан Жапонның гейшасы, Еуропаның куртизанкасы аталған әйел болған екен. Оқиға соңында Дәулет әйелінің былықтарының бәрін естіп, онымен ажырасып тынады. Яғни, шығарма идеясы заманақыр адамдарын көрсету, ондай лас істерден адамзатты сақтандыру болып табылады. Оқиға басындағы тартыстың соңында Дәулеттің өз басына оралуы да өмірдің заңдылығы. Қаламгер қаламынан шыққан әрбір әңгіме қоғам мен адам тағдырының көрінісі. Осы шығармадағы Дәулеттің болсын, Гүлмираның болсын тағдыры шиеленісті де аянышты болып келеді. Әңгімеде Мараттың да қызға тоймауының күндердің бір күні өз басына таяқ болып тиетінін ескертіп өтеді. Яғни, адам тағдыры өзі жасаған іс-әрекеттерінің нәтижесінде алған марапаты.

Жазушы Әлібек Байболдың аллегория тәсілімен жазылып, қоғамды, бүгінгі тұрмысты бейнелеп көрсеткен «Шындықты іздеу» әңгімесі. Ол туынды қысқалығымен ерекшеленеді. Жазушы жеткізбек ойын астармен, емеурінмен білдіріп, шығарманың өзекті тақырыбын ашатын өткір идеясын, түйінін өзіндік пайыммен ұғынуды оқырманның өзіне қалдырады. «Біркездері прозадағы пост модернистік немесе модернистік сарын қызықтырды. Кейінгі айтылып жатқан әңгімелердің бәрі соның әсері деп білемін. Бір экзистенция яғни, реалистік прозада біз қалай көрдік солай жазамыз. Ал модернде белгілі бір ұстындары ғана қалады, автор көп нәрсені ашық айтпайды, мөрмен мөлшерімен береді. Шындықты іздеу бұл – адамды іздеу ғой. Адамның өмірде өзін-өзі іздеу», – дейді қаламгер [3, б. 51].

Ал, «Қуыршақ» әңгімесі болса қазіргі қоғамдағы маңызды шындықты ашып көрсеткен бірден-бір шығарма. Туынды қазіргі кездегі жұмыс басты азаматтар, жұмыс басты заманның көрінісі. Қаламгердің ықшам, жеткізер ойы мен идеясын тұспалмен бере білген, онысы көздеген межеден артық шыққан әңгімесі кез келген оқырманды бей-жай қалдырмасы анық.

Әлібек Байболдың «Диктатордың өлімі» әңгімесі – фантастикалық аллегориялық реализм үлгісімен жазылған туынды. Әлем әдебиетінде бұрыннан белгілі, қазақ әдебиетіне енді ғана кіріге бастаған ұстанымдар мен детальдар ұтымды қолданылып жазылған, мистикалық элементтер, қиялдан туған образдар шындықпен бітеқайнасып, біртұтас бүтіндік құрай алуы шығарманың маңыздылығын арттырып, оқырманға эмоциялық әсер сыйлап, шығарма идеясын анық тануға көмектесетін шығарма.

«Құлдар патшалығы» – қоғамдағы маңызды шындықты ашып көрсеткен шығарма. 2013 жылы жарық көрген. Құлдар патшалығы әңгімесі құлдардың патшасы арамза, парақор, пиғылы нашар – Жасық. Азаттардың басшысы болып, өз отанын, өз жерін қорғаудан тайсалмаған адал батыр – Бостан. Бостан өз халқының қамы үшін соңына дейін аянбай күресіп, ең соңында жеңіске жетеді. Халқын өз қамқорлығына алып, Жасық патшаны зынданға тастайды, оған көмектескен барша адамдардың көзінен оттай ұшырады. Халқы Бостанға дән риза болып, таққа отырғызады. Бостан өз сүйіктісі Бейбітгүлмен жолығады. Шығармадағы негізгі мәселелер арам ақша, халықты қанау, жезөкшелік, бос уақыт өткізу, зұлымдық. Яғни, қазіргі қоғамда да жалғасын тауып келе жатқан әділетсіздік көрінісі. Біздіңше, автор Жасық тағдыры арқылы оқырманға қазіргі қазақ қоғамында біршама билік басындағы әділетсіз билеушілердің жай-күйін көрсетті. Тіпті, шығармада «Біздің патша құдайды білмейді. Оны білсе халықты соншалықты қанамас еді. Патша күнде жасақ жинатып, көрші жатқан елдерді тонататын» деген құлдар патшалығының күзетшісінің сөзінен Жасықтың қаншалықты пасық адам екенін байқауға болады [6]. Ал құлдар патшалығының тұрғындары – қарапайым халық. Бостан – нағыз қаһарман. Бүгінде өзекті проблемаға айналған осынау өзекті тақырыптардың автор шығармаларының әрбірінен көрініс тапқанын байқап отырмыз.

Әлібек Байболдың ешкімге ұқсамайтын стилі бар. Ол бүгінгі қазақ қоғамына жаңаша көзқараспен қарайды, оның бойында атақ-мансап қуу, шенді-шекпендіге жағынып, орден-медаль дәмету секілді ескінің сарқыншағы атымен жоқ. Оның «Тұрмыс парадокстары» деп аталатын әңгімелер циклі де бүгінгі күнмен тыныстайды, біз көрген хәм біз сезінген уақытты суреттейді. Қаламгердің «Көк көлік» атты әңгімесі «Тұрмыс парадокстары» циклі аясында жазылған, автордың ой-санасында ұзақ қорытып, сюжеті түсіне қайта-қайта еніп, естен кетпей қойған әңгімесі. Әңгіме бүгінгі қазақ қоғамының үлкен ауқымдағы символикалық бейнесін

көрсететін шағын жазылған дүние. Қашан ел боламыз? Жастардың жағдайы, халықтың тұрмыс-тіршілігі қашан түзеледі? Ұлтты қалай ұйыстырамыз? Жемқорлықты қашан және қалай жеңеміз? Ұлттық өнімді қашан шығарамыз? Шетелге қай қырымызбен таныламыз? Іргелі ғылыми еңбектер, жұртты елең еткізер кесек-кесек көркем туындылар, ғылыми жаңалықтар қашан туады? Қазақ тілінің аясын қалай кеңітеміз? Осындай сұрақтар аясында автор қалауынан туған дүние. Шағын көлемді, арқалаған жүгі ауыр, ал ішіне терең бойласаң қаламгер айтқан беймәлім кеңістікке сіңіп бара жақандай боласыз. Мағынасыз кеңістік. Құдайсыз қоғам. Адамзат баласының бейберекет тіршілігіне миығынан күліп тұрған Уақыт. Сіз де Көк көлікке мініп алып әлдеқайда кетіп қалғыңыз келеді. Шығарманың негізгі кейіпкерлері санаулы: ақсақал, сыған, автор, сопы. Олар өз-өзінен қашып бара жатқандай болады. Сенімді адамдары – көк көлік тізгінін ұстаған сопы. Оқиға көк көліктің ішінде жалғасады, ал оның сыртында – шексіз кеңістік пен бітпейтін жол бар. Көк көлікті қазақ қоғамы деп алып қарайтын болсақ, оның ішіндегі оқиға мен адамдардың мінез-құлқынан әрбірімізге таныс жағдайды байқауға болады. Шығарма арқылы автор Құдайдан безген адамның соңғы барар жері беймәлім екенін көрсеткен секілді. Ондай адамдар ақыр соңында құрдымға кетері анық. Көк көліктегі жолаушылар да жақсы өмір сүргісі келеді. Бірақ мызғымас ұйқыда жатып алып, әлдеқайдан көмек күту немесе әдебіреуге үміт етіп, сену не болмаса бір-бірімен жаға жырттысып, Көк көліктің тізгініне таласу арқылы діттеген жерге жету мүмкін еместігін автор оқиғаны ойнату арқылы жеткізіп береді. Көлік тізгініне таласқан адамдар соңында оны тасқа соғып тынады. Енді олардың барар жері, шынында да – белгісіздік. Қайда баруды тізгінде отырған сопының өзі де білмейді. Күні бойы сәт-сапар тілеген радио үні де өшеді. Қаламгер «Көк көлік» шығармасы арқылы оқырманға көбірек салмақ салады. Кейіпкері секілді шығармасында да автор бейтарап бағыт ұстанғанға ұқсайды. Мәтінде астарлы ой жатыр. Бәлкім, оқырманның өзі толғансын дегені шығар. Әңгімені бір рет оқып түпкі мәнді түсіну қиын. Қайталай оқи отырып, «Көк көліктің» сыртындағы кеңістікке шығасыз. Шексіз кеңістік. Бітпейтін жол. Бәлкім, көк көліктің ішінде біздер де отырмыз. Бұл да ойланып, мән беретін дүние...[4, б. 87].

Тұрмыс парадокстары әңгімелер цикліне енген келесі бір әңгімесі «Күбір-Сыбыр». Әлемде болып жатқан тынымсыз тіршілік жайынан, әр нәрсенің өз сыры болатындығынан хабар беретін

шағын шығармасынан оқырман күнделікті өмірде байқамайтын сырларға мән береді.

«Тойға дейін немесе тойдан кейін немесе көленкемен сұқбат немесе...» шағын әңгімесі той туралы, тойдағы келеңсіздік, арак ішу, өтірік мақтан немесе жанжалдың шығып ушығуы, жалпы той индустриясын көрсете отырып қоғамдағы жалпы мәселелерді астарлай сынап жазылған шығарма.

«The end» шағын әңгімесі аудармашы, синхронист Валерия (Иман) Михайлқызы Пороховаға арналған шығармасы.

«Тәп-тәтті депутат» атты тағы да бір шағын әңгімесі, депутатты сырт көзге мақтай келе, сарказммен бүгінгі саясаттың қырларын жеткізген туынды.

Жазар болсақ, қаламгер қаламынан туған шығармалар өте көп. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, қаламгердің басты тақырыптық нысаны адам, қоғам тағдырына арналған. Бүгінгі қоғам мәселесі не? Оның барлығы жұртшылыққа ашып көрсетпесек те түсінікті. Алайда, осы тақырыптарды негізгі ала отырып, ащы шындықты жазып шығару автор үшін оңайға соқпасы анық. Әлібек Байбол өз шығармаларында қоғам тағдырын, адам тағдырын тікелей аша алған қаламгер. Әр шығармасының негізі – өз тағдыры, өзегі – қоғам тағдыры. Оның әрбір кейіпкерінің тағдыры өз тағдырымен немесе қоғам тағдырымен байланысты. Өз сұхбаттарынан белгілі, жазушы шығармасындағы ана бейнесі өз анасы Ырысхан Қасымбайқызы, ал бала бейнесі Әлібектің өзі. Қаламгер қаламынан шыққан туындыларын өз тағдырымен байланыстыра білген. Өмір шындығын тікелей оқырманға жеткізе білу жазушының мандай терінің айқын көрінісі. Егер өмір шындығы мың сан қабат қайшылықтар астында тұмшаланып қалса, оқырман жазушыға сенім арта алмасы анық еді. Ал жас қаламгер Әлібек Байбол шығармаларын оқи отырып, оның өмір шындығын ешбір боямасыз, сол қалпында жеткізе алғанын анық аңғарасыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байбол Ә. Сұхбат https://youtu.be/1BwXY2h_Z4g

2 Байбол Ә. Сұхбат <https://www.minber.kz/2021/08/alibek-bajbol-adebietke-adal-bolu-ekining-birining-qolynan-kelmejdi/>

3 Байбол Ә. Теміржол вокзалы: Проза – Алматы: «Жалын» баспасы, 2012. – 320 б.

4 Байбол Ә. Құлдар патшалығы. – Алматы, 2013. – 287 б. <https://kitap.kz/book/alibek-bajbol-quldar-patshalyhy>

Секция 28
Дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері
Актуальные вопросы физической культуры и спорта

ПРОФИЛАКТИКА БЛИЗОРУКОСТИ СРЕДСТВАМИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

БАТЯШОВА Д. В.

студент, лечебный факультет, Кемеровский государственный медицинский университет Минздрава России, г. Кемерово

ВАЛЬКОВ В. Б.

старший преподаватель, кафедра физическая культура, Кемеровский государственный медицинский университет Минздрава России, г. Кемерово

Органы чувств человека – это совершенные нервные приборы, которые воспринимают информацию о состоянии окружающего мира. К органам чувств относятся: уши, язык, нос, кожа, вестибулярный аппарат, глаза. Глаза – это орган зрения. Согласно проведенным исследованиям благодаря зрению человек получает 95 % информации о внешнем мире [1]. Нарушение функции зрения затрудняет восприятие и познание окружающего мира, ограничивает удовлетворение индивидуальных потребностей человека.

Согласно данным Минздрава России ежегодно в стране фиксируют 4,5–5 млн случаев офтальмологических заболеваний. Некоторое снижение показателей заболеваемости органов зрения было в 2020 году во время пандемии COVID-19, но уже 2021 году данный показатель достиг 3,6 млн случаев. Главный офтальмолог страны Владимир Нероев, заявил, что в России зарегистрировано около 16 млн случаев глазных заболеваний [2]. То есть на каждые 100 россиян 11 человек из них имеют проблемы со зрением.

Но врачи офтальмологи утверждают, что реальные цифры случаев заболевания органов зрения гораздо выше, так как россияне, не обращаясь в медучреждения просто покупают очки или контактные линзы в салонах оптики или обращаются за помощью в частные клиники. По данным «2ГИС» в городе Кемерово на данный момент действуют 67 салонов оптики.

Данные опроса Росстата, среди людей старше 15 лет представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Количество респондентов, использующих очки или линзы

Год опроса	Респонденты, %	
	мужской пол	женский пол
2020	41	57
2022	47,3	58,4

Данные в таблице 1 показывают, что уровень заболеваемости органов зрения неуклонно растет из года в год, становясь актуальной проблемой оздоровления нации.

Согласно данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) 2,2 млрд (28,8 %) жителей Земли имеют нарушения зрения. Наиболее распространение из них – это миопия, которой страдают от 1,97 до 3,4 млрд человек [2].

Миопия (от греч. «мио» – шуриться и «опис» – взгляд, зрение) это аномалии рефракции, то есть изображение фокусируется не на сетчатке глаза, а перед сетчаткой. На бытовом уровне данное заболевание часто называют близорукостью. Человек с диагнозом миопия плохо видит отдаленные объекты. Близорукость измеряется условной единицей – диоптрией.

Это офтальмологическое заболевание, как правило, развивается в школьные годы и усугубляется в последующие годы профессионального обучения в колледжах и вузах. Ухудшение работы органов зрения вызвано длительной зрительной работой на близком расстоянии. Часто в учебных кабинетах не соблюдаются санитарно-гигиенические требования к освещению и длительное пребывание в помещении, за учебниками или компьютерами вызывает дополнительную нагрузку на органы зрения.

Данные исследований возрастной заболеваемости близорукости представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Уровень возрастной заболеваемости миопией

Возраст	Количество больных миопией, %
Школьники	2,3–13,8
Выпускники	3,5–32,2
Молодежь (старше 20 лет)	25

Таблица 2 демонстрирует возрастное увеличение случаев диагноза миопия.

Изучая причины развития близорукости, мы сделали вывод, что уровень образования является фактором риска развития миопии. Миопией часто страдают студенты, которые ведут малоподвижный образ жизни и много времени проводят за компьютером. Вследствие больших нагрузок высок риск снижения зрения у студентов медицинских вузов. Данные исследований распространенности миопии среди студентов медицинских вузов разных стран представлены в таблице 2.

Таблица 3 – Уровень заболевания миопией студентов-медиков

Страна	Уровень заболевания миопией, %
Тайвань	93
Сингапур	82–90
Китай	78–84
Пакистан	58
Индия	45–52
Норвегия	50
Дания	50
Турции	33
Польша	32
Казахстан	28

Высокий уровень (таблица 3) заболевания миопией студентов медицинских вузов вызывает беспокойство и требует немедленного решения.

С целью определения уровня заболевания миопией в Кемеровском государственном медицинском университете (КемГМУ) мы провели анкетирование среди студентов 2 курса лечебного факультета (56 человек). Распространенность близорукости среди респондентов составила 21,4 %, при этом чаще встречалась миопия легкой степени (51,9 %). Все студенты 2 курса лечебного факультета с диагнозом миопия ежедневно занимаются – в среднем 6–9 часов в день, в том числе используя гаджеты.

У органов зрения человека есть пять базовых функций:

- 1) центральное зрение;
- 2) периферическое зрение;
- 3) бинокулярное зрение;
- 4) светового ощущения;

5) цветовое ощущение.

На лекционных и семинарских занятиях студенты активно используют функции центрального зрения. Во время занятий физической культурой чаще задействованы: периферическое зрение, световое и цветовое ощущения.

Современной медициной установлено, что миопия чаще возникает у людей с отклонениями в общем состоянии здоровья. По данным исследований [3] среди детей с диагнозом миопия здоровых оказалось в два раза меньше, чем всех обследованных школьников. Установлена связь некоторых заболеваний (хронический тонзиллит, нарушения опорно-двигательного аппарата, рахит, ревматизм, инфекционные заболевания) с постановкой диагноза и уровнем близорукости. Данные исследования изменили представления о механизме возникновения миопии, позволяя по-новому оценить значение физической культуры как одного из факторов профилактики и снижения уровня близорукости. Ограничение двигательной активности для лиц с диагнозом миопия в современной медицине признано не правильной рекомендацией. Многолетние исследования влияния физических упражнений на органы зрения выявили, что умеренная физическая активность благотворно влияет на функционирование органов и систем человека, в том числе и на зрение [3, 4].

Физические упражнения благоприятно влияют на развитие всего организма, в том числе способствуют повышению работоспособности цилиарной мышцы и укрепляют склеры глаза, то есть положительно влияют на формирование рефракции глаз. Специалисты в области офтальмологии считают, что физическая нагрузка способствует улучшению кровоснабжения зрительных органов, следовательно, интенсивно снабжает глаза кислородом и питательными веществами. А динамические физические упражнения снижают внутриглазное давление.

Задачи профилактики миопии (близорукости):

- укрепление и оздоровление организма (дыхательная система, сердечно-сосудистой система, мышечно-связочный аппарат);
- улучшение работы глаза (кровообращения в тканях глаза, работы мышц глаза, укрепление склеры);
- проведение массажа (массаж спины, шейно-воротниковой зоны, профилактика сколиозов).

Для оздоровления применяют следующие упражнения: общеразвивающие физические упражнения, корригирующие

упражнения, дыхательные упражнения, специальные упражнения для укрепления наружных мышц глаза и цилиарной мышцы (гимнастика для глаз).

Физическая культура (ФК) и спорт укрепляют здоровье и поддерживают высокую работоспособность в любом возрасте. Согласно исследованиям [5] среди школьников (7–18 лет) занимающихся спортом больных миопией было значительно меньше.

Занятия спортом требуют больших физических, психологических и эмоциональных усилий, в связи с этим не все виды спорта подходят для людей страдающим близорукостью. Медики рекомендуют бег, плавание при интенсивности физической нагрузки с пульсом не выше 140 ударов в минуту. Пациентам с первой и второй степенями близорукости рекомендованы спортивные игры (теннис, бадминтон, волейбол и т. д.), так как перевод взгляда то на предмет вдаль, то вблизи тренирует глазные мышцы. При высокой степени миопии можно заниматься спортивной ходьбой, стрельбой, фехтованием. Не рекомендуется заниматься силовыми видами спорта.

У студентов во время теоретических занятий идет быстрое утомление органа зрения, снижается работоспособность, растет эмоциональное напряжение – это может привести к нарушениям здоровья. В данном случае необходимо применение профилактических мер с использованием средств физической культуры и спорта. Мы предлагаем включать в содержание занятий ФК:

- игры с мячом или упражнения с различными предметами для переключения зрения с близкого расстояния на далекое и обратно;
- дыхательные упражнения с целью усиления легочной вентиляции и кровообращения;
- физические упражнения, направленные на профилактику нарушения осанки и сколиозов;
- циклические физические упражнения средней интенсивности;
- упражнения, включающие гимнастику для глаз. Комплексы упражнений для глаз являются доступным и эффективным средством сохранения и улучшения работы органа зрения [6].

Занятия физической культурой в вузе должны занять лидирующую позицию в комплексе профилактических средств близорукости и ее прогрессировании.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Шкарлова С. Н., Романовский В. Е. Близорукость, дальнозоркость, астигматизм. Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 200 с
- 2 Ерошевский Т.И., Бочкарева А.А. Глазные болезни. – М. : Медицина, 1983 – 320 с.
- 3 Частные методики адаптивной физической культуры: учеб. пособие / под ред. Л.В. Шапковой. М.: Советский спорт, 2004. – 464 с.
- 4 Аветисов Э. С., Ливадо Е. И. Справочник по офтальмологии. – М. : Медицина, 1986.
- 5 Губанцева И. Б. Физическая подготовка студенток с ослабленным здоровьем на основе учета оздоровительной эффективности нагрузок : дис канд. пед. наук : 13.00.04 / И. Б. Губанцева. Тула, 1999. – 207 с.
- 6 Барис Дж. Улучшение зрения без очков по методу Бейтса / пер. с англ. П.А. Самюров. 3-е изд. Минск: Попурри, 2008. – 160 с.

КОМПЛЕКС ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

ЕСЕНГЕЛЬДИНОВА Г. Ж.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАЛТАБАЕВ Е. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

ОМАРОВ Т. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

КУВАТОВ А. Ж.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

На данный момент целью статьи является повысить физическую активность у детей дошкольного возраста а также развить их спортивные навыки. На основе данных исследования развить у ребенка умение соблюдать элементарные правила, согласовывать движения можно с помощью зарядки в домашних условиях. Утренняя зарядка – это бодрость и хорошее настроения на весь день! Простые, понятные упражнения позволяют развить ловкость, координацию движения и мышечную силу. Ежедневная зарядка для ребенка станет помощником в самоорганизации и дисциплине, поможет укрепить иммунитет и стать здоровее.

В современном мире на данный момент дети ведут не совсем активный образ жизни предпочитая проводить время за играми в телефоне или же просмотром мультиков. Но возможно детей можно заинтересовать интересными и увлекательными зарядками и упражнениями, это не только повысит их физическую активность, но и будет развивать их ловкость, равновесие, координацию движений, смелости, решительности, уверенности в своих силах [1, с. 13].

Также тревожные тенденции детского ожирения даже среди детей дошкольного возраста заставили обратить внимание на важность физической активности в этой возрастной группе. С этим повышенным вниманием связана необходимость определения объема и вида двигательной активности, необходимых для оптимального развития детей дошкольного возраста.

Цель этой статьи – предоставить научные данные, подтверждающие связь между физической активностью и биологическим и психосоциальным развитием в раннем детстве (в возрасте 2–5 лет). Для этого мы обобщаем соответствующую литературу, информирующую о характере физической активности, необходимой для обеспечения здорового физического, когнитивного, эмоционального и социального развития в эти ранние годы. Особое внимание уделяется взаимодействию между физической активностью и приобретением двигательных навыков. Особое внимание уделяется также характеру физической активности, способствующей здоровому набору веса в этот период детства. В этой статье предоставляются рекомендации по физической активности на основе наилучших имеющихся данных и определяем потребности в будущих исследованиях.

Важным моментом в школьном возрасте является подвижная активность. Которая сыграет воспитательную роль в плане духовного развития детей. Соблюдать правила игры, быть честным это позволяет воспитывать подвижная игра. Большой эффект на ребенка оказывают спортивные мероприятия и развлечения, они входят в жизнь ребенка красочным событием и остаются в памяти надолго. Данная форма работы позволяет закрепить и обобщить знания и умения детей в рамках определённой темы, объединить детей разного возраста общими чувствами и переживаниями. Становятся доброй традицией проведение такого спортивного праздника как «Спартакиада», или спортивной игры «Аксерек Коксерек».

Плюсы занятий спортом:

1) при физических занятиях в человеческом организме происходит ускорение процессов метаболизма, в результате чего интенсивно сжигаются клетки жира;

2) спорт помогает укреплению иммунитета, особенно против вирусных и простудных заболеваний;

3) спорт положительно влияет на позвоночник человека, вырабатывая правильную здоровую осанку;

4) постоянные спортивные занятия способствуют укреплению мышечного каркаса, улучшают костную ткань, кислород намного легче поступает ко всем мышцам, за счет этого улучшается метаболизм в клетках и липидный обмен;

5) благодаря занятиям спортом улучшается состояние сердечно-сосудистой системы;

6) спорт благотворно воздействует на нервную систему человека; активные занятия улучшают внимание и познавательные способности детей.

Вначале они разучиваются с дошкольниками на полу (ходьба по шнуру, с движением рук или с предметом в руках). Только после того, как упражнения будут усвоены в простых условиях, можно переходить к выполнению их на снарядах (бревно, доска, скамейка). Во время выполнения упражнений в равновесии на повышенной опоре (бревно, скамейка) взрослый подстраховывает ребенка (поддерживает его за руку, идет рядом с ним). Детям 3–4 лет рекомендуют несложные упражнения в равновесии. В основном они выполняются в движении: ходьба и бег между двумя параллельными линиями, начерченными на расстоянии 20–25 см друг от друга, между предметами; по доске, положенной на полу, или по бревну высотой 15–20 см, лежащему на земле, или по скамейке [2, с. 9].

Вначале предлагают простые, посильные для них упражнения в равновесии, например ходьбу по уменьшенной площади опоры (между двумя параллельными шнурами или по доске), переступание через предметы и ходьбу между ними. Потом обучают более сложным упражнениям: ходьбе по бревну или доске, один край которой приподнять на высоту 15–20 см. Выполняя первые попытки в передвижении по бревну или по наклонной доске, большинство детей младшего дошкольного возраста ходят неуверенно, смотрят вниз, под ноги. Некоторым из них нужна помощь взрослого, который поддержал бы ребенка за руку, помог подняться и сойти с бревна (скамейки), давал бы указания во время выполнения упражнений

или подбадривал его. Вначале дошкольникам предлагают сходить с бревна (скамейки), опуская по очереди ноги на пол.

Для детей старшего дошкольного возраста упражнения в равновесии усложняются различными заданиями: во время ходьбы по бревну (скамейке) присесть и повернуться кругом; переступить через кубик (мяч), лежащий на середине бревна; ходьба по бревну с предметом (мяч, скакалка в руках). Во время выполнения упражнений в равновесии следят, чтобы ребенок шел переменным шагом, ровно, смотрел вперед, а не под ноги, на конце бревна выполнял соскок с мягким приземлением на полусогнутые ноги. Эти упражнения желательно проводить с мешочком или медицинским боллом массой 300–500 г на голове, чтобы ребенок приучился держать голову ровно, сохраняя при этом правильную осанку. При выполнении упражнений в равновесии положение рук может быть разным: в стороны, за голову, за спину, на пояс и т. д. Однако длительные фиксированные положения рук в некоторой степени усложняют упражнение, утомляют детей. Поэтому рекомендуется чаще изменять положение рук (вперед, в стороны, на пояс и т. д.).

Преимущества ЛФК для детей дошкольного возраста:

Физическая активность – это одно из основополагающих условий правильного развития, но взрослые часто не обращают внимания на этот неоспоримый факт. Помимо этого занятия ЛФК обладают преимуществами:

- 1) Снижается риск детского ожирения
- 2) Они полезны и для гармоничного роста отделов позвоночника;
- 3) Для формирования правильной осанки; для укрепления мышц позвоночного столба;
- 4) Для предотвращения и коррекции асимметрии при прогрессировании сколиоза;
- 5) Происходит улучшение состояния при плоскостопии;
- 6) Стабилизируются такие качества, как сила, выносливость, ловкость;
- 7) Происходит нормализация функций эндокринной железы;
- 8) Укрепляется иммунитет;
- 9) Ускоряются процессы адаптации к непривычным новым условиям;
- 10) при проведении ЛФК нормализуется стрессоустойчивость.

Реализация занятий у дошкольников. Период дошкольного возраста длится с 3 до 7 лет. В этот период у детей быстро растут конечности. Происходит становление речи, ребенок

начинает осваивать умения и получать навыки взаимодействия с окружающими его людьми. Для того, чтобы ребенок был к этому готов, нужно заниматься подготовкой к школе. Кроме того, становятся более совершенными телодвижения, улучшается прицельность при метании предметов, улучшаются навыки бега, осваиваются новые элементы прыжков и приземлений.

Дошкольники не способны к продолжительным физическим нагрузкам по причине быстрого утомления и недостаточной крепости скелета. Тренировки нужно максимально разнообразить, реализовывать деятельность в форме игры. Период нагрузки, необходимой для организма, составляет уже 15–20 минут. Для данной возрастной группы больше всего подойдут такие формы ЛФК:

- подвижные игры на улице с элементами гимнастики;
- лечебная гимнастика с мячом и фитболом;
- плавание в бассейне;
- оздоровительные массажи [3, с. 24].

Рекомендуется проделывать задания, направлены на легкость бега и ходьбы, укрепление мышц. Для этого проводят бег или прыжки с препятствиями, прыжки в высоту, длину, через препятствие, бросание мяча, упражнения на гимнастической стенке. Упражнения направлены на выравнивания или формирования осанки, даются основы спортивных игр. Такие занятия нужно проводить не менее 3 раз в неделю.

При первом взгляде на спину того, или иного представителя общества, сразу становится понятным каково его отношение к жизни. Именно поэтому наличие безупречной осанки – важный элемент во всем внешнем облике человека. Однако, не каждый скажет, что он обладатель идеального позвоночника, и потому позиция «вопросительного знака» не просто желание «удобно ходить», полностью расслабив тело, а вынужденный физический элемент. Но для тех, кто по-настоящему жаждет изменить свою жизнь, и готов уделять внимание себе и своей спине, может воспользоваться предложением ЛФК, регулярно занимаясь упражнениями по лечебной гимнастике.

Полноценный комплекс лечебных упражнений при сколиозе.

1. Необходимо лечь на живот и согнуть руки в локтях, положив лоб на тыльную сторону кистей. Поднимая максимально правый локоть вверх, сделать пружинистые рывки два раза при этом, не поднимая голову и левый локоть. После этого то же самое, в том

же ритме сделать левой рукой. Упражнение следует выполнить безостановочно 6–12 раз.

2. Продолжая лежать на животе в той же позиции, стоит поднять туловище, контролируя, чтобы голова находилась на одном уровне с ним. Голова смотрит в пол. Стоит дотронуться лбом сначала до правого локтя, после до левого. Занять изначальное положение.

3. Положение остается прежним. Стоит максимально развести руки по сторонам. Правая рука выводится вперед, левая – назад. Осуществить два ритмичных маха руками. Повторить 6–12 раз, без смены ритма.

4. Оставаясь лежать на животе, необходимо сложить руки в «замок», поднимая верх туловища, поворачивать его в разные стороны, заглядывая «в окошко под мышкой».

5. Положение остается прежним. Руки стоит «освободить от замка», и положить лоб на тыльные кисти рук. Проводя левой ногой по полу и сгибая ее в колене, дотронуться коленом до левого локтя, или по возможности, до подмышки. Это же упражнение проделать с другой ногой 6–12 раз.

6. Далее следует перевернуться на спину. Поднять обе руки вверх, и по-очереди подтянуться вверх сначала левой, а после, правой рукой. Мышцы живота должны быть подтянуты, а напряженные ноги крепко прижатыми к полу.

7. Закончив упражнение, стоит остаться лежать на спине. Поднимая скользящие по полу руки, вверх, выполнить наклоны влево и вправо. Как вариант для разнообразия: сделать то же, но наклоны осуществлять с приподнятым туловищем.

8. Оставаясь лежать на спине, положить руки на затылок и прижать ноги к полу. Поворачивая туловище направо, не отрывая при этом локоть с ногами от пола, вернуться в исходное положение, и повторить упражнение, но в другую сторону.

9. Сесть, поставив ноги врозь. Поднимая руки, необходимо выполнить круговые движения в боковой части, поочередно правой и левой руками. Глаза должны следить за тем, что делают руки. Начинать упражнение стоит в медленном темпе, постепенно увеличивая его.

10. Положение сидя остается. Ноги расставлены. Руки разводятся в стороны, и отводятся назад, ладонями вверх. Выполняется два маха руками. Повернуть туловище максимально назад, наклониться вправо, опираясь руками на пол, и постараться дотронуться к полу лбом. Это же сделать и в другую сторону. Как

вариант: это же выполнить, но опираясь на руки, поворачиваясь вправо, отводить левую ногу назад.

После того, как все упражнения будут выполнены, можно считать, что гимнастика прошла более чем успешно, и сколиоз больше не посмеет нагрянуть в гости к вашему позвоночнику [4, с. 50].

Подойдя к итогам исследования можно увидеть сплошные плюсы. Дети развиваются не только физический, а также сформировывают дисциплину и характер. На данный момент заинтересовать детей к спорту становится намного легче, так как есть все возможные секций и оздоровительный клубы для детей. Дети также могут обрести себе хобби и возможно даже занятие жизни. Но если рассматривать проблему глобально, то физические активности также делает их иммунитет крепче, а также уменьшает риск ожирения. Дети могут избавиться от многих своих комплексов, таких как сколиоз, горбатость, дискомфорт при плоскостопии и т.д. Но физическая активность у детей также должна быть регулярной и при этом не перегружать ребенка.

Выше перечисленные физические упражнения были сформированы опытными специалистами, а также количество повторений можно регулировать в зависимости от самочувствия ребенка. Исследования показали что упражнения положительно влияют на ребенка не только в физическом плане но и в эмоциональном.

В заключение данной статьи стоит отметить, что для поддержания здоровья детей необходимо включить физические упражнения или любые другие подходящие виды спорта для ребенка. Также при наличии различных заболеваний и недомоганий стоит проконсультироваться с лечащим врачом. К примеру, при наличии гриппа у ребенка стоит исключить походы в бассейн и секций где ребенок может заразить других детей. А также при наличии сколиоза стоит подходить к лечению ответственно и проходить обследованию у врачей и мануалистов.

ЛИТЕРАТУРА

1 Шельмина Л., Балашов Н. Лечебная физкультура. – СПб.: Питер, 2013. – 102 с.

2 Макарова И. Массаж и лечебная физкультура. – Эксмо : Москва, 2009. – 205 с.

3 Кулагина Е. Физическая культура для детей от 2 до 9 лет. – АСТ. : Саратов, 2010. – 20 с.

4 Кандратьева Н. Физкультура – это весело! Для детей 3–4 лет. – Олма Медиа Групп. : Москва, 2015. – 15 с.

ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО И ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ – КАЗАХСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИГРЫ

ЗЕЛЕНОВА А. С.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАЛТАБАЕВ Е. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖИЛЬГЕЛЬДИНОВ С. Е.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

БЕРКИНОВ Н. Р.

преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Именно физическая активность служит фундаментом здорового образа жизни, существенно сказываясь на продолжительности человеческой жизни и способствуя улучшению здоровья. Главная цель в воспитании и образовании молодого подрастающего поколения на национальном уровне состоит в формировании личности ребенка, владеющей основными умениями и навыками, культуры поведения на уровне личности, основанной на общечеловеческих национальных ценностях. Это порождает закономерную потребность в совершенствовании образования на основе формирования системы национальных нравственных и духовно-этических ценностей и идеалов [1].

Под этнокультурным образованием понимается образовательный процесс, целью которого является сохранение в человеке этнокультурной идентичности посредством его познания родного языка и культуры с параллельным ознакомлением с достоинствами мировой культуры.

На важность культурного наследия в воспитании нового поколения указывали многие исследователи-педагоги: А. Кунанбаев, И. Алтынсарин, М. Х. Балтабаев, С. А. Узакбаева, К. Ж. Кожахметова, М. Т. Таникеев, Б. О. Тетенаев, Т. Ж. Бетбатыгаев, Т. Ш. Куанышев и многие другие.

В числе важнейших составляющих культуры народа Казахстана - национальные игры, как историческое наследие, сформированное на основе опыта и жизненного пути многих людей. Народные игры – это живое представление народа, который в них играет, отражение нации в целом и истории ее развития.

Первым классифицировал большое количество казахских народных игр этнограф А. А. Диваев, который высоко оценил их воспитательное и развивающее значение и высказал ценные педагогические мысли. Он писал о развивающем значении игр, которые дают детям яркие впечатления от окружающей реальности в период начала когнитивного процесса.

«Забавные игры, выражения и считалки, которые они придумывают и заучивают во время игр, – говорил И. Жансугуров, – можно считать одним из первых видов народного творчества», «литература для детей должна создаваться соответственно понятийным и умственным способностям ребенка».

Как утверждает М. Ауэзов, на протяжении долгих веков истории народа Казахстана было придумано множество забавных и увлекательных игр. Игра – не только забава, но и удовольствие для детей [2].

Характерной особенностью казахстанских национальных игр является наличие возможностей для развития детской смекалки, сообразительности, обогащения воображения и творческого самовыражения ребенка. Благодаря играм можно представить, каким может стать ребенок в будущем. Это был своего рода ориентир, позволяющий сделать некоторые предположения и соответствующим образом направить воспитание ребенка на развитие природных склонностей, а также выявить нераскрытые способности [3].

Название игры «Көкпар» образовано от словосочетания «көк бөрі» – серый волк. В старину на волков охотились, так как они являются первыми врагами кочевников-скотоводов. По возвращению с удавшейся охоты устраивалось состязание, кто первым принесет убитого зверя обратно в аул.

Игра «Тоғыз құмалақ» – это про интеллект и логику. Эта простая на первый взгляд настольная игра на самом деле учит вас вести счет в уме и мыслить стратегически. В нее играют с помощью деревянной доски, на которой есть специальные углубления, каждое из которых имеет свое название. У играющих имеется одинаковое количество шариков. С помощью арифметических действий они

должны собрать как можно больше шариков. Главным числом в игре является «9», которое, как известно, для тюрков является священным.

Следующая игра – «Туйілген орамал», которая отличается от других национальных игр спецификой роли играющих в ней детей. Цель этой игры - развить ловкость, быстроту действий и внимательность. Участники образуют круг. Находясь в круге, ведущий бросает полотенце любому игроку, и тоже бежит за ним. Заполучив полотенце, игрок при этом должен быстро передать его следующему игроку так, чтобы водящий его не схватил. Участники игры продолжают перекидывать полотенце друг другу. А тот ребенок, который теряет полотенце, становится ведущим. Если ведущий поймает полотенце, он назначает нового ведущего. По завершении игры лучшие игроки, которые ни разу не потеряли полотенце, награждаются.

Казахские национальные игры служат частицей народной мудрости, примером фольклора национального и игрового, на основе которого формируются эмоциональный, познавательный и воспитательный комплексы, помогающие реализовать задачи познавательного развития детей младшего школьного возраста [4].

Например, для обучения цифрам можно использовать игру «Санамак» (считалка), которая создает условия для прочного усвоения начальных представлений о цифрах и закладывает фундамент для понимания более сложных понятий. Она вызывает у детей интерес и стимулирует их мышление, память и внимание. К этому типу игр также относятся «Құырмаш», «Санап ал», «Бірім – бір» и многие другие [5].

Успешное решение задачи, которое велит казахская национальная игра, формирует новое понимание действий и доставляет детям чувство удовлетворения, благотворно действующее на процесс развития ребенка. С усложнением игры радость от успеха побуждает детей ставить новые, более трудоемкие задачи и достигать их. Примерами могут служить такие игры, как [6, 7]:

Цель игры «Хан Алши» – развитие мышления, концентрации, внимания и такта. Для игры необходимо достаточное кол-во асыков. Самый крупный необходимо перекрасить в красный – хан. Считалочка помогает выбрать ведущего, который должен бросить все асыки перед игроками, сидящими в кругу. Суть игры в том, какой стороной выпал «хан». Стороны «бүк», «шік» или «тайқы» означают

то, что ведущий должен указательным и большим пальцем выбить ближние асыки, которые он забирает себе. «Алчи» же значит, что каждый из детей должен попытаться завладеть им.

Игра «Бугнай» развивает у детей мышление, концентрацию и внимание. Дети садятся в круг, скрестив ноги перед собой. Ведущий, выбранный по жребию, начинает считать игроков – бугнаев («первый бугнай, второй бугнай») Затем ведущий ребенок неожиданно называет номер, например, «шестой бугнай!» И тот самый шестой должен подняться и также назвать следующий номер игрока. И так по кругу до тех пор, пока вызванный не встанет или же это будет другой игрок. Проигравшему нужно будет выполнить задание. Это может быть как ответ на вопрос, танец, песня и т. п [2].

Процесс игры, предполагающий решение конкретной задачи, доступен и интересен для юного ученика. Из этого следует, что игры эмоционально и физически насыщены и в то же время подчинены строгим логическим расчетам. Это также отличный способ отучить детей от вредных привычек, позволяя им реализовать свой потенциал в разных условиях.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Концепция 12-летнего среднего общего образования в Республике Казахстан //myuniver.kz
- 2 Узакбаева С., Айтпаева А. Казахские народные детские игры. – Алматы: Республ. издат. кабинет Казахской академии образования им. И.Алтынсарина, 2000. – 170 с.
- 3 Таникеев М. Т. Мир народного спорта. – Алматы: Санат, 1998. — 318 с.
- 4 Тотенаев Б. Т. Казахские национальные игры. – Алма-Ата : Казахстан, 1976. – 144 с.
- 5 Сагындыков Е. А. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы : Рауан, 2001. – 175 с.
- 6 Чубаров Л.А. Научные истоки игр // Мир детства и традиционная культура. – 2004. – № 8. – С. 10–11.
- 7 Абушев А. Н. Особенности использования казахских национальных игр в процессе занятий со школьниками // Тезисы респ. науч.-практ. конф. – 2006. – № 4. – С. 9–10.
- 8 А. Д. Амренова, М. П. Кушнир Казахские национальные игры как средство умственного развития детей младшего школьного возраста.

КАК СПОРТ ВЛИЯЕТ НА ПСИХОЛОГИЮ ЧЕЛОВЕКА

ИСАХОВА А. Р.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАБЫТАЕВА С. Ж.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ТЕМИРГАЛИЕВА С. Е.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

КРИВЕЦ О. А.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАТЯШОВА И. В.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Насколько полезен спорт для обмена веществ и нервной системы человека, не вызывает сомнений. Из-за того, что это процесс, который гарантирует не только наше физическое, но и психическое здоровье, в последние годы он стал все больше внедряться в нашу жизнь. Если мы кратко рассмотрим основные преимущества спорта;

1 Человек, который занимается спортом, думает, что у него здоровая форма тела, и он чувствует себя умиротворенным; здесь подразумевается душевное спокойствие. Я забочусь о своем теле, как будто стремлюсь сохранить свое здоровье.

2 Занятия спортом полезны при многих психических расстройствах;

Если ваше тело физически не двигается, вы также обнаружите, что через некоторое время в вашем мозгу накапливаются некоторые стрессовые факторы. Например, стрессовое расстройство и психический срыв, которые могут возникнуть в более поздних ситуациях, также будут рассматриваться как одна из основных причин незначительной (кратковременной) и большой (долговременной) депрессии. Тело, которое не двигается в течение длительного времени, будет восприниматься мозгом. Таким образом, наш мозг будет стремиться каким-то образом выбрасывать нерастворимую энергию, чтобы тело, которое остается неподвижным и замкнутым, проявлялось в состоянии сильного стресса и приступов гнева, раздражительности.

Короче говоря, отрицательная энергия, которая не может быть выделена организмом, может физически вызывать расстройства соматизации, в то время как психически она может вызывать стрессовые расстройства или депрессию.

3 Сильное тело принесет сильный духовный баланс;

Чем больше вы укрепляете свою физическую форму, тем больше вы улучшаете себя физически, это продлит период вашего стресса. Проведенные исследования показали, что некоторые виды спорта идеально подходят для увеличения способности мозга в долгосрочной перспективе. То есть, занимаясь спортом, вы можете не только хорошо выглядеть, но и уметь хорошо мыслить и развивать более всесторонние взгляды, подходить к проблемам с разных сторон, быстро и точно находить решения, правильно общаться. Это, в свою очередь, увеличит наш успех как в человеческих отношениях, так и в бизнесе.

Итак, как спорт влияет на наш мозг:

- Правильная и сознательная активация организма улучшает кровообращение и позволяет мозгу получать кислород, в котором он нуждается, особенно когда он испытывает трудности.

- Спорт нейтрализует гормоны стресса, которые наносят нам вред и снижают нашу способность мыслить.

- Он повышает уровень гормона творчества и активизирует гормон эндорфинов в нашем организме, заставляя нас чувствовать себя счастливее и энергичнее.

- Помогает восстановить нервные клетки. Он также замедляет старение клеток головного мозга, регулирует декоммунизируя взаимосвязь между нервными клетками, улучшая способность реагировать и координировать действия особенно быстро.

Есть большие преимущества в привлечении к занятиям спортом как детей, так и взрослых. Наши дети бегают с одного экзамена на другой. Таким образом, мы отвлекаем наших детей от занятий спортом и заставляем их расти нездоровыми. Тем не менее, начало занятий спортом в раннем возрасте имеет много преимуществ. Среди них наиболее важным является привитие ребенку привычки регулярно заниматься спортом. декоммунизация. Физическая активность играет важную роль в предотвращении проблем со здоровьем, вызванных сидячим образом жизни и ожирением. Кроме того, он положительно влияет на развитие опорно-двигательного аппарата. Кроме того, это также помогает ребенку октябрьской социализации, повышает его самооценку. Правила, положения и практики, которые каждый вид спорта содержит в себе; система, которую мы на самом деле называем дисциплиной, представляет вашему ребенку на жизненной основе. Тренировки, своевременное начало игры, соблюдение правил гарантируют, что ваш ребенок приобретет поведение, которое повлияет на все

его качество жизни. Такие ситуации, как преодоление поражений, соперничество, повторные попытки, отношения с судьей, тренером, товарищами по команде, достижение определенной цели и продвижение к цели, являются важными и необходимыми способностями, которые ваш ребенок будет использовать в своей жизни, когда станет взрослым человеком в будущем. Социальные и физические навыки, приобретаемые в результате занятий спортом, повышают признание вашего ребенка в обществе, способствуют его здоровью, помогают ему избавиться от вредных привычек и воспитывают чувство ответственности.

Выбор подходящего для ребенка вида спорта имеет большое значение для его развития. Здесь самое важное из того, что семьи могут сделать для своих детей; это сосредоточиться не на действиях, которые ваш ребенок терпит неудачу, а, наоборот, на действиях, которые он преуспевает в выполнении. Возможно, ваш ребенок плохо плавает, но, напротив, он может хорошо играть в баскетбол. Если способности, желание и согласие ребенка не учитываются, ребенок через некоторое время начнет воздерживаться от занятий.

Подводя итог тому, в каком возрасте и какой вид спорта следует выбирать: Плавание подходит для всех возрастов, но такие виды спорта, как футбол и баскетбол, подходят для детей в возрасте от 6 лет и старше, когда координация у детей становится адекватной. Помимо плавания для детей до 6 лет больше подходят такие виды спорта, как гимнастика, каратэ, теннис. Эксперты утверждают, что ребенку должно быть не менее 6–7 лет, чтобы он мог участвовать в организованных командных играх. Хотя это мнение в целом считается правильным, иногда оно также связано с уровнем развития ребенка. Это участие иногда может быть ниже или выше указанных возрастных групп. Следует помнить, что большинство командных видов спорта связаны с физическим контактом. Таким образом, тот факт, что дети в возрасте до 6 или 7 лет участвуют в спортивных мероприятиях, связанных с таким интенсивным физическим контактом, и что они могут противостоять такому жесткому контакту, не свидетельствует о пригодности с точки зрения их физического телосложения. Это сопряжено с риском телесных повреждений, а также эмоциональных травм. В игре есть феномен выигрыша и проигрыша. Потеря эмоционально может привести к большим разрушениям у детей, чем у взрослых. Потому что для детей этой возрастной группы важнее, кто выигрывает, а кто проигрывает, чем возможность играть. Существует множество

исследований, которые показывают, что занятия спортом не только положительно влияют на физические явления, но и положительно влияют на психологическую устойчивость. Другими словами, занятия спортом – это гораздо больше, чем просто деятельность, которую вы делаете для своей внешности или физического здоровья. Давайте посмотрим на некоторые из них вместе.

Повышение уверенности в себе

Многие из нас занимаются спортом, потому что у нас недостаточный или избыточный вес, или из-за друга из нашего круга общения, чтобы нарастить мышечную массу, возможно, просто для подготовки к лету. Как человек с низкой уверенностью в себе, как и я, вы ищете решение в спорте.

Так что же это за самоуверенность? Уверенность в себе – это объективная оценка человеком собственной значимости и того, насколько позитивны или негативны его собственные характеристики. Короче говоря, это уверенность человека в себе.

Так как же уверенность в себе связана со спортом? Когда у человека, смотрящего на себя в зеркало, возникают негативные мысли о своем теле (мы все такие, я имею в виду навязчивые идеи), его уверенность в себе снижается. Человек, который начинает заниматься спортом, начинает осознавать потенциал своего тела. Всем известно, что спорт не дает результатов сразу. С увеличением мышечно-скелетной силы, которая развивается с течением времени, уверенность человека в себе начинает возрастать с приходом ощущения успеха, а также с появлением скрытой внутри потенциальной силы. После занятий спортом некоторое время человек замечает положительные изменения в строении своего тела. С положительными изменениями в его теле он может наблюдать положительное увеличение своего самовосприятия. Это увеличение напрямую связано с уверенностью в себе. Люди, которые занимаются спортом и видят улучшения в себе, когда занимаются спортом, начинают больше нравиться себе. Не воспринимайте эту симпатию как нарциссизм, каждый человек должен любить в первую очередь себя, чтобы он мог любить жизнь и другие вещи в жизни. Другими словами, человек, который занимается спортом, чувствует себя лучше как физически, так и морально, а это влияет на уверенность в себе.

Кроме того, спорт редко является индивидуальной деятельностью. В тренажерных залах вам приходится использовать много общих инструментов, поэтому вы неизбежно пытаетесь

общаться с людьми. Короче говоря, тренажерные залы подталкивают вас к общению. Насколько я испытал и наблюдал, некоторые люди могут общаться сразу, даже если это их первый день в салоне, но человек с низкой уверенностью в себе может ждать, пока средство будет использовано в случае необходимости. Мы не можем ожидать от этих людей почти всего, им потребуется время, чтобы приспособиться к окружающей среде и людям. Благодаря уверенности в себе, которая разовьется у человека при вышеописанных событиях, он через некоторое время сделает шаг к социализации. С этим шагом его уверенность в себе сделает еще один шаг вперед.

Жизнь без депрессии и стресса

Сегодня депрессия является одним из самых распространенных психических заболеваний. Однако использование антидепрессантов, название которых известно всем, увеличивается день ото дня. Что, если я скажу вам, что спорт оказывает антидепрессивное действие?

Во многих исследованиях у людей, занимающихся спортом, также наблюдалось увеличение секреции таких гормонов, как серотонин и дофамин. Основной и общей задачей этих гормонов является развитие положительных ощущений, таких как счастье в мозгу. Это позволяет людям, занимающимся спортом, развивать и поддерживать положительные эмоции. Другими словами, спорт проявляет естественный антидепрессивный эффект.

Очевидно, что секреция этих гормонов уберезит вас не только от депрессии, но и от стресса и беспокойства. Однако то, что я сказал, не означает, что спорт полностью защитит вас от стресса, беспокойства и депрессии. Их отсутствие в жизни человека невозможно. Каждый человек, независимо от того, занимается он спортом или нет, был и будет подвергаться стрессу, беспокойству, депрессии, но важно, в какой степени развились наши навыки преодоления стресса, когда мы сталкиваемся с ними. Это поможет вам избавиться от ваших негативных эмоций и поведения, вмешиваясь прямо здесь, в спорт, и вместо этого позволит вам развивать положительные эмоции и поведение.

Эмоциональная разрядка

Некоторым людям трудно выражать свои эмоции. Возможно, хотя большинство из нас может делиться своими положительными эмоциями (например, счастьем) с нашим социальным окружением, мы держим свои отрицательные эмоции (такие как печаль, гнев) при себе. Конечно, нам нужно отражать эти негативные эмоции вовне,

среди нас есть те, кто их ощущает моментально, а также те, кто их ощущает моментально, но то, как мы эти эмоции переживаем, тоже очень важно. Итак, как мы можем отразить эти негативные эмоции, которые мы вытеснили в бессознательное, не нанося вреда себе и окружающей среде?

Сделать это можно несколькими способами, самый простой – поговорить с другом или записать накопившиеся негативные чувства на листе бумаги или ручкой.

Спорт – один из таких способов. В предыдущей статье мы говорили о гормонах серотонине и дофамине, которые благодаря занятиям спортом выделяются в нашем организме, и эти гормоны уже оказывают положительное влияние на организм человека. Однако, если вы злитесь, злитесь или грустите и держите эти негативные чувства в себе вместо того, чтобы делиться ими, это может привести к плохим результатам в долгосрочной перспективе.

Если человек, занимающийся спортом, идет на спорт, когда он злится или злится, у него будет возможность отразить эти негативные эмоции. Как? Если вы тренируетесь с отягощениями и нервничаете в этот день, вы, вероятно, обнаружите, что можете работать усерднее с более тяжелыми весами. Причиной этого является внешнее выражение негативных эмоций, а также вес, который вы поднимаете с помощью энергии негативных чувств, которые вы вбрасываете. Или, наоборот, предположим, что вы находитесь в печальном, подавленном состоянии; на этот раз вам даже не захочется выходить из дома и идти в спортзал, но как-то вы сделаете этот шаг, на этот раз вы увидите, что можете поднимать более легкие веса, чем обычно, и вы быстрее устаете, из-за эффекта печаль, которую вы испытываете на своем теле.

Не воспринимайте это как просто поднятие тяжестей.

В этом контексте в исследовании, посвященном взаимосвязи между чертами личности тех, кто занимается спортом, и тех, кто не занимается, О. Нейманн обнаружил, что при сравнении молодых спортсменов и не спортсменов те, кто занимается спортом, более трудолюбивы, более живые, всегда готовые к отношениям, настойчивые и лучше приспособляются к окружающей среде в трудных условиях, чем те, кто этого не определил. В ходе исследования было установлено, что те, кто занимается спортом, более экстравертны и эмоционально уравновешены, чем те, кто этим не занимается. В результате спортивная деятельность, будь то любительская или профессиональная, направленная

на максимальную результативность, является инструментом, который берет человека под контроль с разных сторон, развивает и восполняет его недостатки, создает среду для положительного расходования излишков и заставляет значительный вклад в развитие личности

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ради чего? Записки спортивного психолога – Рудольф Загайнов – 2005. С. 32–41
- 2 Мифы и реальность в психологии спорта – Роберт Н. Сингер – 1980. С. 26–34
- 3 Психология физического воспитания и спорта. Учебное пособие – Е. Н. Гогонов, Б. И. Мартынов.
- 4 Психология спорта: успешные старты в науке и профессии. Под ред. К. А. Бочавера и Л. М. Довжик – Изд-во Московского института психоанализа, Москва, 2022. – 180 с. [Электронный ресурс]. – URL: https://inpsycho.ru/files/Science/psihologiya_sporta_compressed.pdf [дата обращения 15.03.2023].
- 5 Время стрессов - Леонид Гиссен – 1980. С. 103–110

ВЛИЯНИЕ НАСВЯЯ НА ЗДОРОВЬЕ СПОРТСМЕНОВ

КАКЕН А. С.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАЛТАБАЕВ Е. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Среди современных спортсменов существует мнение, что никотин помогает снять беспокойство, переутомление, психическое напряжение, упрощает самочувствие при физических нагрузках. Но даже однократный прием маленькой дозы никотина провоцирует нарушение функции печени, а восстановление ее происходит через несколько дней. Если спортсмен пренебрегает никотином, то патологические изменения в печени понемногу усиливаются и могут обрести устойчивый нрав. Проявляя вредное воздействие на организм спортсмена, никотин в значительной мере уменьшает продуктивность тренировочных занятий и показатель подготовленности спортсмена.

Насвай – это вещество, которое содержит никотин. Мякоть представляет собой крупный шарик зеленого цвета, запах и привкус непривлекателен. Основные компоненты – махорка или табак.

В продукт добавляют известь, куриный помет и где-то верблюжий кизяк. Другими составами (табачный порошок, клей, известь, вода или растительное масло) добавляют в шарики. Данный продукт кладут в небольшом количестве под нижнюю или верхнюю губу и держат до того момента, пока не появится эффект от никотина. При закладывании продукта в полость рта, стараются не допустить попадания порошка на губу, которые в таком случае покрываются волдырями и язвами.

Бездымные табачные изделия являются серьезной и широко распространенной проблемой для здоровья, но до сих пор они не привлекали внимания всего мира. Употребление табака растет во многих странах мира, некоторые из которых являются потребителями табака. В мире нет табачных изделий. Бездымные табачные изделия для перорального приема усваиваются в процессе размышлений, размышлений или размышлений, а разбавленную табачную смесь обычно вдыхают через нос. Большинство табачных изделий содержат более 2000 вредных химических соединений, таких как никотин, кадмий и специфические для табака нитрозамины, некоторые из которых были идентифицированы как сильные канцерогены.

Некоторые спортсмены прибегают к насваю, чтобы сократить восстановительный период после ушибов и травм. Высокие дозы никотина, содержащегося в продукте, приводят к тошноте, головокружению и рвоте, увеличению частоты дыхательных движений, апатии и обморочным состоянием. Нарастает тахикардия, возможны сердечные аритмии, одышка, судорожные припадки. Есть доказательства, что употребление бездымного табака может иметь разрушительные последствия для здоровья, такие как рак полости рта, пищевода и поджелудочной железы, может способствовать развитию сердечных заболеваний и хронической гипертонии и, среди прочего, может увеличить риск преждевременных родов и мертворождения при употреблении во время беременности. По всему миру существует большое разнообразие бездымных табачных изделий и способы их употребления. Исходя из источников, по меньшей мере 367 миллионов человек в возрасте 15 лет и старше употребляли бездымный табак в 2017 году. Бездымные табачные изделия употребляли больше мужчин, чем женщин, и, хотя этот

вид табачных изделий потребляется во всех регионах, в регионе Юго-Восточной Азии проживает наибольшее их количество – 82 % всех потребителей во всем мире. Средний показатель распространенности употребления бездымного табака среди обоих полов в Европейском регионе в 2017 году составил 0,9 % (мужчины 1,6 %, женщины 0,3 %). Две группы населения в Европейском регионе имеют давнюю традицию употребления бездымного табака: жители скандинавских стран, особенно Швеции, где традиционно употребляется снюс – продукт из бездымного табака влажного или полувлажного помола, предназначенный для перорального употребления, и жители стран Центральной Азии, таких как Кыргызстан и Узбекистан, где насвай является наиболее широко используемая форма бездымного табака. Европейский регион также очень разнообразен в плане наличия политических мер, направленных на регулирование употребления бездымного табака.

Весьма немногие страны муниципалитета рассматривают способность внедрения бездымных табачных изделий в социальных местах и регулируют состав продуктов, например, использование добавок и ароматизаторов. Насвай – это вариация бездымного табака для перорального применения, который создается и применяется в основном в Центральной Азии. В муниципалитете у него разные наименования, в том числе насыбай, нус, орехи, нос, лед, насыр, нацвай, анасвай, асмай и атмай. В Афганистане и Пакистане этот продукт известен как насвар. Насвай темно-зеленого/коричневого цвета, его употребляют, размещая между десной и щекой или под язык. Это влечёт к чрезмерному слюноотделению, что требует регулярного сплевывания слюны. Насвай представляет собой смесь, основополагающими базовыми ингредиентами которой являются измельченный табак – источник никотина – и щелочной гидроксид кальция, который добавляется для лучшего всасывания никотина в кровь. Вспомогательные компоненты могут включать растительную золу, растительные масла, такие как хлопковое масло, а также сухофрукты и ароматизаторы (например, кардамон и ментол) для нарастания вкуса. В некоторых публикациях утверждается, что нередко добавляются экскременты животных. Эти компоненты разбавляют с водой и обычно скатывают в шарики, которые затем пакуют в маленькие полиэтиленовые пакеты для продажи. Обычно его готовят неофициально или в домашних условиях, и методика часто предопределяется исследованным рецептом, наличием местных компонентов и расценкой.

Климатические условия в странах Центральной Азии позволяют выращивать табачный лист, пригодный для производства насвая, а это означает, что этот вид табака стал фирменным блюдом местных фермеров. Содержание никотина в насвае высокое, и его уровень рН составляет около 10, что оптимизирует биодоступность никотина в непротонированной форме, который легко проникает через клеточные мембраны во рту и тем самым быстро попадает в кровотоки. Эта высокая концентрация никотина в сочетании с его высокой абсорбцией в конечном счете приводит к высокому уровню доставки никотина в мозг и высокому уровню связанной с этим никотиновой зависимости. Высокий рН продукта также увеличивает поглощение различных других токсичных и канцерогенных веществ, содержащихся в насвае. Существует мало фактических данных о последствиях потребления насвая и распространенности его употребления в СНГ. Исследования в странах СНГ, оценивающие эффективность мер, направленных на сокращение употребления насвая, также ограничены.

Насвай продается на развес, насыпью или рассортирован в пакетики по 50–100 грамм. Покупателю не предоставляется никакая информация о содержимом товара. Часто его продают на местных рынках, базарах или через индивидуальных мобильных торговцев. Продажа насвая запрещена в Туркменистане, Беларуси и Российской Федерации, но он поныне легкодоступен на черном рынке. Информация о конфискации насвая милицией или таможенной нередко публикуется в средствах массовой информации Российской Федерации и Беларуси.

Организм напрягается из-за тренировок, также химические вещества с каждой малой дозой вещества увеличивает риск внезапной остановки сердца или мышечного спазма к критическому. И, тем не менее, спортсмены зная об этом, продолжают принимать насвай. К примеру молодые парни, которые уже в подростковом возрасте начинают принимать добавки для увеличения мышечной массы. Они тратят крупную сумму денег на препараты. При этом они отказываются заниматься должным образом. От незнаний и страдают молодые люди, ведь для них важнее набрать мышечную массу.

Не существует безопасной формы табака и бездымного употребления табака. Было выявлено, что перечень химических веществ, содержащихся в бездымном табаке, провоцируют рак, из которых наиболее токсичными являются характерные для табака

нитрозамины. Бездымный табак содержит такие канцерогены, как полоний-210 и полициклические ароматические углеводороды. Существует достаточно обоснований того, что бездымные табачные изделия вызывают привыкание и рак полости рта, пищевода и поджелудочной железы. Употребление некоторых видов бездымных табачных изделий связано с повышенным риском развития ишемической болезни сердца со смертельным исходом и инсульта со смертельным исходом, и диабета. Например, когортное исследование в Швеции показало, что употребление бездымного табака наращивает риск сердечных заболеваний. Насвай можно считать опасной формой бездымного табака, поскольку в его состав входит множество вредных веществ, таких как никотин и канцерогенные нитрозамины, его производство неконтролируемо, а состав в странах Центральной Азии не регулируется. В Кыргызстане, например, насвай обычно изготавливают домашним приготовлением, и при начислении продукта образовывались проблемы из-за расходов на налоговое администрирование и правоприменение, которые, вероятно, превысили бы любые полученные доходы. Распространение насвая нередко реализуется через незаконную продажу, и это обходится в несколько тысяч долларов.

Для достижения лучших результатов спортсменам важно отказаться от вредных привычек.

ЛИТЕРАТУРА

1 Научно-консультативный комитет по регулированию табачных изделий. Инициатива ВОЗ по освобождению от табачной зависимости. Рекомендации в отношении изделий из бездымного табака. Женева: Всемирная организация здравоохранения; 2003 г. [Электронный ресурс]. – URL http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42658/9241590556_rus.pdf?sequence=4&isAllowed=y [дата обращения: 09.03.2023].

2 Насвай. В: Портал о здоровом образе жизни [сайт]. Москва: Министерство здравоохранения Российской Федерации; 2018 г. [Электронный ресурс]. – URL <http://www.takzdorovo.ru/privychki/narkotiki/nasvai/> [дата обращения: 05.03.2023].

3 Употребление насвая в Содружестве Независимых Государств и подходы к его регулированию. Европейское региональное бюро ВОЗ. Копенгаген. [Электронный ресурс]. – URL <https://whodc.org>

mednet.ru/en/main-publications/borba-s-tabakom/3042.html [дата обращения: 07.03.2023].

4 Табак или сигареты что вреднее: Табак – угроза для человечества. [Электронный ресурс]. – URL <https://shalomshisha.ru/tabak/tabak-ili-sigarety-chto-vrednee-tabak-ugroza-dlya-chelovechestva.html> [дата обращения: 11.03.2023].

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ ҚҰРАЛДАРЫМЕН ОСТЕОХОНДРОЗДЫ ЕМДЕУ

КЕНЕСОВА С. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

БАЛТАБАЕВ Е. С.

аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ОМАРОВ Т. С.

аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КУВАТОВ А. Ж.

аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Остеохондроз омыртқа бағанының әртүрлі бөліктеріне әсер етуі мүмкін, бірақ көбінесе жатыр мойнында гиподинамия, ұйқы кезінде ыңғайсыз қалып, еңкейу, дұрыс тамақтанбау салдарынан пайда болады. Алдымен омыртқалы дискінің ядросы өзгереді. Оның деформациясына байланысты омыртқалар ауырсынуды, қозғалыстың шектелуін және басқа да бұзылуларды тудыратын жастық қасиеттерін жоғалтады.

Аурудың дамуына қандай себептер әкеледі?

Ең көп таралған алғышарттар:

- ауыр физикалық күш салудың ауырлататын әсері;
- омыртқа бағанының қисаюы;
- арқа және омыртқаның басқа бөліктерінің жарақаттары;
- артық салмақ, оның ішінде метаболикалық процестердің бұзылуына байланысты;
- өткен инфекциялар;
- ағзаға қоректік заттар мен дәрумендердің жеткіліксіз жеткізілуі.

Остеохондрозбен жаттығуға бола ма?

Остеохондроз көптеген спорт түрлерімен өте үйлесімді. Омыртқааралық дискілердің бұзылуымен бірге жүретін бұл патология көбінесе клиникалық түрде көптеген неврологиялық

бұзылулармен көрінеді. Жұлын артериясы мен жұлын тамырларының грыжалармен, остеофиттермен, бұлшықет спазмымен қысылуына байланысты науқастың жалпы әл-ауқаты нашарлайды [2, с. 46].

Жаттығудың қандай оң әсерлері бар:

- қан айналымын жақсартады, зақымдалған омыртқа құрылымдарына қоректік заттардың түсуін ынталандырады;
- қан тамырларын кеңейтіп, миға, жұмсақ, шеміршек, сүйек тіндеріне оттегі ағынын қамтамасыз етеді;
- бүкіл арқадағы бұлшықет корсетін нығайту арқылы қан тамырлары мен жүйке ұштарының қысылуын жояды;
- омыртқалы денелер мен омыртқааралық дискілерді тұрақтандырады, олардың мещысуына, грыжа шығуының пайда болуына жол бермейді;
- адам өмірінің барлық жүйелерінің органдарының жұмысын жақсартады.

Остеохондрозға арналған жаттығулардың қолайлы түрлері:

- жүзу;
- емдік дене шынықтыру;
- массаж;
- таңертеңгі гимнастика;
- йога.

Жүзу

Жүзу остеохондроздың кез-келген түрін емдеу үшін қолданылады: жатыр мойны, бел немесе кеуде. Бассейнде жаттығу келесі оң әсерлерді береді (әсіресе ауруға қатысты):

- мойын және арқа бұлшықеттерін күшейту,
- офсеттік омыртқалардың дұрыс орналасуын қалпына келтіру,
- омыртқалар арасындағы кеңістікті кеңейту,
- қысылған нервтердің босатылуы.

Су гимнастикасы мен жүзудің арқасында байламдар созылып, бұлшықеттер босаңсып, спазмды жеңілдетеді, жасушалардың қоректік заттармен қамтамасыз етілуі жақсартады, ауырсынуды сезімдері өтеді [1, с. 132].

Емдік дене шынықтыру (ЕДШ)

Остеохондроз омыртқаның әртүрлі бөліктерінде локализацияланған. Емдеудің басында жаттығу терапиясының дәрігерлері зақымдану анықталған Арқа аймағының бұлшықеттерін күшейту үшін жаттығулар жасауды ұсынады. Бірнеше аптадан кейін сіз бүкіл омыртқа бағанының жағдайын толығымен тұрақтандыруға көмектесетін гимнастикамен айналыса аласыз.

Олардың тірек-қимыл аппараты ауруларын емдеудің ең тиімді әдістерінің бірі – Гиттің жұмсақ жаттығулары. Дәрігер пациенттерге қарқынды сабақтарды емес, амплитудасы аз жаттығуларды орындауды ұсынады. Мысалы, сіз басыңызды күрт бұра алмайсыз, бірақ оны сәл ғана еңкейтуіңіз керек. Жаттығуларды жиі орындау қан айналымын жақсартуға көмектеседі, бірақ сонымен бірге дискілердің тозуын толығымен жояды.

Массаж

Остеохондрозға арналған Массаж негізгі мәселені шешуге көмектеседі-омыртқаға қан ағымы және оның тамақтануын жақсарту. Шеміршек тініне оны қалпына келтіруге қажетті қоректік заттар енеді. Метаболизм белсендіріледі, құрғақтық жоғалады, диск серпімді болады, жарықтар бірге өседі, сүйек өсуін тоқтатады. Жаттығу терапиясымен бірге үнемі өткізілетін массаж курстары диск ғрыжасы болған кезде де тұрақты ремиссияға қол жеткізуге көмектеседі.

Бірдей маңызды мәселе – арқа бұлшықеттерінің жағдайы. Әдетте, олар омыртқаны остеохондрозбен қолдайды, сүйек тіндерінің жүйке тамырларын қысуына жол бермейді. Бұл жағдайда спазмодикалық бұлшықеттер өздігінен ауырсынуды тудыруы мүмкін. Уақыт өте келе тұрақты кернеу бұлшықет корсетінің атрофиясына (көлемінің төмендеуіне) әкеледі. Тіпті бір сапалы массаж сеансы бұлшықет спазмын жояды және ауырсынуды жеңілдетеді.

Остеохондроз кезінде массаж жасау ережелері

Емдеу курсың тағайындамас бұрын, науқасты міндетті түрде дәрігер тексеріп, оған арқа массажы қажет пе және қай түр ең қолайлы екенін шешеді. Процедуралар аурудың өршуі немесе ремиссия жағдайында өткір ауырсыну басылғаннан кейін ғана мүмкін болады.

Бірінші сеанс – сынақ. Массаж терапевті алдымен арқа тіндерін өртүрлі әдістермен жылытады, содан кейін теріге массаж майын жағып, жұмсақ әдістерді қолдана отырып, сеанс өткізеді, әсіресе мойын аймағында. Бұл жағдайда ол пациенттің жеке массаж әдістеріне қалай жауап беретінін бақылайды. Реакцияға байланысты сеанс 5-тен 15 минутқа дейін созылуы мүмкін. Егер төзімділік қалыпты болса, ауырсыну күшеймейді, одан әрі емдеу 1–3 күн аралығында жүргізіледі, сеанстар 20–30 минутқа созылады. Барлығы курсқа 10–15 процедура қажет болады.

Массаж қозғалыстарын таңдау және олардың қарқындылығы көбінесе остеохондроз сатысына, жалпы жағдайға, пациенттің емделуге жеке сезімталдығына байланысты.

Сипау, ысқылау, илеу, діріл – бұл біріктіруге болатын, сонымен қатар көмекші қозғалыстармен толықтырылатын негізгі әдістер. Бірақ әрдайым есте сақтау керек, негізгі әдістер соққылармен аяқталуы керек, өйткені бұл қозғалыс бұлшықет тонусын, тіндердің қозғалғыштығын бағалауға және процедуралардың одан әрі барысын реттеуге мүмкіндік береді [3, с. 57].

Остеохондрозға арналған емдік гимнастика не үшін қажет

Емдік гимнастиканың негізгі міндеті-омыртқалар мен омыртқааралық дискілерді тұрақтандыру. Арқа мен мойынның бұлшықет қаңқасын нығайту арқылы омыртқа құрылымдары физиологиялық күйде ұсталады. Олар қан тамырлары мен жүйке ұштарын қыспайды, жұмсақ тіндерге зақым келтірмейді, олардың қабынуын тудырады.

Созылу жаттығулары әсіресе остеохондрозға пайдалы. Олардың орындалуына байланысты іргелес омыртқалар арасындағы қашықтық артады, жұлын тамырларының қысылуын тоқтатады. Көп ұзамай бас ауруы, бас айналу, қаздың жорғалау сезімі, ұйқышылық, шаншу сезімдері із-түзсіз жоғалады. Қан қысымы қалыпқа келеді, ал бастың немесе мойынның әр бұрылысы енді қытырлақ пен шертүмен бірге жүрмейді.

Йога остеохондрозды емдей ала ма?

Йога, бүгінгі күні қаншалықты жарнамаланса да, панацея емес екенін түсіну керек, бұл остеохондрозды емдеудің көмекші құралы, сонымен қатар бірдей массаж, тендестірілген тамақтану және дәрі-дәрмектер. Дегенмен, йога бұлшықет көрсетін құруға және сіңірлерді нығайтуға қатысты мәселені шешуде өте жақсы. Жаттығу терапиясынан айырмашылығы, йога жаттығуларды орындау кезінде ұзақтыққа, тегістікке, серпіліс пен тартылудың болмауына баса назар аударады.

Міне, остеохондрозды емдеудегі йоганың кейбір даусыз артықшылықтары:

- 1) Паротидті бұлшықеттерді сергіту, бұлшықет корсетінің құрылысы және нәтижесінде аурудың қайталануын болдырмау;
- 2) Әлсіреген аймақта қан ағымының жақсаруы;
- 3) Сіңірлер мен байламдардың серпімділігін арттыру;
- 4) Позаны жақсарту, омыртқаның қисаюын түзету.

Кейбір жағдайларда йога соншалықты тиімді көмектеседі, сондықтан ешқандай дәрі қабылдау қажет емес. Ақырында, йога дәрі-дәрмектерден гөрі дененің басқа жүйелеріне теріс әсер етпейді, бұл дененің жалпы нығаюына және сауығуына ықпал етеді. Йоганың басқа жаттығулар жиынтығынан үлкен артықшылығы-гипертония мен семіздікпен айналысуға болады.

Йога омыртқаға қалай әсер етеді

Тұрақты және дұрыс жасалған тәжірибе омыртқааралық дискілердің ішіндегі қысымды төмендетеді, амортизация функциясын қайтарады, омыртқа бағанасын созады, бұлшықет серпімділігін арттырады. Сонымен қатар, остеохондрозға арналған омыртқа мен мойынға арналған йога шиеленісті аймақтағы қан айналымын жақсартады және сау қозғалғыштығын қалпына келтіреді.

Адам ағзасы-бұл біртұтас жүйе, егер омыртқаның бір бөлігі, бұл жағдайда мойын зардап шегетін болса, онда қалған бөлімдер міндетті түрде өтемақы функцияларын алады. Көбінесе мойын проблемаларына байланысты кеуде немесе төменгі арқа аймағы ауыра бастайды. Сондықтан пайда болған белгілерді жан-жақты қарастырған жөн. Симптомдарды ауырсынуды басатын дәрілермен «сөндіруге» кеңес бермейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Данилов И. М. Остеохондроз для профессионального пациента. – К. : 2010. – 416 с.
- 2 Остеохондроз позвоночника (диагностика, лечение, профилактика) – Елифанов В. А., Елифанов А. В. – 2004 – 274 с.
- 3 Фадеева А. Остеохондроз. Лечение и профилактика. 2012. –140 с.

ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ ОҚУ ЖАТТЫҒУҒА ДЕЙІН, ЖӘНЕ ОДАН КЕЙІН, ДЕНСАУЛЫҚТЫҢ ТАБЫСЫ ЖӘНЕ СПОРТТАҒЫ ЖОҒАРЫ НӘТИЖЕ

ҚАБДРАИХ А. Н.

студент, Олимпиадалық резервтің мамандандырылған мектеп-интернат-колледжі, Павлодар қ.

ТЕМИРЖАНОВ К. А.

ғылыми жетекші, дене шынықтыру және спорт оқытушысы, Олимпиадалық резервтің мамандандырылған мектеп-интернат-колледжі, Павлодар қ.

Андатпа: бұл мақала өзекті мәселелерге арналған дұрыс тамақтану оқу процесіне дейін және одан кейін дұрыс дамуы және денсаулықты нығайту үшін. Бұл проблемалардың пайда болу себептерін қарастырады.

Түйін сөздер: тамақтану, спорт, салауатты өмір сүру, спорттық бастама, спорттық нәтиже.

Өзектілігі: өздеріңіз білетіндей, спорт қоғам өмірінен алынып тасталмайтын бөлік болып табылады, өйткені ол адамдардың өмірінің барлық салаларына енеді. Көбі спортшылар тамақтануға назар бермейды, негізі дұрыс тамақтану табыстың негізі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты: өзекті мәселелерді дұрыс тамақтану ретінде қарастыру салауатты ұлтты қалыптастыру!

Зерттеу әдістері: осы мәселені зерттеу үшін біз жүргіздік:

- 1) Спортшылар арасындағы әңгімелер, сұхбаттар және бақылау үлкен нәтижелерге қол жеткізгендерден;
- 2) Жарияланған заманауи әдебиеттерді, мақалаларды, жарияланымдарды талдау;
- 3) Алынған деректерді синтездеу.

Зерттеу нәтижелері: сауалнама арқылы біз қазіргі уақытта дене шынықтыру мен спортты дамытудың негізі екенін анықтадық: жаттығу процесіне дейін және одан кейін дұрыс тамақтану тек ауыр жұмыс ғана емес.

Тамақтану біздің денемізді қалай қалыптастырады біздің денемізді тамақтандыратын нәрсе әл-ауқатты, денсаулықты анықтайды, ұзақ өмір сүруге, созылмалы аурулардың пайда болу ықтималдығына әсер етеді, тамақ-бұл энергия көзі және ағзаны құруға арналған материал [1, бет. 120].

Егер адам қажетті заттарды қабылдамаса, бұл метаболикалық процестердің бұзылуына және денсаулығының нашарлауына әкеледі. Диетологтар тағамның сапасына назар аударады, оның мөлшеріне емес, тіпті тамақ пен калорияны жеткілікті мөлшерде тұтыну созылмалы шаршауға және әртүрлі аурулардың дамуына әкелуі мүмкін, әлбетте, қанықтылық тамақтануға тең келмейді, кейбір заттардың жетіспеушілігі, тіпті басқалардың көптігі аясында, жалпы әл-ауқатқа нашар әсер етеді [3].

Спортшыларға арналған тамақтану: жаттығу кезінде не және қалай жеуге болады? спортпен шұғылданудың максималды әсері арнайы диетаны ұстану арқылы қол жеткізіледі. Егер сіз калориялы, тәтті және майлы тағамдарды жей берсеңіз, онда күнделікті күш жаттығулары қажетті нәтиже бермейді [2, бет. 288].

Спортшы қандай тағамдарды жеуі керек? спортшылардың мәзірі әр түрлі болуы мүмкін, бірақ оның негізі әдетте келесі өнімдерден тұрады: ботқа – сұлы, қарақұмық, інжу арпа. жарма немесе кебек негізіндегі нан міндетті түрде қара бидай ұнынан жасалады, нан, галеттер. көкөністер жаңа, қайнатылған немесе пісірілген, ақуыз тағамдары-тауықтың немесе күркетауықтың төс еті, жеміс-жидек немесе тәтті толтырғыштары жоқ табиғи сүзбе, теңіз өнімдері, балық, жұмыртқа, жемістер мен жидектер, таза су, қантсыз жасыл шай, жаңа сығылған лимон немесе апельсин шырыны қосылған су, күніне кем дегенде 4 литр сұйықтық ішу керек [4, бет. 123].

Тамақтану жоспарын жасау кезінде нені ескеру керек? кәсіби мамандар жаттығу кезінде келесі ұсыныстарды ұстануға кеңес береді: жеткілікті мөлшерде тамақтаныңыз.

Әйтпесе, спорт залында сапалы жаттығуға күш болмайды. Өзіңізді күніне 5–6 рет кішкене бөліктерде жеуге үйретіңіз. Аш қарынға жаттығу жасамаңыз, бірақ жаттығу басталғанға дейін 5 минут бұрын да тоймаңыз. Жаттығудан кейін бірден көмірсулар жеуге болмайды. Ақуызды көбірек жеу керек. Бұл салмақ жоғалтуға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар бұлшықет қаңқасы үшін құрылыс материалы болып табылады. Таңғы асты елеменіз. Бұл күні бойы қуат беретін ең маңызды тағам. Белгілі бір уақытта қатаң тамақтану. Бұл құмарлықты және бұзылу қаупін азайтады. Диетаға тұтас тағамдарды қосыңыз, премиум көп компонентті ақуыз [2, 4].

Спортшының күніне арналған үлгі мәзірі, келесідей болуы мүмкін: таңғы ас: лимон шырынын немесе грек йогуртының қасықымен немесе таңғышсыз киінген көкөністер мен пісірілген

жұмыртқа салаты, үлкен апельсин, қантсыз немесе балсыз бір стақан жасыл шай. Тіскебасар: алмұрт немесе алма, жаңғақтар немесе кептірілген жемістер қоспасы.

Түскі ас: қайнатылған немесе пісірілген тунец, тұз бен зәйтүн майының ең аз мөлшері бар қатты бидай макарондары, бірнеше консервіленген зәйтүн. Тіскебасар: қоспасыз табиғи йогурт немесе сүзбе, алмұрт немесе алма.

Жаттығудан кейінгі тағамдар. Жаңа шпинат жапырақтары бар сиыр еті, піскен банан.

Кешкі ас: жаңа піскен шөптер қосылған тауық еті, бірнеше шағын сәбіз, спортшының таңдауы бойынша жеміс (жаңа піскен немесе пісірілген).

Екінші кешкі ас: Жаңа піскен жидектер немесе зығыр тұқымдары бар сүзбе (оны сүзбе кәстрөлімен алмастыруға болады), қасық балық майы немесе капсуладағы дәрумендер. Жаттығу кезінде дұрыс тамақтанудың құпиялары жаттығу кезінде қалай дұрыс тамақтану керектігі туралы тағы бірнеше кеңестер: артық тамақтанбау, «жолда» кездейсоқ тағамдардан бас тарту. Егер мәзір жасау кезінде қиындықтар туындаса, мамандар көмекке келеді. Тамақтану кезінде сіз тек тамаққа назар аударуыңыз керек, кітап оқуға, теледидар көруге, телефонмен сөйлесуге немесе жақын адамдарыңызбен сөйлесуге алаңдамаңыз [5, 8].

Ас қорыту жүйесін шамадан тыс жүктемеу үшін тағамдарды кем дегенде 30 рет шайнау керек [5, 4, 9, бет. 76].

Назар аударыңыз! Аштық пайда болған кезде ғана тамақтану керек-бұл ереже. Досыңызбен немесе туысканыңызбен ештеңе жасамағаныңыз немесе «компания үшін» тамақтанбағаныңыз жөн. Жаңадан келген спортшыға мәзірді дұрыс құрып, оны ұстану маңызды. Бұл оған жаттығуда максималды нәтижеге жетуге көмектеседі.

Ішу режимі тиімді жаттығулар үшін фитнес сияқты маңызды тамақтану. Қарқынды жаттығулар кезінде дене температурасы жоғарылайды, бұл сұйықтықтың қарқынды жоғалуына әкеледі. Сондықтан жаттығу кезінде де тапшылықты толтыру және су ішу өте маңызды: әр он бес минут сайын бірнеше жұтым. Газсыз таза суға артықшылық беріңіз, оның құрамында жаттығудан кейін денені қалпына келтіруге көмектесетін пайдалы минералдар бар. Сондай-ақ, электролиттері бар суды пайдалану пайдалы болады [2, бет 64, 7,].

Негізі кез келген тамақтанар алдында құрмадан бастаған жөн, күніне 10 құрма жейтін адам ағзасында магний, темір, күкірт, кальций элементтері қажетті мөлшерде толтырылады.

Тәттілерді азырақ жеуге тырысыңыз (кондитерлік өнімдер, торттар, тәтті пирогтар). Өйткені олар сіздің дененіңізді әлсіретіп, тез аштық сезімін тудырады.

Тәттілерді көбірек жеу қан қысымын жоғарылатады. Тәттілердің орнына құрма, кептірілген өрік, мейіз, жаңғақ жеген жөн [10 бет.12].

Мухаммед Али айтқандай: «Үлкен нәтижеге жету үшін көп нәрсені тастау керек».

Спорттық жетістік-бұл ауыр жұмыс қана емес, сонымен қатар дұрыс тамақтану, режим, гигиена және әрине тәртіп, физикалық және ақыл-ойды дамыту ғана емес, мақсатыңызға жету үшін жаңа технологияларды үйрену және жасау мүмкіндігі.

Біздің ойымызша, бұл мәселелердің барлығын келесі жолмен шешуге болады:

- 1) Насихаттау;
- 2) Дене тәрбиесін дамыту;
- 3) Жаңадан келген спортшыға мәзірді дұрыс құрып, оны ұстануға бағытау [4,6].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Смоленский А.В. Спортивная медицина – М. : Издательский центр «Академия», 2015. – 120 с.

2 Ангела Квинтас. Секрет здорового питания 2016 – 288, 64 с.

3 Интернет в Казахстане: Спортшылар қалай тамақтанады 10.01.2017. [Электрондық ресурс] - URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=48926>.

4 Дж. А. Фремов как побеждают великие спортсмены. Издательство «Азбука Бизнес» 2021 г. 123 с.

5 Интернет в Казахстане: Спортшылардың жарыстар кезінде және кейін тамақтануы. 23 июня 2014. [Электрондық ресурс] – URL: <https://stud.kz/prezentatsiya/id/38150> [жүгінген күні 14.12.2022]

6 Интернет в России: питание залог успеха. 23 июня 2021 г. [Электронный ресурс].- URL: <https://kazmedic.org/archives/1541> [дата обращения 21.11.2022].

7 Попов С.Н. Лечебная физическая культура. – М. : Издательский центр «Академия», 2017. – 416 с.

8 Интернет в России: медицина 22.02.20 [Электронный ресурс] - URL: <https://onclinic.ua/ru/blog/pravylnе-kharchuvannya>. [дата обращения 26.01.2023].

9 Автор: Абуова Гаукар, медицина ғылымдарының докторы. Рецепттер кітабы. Баланы 6 айдан 2 жасқа дейін тамақтандыру бойынша ата-аналарға арналған практикалық оқу құралы. НҰР-СҰЛТАН қаласы, 2021 жыл. 76 бет.

10 А. Ю. Бейсенбаев, Д. Д. Жандарбекова, Г. А. Кожабекова. Дұрыс тамақтану негіздері: оқу құралы. – Қарағанды: «АҚНҰР баспасы». – 2016. – 12 бет.

АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ЖӘНЕ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРЕТІН ФИЗИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР

ҚАЛЫМ Т. Е.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
БАЛТАБАЕВ Е. С.
аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
КИСТАУБАЕВ Е. А.
аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ТЕМІРФАЛИЕВА С. Е.
аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Адам денсаулығы – адамның күнделікті өмірінде толыққанды өмір сүруге және жұмыс істеуге мүмкіндік беретін физикалық, психикалық және әлеуметтік салауаттылық жағдайы. Физикалық денсаулық дегеніміз адамның ауыр сықаттанбауы, дене бітімінің жақсы болуы, ауырсынуды сезінбейтіндігі, күнделікті қалыпты жұмысты атқара алатындығы.

Адам денсаулығы – бұл ауру мен дерттің болмауы ғана емес, сонымен бірге жалпы әл-ауқат пен жалпы өмірге қанағаттану. Дегенмен, денсаулық – өмір бойы оны сақтау үшін үнемі күтім мен назар аударуды қажет ететін динамикалық процесс.

Дене шынықтыру жаттығулардың өскелең ұрпаққа тигізер пайдасы көп, өйткені жаттығуға деген мотивациясы осы факторлардың кез келгенінен табылуы мүмкін.

Міне, олардың бірнешеуі:

1 Денсаулықты жақсарту: Жаттығу жалпы денсаулықты жақсартуға және иммундық жүйені нығайтуға көмектеседі, бұл өз кезегінде көптеген әртүрлі аурулардың алдын алуға көмектеседі.

2 Бұлшықеттер мен сүйектерді күшейту: тұрақты жаттығулар бұлшықеттер мен сүйектерді нығайтуға көмектеседі, бұл әсіресе сүйек пен бұлшықет қаңқасы әлі қалыптаспаған жастар үшін маңызды.

3 Көңіл-күйді жақсарту: Жаттығу көңіл-күйді жақсартуға және стресс пен алаңдаушылық деңгейін төмендетуге көмектеседі.

4 Жад пен зейінді жақсарту: Зерттеулер көрсеткендей, тұрақты жаттығулар есте сақтауды, шоғырлануды және танымды жақсартуға көмектеседі.

5 Ұйқының жақсаруы: Тұрақты жаттығулар ұйқының сапасын жақсартуға және ұйықтауға кететін уақытты азайтуға көмектеседі.

6 Әлеуметтік дағдылардың дамуы: Командалық спорт сияқты дене жаттығулары жастарға әлеуметтік дағдыларды дамытуға және топта жұмыс істеуді үйренуге көмектеседі.

7 Салауатты өмір салты әдеті: Тұрақты жаттығулар өмір бойы пайда әкелетін салауатты өмір салтын қалыптастыруға көмектеседі.

8 Өзіне деген сенімділіктің артуы: Үнемі жаттығу фитнес пен сыртқы келбетті жақсартуға көмектеседі, бұл өз кезегінде өзіне деген сенімділік пен өзін-өзі бағалауды арттырады.

9 Нашақорлық пен алкогольді пайдаланудың алдын алуы: Спортпен және басқа да дене шынықтырумен айналысу жастарға салауатты өмір салтын қалыптастыруға және нашақорлық пен алкогольді теріс пайдалану сияқты жағымсыз әдеттерден алшақтатуға көмектеседі.

10 Өмір сүру сапасының жақсаруы: Тұрақты жаттығулар өмір сапасын жақсартуға, өмір сүру ұзақтығын арттыруға және әртүрлі аурулардың қаупін азайтуға көмектеседі.

Спорт пен жаттығудың қызықты және қызықты болуы мүмкін екенін түсіну маңызды. Жастар өздеріне ұнайтын және олардың хоббиіне айналуы мүмкін спортты немесе физикалық белсенділікті таңдай алады. Бұл оларды үнемі жаттығуға шабыттандырады және қызығушылық пен мотивацияны сақтауға, достары және отбасымен уақыт өткізудің тамаша тәсілі болады.

Бірақ кейбір жағдайларда дене қалпына келтіруді қажет етеді. Денені қалпына келтіру көптеген жағдайларда қажет болуы мүмкін, олардың кейбіреулері:

1) Операциядан немесе жарақаттан кейін тіндерді қалпына келтіру және емдеу үшін денеге күш пен энергияны қалпына келтіру үшін денені қалпына келтіру қажет болуы мүмкін.

2) Ауыр аурудан кейін, әсіресе ұзақ емдеуді және/немесе дәрі-дәрмекпен емдеуді қажет ететіндер, денеге күш пен қуат беру үшін денені қалпына келтіру қажет болуы мүмкін.

3) Шамадан тыс жүктеме мен шаршаудан кейін. Егер сіз жиі шамадан тыс жүктемені сезінсеңіз, мысалы, жұмыста немесе спорт кезінде, дене осы стресстерді жеңе алатындай етіп денені қалпына келтіру қажет болуы мүмкін.

4) Жүктілік кезінде және босанғаннан кейін. Жүктілік кезінде және босанғаннан кейін әйелдер үшін қалпына келтіру маңызды болуы мүмкін, осылайша олар осы кезеңде болатын физикалық және эмоционалдық өзгерістерге төтеп бере алады.

5) Қатты күйзеліс пен психологиялық мәселелер денсаулықтың нашарлауына әкеліп соғады және денені қалпына келтіруді талап етеді.

6) Салауатты өмір салтын ұстану. Денені қалпына келтіру салауатты өмір салтын сақтауға және созылмалы аурулардың дамуын болдырмауға көмектеседі.

Бұл толық тізім емес, бірақ бұл себептер денені қалпына келтіруге негіз бола алады.

Дене шынықтыру жаттығулары – салауатты өмір салтының маңызды элементі, ол дене дайындығын сақтауға көмектесіп қана қоймай, адам денсаулығына да оң әсер етеді. Сонымен, қандай дене жаттығулары қалпына келтіруге және адам денсаулығына көбірек әсер етеді?

1 Физикалық белсенділіктің бірінші, ең танымал түрі – кардио жаттығулар. Жүрек-тамыр жүйесін нығайтуға, оның тиімділігін арттыруға және қан айналымын жақсартуға бағытталған дене жаттығуларының түрі кардио жаттығулары болып табылады. Ол жүрек соғу жиілігін және тыныс алуды арттыратын, сондай-ақ бұлшықеттердің оттегімен қамтамасыз етілуін жақсартатын жаттығуларды қамтиды.

Кардио жаттығулары әртүрлі дене жаттығуларын қамтиды, мысалы:

- 1) Жүгіру: ұзақ қашықтыққа жүгіру, аралық жүгіру, спринт.
- 2) Велосипед: үй ішінде немесе сыртта велосипедпен жүру.
- 3) Жүзу: алыс қашықтыққа жүзу, айналма жаттығулар.
- 4) Аэробика: би қимылдарына негізделген жоғары қарқынды жаттығулар.
- 5) Есу: тренажерларда, ескек есу немесе каноэде есу.

6) Эллиптикалық жаттықтырушы: жүгіруді немесе жүруді имитациялайтын арнайы тренажерде жаттығулар.

7) Таза ауада серуендеу: қарқындылығы жоғары таза ауада жылдам жүру.

Кардио жаттығулары жүрек-тамыр жүйесінің жұмысын жақсартуға, қандағы холестерин деңгейін төмендетуге, қан айналымын жақсартуға, төзімділікті арттыруға, дененің төзімділігін арттыруға, қысымды төмендетуге және иммунитетті нығайтуға және жалпы денсаулықты жақсартуға көмектеседі.

II. Жаттығудың екінші түрі – күш жаттығулары.

Күш жаттығулары – бұлшықет күші мен массасын арттыруға бағытталған дене жаттығуларының бір түрі. Олар гантельдер, штангалар, кабельдер немесе машиналар сияқты салмақтарды қолданатын жаттығуларды қамтиды.

Күш жаттығулары бицепс, трицепс, кеуде, арқа, аяқтар және т.б. сияқты белгілі бір бұлшықет топтарына бағытталған. Сонымен қатар, олар жалпы бұлшықет күші мен массасын дамытуға бағытталған болуы мүмкін.

Күш жаттығуларына енгізілген жаттығулардың кейбірі:

1) Штангалық кеудеге арналған пресс: кеуде бұлшықеттерін, иықтарды және трицепстерді дамытуға бағытталған жаттығу.

2) Скват: аяқтың, бөксенің және күшті бұлшықеттердің бұлшықеттерін дамытуға бағытталған жаттығу.

3) Гантель қатары: арқа және бицепс бұлшықеттерін дамытуға бағытталған жаттығу.

4) Блокта қолды созу: үшбасты бұлшықеттердің бұлшықеттерін дамытуға бағытталған жаттығу.

5) Аяқ басу: аяқтың бұлшықеттерін дамытуға бағытталған жаттығу.

6) Қолды гантельмен бүгу: қос аяқтың бұлшықеттерін дамытуға бағытталған жаттығу.

7) Жоғарғы блоктың итерілуі: арқа және бицепс бұлшықеттерін дамытуға бағытталған жаттығу.

Олар бұлшықеттерді нығайтуға және олардың тонусын арттыруға көмектеседі. Мұндай жаттығуларды еркін салмақтарды, машиналарды және басқа құралдарды қолдану арқылы орындауға болады. Күш жаттығулары жалпы дене шынықтыруды жақсартуға, жарақаттар мен тірек-қимыл аппараты ауруларының қаупін азайтуға көмектеседі. Дегенмен, күш жаттығулары дұрыс жасалмаса немесе

білікті жаттықтырушының тиісті бақылауынсыз қауіпті болуы мүмкін екенін ескеріңіз.

III. Жаттығудың үшінші түрі - созылу және икемділік.

Созылу және икемділік бұлшықеттер мен буындардың икемділігін жақсартуға, жарақат алу қаупін азайтуға және жалпы дене денсаулығын жақсартуға көмектесетін физикалық дайындықтың маңызды аспектілері болып табылады. Келесі жаттығуларға кіреді:

1) Статикалық созылулар: Бұл жаттығулар бұлшықеттерді максималды созылу нүктесіне дейін баяу және бақыланатын созылуды және осы позицияны 20-30 секунд ұстауды қамтиды.

2) Динамикалық созылу: бұл жаттығулар бұлшықеттерді созуға және оларды қарқынды физикалық белсенділікке дайындауға көмектесетін жұмсақ және сұйық қозғалыстарды қамтиды.

3) Йога: Бұл бұлшықеттерді созуға және нығайтуға, сондай-ақ тепе-теңдік пен икемділікті жақсартуға арналған жаттығуларды қамтитын физикалық белсенділіктің бір түрі.

4) Пилатес: бұл өзек бұлшықеттерін, икемділік пен тепе-теңдікті нығайтуға арналған жаттығуларды қамтитын жаттығулар жүйесі.

5) Би: Би жаттығулары икемділікті, үйлестіруді және тепе-теңдікті жақсартуға көмектеседі, сонымен қатар бұлшықеттерді күшейтеді және жүрек-қан тамырларының фитнесін жақсартады.

6) Резенке ленталармен дене жаттығулары: бұл жаттығулар бұлшықеттер мен буындарды созуға, сонымен қатар оларды нығайтуға бағытталған.

Бұл жаттығулардың барлығы икемділікті жақсартуға, бұлшықеттер мен буындарды созуға және жарақат алу қаупін азайтуға көмектесетін әртүрлі қалыптарды, қозғалыстарды және әдістерді қамтиды. Дегенмен, кез келген физикалық белсенділікті бастамас бұрын, білікті маманмен кеңесу керек.

Тұрақты физикалық белсенділік психикалық денсаулықты жақсартуға, стресс пен алаңдаушылықты азайтуға, көңіл-күйді жақсартуға және депрессия қаупін азайтуға көмектеседі. Жалпы, дене шынықтыру адамның денсаулығына және қалпына келуіне оң әсер етеді. Олар физикалық дайындықты жақсартады, төзімділікті арттырады, бұлшықеттер мен буын жүйелерін нығайтады, икемділік пен ұтқырлықты арттырады, сондай-ақ стрессті азайтады және көңіл-күйді жақсартады. Дегенмен, физикалық жаттығулар адамның жеке ерекшеліктерін ескере отырып орындалуы керек және шамадан тыс

жұмыс немесе жарақатқа әкелмейтінін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, физикалық белсенділік тұрақты және қалыпты болуы керек екенін атап өткен жөн. Айына бір рет емес, аптасына бірнеше рет жаттығу жасаған дұрыс, бірақ жоғары қарқындылықпен. Сондай-ақ, дұрыс тамақтану және ұйқы туралы ұмытпаңыз, өйткені бұл да салауатты өмір салтының маңызды элементтері.

Дене жаттығулары адам денсаулығына және қалпына келтіруге көптеген оң әсер етеді. Кардио жаттығулары, күш жаттығулары, созылу және икемділік оңтайлы фитнес пен жалпы денсаулық үшін маңызды. Ең бастысы - жүйелілік пен модерацияны ұмытпау, сонымен қатар сіздің денеңіздің жеке ерекшеліктерін ескеру.

Қорытындылай келе, денсаулықты адам өмірінің ең маңызды аспектілерінің бірі деп айта аламыз, ол өмір бойы сақталуы және сақталуы керек. Ол үшін салауатты өмір салтын ұстану, оның ішінде дұрыс тамақтану, қалыпты физикалық белсенділік, зиянды әдеттерден бас тарту, жүйелі түрде медициналық тексеруден өту және басқа да шаралар қажет.

Жалпы, адам толыққанды өмір сүру, жұмыс істеу және өмірден ләззат алу үшін оңтайлы денсаулыққа қол жеткізуге және сақтауға ұмтылуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Что такое здоровье. Учреждение здравоохранения. г. Минск 14 марта 2018 года. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.10gkb.by/informatsiya/stati/chto-takoe-zdorove>

2 Международный студенческий научный вестник. – 2015 год. – № 5 [Электронный ресурс] – URL: <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=13886>

3 Что такое кардиотренировка? 18 июля 2022 год. [Электронный ресурс] – URL: <https://nordski.ru/blog/chto-takoe-kardiotrenirovka/>

4 Принципы силовой тренировки. Московский физико – технический институт государственный университет. [Электронный ресурс] – URL: <https://mipt.ru/education/chair/sport/science/skiing/431>

5 Топ-100 упражнений на растяжку и гибкость + готовый план на 8 дней. 16 марта 2022 год. [Электронный ресурс] – URL: <https://goodlooker.ru/100-uprazhnenij-na-rastjazhku.html>

ПОЛЬЗА РЕГУЛЯРНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ

ЧЕРНОУСАНОВ И. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ТЛЕГЕНОВА Б. М.

учитель истории, СОШГ 9 имени Шапыка Шокина, г. Павлодар

БАЛТАБАЕВА А. Е.

ученица, СОШГ 9 имени Шапыка Шокина, г. Павлодар

Регулярные физические упражнения могут оказывать положительное влияние на психическое здоровье, уменьшая риск развития ряда психических расстройств и улучшая настроение и когнитивные функции. Эффекты физической активности на психическое здоровье были изучены во многих исследованиях, которые подтвердили ее пользу.

Данные исследования по уровню депрессии в разных странах за последние 20 лет показывают, что депрессия является распространенным нарушением психического здоровья во всем мире. Например, согласно исследованию Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), депрессия стала наиболее распространенным заболеванием в мире и становится вторым по частоте заболеванием в мире к 2020 году [8, с. 21].

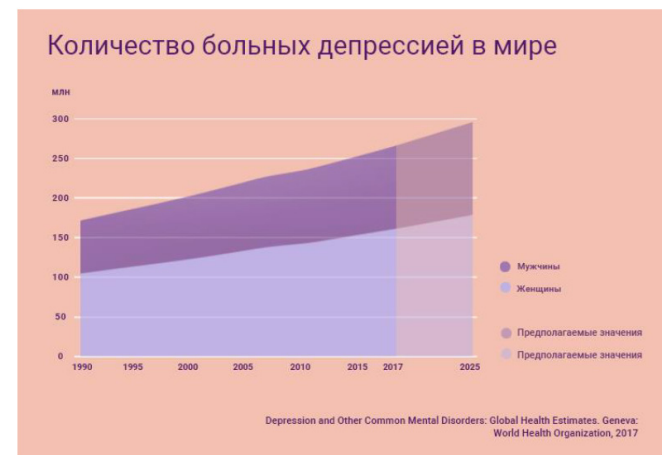

Рисунок 1 – Диаграмма об исследованиях повышения случаев депрессии.

С другой стороны, существует множество исследований, которые подтверждают пользу физических упражнений для снижения уровня депрессии. Например, мета-анализ, опубликованный в журнале «Journal of Clinical Psychiatry» в 2013 году, выявил, что физические упражнения могут эффективно снижать симптомы депрессии [6, с. 241].

В дополнение к этому, существует исследование, проведенное в Швеции в 2016 году, которое показало, что уровень депрессии снижался на 21 % среди тех, кто занимался физическими упражнениями по крайней мере два раза в неделю.

В целом, данные исследования показывают, что регулярные физические упражнения могут существенно снизить уровень депрессии [3, с. 43]. Доказанными положительными эффектами от регулярных занятий спортом являются:

Уменьшение риска депрессии

Ряд исследований показали, что регулярные физические упражнения могут снизить риск развития депрессии. В одном из исследований, проведенном в 2018 году, было установлено, что у женщин, занимающихся физическими упражнениями 150 минут в неделю, был снижен риск развития депрессии на 20–25 % по сравнению с теми, кто не занимался спортом [4, с. 106].

Улучшение настроения и снижение тревоги

Физические упражнения могут также помочь улучшить настроение и снизить уровень тревоги. В одном из исследований, опубликованном в 2017 году, было показано, что упражнения, такие как бег и велосипедная езда, могут улучшить настроение и снизить уровень тревоги у людей с депрессией и тревожными расстройствами [5, с. 249].

Улучшение когнитивных функций

Регулярные физические упражнения также могут улучшить когнитивные функции, такие как внимание, концентрация и память. В одном из исследований, проведенном в 2019 году, было установлено, что у людей, занимающихся регулярными физическими упражнениями, улучшается когнитивная функция, особенно у людей старше 50 лет [1, с. 27].

Уменьшение риска развития деменции

Ряд исследований показали, что физическая активность может уменьшить риск развития деменции. В одном из исследований, опубликованном в 2018 году, было установлено, что регулярные

физические активности, такие как ходьба, плавание и гимнастика, могут уменьшить риск развития деменции на 30–40 % [2, с. 390].

Улучшение сна

Физическая активность может также помочь улучшить качество сна и уменьшить риск бессонницы. В одном из исследований, опубликованном в 2019 году, было показано, что упражнения, такие как йога и пилатес, могут помочь улучшить качество сна у людей с бессонницей [7, с. 5].

В заключение можно сказать, что регулярные физические упражнения могут оказать положительное влияние на психическое здоровье человека. Множество исследований показывают, что физические упражнения помогают снизить уровень стресса и тревоги, а также улучшить настроение и самочувствие.

Улучшение концентрации

Исследование, опубликованное в «Neuroscience Letters», показало, что упражнения на беговой дорожке улучшают внимание и концентрацию у здоровых молодых взрослых.

Это происходит благодаря выделению эндорфинов, которые способствуют улучшению настроения, а также благодаря улучшению кровообращения и снижению уровня воспалительных маркеров в организме.

Улучшение памяти и мышления

Исследование, опубликованное в «Neuroscience Letters», показало, что упражнения на беговой дорожке улучшают внимание и концентрацию у здоровых молодых взрослых.

Эти исследования и другие показывают, что регулярные физические упражнения могут иметь положительный эффект на когнитивные функции и способствовать улучшению психического здоровья в целом.

Однако, необходимо помнить, что физические упражнения не могут заменить профессиональную медицинскую помощь и лечение при серьезных психических расстройствах. Также следует учитывать, что у каждого человека свои физические возможности и ограничения, и необходимо выбирать упражнения в соответствии с индивидуальными потребностями и рекомендациями специалистов.

Если рассматривать влияние физических упражнений на психическое состояние человека с медицинской стороны, то нельзя не упомянуть как устроена эта система.

Существует несколько причин, почему физические упражнения помогают в борьбе с депрессией и тревожностью:

1) Выработка эндорфинов. Физические упражнения могут способствовать выработке эндорфинов – естественных аналогов опиатов, которые вызывают чувство приятного удовлетворения и снижают уровень боли и стресса. Эндорфины также могут улучшить настроение и помочь справиться с тревогой и депрессией.

2) Снижение уровня кортизола. Кортизол – гормон стресса, который выделяется в ответ на стрессовые ситуации. При высоком уровне кортизола может возникнуть депрессия и тревожность. Физические упражнения могут снизить уровень кортизола, что может помочь снизить уровень стресса и улучшить настроение.

3) Улучшение самооценки. Регулярные физические упражнения могут улучшить физическую форму и внешний вид, а также увеличить уверенность в себе и самооценку. Уверенность в себе и позитивный настрой могут помочь справиться с депрессией и тревожностью.

4) Социальная поддержка. Участие в групповых физических упражнениях может дать возможность получить социальную поддержку, что также может помочь улучшить настроение и справиться с депрессией и тревожностью.

Таким образом, регулярные физические упражнения могут стать важным инструментом в поддержании психического здоровья человека, но для достижения максимального эффекта они должны быть включены в комплексную программу лечения и профилактики психических расстройств.

ЛИТЕРАТУРА

1 Chang, Y. K., Nien, Y. H., Tsai, C. L., & Etnier, J. L. (2019). Physical activity and cognition in older adults: the potential of Tai Chi Chuan. *Journal of Aging and Physical Activity*.

2 Livingston, G., Sommerlad, A., Orgeta, V., Costafreda, S. G., Huntley, J., Ames, D., ... & Mukadam, N. (2017). Dementia prevention, intervention, and care. *The Lancet*.

3 Lindwall, M., Larsman, P., & Hagger, M. S. (2011). The reciprocal relationship between physical activity and depression in older European adults. *Medicine & Science in Sports & Exercise*.

4 Mikkelsen, K., Stojanovska, L., Polenakovic, M., Bosevski, M., & Apostolopoulos, V. (2017). Exercise and mental health. *Maturitas*.

5 Stubbs, B., Vancampfort, D., Rosenbaum, S., Firth, J., Cosco, T., Veronese, N., ... & Schuch, F. (2017). An examination of the anxiolytic

effects of exercise for people with anxiety and stress-related disorders: A meta-analysis. *Psychiatry research*.

6 Schuch, F. B., Vancampfort, D., Rosenbaum, S., Richards, J., Ward, P. B., & Stubbs, B. (2016). Exercise improves physical and psychological quality of life in people with depression: A meta-analysis including the evaluation of control group response. *Psychiatry research*.

7 Wang, F., Lee, E. K., Wu, T., Benson, H., & Fricchione, G. (2019). Complementary and alternative medicine for the treatment of insomnia: An overview of scientific evidence. *Current sleep medicine reports*.

8 World Health Organization. (2017). Depression and other common mental disorders: Global health estimates.

Секция 29

БАҚ даму тенденциялары және журналистикадағы жаңа технологиялар
Тенденция развития СМИ и современные технологии в журналистике

КОНФЛИКТНО-ЧУВСТВИТЕЛЬНЫЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ЖУРНАЛИСТСКОГО ТЕКСТА

ЕРШ А. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

АЙТМАГАМБЕТОВА М. Б.

к. фил. н., ст. преподаватель,

Торайгыров университет, г. Павлодар

Хотя «традиционные модели журналистской практики основаны на идее отрицательной роли СМИ в разрешении конфликтов – повышении напряженности в отношениях между сторонами конфликта из-за информационных сообщений» [4, с. 209], в теории журналистики сегодня остро стоит вопрос миротворческого потенциала журналистского текста. Представление о том, что медиа в целом должны играть позитивную роль в продвижении мира и стремиться трансформировать конфликты от ожесточения в конструктивные формы при помощи поиска общих оснований, которые объединяют человеческие общества, показано в работах теоретиков миротворческой журналистики (Irvan S., Tehranian M. Атанесян А. В., Челпанова Д. Д., Аракелян Л. Т., Олейников С. В. и др.). Такой подход берется за основу при подготовке материалов

на конфликтно-чувствительные темы. Исследователи выделяют принципы и правила для изложения таких тем, чтобы обозначить особенности их освещения в СМИ.

Олейников С. В. формулирует три правила, составляющие основу теории миротворческой журналистики: «ориентация на объективное освещение, трансляцию, а не трактовку истинных целей всех участников конфликта; ориентация на прямых участников конфликта, когда внимание концентрируется... на способах их выживания в условиях конфликта; ориентация на конкретные решения по прекращению военных действий и примирению» [4, с. 209].

Хотя правила данного автора являются важными компонентами миротворческой журналистики, они не включают такие важные аспекты, как этика и ответственность журналиста, взаимодействие со сторонами конфликта и общественностью, учет социального контекста и другие факторы, которые могут повлиять на качество освещения конфликтно-чувствительных тем в СМИ. Поэтому для полного понимания методики их освещения необходимо рассмотреть широкий спектр аспектов, связанных с журналистской практикой в целом.

Сенгирбай М. считает, что сенситивный материал при освещении конфликта не представляет одну сторону агрессором, а другую – жертвой, подает конфликт не только как противостояние двух групп, но освещает то, что объединяет стороны конфликта. Важно, по мнению исследователя, оперировать нейтральными выражениями и избегать навешивания ярлыков на одну из сторон: «Не связывайте преступление с национальной или расовой принадлежностью» [5, с. 144]. Атанесян А. В., Челпанова Д. Д. и Аракелян Л. Т. выделяют следующий ряд правил: не сводить конфликт к интересам двух сторон; помнить, что у каждой стороны конфликта своя правда; стараться минимизировать субъективность; озвучивать мнение жертв конфликта; пытаться найти варианты решения проблемной ситуации; придерживаться этических принципов, точности, «уважения человеческих прав и достоинства»; «преодолевать этническую, национальную или идеологическую предвзятость, дабы разглядеть, а также честно и точно преподнести позицию всех сторон в конфликте» [1, с. 188]. Сенгирбай М. и Атанесян А. В. с соавторами подчеркивают важность точности, правдивости и уважения к человеческим правам и достоинству героев конфликтно-чувствительного материала. Принципы,

выделенные приведенными исследователями, перекликаются между собой. Данные правила, по сути, сводятся к одному общему признаку — обеспечению объективности в освещении конфликтно-чувствительных тем. Если объединить принципы, предлагаемые Сенгирбаев М. и Атанесяном А. В., то можно выделить следующие критерии конфликтно-чувствительного подхода:

- объективность, точность и непредвзятость;
- ориентация на несколько источников информации;
- отказ от изображения конфликта как противостояния двух групп;
- отказ от языка вражды и использования оценочной лексики;
- последовательное описание трудностей, с которыми сталкиваются стороны;
- «точки соприкосновения» героев;
- предложение решения проблемы.

Конфликтно-чувствительный подход к анализу журналистского текста должен основываться на четко определенных критериях. Для основы будущего алгоритма мы взяли рассмотренные работы, а также исследование Герасимович О. П. «Дескриптивный анализ материалов СМИ о конфликтах». Автор рассматривает шесть блоков критериев оценки материалов, которые позволяют оценить, насколько материал соответствует журналистской этике и требованиям объективности, точности и баланса в описании конфликтов:

1 Упрощение конфликта против глубины конфликта. Автор отмечает, «как правило, помимо двух основных участников есть еще другие заинтересованные группы, которые... могут оказывать значительное влияние на ход противостояния». Критерии: кроме двух основных участников конфликта, показ других заинтересованных сторон, описание нескольких возможных целей и интересов, отражение «точек соприкосновения» между конфликтующими сторонами.

2 «Здесь и сейчас» против ретроспективы и контекста. «Важно освещать конфликтные события не только с позиций сегодняшнего дня, но и давать ретроспективу, показывать их в контексте». Критерии: показ конфликта в его развитии; упоминание предпосылок возникновения конфликтов; отслеживание его взаимосвязи с другими событиями в конфликте; обращение к эксперту, который анализирует конфликт.

3 Элитные против неэлитных источников информации. В материале должны быть не только комментарии руководства и лидеров групп, но и комментарии простых людей – «неэлитных» источников информации.

4 Решения. Материал должен содержать не только описание конфликта, но и возможные пути его решения, а также шаги, которые стороны уже предприняли для его урегулирования. Критерии: решение отдельных проблем; указание на действия сторон к достижению согласия.

5 Баланс. «Нужно, чтобы была представлена точка зрения каждой из сторон, журналист обратился за комментарием к участникам конфликта». Критерии: наличие мнений и комментариев, как минимум, двух сторон.

6 Язык вражды. Критерии: отсутствие языка вражды и стереотипов, оценочных слов и слов, которые могут привести к эскалации конфликта [2, с. 62].

Из алгоритма, предлагаемого Герасимович О. П., при анализе мы использовали все представленные блоки, исключая лишь некоторые критерии такие как: «кроме двух основных участников конфликта показ и других заинтересованных индивидов, групп». Это связано с тем, что сенситивные материалы не всегда содержат прямой конфликт двух сторон. Таким образом, мы составили следующий алгоритм: Название публикации. Тема. Идея. Структура: фактологические единицы: факты, фактоиды, эмпирические обобщения; культурологические единицы: образы, смыслы. Композиция. Общая оценка.

Основные критерии:

- конфликт не описывается как противостояние двух групп;
- автор не оперирует цитатами лидеров конфликтующих сторон; озвучивается мнение жертв;
- автор обращает много внимания на вопросы, где интересы сторон совпадают;
- автор соблюдает лингвистическую этику: не навешивает ярлыков; не указывает национальность, расу, пол, сексуальную ориентацию, язык, религию, политические или иных взгляды людей, если это не имеет непосредственное отношение к рассказываемой истории; не использует язык вражды, стереотипы; не употребляет слова, недопустимые для освещения данного конфликта.

Для анализа нами были взяты материалы проекта «За стеной», который принадлежит казахстанскому интернет-журналу

«Власть». По заявлениям авторов, проект о людях, которых мы почти не замечаем; о проблемах, которые предпочитаем не обсуждать. Его цель – попытка понять, почему определенные люди и их проблемы оказались за стеной – воображаемой или настоящей. В рамках проекта вышло шесть материалов на такие конфликтно-чувствительные темы как ментальные нарушения; люди, освободившиеся из мест лишения свободы; люди, живущие с ВИЧ; одинокая старость; смерть; трудное прошлое. Рассмотрим на примере публикации «За стеной». Одинокая старость» конфликтно-чувствительный подход к анализу журналистского материала.

1 Название: «За стеной». Одинокая старость.

2 Тема: Реалии жизни одинокого старика.

3 Идея: Автор призывает обратить внимание на жизнь стариков в условиях одиночества.

4 Структура. 4.1 Фактологические единицы:

В материале присутствуют фактологические данные. Инфографика о фонде «Совет ветеранов ВОВ, тружеников тыла и детей войны» и о количестве участников Великой Отечественной войны и участников трудового фронта (рисунок 1). Инфографика о численности людей старше 70 лет, пенсионеров по возрасту, людей, которые получают специальные социальные услуги и обслуживание на дому (рисунок 2).

В качестве источников информации журналист использует статистические данные, а также комментарии исполнительного директора фонда «Совет ветеранов ВОВ, тружеников тыла и детей войны» Райхан Жапархановой. Представлены следующие позиции: общество подвержено стереотипу, что единственная проблема пожилых людей – маленькая пенсия; маломобильные пожилые люди без должной помощи могут быть лишены возможности выйти из дома; в обществе существует стереотип, что передавать обязанности по заботе о своих пожилых родственниках профессионалам и специализированным учреждениям – это стыдно; пожилые люди стыдятся говорить о своем одиночестве в силу общественных установок, сформированных в нашей стране.

Рисунок 1

Рисунок 2

Фактоиды и эмпирические обобщения в тексте отсутствуют, вероятно, потому что значительную часть материала занимает интервью с героем и экспертное мнение.

4.2 Культурологические единицы. Образность в статье практически отсутствует, так как значительную часть материала занимает интервью с героем и экспертное мнение. Есть образность в речи героя: «Пока крутимся на кухне, в квартиру кто-то заходит – Ник сигнализирует». Автор предположительно отказывается от образов, во избежание навешивания ярлыков и стереотипов.

5 Композиция. В качестве вступления в данном материале выступает инфографика о фонде «Совет ветеранов ВОВ, труженников тыла и детей войны» и о количестве участников Великой Отечественной войны и участников трудового фронта.

Основную часть материала занимает интервью с героем. Герои публикации – подопечный фонда и его соседка. Начиная интервью, автор сообщает, что рассказал о себе, объяснил цель своего визита. Это является первым шагом к выстраиванию коммуникации с героем конфликтно-чувствительного материала. Важно и то, что автор пытается установить контакт с интервьюируемым перед тем, как задавать вопросы: интересуется наушниками у телевизора, испорченным борщом, что также помогает создать атмосферу материала. Спрашивая о фактах, журналист формулирует вопросы деликатно: «С тех пор один живете?»; «У вас чисто, очень уютно...»; «Переживаете друг за друга?» и т. д.

Искренность интервьюера в чувствительном материале играет важную роль, потому как это один из инструментов для построения коммуникации с героем. История героя показана в динамике – для конфликтно-чувствительного материала важно дать ретроспективу и контекст. Интервью завершается логически, вопросом «Вы сейчас о

чем-то мечтаете?». Далее представлена инфографика о численности людей старше 70 лет, пенсионеров по возрасту, людей, которые получают специальные социальные услуги и обслуживание на дому. Так журналист показывает актуальность заявленной проблемы для нашего общества. Инфографика является также своеобразным «связующим звеном» между интервью и комментариями эксперта.

Эксперт, отвечая на вопрос «Почему одинокие пожилые люди оказались за стеной?», показывает глубину проблемы и выявляет скрытые цели людей, оказавшихся в подобной ситуации. Эксперт отражает «точки соприкосновения» сторон: все находится под влиянием общества и стереотипов, вследствие этого, стыдятся обратиться за помощью в дом престарелых, к социальным работникам. Для конфликтно-чувствительного материала важно наличие идей по урегулированию проблемы. Эксперт предлагает возможные решения проблемы одинокой старости через расширение перечня услуг социальных работников, развитие инфраструктуры для маломобильных граждан, организацию мест досуга и «стардомов», программу поддержки для людей 75+.

6 Общая оценка. В целом, материал соответствует критериям конфликтно-чувствительного подхода. Автор обращается к различным источникам информации, не использует язык вражды, умеет правильно строить коммуникацию с героями чувствительного материала, дает контекст истории, при помощи эксперта показывает глубину проблемы, находит «точки соприкосновения» сторон, дает идеи по урегулированию проблемы. Однако в одном из абзацев автора встречается не соблюдение лингвистической этики: «Обидно – вижу по лицу. Не от того, что продукты придется выкинуть, хотя и их жалко – не то поколение, чтобы не вздыхать о таком, – от собственного бессилия. Потому не о себе, а о борще». На наш взгляд, автор данным выражением навешивает ярлык на определенное поколение людей. Это ничем не подкреплено, и в общем смысле является стереотипом. В конфликтно-чувствительной журналистике рекомендуется избегать стереотипов, определенных оценочных слов.

Нельзя сделать однозначный вывод о компетенции казахстанских журналистов в освещении конфликтно-чувствительных тем на основании одного материала. Однако, данный материал показал, что автор имеет определенный уровень компетенции в этой области, умеет работать с героями чувствительных материалов, дает контекст истории, обращается к разным источникам информации и

находит «точки соприкосновения» сторон. Важно отметить, что при освещении конфликтно-чувствительных тем важно придерживаться принципов миротворческой журналистики, которая направлена не только на уменьшение насилия и конфликтов в мире, но и на изложение социальных проблем, используя подход, который направлен на поиск их конструктивных решений.

При анализе сенситивных материалов в казахстанских медиа был составлен алгоритм, который позволяет более эффективно выявлять и анализировать подобные материалы, учитывая особенности их освещения в средствах массовой информации. Такой подход поможет журналистам создавать более объективные и точные материалы на конфликтно-чувствительные темы, что в свою очередь может способствовать уменьшению насилия и конфликтов в обществе. Можно отметить, что казахстанские журналисты в целом проявляют грамотный подход к освещению сенситивных тем. Они учитывают особенности изложения подобных тем в средствах массовой информации, стараясь анализировать их с разных сторон, избегая предвзятости и субъективности. Кроме того, они уделяют внимание этических аспектам при написании материалов и учитывают ответственность перед читателями.

ЛИТЕРАТУРА

1 Атанесян А. В., Челпанова Д. Д., Аракелян Л. Т. «Журналистика мира» как подход к освещению вооруженных конфликтов в СМИ: проблемы теории и практики. // Южно-российский журнал социальных наук. 2019. Вып. 4. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhurnalistika-mira-kak-podhod-k-osvescheniyu-vooruzhennyh-konfliktov-v-smi-problemy-teorii-i-praktiki>

2 Герасимович О. П. Дескриптивный анализ материалов СМИ о конфликтах // Веснік БДУ. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2013. Вып. 1.

3 Лазутина Г. В. Профессиональный анализ журналистского текста как метод научного исследования // Вопросы теории и практики журналистики. 2014. Вып. 6. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnyy-analiz-zhurnalistikskogo-teksta-kak-metod-nauchnogo-issledovaniya/viewer>

4 Олейников С. В. Миротворческий потенциал и язык конфликта современной журналистики // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2015. Вып. 2.

5 Сенгирбай М. Освещение конфликтов // из кн. «Практическая журналистика в Казахстане 3.0». – Алматы, 2017.

6 Irvan S. Peace journalism as a normative theory: Premises and obstacles // Global Media Journal: Mediterranean Edition. 2006. Iss. 1 (2).

8 Tehranian M. Peace Journalism: Negotiating Global Media Ethics // Harvard International J. of Press/Politics. 2002. Iss. 7 (2). Режим доступа: <http://www.transcend.org/#about>

ВИЗУАЛИЗАЦИЯ КАК СПОСОБ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОДВИЖЕНИЯ КОНТЕНТА В СОВРЕМЕННОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ

СОКОЛОВА М. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

АЙТМАГАМБЕТОВА М. Б.

к. фил. н., ст. преподаватель,

Торайгыров университет, г. Павлодар

В современных СМИ визуальный контент набирает все большую популярность. Визуализация облегчает понимание информации, текст с грамотным визуальным сопровождением легче воспринимается и набирает больше просмотров. Как пишет канадский ученый Маршалл Маклюэн в работе «Понимание Медиа: Внешнее расширение человека»: «Термин «визуализация» означает способ графического представления смысла, изложение события невербальным способом. Визуальный контент быстрее попадает в сознание реципиента, запоминается, вызывает определенные ассоциации, стойкие стереотипы. С визуализацией данных тесно связан информационный дизайн, когда данные превращаются не в текст, а его визуальный аналог, наглядно раскрывающий суть проблемы без «текста» [1]. По мнению ученого, сама письменная культура является визуальной, так как после написания слово уже относится не к слуховому каналу, а воспринимается глазами.

Понимание содержания в преобладающей степени зависит от того, насколько подробно оно структурировано визуально и четко сформулировано в композиции. По мнению С. Г. Газанджиева, «одним из путей расширения возможностей контакта с аудиторией стало развитие взгляда на создание сообщения как на визуализацию, т. е. соединение вербального языка с другими средствами,

комбинаторное связывание многих элементов, увеличивающих степень наглядности и привлекательности информации» [2].

Зрительная модель использованного материала дает возможность лаконично закреплять данные, выражать то, что технически трудно передать словами. Помимо этого, визуализация применяется с целью: отсеивания сведений, на чтение которых ушло бы большое количество времени, так как часто информацию значительно легче представить изобразительно, чтобы устранить вероятность недопонимания либо утраты данных с стороны читателя; разрыва продолжительных текстовых конструкций (при чтении длинного текста с целью осмысления документа быстро возникает утомление). Часто иллюстративная составляющая добавляет значимость новостной информации, а также помогает аудитории быстрее осмыслить новостной медиа-контент [3].

Визуализация сосредоточивает интерес аудитории на наиболее важных данных, предоставляет возможность отвлечься от главного текста на определенный период времени без вреда восприятию; стимулирует заинтересованность читателя к чтению целого документа. Зрительная модель восприятия данных – одна из наиболее экономичных с точки зрения законов восприятия, а также выразительности форм передачи информации.

По мнению И. В. Вашуниной, «сопровождая изображениями вербальные тексты, авторы, с одной стороны, преследуют цель “оживить” и украсить сообщение, а с другой, стремятся к улучшению восприятия информации путем двойного кодирования: вербального и визуального» [4, с. 7]. Современный медиапотребитель ориентируется, в первую очередь, на визуальный ряд, отдает предпочтение беглому просмотру. С точки зрения И. Рудермана, «визуализация отдельных важных тем, четкое структурирование текстов — придание им удобной для усвоения, привлекательной внешней формы — вот спасительный выход для потребителей в завалах информации. Картинка была и остается важным верификатором сознания» [5]. Сегодня «кардинальной трансформации подвергаются и сами СМИ: визуальные компоненты (иллюстрации, фотографии, инфографика, элементы дизайна) начинают играть ведущую роль и дополнять, а также трансформировать вербальный контент» [6, с. 163]. Визуальное начинает доминировать над словесным, так как «клипы» и образы» готовы «продать» по сути каждое явление, поменять подход к какой-либо ситуации или же человеку. Сегодня одной

из проблем СМИ становится формирование зрительного языка взаимодействия с аудиторией.

В визуальный контент входят фотографии, рисунки, диаграммы, графики, видеоролики, таблицы и т.д. Простая символика в нынешних СМИ реализуются в логотипе. Графические символы дают изданию персональные особенности, используются в обязательных элементах: в логотипе, колонтитулах, рубрикации, обложке, украшающих деталях, структуризации.

Картинки, как вид визуализации, распространены, как правило, на обложках и страницах журналов. Это – карикатуры, шаржи, комиксы, графичные, технические и образные рисунки. Изображение, произведенное художником намеренно с целью определенного использованного материала, показывает образное виденье автора, эстетически разъясняет случай, чувственно настраивает читателя. Функции рисунков не только лишь в понятии содержания авторского видения ситуации: существенную значимость представляет чувствительность изображения.

Одним из популярных средств визуализации сегодня является инфографика, иногда ее отождествляют с визуализацией. Инфографика – это иллюстративный метод показа данных, который может помочь стремительно, а также легко рассказывать трудную информацию. Однако не каждый текст вместе с иллюстрацией можно считать инфографикой. Инфографика – это зрительный метод коммуникации, по этой причине в ней постоянно доминируют рисунки, а также графики. Главной целью инфографики считается усовершенствование восприятия данных, показательность трудной большой информации, исследование направленностей и действий, так как именно она представляет информацию увлекательнее и плотнее, нежели текст. Иногда термин инфографика используют для обозначения различных способов визуализации информации. Мы выделяем инфографику наравне с другими способами визуализации, такими как статистические графики, диаграммы, временные шкалы (таймлайн); карты, планы; таблицы, матрицы; пояснительные, структурные схемы, сети, деревья, блок-схемы; визуальные ассоциативные образы. Для примера мы рассмотрели способы визуализации на информационном портале Tengrinews.kz, крупнейшего казахстанского информационного интернет-издания.

Количество визуализаций на новостном ресурсе подсчитать не представляется возможным, поэтому методом сплошной выборки по тегу «Инфографика» мы выделили 66 текстов с 2013

по 2023 гг., которые содержат различные виды визуализации. В связи с тем, что единиц визуализации в одном журналистском материале может быть более, чем одна, в таблице конечное количество визуализаций не равно количеству рассмотренных текстов (таблица 1).

Общий анализ представленных на ресурсе визуализаций показывает достаточный интерес к данному способу подачи информации, однако большинство из них представлено сторонними ресурсами (статистические данные, информация различных государственных служб и так далее).

Таблица 1 – Виды визуализации на новостном ресурсе с 2013 по 2023 гг.

Способ визуализации	Количество единиц
Инфографика	63
Карта	10
Таблица	9
Столбчатая Диаграмма	8
Линейный график	7
Круговая диаграмма	6
Другие виды графиков	1
Инструкция	1
Таймлайн	0

На сайте единично представлена инструкция и совсем не представлен такой способ визуализации как таймлайн. Таймлайн (с англ. букв. «линия времени») – временная шкала, где в хронологическом порядке представлены события, достижения или план действий. Способ визуализации, который служит для наглядного визуального удобного расположения событий в хронологическом порядке.

Некоторые новости основаны на исторических датах, событиях или имеют какую-либо последовательность. Помимо этого, важным считается формирование у аудитории умения замечать взаимозависимость, а также взаимовлияние происшествий. С целью успешного развития подобного рода компетенций следует привлечь читателей в интенсивную интерактивную совместную работу. В этом нам могут помочь таймлайны – ленты времени. Таймлайн – это компактный способ упаковки смысла: на сайте

его легко можно разместить в вертикальной колонке кнопок: «лаконичный, визуально привлекательный, ёмкий таймлайн как нельзя лучше отвечает задачам современной журналистики эпохи «информационного взрыва». Он притягивает внимание, помогает создать непротиворечивую картину реальности на основе анализа метаданных, заставляет запоминать якорные даты и факты» [7].

Чернова А. И. предлагает рассматривать таймлайн как «способ и результат интерактивного графического представления ряда событий и фактов в их хронологической последовательности при помощи специальных программных продуктов или онлайн-инструментов» [8]. Таймлайн, если позволяют условия ресурса, может быть не только мультимедийным, но и интерактивным. В него можно включить ссылки на фото, аудио и видеоматериалы, которые дадут дополнительную информацию по событию, не перегружая основной текст

В качестве эксперимента мы сделали таймлайн, иллюстрирующий случаи давления на журналистов в Казахстане в период с сентября 2022 года по январь 2023 года, чтобы как можно проще и наглядней показать последовательность событий (рисунок 1). Настоящий таймлайн отражает хронику актуальных событий, которые затронули казахстанских журналистов. Давление на журналистов влияет на уровень свободы слова в стране и показывают степень демократизации государства. Таймлайн может быть представлен в разных форматах: горизонтальная или вертикальная прямая линия, зигзаг (изогнутая линия, как в нашем случае). Таймлайн может быть статичным или динамичным, если позволяют возможности интернет-ресурса. В настоящем таймлайне не представлены все случаи давления на журналистов и его можно продолжить, линию таймлайна можно сделать разветвленной для отражения сложности произошедших событий, однако даже представленная визуализация позволяет понять последовательность и периодичность произведенных действий.

Рисунок 1 – Таймлайн по случаям давления на казахстанских журналистов в период с сентября 2022 г. по январь 2023 г.

ЛИТЕРАТУРА

1 Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешнее расширение человека / Пер. с англ. В. Николаева, закл. статья М. Вавилова. – М., 2003. – 196 с.

2 Газанджиев С. Г. Визуализация как средство структурирования содержания в печатных медиа // Вестник Моск. ун-та. Серия Журналистика. – 2010. – № 3.

3 Sri Syamsiyah Lestari Sjaftie, Sri Hastjarjo, Widodo Muktiyo, Pawito (2018) Graphic Visualization in Printed Media: How Does the Use of Technology Influence Journalism Culture // Malaysian journal of communication. – 2018. – 34(4). – С. 373–385

4 Вашунина И. В. Взаимодействие визуальных и вербальных составляющих при восприятии креолизованного текста. – Нижний Новгород, 2007.

5 Скоробогатко В. А. Время мыслить инфографично. Интервью с И. Рудерманом // Журналистика и медиарынок. – 2013. – № 9.

6 Симакова С. И. Влияние новых технологий на визуальный контент журналистских материалов // Вестник Челябинск. гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. – 2015. – № 5 (360). – Вып. 94. – С. 163–169.

7 Симакова С.И. Инструменты визуализации информации в СМИ: таймлайн // Вестник национального исследовательского нижегородского гос. ун-та. – 2017. – № 4. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/instrumenty-vizualizatsii-informatsii-v-smi-taymlayn>

8 Черкова А. И. Таймлайн как специфический вид журналистского творчества в Интернете: теория и практика // Знак: проблемное поле медиаобразования. – 2014. – № 2 (14). Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/taymlayn-kak-spetsificheskii-vid-zhurnalistskogo-tvorchestva-v-internete-teoriya-i-praktika>.

Секция 30

*Философия, саясаттану және элеуметтану ғылымдарының
өзекті мәселелері*

*Актуальные вопросы философии, политологии и
социологии*

**ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ «КОРЕЙСКОЙ ВОЛНЫ»
СРЕДИ МОЛОДЕЖИ**

АБДРАХМАНОВА З. Т.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖАЯБАЕВА Р.Г.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Сегодня никто не будет отрицать массового распространения «Халлю» по всему миру. Этот термин был придуман в Китае в середине 1990-х пекинскими журналистами, которые были удивлены быстро растущей популярностью корейской индустрии развлечений и корейской культуры в Китае. Корейская волна ежегодно приносит в Южную Корею миллиарды долларов дохода за счет экспорта культуры. «Халлю» продолжает оставаться реальной движущей силой в Азии и приносит доход в Океании, Северной Америке, Латинской Америке, Европе, на Ближнем Востоке и в Северной Африке. «Халлю» включает корейские драмы, музыку К-рор, а также корейскую кухню, одежду, мангу, видеоигры, язык, корейский стиль и многое другое [1].

Итак, давайте разберемся с основными видами корейской волны:

- Корейские драмы, или как их называют «дорамы» – это южнокорейский сериал, который пользуется огромной популярностью во всем мире. Существуют различные жанры дорам, например фантастика, хоррор, мелодрама и так далее. В корейских дорамах помимо спокойного и простого сюжета показываются социальные проблемы общества, такие как буллинг в школе, на работе, давление со стороны родителей. В дорамах уклон по большей части направлен именно на сюжетную линию, а не на любовные взаимодействия. И, конечно, дорамы стали популярны благодаря красивому актерскому составу. При просмотре дорам, именно с субтитрами, у подростков растет интерес к изучению корейского языка. Это положительно сказывается на человеке, так как он начинает изучать новый для него язык.

- Корейская одежда- корейцы серьезно относятся к своему внешнему виду. Стиль это второе имя корейцев. Начиная от простой классики и заканчивая необычными и порой странными образами. При просмотре дорам, мы можем вдохновляться образами актеров и построить для себя свой собственный стиль.

- Корейская еда – все мы знаем, что корейцы любители острого, поэтому блюда не обходятся без остроты. Такие блюда, как рамен, топпокки, пибимпап популярны во всем мире, и людям нравится эта необычная еда. Почти в каждом городе, который охватывает корейская волна есть «точки» корейской еды.

- Корейская косметика – в самой Корее пользуется огромной популярностью не только среди женщин, но и среди представителей мужского пола. Чтобы выглядеть идеально, они тщательно ухаживают за своим лицом. Корея производит качественную уходовую косметику, и так же о ней знают почти в каждом уголке мира.

Все вышесказанные аспекты показывают мировое влияние «Халлю». Таким образом, сегодня понятие корейская волна охватывает не только поп-культуру, но и распространение корейского языка, модную одежду и сувениры, а также национальную кухню, косметику и другие направления из Южной Кореи.

К-рор музыка в настоящее время является самым популярным явлением корейской поп-культуры. Корейская популярная музыка представлена сольными исполнителями (мужчинами и женщинами) и группами (мужчинами, женщинами или смешанными). Жанры корейской популярной музыки разнообразны. Направление К-рор музыки берет свое начало с конца 1990-х годов, вместе с распространением «Халлю». Именно этот жанр музыки стал ключом распространения корейской волны по всему миру. Наибольшее распространение k-рор получил, когда вышел всемирно известный трек Пак Джэ Сана (более известного, как PSY) – Gangnam Style. Благодаря этому треку случился первый пик жанра k-рор. Этот жанр музыки включает в себя элементы западного электропопа, хип-хопа, танцевальной музыки и современного ритма и блюза. Участников k-рор групп принято называть «idol»(в переводе означает- кумир, идеал). К-рор индустрия требует абсолютного идеала от участников, а именно: идеальный и чистый вокал, отработанная хореография танца, синхронность в танце, умение читать рэп и брать высокие и сложные ноты. Если говорить о внешности, то требуется миловидное лицо, которое будет подходить под корейские стандарты, чистая и

светлая кожа, худоба тела. Многие айдолы, перед тем как стать участником К-поп группы проходят через жесткие тренировки и соблюдают строгую диету. Должен соблюдаться абсолютный идеал, чтобы получить всемирную популярность [2].

К-поп музыка- это совершенно другой стиль, который для многих открыл множество возможностей. Корейская поп-музыка отличается исключительным талантом и индивидуализмом, а также разнообразием. В последние годы корейские развлекательные компании начали признавать YouTube ключевым компонентом международного распространения корейской культуры. Музыка этого направления существенно отличается от других. Он символизирует светлый смысл и всегда какое-то событие. Категорически запрещается включать сцены насилия в клипы, а также использовать ненормативную лексику и демонстрировать злоупотребление алкоголем, наркотиками и курением. В «корейской волне» молодые люди могут найти для себя новое и неизвестное, чего им не хватает в повседневной жизни [5].

Для примера, возьмем группу Bangtan Boys (известной, как BTS) – бойс бэнд, состоящий из 7 участников, лидером является Ким Намджун (более известный, как RM – Rap Monster), Ким Соكدжин, Мин Юнги, Чон Хосок, Пак Чимин, Ким Тэхен и Чон Чонгук. Сейчас они являются одной из самых узнаваемых К-поп групп во всем мире, но начинали свою деятельность с тесного гаража. Их песни, их хореография, их внешность - на участников BTS ровняется современная молодежь. Они полностью соответствуют требованиям «идеального айдола». Именно музыка этой группы сейчас играет в каждом уголке мира, их знают и ими восхищаются. В своих песнях они не боятся поднимать острые проблемы общества, например социальное неравенство и темы ментального здоровья. Их песни поддерживают людей тогда, когда хочется опустить руки и сдаться, музыка вдохновляет двигаться вперед мотивом и лирикой. Лидер группы как то сказал фразу «Мы приходим в вашу жизнь тогда, когда вы в этом нуждаетесь, и уходим тогда, когда выполнили свое дело». Так же строчка из песни «Dis-Ease» - «я устал, но я не хочу сдаваться, так как жизнь движется лишь вперед». Песни BTS могут помочь справиться с жизненными проблемами, особенно подростку, ведь для него наступил тяжелый период в жизни, а именно переход во взрослую жизнь. А. В. Мудрик подчеркивает, что у молодых людей очень высокая потребность в общении, а именно в эмоциональном общении. Молодость

особенно благоприятна для развития и обогащения эмоционального мира человека. Культура чувств, сформированная в этот момент, остается собственностью человека на всю жизнь. У молодых людей значительно увеличивается диапазон факторов, которые могут вызывать эмоциональные отголоски и реакции, способы выражения эмоций становятся более гибкими и разнообразными, изменяется продолжительность эмоциональных реакций [3].

Корейская индустрия музыки говорит нам о том, как нужно ценить жизнь и благодарить себя за каждый маленький шаг. Многие подростки зависят от мнения общества, и зачастую вовсе закрываются от него. В этом случае так же оказывает огромное влияние именно корейская музыка. Они поют о том, что не нужно никого слушать, прежде всего желать именно того, чего хочет человек, а лишь потом интересоваться мнением другого человека.[2].

Сейчас почти каждый знает о таких популярных группах, как BTS, EXO, BLACKPINK и многие другие. У данных корейских групп миллионы фанатов по всему миру. Их музыкальные клипы по своему уникальны и захватывающие. Каждому клипу соответствует определенный образ, локация и тематика. Стоит упомянуть о том, что у корейцев нет определенных гендерных рамок в плане внешности и одежды. При просмотре музыкального клипа можно заметить, что макияж нанесен, как на девушек, так и на парней. Поэтому у подростка складывается толерантное отношение к окружающему ему миру. Увлекаясь именно данным жанром музыки у подростка растет интерес к изучению нового языка, в нашем случае корейского, так же увлечение корейской культуры помогает расширить мировоззрение подростка. У подростков, увлекающихся корейской культурой, как правило адекватное отношение к представителям другой нации. Они не осудят и не будут тыкать пальцем из-за разреза глаз, цвета кожи, ориентации и так далее. Так же у подростков повышается целеустремленность в увлечениях. Они хотят научиться танцевать, как их любимые айдолы, и прикладывают в этому очень много усилий. К-поп группы являются источником вдохновения многих подростков.

И конечно же, многие подростки хотят посетить Южную Корею. Проникнуться культурой полностью получится только в том случае, если человек посетит страну. Туризм в Южной Корее претерпел серьезные изменения со времен Халлю. Только в 2018 году туризм вырос с 2,8 миллиона иностранных туристов

до 3,7 миллиона. Телеконтент, фильмы, музыка используются Корейским агентством творческого контента при Министерстве культуры, спорта и туризма для повышения интереса к стране. В 2018 году крупнейший экспорт Кореи, Dong Bang Shin Ki/Tohoshinki, был занесен в Книгу рекордов Гиннеса как крупнейший фан-клуб в мире. Этот фан-клуб насчитывает 800 000 официальных членов только в Южной Корее, 200 000 официальных членов в Японии и более 200 000 международных членов. Они также попали в Книгу рекордов Гиннеса в 2019 году. Кроме того, группа вошла в список самых фотографируемых звезд мира. Самых преданных фанатов группы BTS принято называть «ARMY». Это многомиллионная фанбаза по всему миру. Благодаря социальным сетям участники этой группы могут общаться со своими фанатами. Они проводят прямые эфиры в ютуб и инстаграм, и таким образом осуществляют живое общение. Корейские фанаты посещают концерты группы и различные фанмиты (встреча кумира с фанатом). Они дарят им различные подарки, проводят с ними время.

Корейская волна стала для многих представителей современной молодежи толчком к саморазвитию, самообразованию и самореализации, что очень важно в современных условиях. Корейская волна получила мировую популярность благодаря распространению южнокорейской музыки. Доступность цифрового контента К-поп благодаря интернету достигает широкой аудитории, и с каждым годом ее распространение только растет. Живые выступления, фанмиты, съемки клипов- способствуют быстрому продвижению К-поп по всему миру.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Халлю или корейская волна. http://ratanews.ru/news/news_26042004_13.stm
- 2 Сила k-pop <https://realnoevremya.ru/articles/187192-v-chem-fenomen-k-pop-i-pochemu-on-zahvatyvaet-mir>
- 3 Влияние BTS на менталитет поколения Z <https://school-science.ru/16/8/51231>
- 4 Мудрик А. В. Время поисков и решений, или Старшеклассникам о них самих. М. : Просвещение, 1990. 191 с.
- 5 Эмоциональные особенности молодежи, увлеченной Корейской волной / Л. Г. Жданова, О. Д. Шрайбер // личность, семья и общество: проблемы педагогики и психологии. – 2019. – № 43. – С. 94–100.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ КАЗАХСТАНА

АЙТУГАНОВА М. Р., ГРИГА А. И., СЫЗДЫҚ М. Ж.
студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар
РАХИМБАЕВА М. Н.
ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Цель: 1. Представить читателям информацию о политической системе Казахстана, о том, как она функционирует и какие институты включает в себя политическая власть. 2. Анализировать изменения в политической системе Казахстана, произошедшие в последние годы, и оценить их последствия для развития страны и для прав граждан. 3. Рассмотреть вопросы, связанные с выборами и избирательной системой в Казахстане, оценить степень демократичности процесса выборов и сравнить его с аналогичными процессами в других странах. 4. Изучить роль политической власти в экономическом развитии Казахстана, оценить влияние государственной политики на экономику и на жизнь обычных граждан.

Задачи: 1. Представить читателям информацию о ключевых политических институтах в Казахстане, включая правительство, парламент, судебную систему, политические партии и другие. 2. Описать основные политические процессы, происходящие в Казахстане, включая выборы, реформы, конфликты и т.д. 3. Проанализировать ключевые вызовы и проблемы, с которыми сталкивается политическая власть Казахстана, и оценить, как они влияют на жизнь граждан.

Аннотация

Казахстан- это президентская республика, где глава государства-Президент- имеет большую власть и контроль над политической системой страны. В соответствии с Конституцией Казахстана, президент является главой государства, командующий Вооруженными силами, и обладает широкими полномочиями в области управления и внешней политики. В главе рассматривается политическое развитие независимого Казахстана, которое с момента обретения суверенитета и на протяжении всей тридцати двухлетней истории существования в качестве самостоятельного государства происходило в условиях складывания и трансформации так называемого центристского авторитарного режима, что стало определяющим фактором становления политической системы этого государства в том виде, в котором она существует на данный момент.

Политическая власть в современном Казахстане является достаточно комплексным элементом политической системы.

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан, Казахстан на сегодняшний день является образцовым государством с законодательно установленной в ней демократией и принятой формой правления в виде президентской. Современный Казахстан занял такие позиции, которые предполагают развитие государства как страны, исповедующей современные, светские и правовые идеи, нацеленные на формирование в сознании других стран современного, светского имиджа. Наша страна является унитарным государством, при этом одним и единственным источником власти является народ.

Современное положение политической системы Казахстана таково, что наблюдается наличие нескольких политических режимов, которые имеют весомую сущность наравне друг с другом. Так, выделяют значимые основания для выделения политических режимов таких, как:

- наличие факта, доминирующего актора или его отсутствие;
- конкурентность или отсутствие конкурентности [1, с. 127–128].

Гельман В. отметил, что для Казахстана выделяют такой режим политической власти как моноцентрический, при этом особая роль здесь отводится доминирующим элементам, которые опираются при всем этом на неформальные и формальные институты, пропагандирующие политическую власть. Иначе говоря, современный Казахстан не пытается всеми силами вписаться в установленные стандарты политического пространства на современном этапе развития, они формируют также и систему, состоящую из установленных демократических режимов политической системы. Такое обстоятельство занимает лидирующие позиции на сегодняшний день и считается особенно актуальным на современном этапе развития страны и всего мира в целом. Такие системы отражают основные каноны каждого государства как уникального элемента, который призван преобразовывать сложившуюся систему политического уклада с инновационной точки зрения и отталкиваясь от стандартизированной системы политического устройства выходит на новый уровень совершенствования.

Сформированное положение подтверждается некоторыми неоспоримыми аргументами, среди которых самыми весомыми считаются ниже приведенные:

- на сегодняшний день в Казахстане отражается процесс интеграции политической и экономической власти. Современный уровень экономического ресурса позволяет осуществлять

регулирование и контроль за соблюдением многочисленных фактов манипулирования капиталом и общественным мнением, и оказанием этим непосредственного влияния на политическую власть;

- существенное проявление бюрократической системы, которая отражает полноценную позицию с точки зрения преподнесения политических задач и целей в государстве [2, с. 11–13].

Политическая система государства основывается на функционировании государственной власти (рисунок 1).

Государственная власть в Республике Казахстан находится под контролем у Президента и имеет при этом три независимых направления власти:

- законодательную;
- исполнительную;
- судебную.

Рисунок 1 – Схема государственной власти в Республике Казахстан

Президент управляет страной, он является её верховным представителем и человеком, который определяет не только формирование и выстраивание международных отношений, но и

направления политики государства. Президент страны является гарантом единства государства и политической власти. Он, руководя государством, способствует обеспечению согласования всех видов власти в ней.

Первый вид власти представляет собой законодательную, которая базируется на функционировании Парламента, состоящего из двух палат. Парламент выступает в роли органа, который осуществляет непосредственное регулирование функций законодательства. Сенат признается так называемой «старшей» палатой и состоит из депутатов, назначенных Президентом, а также двух людей с каждой области страны. В Мажилис же избирается порядка 107 депутатов согласно конституционному закону. Данные депутаты необходимы для того, чтобы полноценно выражать интересы, культурные, а также национальные идеи [3, с. 272].

На самом деле непосредственный контроль власти государства осуществляется самим Президентом и ему о своей проделанной работе отчитывается Правительство, будучи не в зоне власти Парламента.

Власть государства исполнительного характера основывается на работе Правительства, которое контролирует деятельность исполнительных органов. В первую очередь Правительство отчитывается перед Президентом и только в некоторых редких случаях перед Парламентом. Однако, деятельность Правительства абсолютно любого характера контролируется Конституцией Республики Казахстан. Таким образом, образование Правительства происходит на основе порядка, предусмотренного Конституцией.

Не менее важной и существенной формой власти в Республике Казахстан, является судебная, которая состоит из местных судов, представляющий собой совокупную систему, а также Конституционного суда. Осуществление правосудия в Казахстане возможно только судом. Для того, чтобы полноценно охватить весь спектр дел, которые находятся в поле зрения власти выделяют несколько форм судопроизводства: уголовное, гражданское и другие его виды. Уголовное судопроизводство осуществляется не только судом, но и имеющим весомый вес составом присяжных заседателей. Система судопроизводства и её контроль осуществляется непосредственно конституционным законом и самой Конституцией Республики Казахстан. В рамках судебной власти осуществляется контроль за свободой,

правами и интересами граждан, определяемыми рамками закона. Регулирование судебной власти и взаимосвязанные с этим процессы соотносятся с и регулируются нормативно-правовыми актами, Законами Республики Казахстан, Конституцией и другими важными законодательными актами и приказами. Формирование судов самостоятельно, чрезвычайных или специализированных, запрещается законодательством РК.

В государственной системе власти имеются и местные органы власти, которые реализуют власть государственных органов на региональном уровне. В местные органы так же избираются депутаты, которых выбирает народ, то есть каждый человек отдает свой голос за того человека, который как он считает будет полноценно осуществлять работу на своей должности. Точно по такому же принципу избирается и Президент. Такой формат функционирования власти именуется как демократия, то есть каждый человек в праве выбрать того, кого он хочет видеть в качестве руководителя государственных органов власти.

С целью создания единой системы политических взглядов в стране организуются специальные партии, которые преследуют определенного рода цели и идеи для реализации. Политическая партия выступает в роли группы людей, которая через реализацию идей и взглядов, каждого из её представителей, закладывает основы регулирования власти в стране и способствует эффективной её реализации. Выражение так называемой идеологии каждой партии лежит в её основе. Посредством представления своих предложений органы местного самоуправления и органы государственной власти могут осуществлять эффективную интеграцию с дальнейшим перспективным развитием сформулированных идей [4, с. 21–29].

Каждый из представителей партии также избирается народом, то есть людьми, которые вступили в партию и выбрали данного руководителя. Особенно важно понимать, что выбор руководителя партии послужит основой для дальнейшей реализации и воплощения интересов не только отдельного человека, но и многих граждан страны.

На сегодняшний день в Казахстане проводится предвыборная кампания по выбору депутатов в Мажилис Парламента. Каждый из кандидатов ведет активную агитационную политику и призывает людей голосовать именно за него. Кандидаты готовят презентации, выступают перед народом, рассказывают о том, что они сделают и что хотят сделать в случае если именно его изберут депутатом. При

этом создаются новые общественные объединения в виде партий, которые также несут в общество идеи о его реформировании, создании новых устоев и внесении их в общество.

Очевидно, что каждый из данных кандидатов стремится к тому, чтобы занять существенное положение и осуществлять политическую власть, в соответствии с которой определяются её задачи, представленные на рисунке 2.

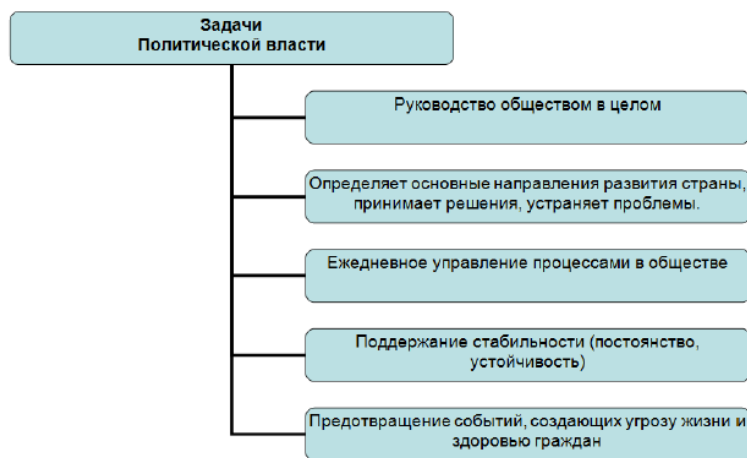

Рисунок 2 – Задачи политической власти

Так, к задачам политической власти относят:

- осуществление общего руководства на территории страны;
- выявление имеющихся проблем, принятие решений и определение необходимых путей развития страны;
- осуществление управления различными происходящими во всем обществе страны процессами на постоянной основе;
- поддержание устойчивости и постоянства общественного уклада и государственного строя в стране;
- минимизация фактов возникновения событий, которые могут причинить вред здоровью или создать угрозу для жизни людей.

На основе этого можно сделать вывод, о том, что на сегодняшний день политическая власть в нашей стране реализуется на достаточно высоком уровне и проведение внеочередных выборов является тому подтверждением. Важно понимать, что эффективность и сама по себе сущность политической власти заключается не её функционале,

а в людях, в руках которых эта власть будет сосредоточена. В целом, политическая система Казахстана по-прежнему развивается, и существует определенная критика в отношении ограничения свободы слова, свободных и справедливых выборов и других демократических прав и свобод.

Так же программа модернизации политической системы, ориентированной на реальное решение насущных проблем общества, стала главной темой Послания Президента народу Казахстана.

Переломным стратегическим основанием политических реформ является официальный переход от авторитаризма к механизмам реальной демократии, от суперпрезидентской формы правления – к президентской республике с сильным Парламентом, который призван обеспечить реальное функционирование системы сдержек и противовесов, формируя оптимальный консенсус властных институтов.

ЛИТЕРАТУРА

1 Булуктаев Ю. О. Партийно-политическое строительство в Республике Казахстан (1991–2012 гг.). Книга 2. Трансформация партийной системы в начале XXI века. – Алматы : КИСИ при Президенте РК, 2012. – 380 с.

2 Байтмагамбетов С. Социальная политика: ход преобразований в странах СНГ и Казахстане. – Алматы: АльПари, 2002. – № 1. – С. 11–13.

3 Мустафаев Н. И. Политические преобразования в Казахстане: концептуальные подходы и практическая реализация. Суверенный Казахстан на рубеже тысячелетий. – Астана: Елорда. – 2001. – С. 272.

4 Zhiltsov S. S. Political Process in Central Asia: Peculiarities, Problems, Prospects // Central Asia and the Caucasus. – 2016. – № 1. – С. 21–29.

АБСУРД КАК ЭСТЕТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

АПАЛИМОВА Т. Ю.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

СУЛТАНОВА Г. Ш.

ст. преподаватель Торайгыров университет, г. Павлодар

В любом хаосе есть космос, и в любом беспорядке – скрытый порядок, во всяком произволе непрерывность закона, так как все сущее покоится на собственной противоположности.

К. Г. Юнг

Понятие абсурда часто используют для характеристики современного социокультурного пространства. Представители постмодернизма, экзистенциальной философии подчеркивают его важность для решения смысловых вопросов. В современном теоретическом дискурсе об абсурде участвуют специалисты по литературоведению, философии, искусствоведению и теории культуры.

Со времен античности понятие абсурда имело несколько значений, прежде всего, как эстетическая категория, выражающая отрицательные свойства мира. Второе значение: как отрицание рациональности, логики. А в-третьих – метафизического абсурда (т.е. выход за пределы разума как такового). Но каждая культурно-историческая эпоха выделяла свои, важные именно для нее стороны данного понятия.

В силу того, что европейская цивилизация была основана на древнегреческой культуре, с самого начала ей были присущи идеалы рационального мировосприятия. Воплощением порядка и разумности для греков стал совершенный и прекрасный космос, которому противопоставлялся беспорядочный и безобразный хаос. Классическое мышление греков, выросшее из мифологии, не могло допустить идею равноправия космоса и логоса (смысла) с хаосом и абсурдом. Это обстоятельство привело к формированию в нашем сознании четко выраженных бинарных оппозиций: космос/хаос, здравый смысл/абсурд, норма/аномалия, прекрасное/безобразное, и т.п., и тем самым определило дальнейший вектор развития западной культуры, которая так и продолжала вести борьбу с хаосом на протяжении всей своей истории [5, с. 146].

Подобное избегание хаоса и всех категорий, обычно ассоциируемых с ним, на наш взгляд, является не случайным, и свое начало оно берет в период становления человеческого общества. Все иррациональные проявления, т.е. основанные на инстинктивном и чувственном, в то время представляли серьезную угрозу. Это связано с тем, что сознание людей в первобытных обществах было еще крайне хрупким, и они могли легко потерять контроль над ним даже от незначительной эмоции, что обусловило необходимость разработки строгой системы табу и правил [10]. При этом К. Г. Юнг настаивает на том, что основой человеческой психики является все же именно бессознательное (иррациональное), а пренебрежение этим фактом ведет к неутешительным последствиям.

Наша цивилизация со всеми ее достижениями стала возможна благодаря формированию сознательной части нашей психики, а вся культура строится на ограничениях и запретах. Таким образом, мы вовсе не ставим для себя задачу умалить достоинства разума. Проблема возникает лишь тогда, когда мы решаем, что хаос можно преодолеть и подавить, забывая, что наша сознательная часть – это лишь верхушка айсберга, а космос не только всегда сосуществовал параллельно с хаосом, но и выходит из него. Нам зачастую свойственно переоценивать свою сознательность, не отдавая себе отчета в силе подсознательных процессов.

Юнг превосходно пишет об этом: «Люди думают, будто держат свою психику в собственных руках, они даже мечтают создать о ней науку. На самом же деле матерью является она – она создает психического субъекта и даже самую возможность сознания. Психика настолько выходит за пределы сознания, что его легко можно сравнить с островом в океане. Остров не велик, узок, океан безмерно широк и глубок» [10].

Даже, казалось бы, в цивилизованном обществе люди могут проживать в состоянии бессознательности, мало отличающемся от первобытного. Катастрофы XX века очень многих заставили удостовериться в том, что сугубо западный рационалистический проект себя не оправдывает. Войны и геноциды показывают без прикрас степень нашей сознательности. Думая, что мы давно переросли мифическое мышление, мы склонны не замечать, как старые мифы подменяются мифами современными, которые предлагает нам та или иная идеология. Наука, которую мы считаем строго рациональной «решительно всегда не только сопровождается мифологией, но и реально питается ею, почерпая из нее свои

исходные интуиции» [6, с. 16]. Основная разница между нами и людьми первобытного общества в том, что они, судя по всему, имели гораздо меньше иллюзий относительно своей рациональности.

Борьба с хаосом длилась в Европе до рубежа XIX–XX вв., когда возник колоссальный мировоззренческий и эстетический слом. «Человечество пережило две мировых войны, произошли революционные изменения в науке, технике, искусстве, экономике, политике и обществе в целом. Эти изменения происходили быстрее, чем человечество успевало обдумывать и упорядочивать новый опыт, и повлекли за собой значительное преобразование жизненного уклада. В силу этого и мир, и само человеческое существование нередко стали оцениваться как абсурдные, лишённые смысла» [3, с. 1]. «Абсурд как особое видение мира стал заметным явлением культурной жизни» [5, с. 145], и, как следствие, возникла необходимость в изучении этого явления.

Прежде всего следует разобраться в этимологическом значении понятия «абсурд». Оно «восходит к латинскому *absurdus* – «неблагозвучный, несообразный, «бессмысленный, нелепый», «фальшиво звучащий», «неслышимый, неявный». В первоначальном смысле слова абсурд воспринимается не как отсутствие смысла, а как смысл, который неслышен, неявен». [5, с. 146]. Если на бытовом уровне мы используем слово «абсурд» скорее в значении «нелепицы», то в данной работе для нас представляет интерес понимание абсурда именно как «неявного, скрытого смысла». Подобное переосмысление абсурда очень свойственно для XX века. Ролан Барт в статье «Литература и значение», также закрепляет за абсурдом идею «обратного смысла», полностью отрицая бессмысленность понятия. А, например, Жиль Делёз «создает в «Логике смысла» на материале сказки Льюиса Кэрролла «Алиса в стране чудес» парадоксальную логику смыслопорождения из «отсутствия смысла» [1].

Обнаружением этих неявных смыслов и логики абсурда занялись авангардные художественные движения. Авангардисты переосмысливали традиционные понятия и подходы, чтобы найти способы «новой выразительности» [5, с. 140]. «Интерес к художественному абсурду объединил в двадцатом столетии самые пестрые, многообразные и даже порой полярные направления и методы – символизм, футуризм, дадаизм, сюрреализм, конструктивизм, поп-арт, минимализм, концептуализм, – принципиально ориентировавшиеся на алогизм, иррационализм,

аномальность художественного творчества и в целом – на критику позитивистских представлений о мироустройстве» [2, с. 327]. Тем самым это послужило возникновению и становлению новых технических видов искусств, нетрадиционных элементов, подходов, решений художественного выражения и презентации, отличных от классических. Однако при всех различиях классика и авангард не составляют зеркальной противоположности друг другу, хотя бы по причине того, что авангард основывается на элементах распада классики [5, с. 141].

В культурно-философский и литературоведческий обиход слово абсурд внедрилось под влиянием экзистенциальной философии, заговорившей об абсурде как о ключевом понятии послевоенной Европы, и также благодаря ряду театральным произведениям, заявивших о себе в начале 1950-х гг. в Париже. Основателями театра абсурда были Эжен Ионеско и Самюэл Беккет, чьи пьесы, не без подачи английского критика Мартина Эсслина, были названы в печати «антипьесами» или пьесами абсурда. Книга Эсслина «Театр абсурда», опубликованная в 1961 г., положила начало теоретическому дискурсу об абсурде, показав, что это понятие приложимо не только к философии, но и к театру, литературе, языку [1]. Истоки театра абсурда он находит в античном театре пантомимы, итальянской комедии масок, творчестве представителей дадаизма, сюрреализма, таких писателей, как Л. Кэрролл, А. Стриндберг, Ф. Кафка, Дж. Джойс и других. И если Эсслин подчеркивает вневременной характер понятия абсурд, то исследователь постмодернизма Ихаб Хассан с подобной позицией не согласен, его классификация абсурда в литературе и искусстве исключает XIX век.

«Эсслин хорошо почувствовал, что абсурд в XX в. стал совершенно необходим не только индивиду, но и попавшему в состояние кризиса (или, по Эсслину, «плена как естественной нормы») миру, с тем чтобы придать ему пластичность, создавая из распавшихся элементов новую космогонию. Эсслин показывает, что человек абсурда отнюдь не лишает действительность смысла... но сама лишенная смысла действительность наделяет человека креативной силой, восстанавливающей смысл вопреки всему» [1].

Необходимость творческого начала элемента хаоса в культуре осознавал итальянский писатель и философ Умберто Эко. Он полагал, что «подобный элемент служит тем импульсом, который позволяет системам изменяться и развиваться. Боязнь

признать этот факт свидетельствует о «примитивности общества», о его неспособности расстаться с безжизненными ритуалами и табу» [9]. Любая культурная модель должна оставаться достаточно динамичной, способной реагировать на возникающие проблемы, интерпретировать новый опыт и соответственно приспосабливаться к изменившейся реальности.

«Абсурд – это сама ситуация пересечения разумом границы рационально-логического мышления. Расширяя иррациональную основу мысли, абсурд становится в истории культуры механизмом преобразования и перехода из обыденной сферы в сферу новую и неожиданную, из привычных формы и смысла – в иные, непривычные. Пересекая эту границу, разум способен достичь принципиально иного уровня» [2, с. 326]. Иными словами, все великие достижения в культуре всегда будут «вне нормы». «Таковыми стали выход Лобачевского из плоскостного пространства евклидовой геометрии в пространство сферическое, теория относительности Эйнштейна, алгебра Буля, идея четвертого измерения Минковского и многие другие открытия в различных областях науки» [2, с. 326].

«Зачастую «парадоксальные, гротескные, абсурдные или граничащие с абсурдным сочетания оказываются талантливыми, меткими, а логически правильные конструкции – бесплодными. Достаточно вспомнить «Похвальное слово глупости», «Письма темных людей», Рабле. Негротескные произведения Эразма и Гуттена забыты. Негротескные страницы Рабле читаются без увлечения. Таким образом, абсурдное высказывание не всегда указывает на ошибку разума. Иногда, напротив, это удача разума, признак живого ума, осознавшего абсурдность своих операционных правил, своей логики» [7, с. 195].

Лауреат Нобелевской премии И. Р. Пригожин пишет о том, что «лишь в неравновесной системе могут иметь место уникальные события и флуктуации, способствующие этим событиям, а также происходит расширение масштабов системы, повышение ее чувствительности к внешнему миру и, наконец, возникает историческая перспектива, т.е. возможность появления других, быть может более совершенных, форм организации» [8].

Разумеется, признаки абсурдного сознания характерны не только для XX века, они могут проявляться в переломные этапы в истории культуры и периоды кризисов, которые нарушают у людей ощущение гармонии и целостности мира. Тем более не может понятие абсурда быть ограничено одним определенным жанром

или дискурсом. «Абсурд возникает не только как разрыв между миром и человеком, между действительностью и искусством, но и как поиск единства в них» [5, с. 150]. «С точки зрения культурно-исторического значения авангард показал особую социальную роль искусства в современной культуре, способность конструировать новую модель миропорядка» [5, с. 142].

Абсурд в своем «негативном» значении «бесмыслицы» возможен только при отсутствии свободы, при недопущении инаковости. «Абсурд – это всегда другое. Если это другая логика (или антилогика), она нуждается в наличии этой, отвергаемой или опровергаемой определенной логики. В мире вариативной множественности не может существовать абсурда, ибо возможна любая возможность, и ни одна из них не обладает качеством нормативности, которая могла бы быть опровергнута средствами абсурда» [1]. В мире, где все подчинено единой норме, абсурд в значении «иных смыслов» существовать не может. Понимание, абсурда как недопустимой аномалии, имеет недостаток, который состоит в том, что «данная интерпретационная стратегия не ухватывает сущностного ядра абсурда» [4]. Ради стабильности в обществе у некоторых возникает соблазн «корректировать абсурдную человеческую свободу надежными средствами социального надзора» [4]. Но отсутствие элемента хаоса и наличие одной лишь рациональной холодной логики сделало бы наш мир антиутопией.

Дискурс абсурда, начавшийся в прошлом веке и затронувший все сферы культуры, продолжает оставаться актуальным. Проблемы, существенные для прошлого века, остаются значимыми и по сей день, а наша реальность продолжает стремительно меняться.

Мы можем заключить, что области рационального и иррационального не являются противоположными, как это может показаться на поверхностном уровне, они взаимодополняющие части одной системы, имеющие свои особенности и специфику. Человеческая природа представляет собой единство рационального и иррационального. Данное понимание необходимо при осмыслении сложных феноменов современной культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1 Буренина О. Д. Абсурд и вокруг: сб. ст. / отв. ред. О. Буренина. М. : Языки славянской культуры, 2004. – 448 с.

2 Буренина О. Д. Символистский абсурд и его традиции в русской литературе и культуре первой половины XX века. СПб. : Алетей, 2005. – 342 с.

3 Лапатын В. А. Бессмыслица, абсурд и нонсенс в современной культуре. [Электронный ресурс]. – URL: <http://iculture.spb.ru/index.php/stucult/article/view/398/397>

4 Лапатын В. А. Два подхода к феномену абсурда в отечественном философско-гуманитарном дискурсе. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dva-podhoda-k-fenomenu-absurda-v-otechestvennom-filosofsko-gumanitarnom-diskurse/viewer>

5 Логинова М. В. Философия искусства: курс лекций. Саранск, 2003.

6 Лосев А. Ф. Миф – Число – Сущность/Сост, А. А. Тахо-Годи; Общ. ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Маханькова. – М. : Мысль, 1994. – 919

7 Померанц Г. С. Некоторые течения восточного религиозного нигилизма: Дисс. / под общ. ред. М. А. Блюменкранца. – Х.: ООО «ИЗДАТЕЛЬСТВО ПРАВА ЧЕЛОВЕКА», 2015. – 312 с.

8 Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6.

9 Усманова А. Р. Умберто Эко: парадоксы интерпретации. Минск, 2000.

10 Юнг К. Г. Архетип и символ. М., 1991.

НАЦИОНАЛИЗМ: ПРОЯВЛЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ И ПУТИ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

БИБОЛАТ Н. Б.

студент, Торайгырова университет, г. Павлодар

АЛТЫБАСАРОВА М. А.

к.полит.н., профессор, Торайгырова университет, г. Павлодар

В современном мире национализм является одним из важнейших и актуальных идеологических концепции в политике, которое набрала большие обороты с развитием общественной мысли. Национализм, как отмечают европейские ученые, является связующей нитью истории второй половины XIX века до современных времен. Свой расцвет она берет начало от Французской и Американских революции, а затем соединяет Азию, Латинскую Америку и многие другие страны.

Национализм – одна из самых влиятельных идеологии в современной истории, это культурная и политическая концепция, которая утверждает что нации существуют и имеют право на самоуправление. Самым основным принципом феномена называют уникальную нацию, имеющую общую историю, которая включает в себя генетический состав и общий язык. Это дает повод на самоопределение нации, наделяя правом решение вопроса о политическом статусе собственной страны, без какого-либо внешнего влияния. Как полагала Лия Гринфельд, национализм это движение которое объединяет национальную идентичность, сознание и сообщества людей. «В этнических национализмах термин «национальность» становится синонимом этнической принадлежности, и национальная идентичность часто воспринимается как осмысление или осознание того, что человек обладает исконными или унаследованными групповыми характеристиками, компонентами этничности, такими как язык, обычаи, территориальная принадлежность и физический тип» [1].

В целом, национализм, подобно большинству весомых терминов социальной и политологической науки, это – «существенно оспариваемая концепция» [2], как отмечал Уильям Конноли, что термин не имеет точного определения. Если рассматривать разные версии от ученых, как они определяли нацию и национальность, результаты будут довольно разнообразными. Например, французский историк, публицист Эрнест Ренан в широком смысле определил нацию как сочетание социальной солидарности, добровольной коллективной воли, созданной историческими обстоятельствами. «Нация – это душа, это духовный принцип. Две вещи, которые в действительности являются лишь одной, образуют эту душу, это духовный принцип. Одна из них относится к прошлому, другая к настоящему. Одна – совместное владение богатым наследием воспоминаний, другая – настоящее согласие, желание жить вместе, стремление чтить то наследие, которое было получено...» [3].

Бенедикт Андерсон ирландский политолог, внес большой вклад в развитие понятия «национализм». Согласно мнению Андерсона, нация является воображаемой, потому что влечет за собой чувства общности и идентичности, объединяя между собой незнакомых людей. «Воображаемые сообщества: размышления и происхождении и распространении национализма, в котором утверждается, что нации не являются естественными, исконно существующими сообществами, а появляются в истории в результате

культурного, интеллектуального конструирования, выдумывания, изобретения» [4] – писал Андерсон, говоря особенно об Америке. Несмотря на их воображение, такие нации создают довольно сильное государство, с сильным политическим эффектом. Стоит отметить, что весомое мнение политолога имеет под собой основание.

Область рассмотрения феномена национализма обширна. Она включает большое значение предметов таких как фашизм, раса и расизм, этнические конфликты, иммиграция, геноцид, шовинизм и другие. В современном определении, это слово может иметь явно отрицательный оттенок: употребляясь в тех случаях, когда выражают нетерпимость и неодобрение к другим националистическим сторонам. Понятие делает акцент на превосходстве своей нации, приближая значение к национальной замкнутости. Такое восприятие феномена, безусловно берет свое начало от начала Второй мировой войны.

В глобализирующемся мире, национализм не собирается уходить с мировой арены, в частности, имея пропагандистов в лице европейцев и американцев. По прогнозам некоторых ученых, глобализационные процессы стирают границы государств и ставят под удар существование нации. Несмотря на это, конец XX века и начало XXI века доказывает, что демократия, рынок и секуляризм, напротив, укрепляют нацию и усиливают ее нынешнюю гегемонию. Вместе с тем, предположение о том, что возрождение национализма осталось позади, разрушили события 1990-х годов, когда граждане бывшего Советского Союза и Балканского полуострова, показали что национализм является важнейшей движущей силы региональных политических событий (Нагорный Карабах, Прибалтийские государства, конфликты Кавказа и т.п.). Так, национальное пламя, угасавшее не менее пятидесяти лет, снова дало о себе знать.

С распадом больших империй и союзных государств, как правило, люди привержены подчеркиванию своих националистических различий. Примерами могут послужить вышеуказанные события. В таких случаях, народ чаще всего сталкивается с социальной незащищенностью и отсутствием известности о дальнейшей судьбе. Этот фактор и порождает национализм. Всплеск этнических конфликтов и сепаратизма после окончания холодной войны заложила путь народам для нового подъема национализма. Появляются террористические, демократические, посткоммунистические формы национализма. Некоторые из них привели к жестоким кровавым конфликтам,

например, при расколе Югославии, в то время как другие проявляются через демократические устои, например, проведение референдума в Шотландии об образовании независимого государства, также, желание на политическое самоопределение басков, фламандцев, курдов и других нации, еще одним примером может послужить решение британцев покинуть Европейский союз. После распада Советского Союза его государствам-преемникам предстояло взяться за национальное строительство и формирование государства, чтобы обеспечить «жизнеспособность» и «легитимность» своих новых режимов и политических границ. Тем не менее, в действительности политика и реформы в каждом государстве диктовались интересами правящих групп, советским наследием, территориальностью и этнической принадлежностью. Каждое государство начинала процесс становления независимой национальной государственной системы. Государственный язык и символика принимались на официальном, легитимном уровне. Что вероятно потревожила и поспособствовала массовой миграции именно в постсоветских странах, различных этнических меньшинств в государства идентифицируемые ими, как исторической родиной.

Развитые страны Европы не остались без влияния национализма. Ведь усиление национализма в государстве может иметь глубокие последствия внутри его границ и за их пределами. Как например, США и его союзники соглашаются с суверенитетом Косово, признавая рвение албанских националистов на создание независимого государства. Здесь националистические движения оказали влияние не только на одно государство, напротив, на целый ряд государств. В то время как, европейцев выступающих против миграции могут осуждать, за их чрезмерное недовольство приходом беженцев. И те и другие выступают за сохранение национальной идентичной, первые за право нации на самоопределение, вторые за сохранение цивилизационных аспектов. Тут очевидно, привлекает внимание какие характерные проявления национализма бывают в развивающихся и развитых странах.

Сегодня никто не может избежать национализма, тенденцию которой пандемия коронавируса лишь усилило. Удивительно, что пандемия имеющая глобальный характер, показало, что принимать решения и препятствовать распространению вируса можно только с помощью объединения граждан отдельных государств. Даже в наднациональном Европейском Союзе, рассматриваемый как яркий пример многосторонности, страны закрывали свои границы. Такая

реакция имела явно национальные краски, ведь каждый лидер страны должен заботиться о своем государстве. Национальное государство вновь оказалось в центре внимания, поддерживая идеи суверенитета.

Исходя из вышеизложенного, необходимо отметить, что национализм и национальная идентичность вряд ли исчезнут в нынешнем веке. Они признаются основными факторами процесса глобализации, формирующими интересы людей, мировоззрения и социальные конфликты. Ведь национализм в составе глобализации способствовал созданию атмосферы недоверия ко всему иностранному, и может демонстрировать инструментом в руках политических лидеров, особенно во времена кризиса.

Как показывает современные реалии необходимо действовать для преодоления национализма и его перехода к экстремизму. Искоренить данные проблемы никогда не получится, но можно контролировать происходящее в обществе, противостоять дезинформированию людей и любых способов разобщение нации и народностей. Для решения данных проблем, можем предложить, сначала разграничить понятия патриотизма и национализма в частности среди молодых людей которые выходят из неблагополучных семей не получив должного образования и воспитания. В первую очередь, они могут не понимать определения данных понятий и путать между собой, воспринимая их как одно целое. Чрезмерное проявление чувство патриотизма не решает проблемы общества, а только разжигают волны ненависти среди разных национальностей. Ведь патриотизм это общественное сознание, выраженное в любви к родине, понимание место государства в мире. Принимая во внимание такие небольшие недопонимания, государство непосредственно необходимо защищать населения от современных угроз, таких как национализм.

Формирование определенной политики для недопущения националистических взглядов, особенно в многонациональных странах. Проведение разумной национальной политики, пропаганда толерантности и правильное обозначение государственной идеологии. В частности, правильное разрешение начавшихся конфликтов и их профилактику посредством формирования оптимальной толерантности среди субъектов межэтнического взаимодействия, весьма эффективным методом служит организация общекультурных мероприятий в которых примут участие представители других национальностей. Достижение мира

невозможны до тех пор, пока все не будут разделять общие цели в сохранении порядка в национальном государстве, где представители разных народов, религии и культуры смогут чувствовать себя полноценной частью страны.

Таким образом, в настоящее время несколько вопросов все еще остаются неопределенными. Исчезнут ли национальные государства в будущем или останутся неизменными? Появятся ли другие разновидности национализма? Ответы могут быть вполне разнообразными. В целом, национализм – это объемный термин, и занимавший центральное место в некоторых из величайших движений за свободу и справедливость, и имевший крайне радикальный характер в прошлом веке. Данное явление не теряет своей актуальности в современном мире. Так, не существует способа избавления от национализма, но существуют стратегии его сдерживания. Как показывают многие исследования, проявления национализма очень разнообразны, и способы его преодоления тоже должны быть разнообразными. Конечно же, патриотизм, национальная идентификация, культура так же важны для современного общества, но проявление преданности должны быть с чувством глубокой толерантности по отношению ко всем гражданам проживающим в мире.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гринфельд Л. Национализм. Пять путей к современности. - М., 2008. С. 17
- 2 William E. Connolly, *The Terms of Political Discourse* (Lexington, MA:D.C.Health, 1974) pp. 9–44
- 3 Renan E. *Qu'est-ce qu'une nation?* - P.: Mille et une nuits, 1997, 46
- 4 Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983.

«МОДА» ЗИММЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ ПРОЧТЕНИИ

ДЖАНАРГАЛИЕВА М. Р.
магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар
ЖАЯБАЕВА Р. Г.
магистр социологии, ст. преподаватель,
Торайгыров университет, г. Павлодар

Развитие моды, ее эволюцию и изменения в ней можно наблюдать в каждом обществе, в любую эпоху и время. О моде как о феномене культурологического характера заговорили с начала 18 века, однако рассматривали ее под призмой эстетики.

Феномен моды до Георга Зиммеля разбирали в своих работах Иммануил Кант и Габриэль Тард. Фундаментом моды Кант называл подражание, при этом подражание не только в моде, но и в обычаях. мода в отличие от обычаев носила непостоянный характер. Обычаи же «фиксированные». Также для объяснения массовости феномена немецкий философ сопоставлял два понятия: «мода» и «вкус». Вкус – это переменная эстетики, мода – переменная тщеславия и халатности [2, с. 67]. Тард, как и Кант, обосновывал компонент подражания в моде. Но мода по Тарду – это феномен, выполняющий роль инновации. А всякое нововведение усваивается обществом и вызывает множество подражаний. Французский социолог затронул тему гендерности моды: на мужской моде находило отражение их участие в политической и экономической жизни, когда как женская мода развивалась вне общественных порядков отдельных эпох [2, с. 68].

«Мода» Георга Зиммеля – это, вероятно, единственная подлинно верная попытка разработать общую теорию моды, и хотя этому труду уже более ста лет (он был опубликован в 1895 году), он еще не утратил своей актуальности.

Согласно Зиммелю, мода обусловлена элементарным противоречием, характерным для социального состояния человека. С одной стороны, каждый из нас склонен подражать другим. С другой стороны, у нас также есть тенденция отличать себя от других. Несомненно, одни из нас больше склонны к подражанию (и, следовательно, к конформизму), а другие – к отличию (и, следовательно, к эксцентричности и инакомыслию), но для того, чтобы поток моды работал, необходимы обе эти противоборствующие тенденции. С одной стороны, человек стремится подражать людям, вызывающим у него восхищение. С

другой стороны, они стремятся отличить себя от людей, к которым они равнодушны или которых они презирают. Это и есть феномен дуализма. Иными словами, цитируя автора, «каждая существенная форма жизни в истории нашего рода представляет собой в своей области особый вид соединения интереса к длительности, единству, равенству с интересом к изменению, к особенному, неповторимому» [1, с. 267]. В таблице 1 приведены компоненты, столкновение которых порождает моду.

Таблица 1 – Компоненты, порождающие моду [3]

Компоненты, порождающие моду	
Подражание	Различие
Наследуемость	Индивидуальная вариативность
Универсальность	Уникальность
Подчинение	Чувство власти
Постоянство	Изменчивость
Женственность	Мужественность
Стабильность	Динамика
Преимственность	Производительность
Созидание	Разрушение

Также Зиммель отмечал два разных случая/типа проявления подражания: усиление и отрицание моды. Усиление моды, то есть следования тем или иным трендам с особым рвением, порой с перегибами, автор пояснил на примере «щеголя», который, в случае если модным будет ношения высоких воротников, будет носить воротник выше в два-три раза и тому подобное. Человек, отрицающий все тенденции, будет носить одежду, не соответствующую сезону вплоть до деталей в виде шляп, шарфов и так далее. Но объяснение для данных типов поведения одно. мода является подлинной ареной для таких индивидов, которые внутренне несамостоятельны, нуждаются в опоре, но которые вместе с тем ощущают потребность в отличии, внимании, в особом положении [1, с. 277].

Как и Тард, Георг Зиммель подчеркнул важность такой характеристики, как гендерность. По его наблюдениям, «экстравагантные и гипертрофированные моды» женщин прошлых веков ничто иное, как стремление к индивидуализации [1, с. 280].

Простыми словами, женщина была больше нуждалась в формах внешнего разнообразия, так как не была столь задействована в общественных, политических и экономических процессах жизни как мужчина. Однако сегодня, когда вовлеченность женщины в различные сферы жизнедеятельности наравне с мужчинами, можно сказать, что вне зависимости от гендерной принадлежности в моду вовлечены и те, и другие. Но все же вариабельность форм внешнего облика женщин превосходит в своем количестве.

Автор помимо прочего затронул тему цикличности моды. При том, что «каждая мода выглядит так, будто она будет существовать вечно», она в виду своей изменчивости утрачивает актуальность, но как только некий тренд был позабыт, его вновь возвращают к жизни [1, с. 289].

Рассмотрим концепцию Зиммеля о моде через призму современности. Сначала стоит отметить, что мы проживаем в эпохе потребления, поэтому мода быстро меняется и не задерживается больше, чем на 10 лет. Также на срок в 10 лет влияет и то, что с начала 20 века в моду был привнесен до определенного времени чуждый ей экономический оттенок. Начнем с вопроса цикличности. Сегодня модные эксперты отмечают, что люди погрузились в ностальгию, указывая на вероятность того, что в этом году мы увидим сочетание тенденций, старых и новых. Большинство, если не все, современные стили ссылаются на конкретную культуру или период времени, даже если не очевидным образом. Обычно это новая интерпретация стиля или нового поколения потребителей, которая освежает уже известную тенденцию. Цикличность моды, во-первых, объясняется жизненным циклом товара/услуги, во-вторых, элементом подражания. Подражание рассматривается в контексте отдельной эпохи (эпоха гламура/хиппи/готики), в контексте копирования стиля известной личности (Мерилин Монро, Одри Хепбёрн, леди Диана), в контексте партисипации – желанием стать частью чего-либо (перевоплощение в героев в рамках кинофестов, ношение отличительной атрибутики, стрижки, макияжа и прочего).

Явление моды хорошо прослеживается в социальных сетях. Интернет-тренды в публикуемых постах, историях, видео склонны к скорым изменениям, и пользователям свойственно реагировать на эти изменения и быстро адаптироваться к ним. Личный бренд – еще одно явление, характеризующее социальные сети. Пользователи с большим охватом аудитории становятся некими менторами для фолловеров, тем идеалом, который последние стремятся

достигнуть. Но не нужно забывать, что главной отличительной чертой социальных сетей является показ идеальной картинки, далекой от реальности: идеальная жизнь, идеальное утро, идеальная личность и прочее. Нередко обладатели личного бренда сталкиваются с подражанием – копированием имиджа, мимики, манеры речи, идей для публикаций и так далее. По Зиммелю порой люди вместо подражания объекту восхищения испытывают зависть из-за невозможности владеть тем или иным благом. Но при это они не отдаляются от восхищения, а напротив становятся ближе [1, с. 276]. Более восприимчивые люди, не справляясь своими чувствами и эмоциями, сталкиваются с ощущением полного одиночества, большой процент которых после впадают в депрессию. По проведенному опросу выяснилось, что трое из каждых пяти взрослых, или 61 %, сообщают, что иногда или всегда чувствуют себя одинокими. Как итог у пользователей обострится чувство социальной изолированности, уязвляется самооценка, наблюдается менее здоровая активность, нарушается концентрация, сбиваются биоритмы сна и, как итог, развивается депрессия [4].

Порой мода претерпевает потрясения и коренные изменения за счет лидеров мнений (дизайнеров, политиков, других публичных личностей). К таким революциям можно отнести внедрение в гардероб женщин в 1926 году маленького черного платья Коко Шанель; переосмысление мужского смокинга и адаптирование его для женщин в 1962 году Ив Сен-Лораном и так далее. И как отмечал Георг Зиммель, преобразования и веяния в моду привносит высший свет. Средний класс уже осваивают тот или иной тренд. Однако история знает случаи, когда именно простая пролетарская одежда послужила вдохновением для fashion-тренда: соломенная шляпа венецианских гондольеров; клетчатая рубашка американских лесорубов 1830-х годов; штаны из парусины итальянских матросов 1597 года «дженес» из Генуя; джинсы/ джинсовые комбинезоны американских ковбоев и золотоискателей середины 19 века; тельняшка – экипировка моряков из Бретони (Северо-Запад Франции) 19 века.

Также автор в своей работе отмечал еще одну характерную черту моды – массовость: «Одно из поразительных социально-психологических явлений, в котором находит свое выражение этот характер массового действия, заключается в том, что некоторые моды требуют бесстыдства, от которого индивид возмущенно отказался бы, если бы ему подобное предложили, но в качестве

закона моды беспрекословно принимает такое требование. Чувство стыда в моде, поскольку она массовое действие, так же полностью отсутствует, как чувство ответственности у участников массового преступления, от которого каждый в отдельности из них в ужасе бы отказался» [1, с. 284]. В 1962 году Мэри Куант ввела моду на мини юбки, что до этого было недопустимым. Вначале общество было настроено негативно к данному нововведению: девушка-корреспондент из Франции потеряла работу из-за того, что появилась в мини юбке на публике. Далее для укоренения тренда в народе примерять юбки стали модели, актрисы, певицы и другие. Самой известной среди моделей была Твигги, образ которой стал символом 60-х годов. Именно благодаря ей мини юбка укоренилась в гардеробах ее современниц. В данном случае подействовал механизм окна Овертона. Сначала в глазах народа это было немислимым и радикальным, после стало разумным и популярным (рис. 1).

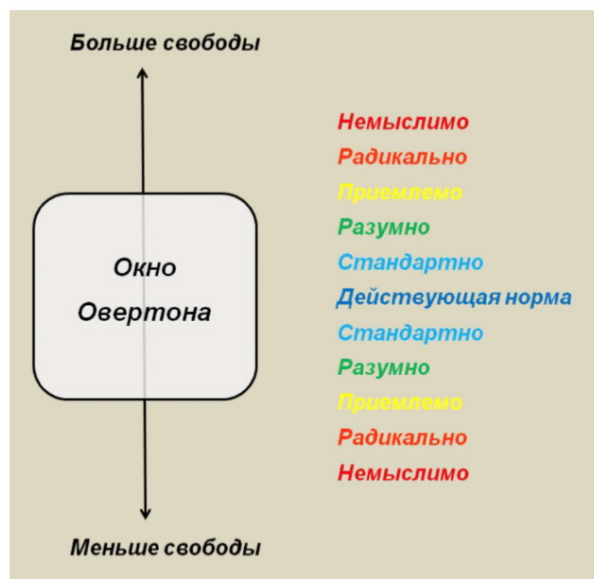

Рисунок 1 – Окно Овертона

Помимо прочего, Георг Зиммель писал о том, что мода означает присоединение к равным по положению, единство

группы [1, с. 269]. При этом классы, находящиеся ниже по положению, стремятся подражать тем, кто находится выше. И тренды, задаваемые высшим классом, тогда утрачивают свое значение в их глазах, когда становятся доступными для более низких классов. Как пример этому явлению приведу туризм. В 17 веке туризм был доступен только для аристократов и состоятельных людей. Был популярен так называемый Гран Тур – обязательный компонент образования каждого уважаемого европейца. Он подразумевал следующий маршрут:

- 1) Англия;
- 2) Франция;
- 3) Швейцария;
- 4) Италия (Венеция, Милан, Флоренция);
- 5) Германия;
- 6) Австрия;
- 7) Голландия и Фландрия.

Но после 40-х годов 20 века Гран Тур утерял былую ценность, так как туризм приобрел массовый характер.

Сегодня все процессы идентичны. Например, посещение Объединенных Арабских Эмиратов тоже было привилегией богатых людей. Но, став популярным направлением среди населения утратил момент привилегированности. Но до сих пор есть туристские дестинации, доступные лишь для определенного слоя населения (табл.1).

Таблица 2 – Самые дорогие курорты мира

Мода в туризме часто подвержена стереотипизации. В частности, если говорить о тематических путешествиях, например, о поездках в медовый месяц, можно отметить большой спрос на туры в Париж, Венецию, Рим, Милан, Бали и Мальдивы. Стереотипизация возникает из-за визуального опыта туристов, который приобретен в ходе просмотра фильмов, сериалов и прочего, где активно создают образы, в нашем случае, образ идеального свадебного путешествия.

Подводя итог, можно снова отметить, что «Мода» Георга Зиммеля актуальна и универсальна и теперь, применима ко всем отраслям жизнедеятельности человека.

ЛИТЕРАТУРА

1 Георг Зиммель Избранное. Том 2. Созерцание жизни – М. : Юрист, 1996 (Лики культуры) – 607 с.

2 Терешкина В.Н. Концептуализация феномена «Мода» в социологии // Вестник СПбГУ. Сер.12. Вып.1 – 2011. С. 67–74

3 FashionGeorg SimmelInternational Quarterly, 10(1), October, pp. 130-1551904Reviewed bySergio BenvenutoVia Dandolo 24, I-00153 Rome, Italy.[Электронный ресурс] – URL: <https://www.jasss.org/3/2/reviews/benvenuto.html>[дата обращения 20.02.2023]

4 Does Social Media Use Cause Depression?Электронный ресурс] – URL:<https://childmind.org/article/is-social-media-use-causing-depression/>[дата обращения 20.02.2023]

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖА ПОЛИТИКА

КОЖИКОВ З.

студент, КГП на ПХВ «Павлодарский колледж технического сервиса»,

г. Павлодар

ЕЛГИНА В.Д.

преподаватель, КГП на ПХВ «Павлодарский колледж технического сервиса»,

г. Павлодар

Сегодня социальные сети играют ключевую роль в политических процессах, имея возможность оказывать значительное влияние на общественное мнение и формировать образы политических деятелей. Заголовок статьи подчеркивает важность проблемы влияния социальных сетей на политические процессы в современном обществе. Большинство политических лидеров имеют

аккаунты в социальных сетях, где их команды пиар-специалистов размещают различные типы информации, включая новости, рекламу и агитационные материалы, для поддержания связи с потенциальным электоратом. Политическая элита Республики Казахстан, также как и остальные члены нашего общества, являются активными пользователями социальных сетей, однако, особенность пользователей такой категории, заключается в том, что через свои страницы, они должны выражать не личную позицию по тем или иным злободневным вопросам, а позицию того органа политической власти, представителем которого они являются на данный момент. В этом отношении требования к имиджу политика намного выше, чем к рядовому пользователю, не являющегося политиком, хотя бывают случаи, когда аудитория какого-либо блогера намного больше в количественном отношении, и отличается наличием активных слушателей, которые оставляют комментарии и делают репосты [1].

Самыми популярными с точки зрения создания аккаунта для политического деятеля в Казахстане, являются такие социальные сети, как: YouTube, Instagram, TikTok и др. Формирование имиджа в социальных сетях – это возможность создать настоящего народного героя. В социальных сетях ежедневно бывают миллионы пользователей, и политика неизбежно приходит туда, где есть массовая аудитория.

В настоящее время социальные сети являются важным инструментом политических кампаний, поскольку они позволяют политическим деятелям эффективно взаимодействовать с общественностью и формировать свой имидж. Однако, использование социальных сетей также позволяет манипулировать общественным мнением, что может привести к нежелательным последствиям. Чтобы получить широкую поддержку электората, политические деятели часто полагаются на экспертов по социальным медиа, чтобы создавать контент, который будет привлекать и вовлекать аудиторию. В целом, использование социальных сетей в политике является сложным и важным вопросом, который требует серьезного рассмотрения и регулирования.

Для того чтобы эффективно использовать социальные сети в политических целях, политический деятель должен иметь уникальный имидж, который одновременно с этим соответствует интересам и предпочтениям его электората. Однако, в социальных сетях существует большой уровень открытости и прозрачности, что может привести к публикации негативных информации о политике и

оказать негативное влияние на его имидж в глазах общественности. Поэтому политический деятель должен быть особенно осторожен в своих высказываниях и действиях, чтобы избежать негативных последствий.

Таким образом, социальные сети имеют большое влияние на имидж политика, и они могут быть как полезными, так и опасными для его карьеры, в зависимости от того, как он использует этот инструмент.

В специальных исследованиях, посвященных данной проблеме, к одной из наиболее популярных схем, раскрывающих понятие «имидж», выделяют ее следующую структуру:

- 1 Габитарный имидж;
- 2 Характер, темперамент;
- 3 Биография, легенда;
- 4 Политические заявления, программы, установки.

Участие в выборах трактуется как результат информационного влияния и социального взаимодействия избирателей, их обмена сведениями, мнениями и эмоциями, в процессе которых формируются общественные и личные установки. Факторы влияния на участие электората в голосовании подразделяются на формальные, неформальные и местные сетевые структуры. На основании проведенных исследований делается заключение о значимом воздействии социальных сетей как в традиционных, так и в цифровых пространствах коммуникации на голосование. Сетевые структуры способны как активировать, так и сдерживать участие граждан на выборах.

В этой статье в качестве примера возьмем недавние внеочередные выборы депутатов Мажилиса Парламента и маслихатов Республики Казахстан 2023 года.

Мажилис – это нижняя палата парламента Республики Казахстан, выборы которой проходят раз в пять лет. Граждане Казахстана, достигшие 18 летнего возраста и имеющие право голоса, выбирают депутатов мажилиса.

Партии же могут проводить свои внутренние выборы, на которых определяются кандидаты от партии для участия в выборах мажилиса. Таким образом, выборы партии являются предварительными выборами, на которых определяются кандидаты, которые будут выдвинуты на выборы мажилиса. Казахстанцы голосовали за депутатов Мажилиса по партийным спискам и за депутата по своему округу, затем – за депутата маслихата по

партийным спискам (области, города или села, где они проживают) и по своему округу.

Акцентируем внимание на новшества и агитацию. Нынешние выборы в нижнюю палату отличаются тем, что к ним допускались депутаты-самовыдвиженцы. До этого времени депутатов избирали только по партийным спискам. Всего властью было определено 29 одномандатных округов по всей республике.

Остановимся подробнее на роли социальных сетей в проведении агитационной кампании среди партий, которые набрали наибольшее количество голосов.

Понимая, что каждый шаг партии находится под пристальным разбором не только конкурентов, но и электората, Amanat решил представить предвыборный сайт <https://amanat2023.kz/>, на котором разместил информацию о достигнутых результатах, предвыборную программу и презентовал список своих кандидатов. Сайт функционировал на государственном и русском языках, доступна версия для слабовидящих. По итогам ознакомления с сайтом каждый избиратель смог найти ответ на свои вопросы и понять, что время действовать уже наступило! [2].

Народно-демократическая патриотическая партия «Ауыл» своими целями декларировала усиление государственного регулирования и поддержку аграрного сектора, разработку государственной программы «Инфраструктура села», направленной на комплексное развитие сельских территорий; защиту интересов тружеников села. В связи с этим партия разместила в социальных сетях рекламный блок с роликами в Инстаграмм на государственном языке об активном содействии труженикам села по претворению в жизнь экономических и политических реформ, повышению жизненного уровня граждан [3].

О создании партии Respublica было объявлено 29 августа 2022 года на Telegram-канале популярного блогера и бизнесмена Бейбита Алибекова. Многие из сопредседателей партии являются крупными блогерами, благодаря чему задача по агитационной кампании через социальные сети далась им легче. В социальной сети «TikTok» партия «Respublica» проводила агитацию через крупных блогеров, которые снимали короткие видео под песню с девизом партии Respublica – «Жаңа Адамдар – Жаңа Қадамдар» [4].

Демократическая партия «Ақжол» отметила, что участникам были предоставлены широкие возможности как для проведения предвыборной агитации, так и для наблюдения за ходом

голосования. В связи с этим партией была предпринята такая форма агитации в социальных сетях Инстаграмм как фотоконкурс «Әр қазақ менің жалғызым» с главным призом в один миллион тенге. Жители Казахстана приняли в этом конкурсе активное участие, разместили на сайте все возможные фотографии участников акции. Для участия в республиканском фотоконкурсе «Әр қазақ – менің жалғызым» поступило около 100 заявок от 340 авторов. Работы профессиональных фотографов оценивала комиссия, в которой были известные фотографы и журналисты [5].

Республиканский штаб Народной партии Казахстана начал агитацию на официальном Telegram-канале партии. Начиная свою агитацию, Народная партия Казахстана организовала виртуальный митинг с хэштегом «Государство должно...» Это первая партия, которая, за все время Независимости, напомнила, что государство, по отношению к своим гражданам, имеет не только права, но и обязанности [6].

Очень важно, чтобы все участники предвыборной кампании соблюдали этические стандарты и действовали законно для того, чтобы обеспечить честные и справедливые выборы. При этом, важно отметить, что реакция избирателей и общественности может быть разной в зависимости от обстоятельств и контекста происшествя. Например, если нарушение правил выборной кампании было явным и умышленным, то это может негативно повлиять на имидж партии и ее кандидата. Однако, если нарушение было случайным и быстро исправлено, то его влияние на имидж может быть минимальным.

В результате выборов, явка граждан Республика Казахстан составила 53,25 процента.

Результаты распределились следующим образом:

- Партия Amanat – 53,46 процента;
- Народно-демократическая патриотическая партия «Ауыл» – 10,52 процента;
- Партия Respublica – 8,90 процента;
- Демократическая партия Казахстана «Ақжол» – 7,87 процента;
- Народная партия Казахстана – 6,25 процента;
- Общенациональная социал-демократическая партия – 5,31 процента;
- Партия зеленых «Байтақ» – 3,22 процента;
- Против всех – 4,47 процента.

Политическая позиция человека зависит от качеств, которые передаются на генетическом уровне, а также зависят от воспитания

в семье. В первую очередь кандидату, баллотирующемуся на выборах необходимо уметь справляться со способами обрабатывать информацию, представлять ее в лучшем виде, уметь справляться с конкуренцией и реагировать на угрозу. И победить в такой гонке может лишь человек с либеральными принципами – открытостью к новому, стремлению к лидерству. И так социальные сети – это мощный резерв для самореализации и утверждения. Толчок для достижения целей!

ЛИТЕРАТУРА

1 Политическая элита и ее роль в политике. Проблемы формирования политической элиты в Республике Казахстан URL: https://www.zinref.ru/000_uchebniki/03900politolog/008_lekcii_politolog_03/902.htm

2 <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2010750-na-sayte-partii-amanat-predstavili-plan-razvitiya-buduschego-kazahstana-i-vozmozhnosti-dlya-grazhdan/>

3 [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%83%D1%8B%D0%BB_\(%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D1%8F\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%83%D1%8B%D0%BB_(%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D1%8F))

4 Партия модных блогеров или конкурент всем: что известно о партии Respublica URL: <https://informburo.kz/stati/partiya-modnyx-bloggerov-ili-konkurent-vsem-cto-izvestno-o-partii-respublica>

5 Zakon.kz URL: <https://www.zakon.kz/5053149-narodnaya-partiya-kazahstana.html> Л. Н. Гумилев Атындағы еуразия ұлттық уни верситеті URL: https://my.enu.kz/page_calendar_news.php?post=71150

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ РОЛЕВОГО КОНФЛИКТА В ЖИЗНИ ЖЕНЩИНЫ: КАРЬЕРА И СЕМЬЯ

КОНОНЕНКО Е. И.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖАЯБАЕВА Р. Г.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

В обществе каждый человек занимает собственное положение, т.е. имеет и выполняет свои роли. Если говорить о ее значении, то это правила, нормы действий, созданные обществом, которые должен выполнять человек. Роли бывают крайне различны. К

примеру: мать, дочь, мужчина, учитель, повар, лидер и т.д. То есть роли могут быть построены на биологической, эмоциональной, социально-демографической и профессиональной основе. В данной статье мы обратим внимание на положительную и отрицательную стороны совмещения ролей женщины - матери и работника.

Роль – это модель поведения; занимая какую-либо роль человек должен выполнять её требования, которые были созданы в следствии ожиданий людей. К примеру, в обществе закрепилось, что роль учителя заключается в обучении других людей.

Различия ролей по половому признаку берут свое начало еще в древности. В патриархальном обществе сложились и до сих пор отчасти преобладают стереотипы, относящиеся к разделению ролей по гендеру. Одни из таких: хозяйство и дети – по части женщин, а работа, карьера – по части мужчин. Не смотря на данные устои, в современном мире все больше и больше набирает обороты проникновение женщин в профессиональную сферу, более того женщины занимаются тем делом, которое раньше считались «не женским» занятием. Женщина, как полноценная личность, имеет желание и стремление развиваться, расти в профессиональном плане, пробовать себя в новом и получать различные навыки. Возрастанию роли карьеры в жизни женщины способствует современный мир, который имеет обилие новшеств и возможностей. Из-за чего у женского пола с подросткового возраста и на протяжении всей жизни может возникать вопрос: «Что мне выбрать? Карьера или семья?». Некоторые четко определяются с данным выбором и имеют в приоритете лишь одно, а другие желают иметь и карьеру и семью. При данных фактах большинство мужчин все также остаются за исполнением только своей «роли», что способствует двойной нагрузке на женщину и созданию ролевого конфликта.

Ролевой конфликт – ситуация, при которой человек сталкивается с противоречивыми требованиями двух или более несовместимых ролей [1].

Ролевой конфликт – это плохо, нечто разрушающее и выматывающее – так звучит устоявшееся суждение в обществе о ролевом конфликте. То есть он воспринимается с негативной точки зрения. И вот несколько примеров. Прежде всего, ролевой конфликт ухудшает здоровье, снижает уровень удовлетворённости жизнью, характерно появление чувства вины [2]. В семейной жизни начинаются конфликты, ухудшаются отношения с партнёром и детьми, а в профессиональной сфере имеет место быть повышенная

агрессивность из-за чего происходит клевета, низкое оценивание коллег, распространение слухов и т.д. [3].

Следует отметить, что некоторые женщины сами создают себе страх о том, что совмещение семьи и карьеры невозможно, а если возможно, то одна из частей страдает. Данный факт подпитывает и усиливает ролевой конфликт. Наличие внутри женщины подобного конфликта будет так или иначе негативно сказываться на ее состоянии, состоянии семьи, детей и работы.

Многие люди принимают конфликт за нечто негативное. Даже само определение конфликта противоречиво. Конфликт (лат. *conflictus* – столкновение) - предельно обострённое противоречие, связанное с острыми эмоциональными переживаниями [4].

Однако следует взглянуть с другой стороны. Представители «Конфликтной модели» 50–60-х гг. XX в. – Ральф Дарендорф и Льюис Козер рассматривают конфликт как то, что должно присутствовать в обществе. Без конфликта – нереально, с конфликтом – норма.

Основные принципы теории:

- Общество – группы, которые конфликтуют между собой;
- Конфликт – улучшение и развитие общества;
- Причина конфликта – доминирование одного над другим;
- Конфликты стоит принимать и регулировать.

Конфликт невозможно полностью уничтожить по причине того, что в современном мире существует множество тенденций и возможностей, которые и будут являться его стимулом [5].

Американский социолог Льюис Козер рассматривает конфликт как благоприятное явление для общества. Самое главное активировать в конфликте не негативные функции, а положительные [6]. Для того, чтобы иметь представление о конфликте необходимо понять потребности, нужды и интересы людей.

Конфликт – это прежде всего назревшая актуальная проблема, которая имеет противоречия между людьми, интересами, мнениями, ролями и т.д. Несомненно, решение конфликта может даваться нелегко, но прийдя к его устранению человек обретает силу, ценный опыт и пояснение ситуации, что способствует развитию личности.

Исходя из вышесказанного, ролевой конфликт не обязательно приводит к напряженности, стрессам и депрессии. Взглянем на него с положительной стороны, обратившись к исследованиям.

Исследование массачусетских социологов RosalindBarnett&GraceBaruch 1984 года показало, что множество ролей женщины может стимулировать у неё хорошее самочувствие и состояние [7]. В исследовании принимали участие 400 женщин. Были сделаны выводы о том, что влияет на интенсивность ролевого конфликта:

- Восприятие и отношение женщины к ее ролям;
- Количество поддержки и мотивации для выполнения ролей.

Допустим, мать чувствует вину за то, что не проводит достаточное время со своими детьми, пытается это как-то компенсировать, оправдаться - она чувствует очень сильное напряжение ролей. Теперь возьмем мать, которая довольна собой и на работе и дома, она будет чувствовать комфорт и гармонию.

А исследование О. К. Самарцевой и Фоминой Т. А. доказывает, что достижения женщины в карьере имеют большое значение для семьи в финансовом плане. Так, доход семьи может увеличиться в 1,6 раза [8].

Исследование Pietromonaco P., Manis J., Frohardt L. показало, что количество выполняемых ролей не влияет на физическое и психологическое состояние женщины. Влияют её самооценка, отношение к тем или иным ситуациям, взаимоотношения в семье, принципы, ценности и т.д. Итоги исследования доказали, что женщина все-таки имеет возможность комбинировать несколько ролей и при этом не наносить себе вред. Сюда же можно представить работу Anderson-Kulman R. E., Paludi M. A. В ней был сделан упор на измерение уровня ролевого конфликта. Выяснилось, что ярко выражен ролевой конфликт у женщин, которые имеют неудовлетворенность работой и разлад в семье. Результаты опроса Cartier S., Roskies E. – если во всех сферах жизни происходят трудности в одно и тоже время, то происходит ухудшение здоровья женщины.

На данный момент стало ясно, что негативные последствия от ролевого конфликта зависят не от того какое количество ролей выполняет женщина, а от того что внутри самой женщины и её окружения. Более того, от немалого количества ролей можно получать так называемые «плюсы». Не имеет значения сколько ролей выполняет женщина – имеет значение состояние данных ролей.

Одной из главных ролей для большинства женщин является материнство. Активное увлечение карьерой способствовало сдвигению возраста материнства примерно до 25–30 лет, так как

женщина преследует иные задачи и цели. К примеру: финансовая независимость, образованность, самореализация, раскрытие себя, подготовка условий для рождения ребёнка и др. Но многие женщины жалеют, что не родили раньше, как никак для большинства это счастье и главная ценность в жизни. Отсюда можно выделить некоторые плюсы материнства в профессии:

- Организованность, дисциплина;
- Основательное отношение к работе;
- Сила;
- Поток креативной энергии (дети как стимулятор новых идей).

Список можно продолжать бесконечно, так как каждая женщина индивидуальна и имеет свое отношение к материнству. Важно то, что роль матери может играть толчком развития другой роли, в нашем случае – работника. Наличие не одной роли, а сразу нескольких поможет матери более лояльно относиться к незначительным проблемам её детей или не растворяться полностью в работе. Одна роль может быть источником питания энергии для другой. Несомненно, поддержание сразу нескольких весомых ролей может вызвать стрессы, но куда более напряженно погружаться в какую-то одну роль и все свои силы направлять только в неё.

В настоящее время происходит изменение отношения человечества к ролям женщин. Все больше представительниц женского пола стремятся совмещать несколько ролей, так как мир многогранен и ограничиваться чем-то одним невозможно. И большинство из них делают в этом успехи. Несмотря ни на что, женщины стоят на своем, принимают правильные решения и добиваются гармонии как в семье, так и на работе.

На данном этапе хотелось бы обратиться к концепции Рождественской Е. Ю., в которой показаны разнообразные пути заполучения равновесия в семье и карьере. К примеру, выполнение домашних дел при помощи техники, наем работников, распределение обязанностей. Самое главное понимать, что большое значение имеет качество, а не количество.

Соответственно, достижение равновесия в ролях матери, хозяйки, жены и карьеристки возможно и даже нужно. Наше благополучие и счастье влияет на наше физическое и психологическое состояние. Значит в ролевом конфликте современной женщины следует видеть больше положительную часть, нежели негативную.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 СЛОВАРЬ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ с. 14.
- 2 Mothers 'work-family conflict and enrichment: associations with parenting quality and couple relationship / A. R. Cooklin [et al.]. // Child: care, health and development. – 2014. – Vol. 41. – № 2. – P. 266–277.
- 3 Work-family conflict and social undermining behaviour: An examination of PO fit and gender differences / K.L. Scott [et al.]. // Journal of Occupational and Organizational Psychology — 2015. – Vol. 88 – P. 203–218.
- 4 Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. — М., 2002. С. 127.
- 5 Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт. // Иностранная литература, 1993.
- 6 Дарендорф, Р. Элементы теории социального конфликта. // Социс, 1994.
- 7 Козер, Л. Функции социального конфликта: пер. с англ. / Л. Козер. М., 2000.
- 8 Козер, Л. А. Завершение конфликта // Социальный конфликт: современные исследования / Л. А. Козер. М.: ИНИОН, 1991.
- 9 Mastery and Pleasure: A Two-Factor Model of Well-Being of Women in the Middle Years Rosalind C. Barnett, Grace K. Baruch.
- 10 Самарцева О. К., Фомина Т. А. Мужчина и женщина: менеджмент в сфере бизнеса 1. Проблема, основные понятия, цели и методы исследования.

THE RECURRENCE OF NIHILISTIC IDEAS IN SOCIETY

SAGINDIK E. E.

student, 1st year, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan,
Pavlodar

ALIMOVA S. Z.

PhD, expert teacher, Higher School of Humanities,
Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar

Philosophy is an integral part of human civilization as it ponders upon such questions as «Why?» and «How?» in a constant chase for an answer or a close representation of a notion that the question arises. In its nature, philosophy is closely tied with the social structure and it pursues an understanding of speculations that occur in situations when

people show inability to define a certain phenomenon. The influence it had on a scientific level is immeasurable for the reason that many fields in mathematical and humanistic regard have emerged only because of the existence of thinkers such as sophists and philosophers. One of the most prominent characters in western philosophy was Ancient Greece's Socrates. He and his scholar, Plato laid the foundation for the western world of philosophical thinking and made it possible for people to comprehend such sophisticated matters of life as morals and freedom. Moreover, the ideas of Platonic idealism is a further evidence of the path the philosophy of the West was taking. While the question of perception of the world was highly spiritual and oftentimes related to religious practices in the East with such philosophies as Hinduism, Jainism, Daoism, etc. the West had a different route in which the main concern for the human was the freedom of thought, choice and conceptualization of being as an individual. As an instance of such progressions of mind, «Plato's cave» is regarded as a metaphor of individualism and breaking the shackles of dependence on societal needs such as validation and feeling of belonging. In the metaphor a group of men is bound to a cave, which represents the consciousness, a shadow of an object is drawn in front of them signaling a birth of an idea. After such machinations, the expected response is that those men will take said objects' shadows as granted and not try to question the being that unfolds them, implying the theory of a crowd psyche which restraints individualism. However, if one seeks liberation and leaves the state in which one is bound to then the perception of the world that was taught becomes unconventional because of the reality of the circumstances. Thus emerges the concept of an individual who limits oneself by external emotional distractions and whose attainment is to liberate oneself and become one's own master of circumstance – Übermensch (Overman) [1].

The concept did not occur without the influence of such schools of thought as stoicism and nihilism. The former is an ancient practice dating back to the roman era, with prominent figure being the warrior-emperor Marcus Aurelius. In his writings, he would constantly remind himself of who had taught him and what wisdom they had shared with him, thus exemplifying the value of knowledge. Additionally, he embedded in his texts that virtue has to be the main concern for practitioners of stoic philosophy. While stoics' opinion of life was ethical, restrained and oftentimes regarded struggles and misfortunes as necessary adjustments of living from which a lesson must be derived from, nihilistic worldview consisted of opposite values. Nihilism contains the rejection of traditional

values whatsoever while being supportive of individualistic, decadent and atheist ideals of life. According to Arthur Schopenhauer, there are two perspectives with which the world has to be viewed, objective and subjective. The former is the conventional type of thinking or the «philosophy of moderns» as Schopenhauer states [2]. The latter, on the other hand, is the conscious consideration of personal beliefs and opinions as the truth of life and what is thought of as death. Additionally, he suggests that the world as perceived normally is a mere concept of the mind and can be associated with a dream in which the presentation of the objective world is comparable with the reality and the perceivable and palpable reality that was created by the brain-function is as complicated and full of truth as the actual one. The issues of idealistic moral values and representation of the world can be further delved upon by collocating Descartes' «I think, therefore I am» [3] with the idea of false truth that people are engulfed in and such is the purpose of nihilistic study – to debunk the norms that have been established throughout history. Moreover, the conceivable world is depicted as empirical and therefore the existence of it outside the practicality of life is doubted and the perception of truth is stretched towards the inevitability of the ending and the non-existence. Thus forms the belief of converting the concepts of being into mundane, meaningless and apathetic. If all of life is but a mere representation of the reality created by the consciousness then it is sensible to consider it fiction, which nihilistic morality is founded upon.

Another contemporary philosopher of the age of postmodern rejectionist era was Nietzsche who was one of the central figures of the philosophy of nihilism and provided with a number of works that helped shape what the concept consists of and what the defining aspects of it are. One of his most revered philosophical notions was the idea of the overman, a person who breaks through the shackles of suffering and negative emotional state and declares the customs, traditions and established ideas as redundant and unimportant for the reason of liberating from said concepts and constructing a different, completely new set of individual manifestations. The overman implies an individual with no personal prejudicial opinions nor any social, political stance, affiliation. Hence, as the name suggests, he overcame and rejected the trivial and mundane human obligations and is on the course of conceiving the incomprehensible and portrays the heroic ideal in Nietzsche's «Thus spoke Zarathustra». In «Thus spoke Zarathustra» Nietzsche compares men to worm signifying the pettiness of corrupt lives people live and the struggle they have to endure for the sake of higher forms of values

such as God, morality or truth. The character of Zarathustra, a fictional representation of the actual Persian prophet who was the founder of the religion of Zoroastrianism preaches the idea of the overman while spontaneously reminding people that humans are just vessels filled with «wretched contentment» and that the body is always starving thus hinting to the corrupt nature of humans. In such direction, Nietzsche wanted to portray the limited fates that people possess by restraining themselves with notions of moral obligations, law and restriction, ultimately depicting Christianity as the source of the downfall of the western civilization. His relationship with religion originated during his childhood, when, in an unfortunate state of affairs his father deceased from an illness and then, his brother, which led to him to adopt skeptic opinions of whether God allows fair-hearted people to suffer since his father was a priest at a church. However, he noted that without an integral part of life as religion people will begin to initialize chaotic and often radical viewpoints because regarding faith he thought that belief is essential when dealing with suffering one experiences as it is significant for individuals to feel appreciated and important in the grand scheme of things. Asserting such statements, he has numerous times noted in both «Thus spoke Zarathustra» and «The gay science» that God is no longer an entity, which is alive and that humans have murdered him [4]. The implication in this declaration is that the human nature is filled with hurtful, unpleasant and sinful contents and the period of redemption is no longer sufficient for addressing all the issues humanity has inflicted upon itself.

Another major concept of Nietzsche were «the three metamorphoses» in referenced «Thus spoke Zarathustra». The speculation of whether mankind is confined and capable enough to bear three spirits of carrying, revolting and creating all within a single lifetime and all within a single individual. Zarathustra names the camel as the first change of the man, a weight-bearing spirit that observes and bears reverence and adoration as well as discouragement and incompetence in itself as a form of tutoring its consciousness of all possible outcomes life has to offer and as a lesson of patience and tranquility in a chaotic and sufferable situation. It symbolizes the calm, restrained, observing and controlled lives as Nietzsche thought Christians live. A groups of heroes appear and the camel asks them of what virtues should one possess to acquire strength and purpose in life. The heroes never answer as the camel references a number of ideas that imply righteousness or altruistic care and suffering on others' account such as to learn and acquire the seeds of knowledge, to let oneself be

succumbed in the dirty waters of truth or to befriend those who never listen to oneself. The second metamorphosis is a symbolized idea of a revolutionary spirit who never succumbs to any subjective manifestation of concepts and always attempts to magnify one's presence by raising one's voice or accumulating as much attentive control as one can, hence, the following representative animal is a lion. It stands before a dragon which name suggests a command «You shall». Despite the scale and enormity of the beast, the lion disagrees with it and invalidates its morals, customs and values in order to create its own, therefore the lion's meaning lies in the creation of freedom and self-fulfillment. The final transformation converts the mighty lion into an innocent child in order for the new and undeveloped mind to create a new and undeveloped world with its own moral obligations, values and traditions.

The prominence of atheistic belief, no matter the contradictory nature of the phrase, enables the representation of societal groups, which happen to have comforting qualities of life and economic growth. Hence, the amount of atheists in North European countries, (Denmark, Norway, Sweden, Finland) countries with high standards of living (UK, Germany, Japan) and socialist countries with state atheism and former Eastern Bloc states (China, Vietnam, Czech Republic) [5]. Consecutively, above-mentioned European countries remain to be the happiest in the world [6]. It may not come across as a coincidence for the reason that they possess the most democratic and politically stable governments and economies that progress annually. The originator of substantially growing irreligious population is the more apparent bias in the West towards liberal and socialist ideas with such libertarian, center-left political parties as SPD (Social Democratic Party of Germany), Renaissance (France), Democratic Party (USA) with unbiased and unfiltered views on religious practice and freedom of religion being the leaders of the Western civilization.

The primordial strive for self-validation and acceptance from peers is a psychological condition to which most people are attributed. Such dependencies serve as the catalyst for depressive episodes if the required needs are not met. A state of melancholy is familiar to virtually every human and it can signal as an indicator of misguidance or misfortune in life. If a person is emotionally disaffected then the process of regulating their life will come to a stale and such occasions are ruining generations that are to come. One of the many problems the generation «Z» as well as the generation “alpha” are facing is the lack of purposefulness, which could inflict detrimental impact on their guidance in life. Notably, the

presence of purpose is what drives young people towards attaining certain objectives and retrieving the energetic complexity of their age. For instance, at the age of social media and informational exchange possibilities extent from arduous unqualified physical work to highly demanding and scrupulous education-based professions. Therefore, as the array of choices is bigger so is the window of thought and examination, which leads to anxiety and worry that could potentially harm one's psychological state regarding motivational will and aspiration. Such occurrences lead to young people developing instances of radical views and willingness to commit to the political, social and religious environment. During the modern times, radicalism has shifted towards being of insensitive and intolerant nature towards specific ethnic, national, racial, religious, etc. groups and the perception of it as a political statement became less abundant. However, the stem of systematic radicalization of the youth is debatable and one of the main reasons of why countries indoctrinate young people not as intended lies in the issues of social state of the relationship between the government and its people. It is notable that even if the democratic norms are preserved, groups of people driven by ideologies will still be prominent. There can also be influences from sources of indoctrination such as propaganda and agitation of ideology. It is notable that in a case of misfortune, misguidance or a failure in a specific objective the general population blames the government for the acquisition of said problems. That can be regarded towards collective acquirement of responsibility and the judgement of it by a psychological maelstrom of non-admittance of guilt, therefore, a greater entity is chosen as the source of pain and suffering instead of integrating individualism and encapsulating on the inner issues that enable to find the right basis of trouble.

REFERENCES

- 1 Nietzsche F. Thus Spoke Zarathustra: A Book for All and None, 1883–1892. P. 11–26[1]
- 2 Schopenhauer A. The World As Will And Representation expanded ed. 1844. P. 3–5[2]
- 3 Descartes R. Discourse on the Method, Part Four, 1637. P. 28[3]
- 4 Nietzsche F. The Gay Science: Book Three, second edition, 1887. P. 181[4]
- 5 Martin M. The Cambridge Companion to Atheism, Contemporary Numbers and Patterns, 2007. P. 47[5]
- 6 Helliwell J., Layard R., Sachs J. D., De Neve J. E., Aknin L., Wang S., World Happiness Report 2021, 2021. P. 18[6]

САЯСАТТАНУДАҒЫ МАҚСАТТАР МЕН МІНДЕТТЕР БАЙЛАНЫСЫ

ТУЛЕУОВА Н. К.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЕЛЬМУРАТОВ Г. Ж.

с.ғ.к, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Саясат – бұл мақсат қою әрекеті. Бұл оның белгілі бір мақсаттар үшін туындап, жүзеге асатынын білдіреді. Мақсат, құрал және нәтиже саяси және кез келген басқа қызметтің негізгі құрамдас бөліктері болып табылады. Мақсат – адам ойлауымен әзірленген, сол үшін іс-әрекет жүзеге асырылатын және оның ішкі мотиві қызметін атқаратын идеалды нәтиже. Ол саяси қызметте ұйымдастырушылық және ынталандыру қызметін атқарады.

Саясаттың мақсаттары ішкі қарама-қайшылықты және алуан түрлі. Оның әлеуметтік жүйедегі жалпы мақсаты – азаматтардың қарама-қайшы жеке ұмтылыстарын бүкіл қоғамның ортақ мақсатымен байланыстыра отырып, ішкі сараланған қоғамды біріктіру. Мемлекет жеке және жалпы мақсаттардың үйлесімді үйлесімінің кепілі ретінде қызмет етуге шақырылады.

Саясат құралдары – мақсаттарды іс жүзінде жүзеге асыру, идеалды мотивтерді нақты әрекеттерге айналдыру құралдары, құралдары. Саясаттың «құралдары» мен «әдістері» жақын ұғымдар. Құралдар – оның субъектілерінің объектілерге әсер етуінің нақты факторлары: үгіт-насихат науқандары, ереуілдер, қарулы әрекеттер, сайлау күресі және т.б. Саясаттың әдістері әдетте оның құралдарына әсер ету жолдарын сипаттайды. Оларға, ең алдымен, зорлық-зомбылық және зорлықсыз әдістер, мәжбүрлеу және сендіру жатады.

Мақсат пен құралдар саналы түрде таңдалған әдістер, әрекеттер және осыған байланысты алынған нәтижелер арасындағы органикалық байланыс пен өзара тәуелділікті сипаттайтын саясат пен саясаттанудың маңызды категориялары болып табылады. Адамзаттың бүкіл саяси тарихында мақсаттар мен құралдардың арақатынасы мәселесі саясаткерлердің – практиктер мен теоретиктердің назарында болды. Кейбір мектептер мен ұғымдар басқалармен ауыстырылды, «кез келген тәсілмен мақсатқа жету» немесе «мақсат құралдарды ақтайды» сияқты формулалар мен ұстанымдар алға тартылды. Алайда, мұндағы шынайы тәуелділіктің

мәні ашылмай қалды. Қызығушылық пен идея, қажеттілік пен еркіндік, стихиялық пен сана сияқты теориялық мәселелердің зерттелуімен ғана жаңа заманда ғылым мен қоғамтану мәселенің өзегіне айналды. Әрбір мақсаттың қатаң белгіленген құралдар арсеналы болатыны белгілі болды, оларды пайдаланудың өзі таңдалған мақсатқа жетелейді. Берілген мақсатқа сәйкес келетін құралдардың шегінен шығу сөзсіз таңдалған мақсаттың өзін жоғалтуға әкеледі, күтпеген нәтижелерге әкеледі, олар жоспарланған мақсаттан өте алшақтайды.

1. Саясаттағы мақсаттар, құралдар мен әдістер

Саясат – бұл мақсат қою әрекеті. Бұл оның белгілі бір мақсаттар үшін туындап, жүзеге асатынын білдіреді. Мақсат, құрал және нәтиже саяси және кез келген басқа қызметтің негізгі құрамдас бөліктері болып табылады. Мақсат – адам ойлауымен әзірленген, сол үшін іс-әрекет жүзеге асырылатын және оның ішкі мотиві қызметін атқаратын идеалды нәтиже. Ол саяси қызметте ұйымдастырушылық және ынталандыру қызметін атқарады.

Саясаттың мақсаттары ішкі қарама-қайшылықты және алуан түрлі. Оның әлеуметтік жүйедегі ең жоғарғы мақсаты – ішкі сараланған қоғамды біріктіру, азаматтардың қарама-қайшы жеке ұмтылыстарын бүкіл қоғамның ортақ мақсатымен байланыстыру. Мемлекет жеке және жалпы мақсаттардың үйлесімді үйлесімінің кепілі ретінде қызмет етуге шақырылады.

Саясаттың осы жоғары мақсатын өз мәні бойынша Платон да ашып берді. Ол өзінің «Саясаткер» атты еңбегінде: «Тікелей тоқыма өнері бар бұл патша өнері батыл және парасатты адамдардың адамгершілігін байланыстырады, олардың өмірін пікірлестікпен және достықпен біріктіреді және осылайша маталардың ең кереметі мен кереметін жасайды» [1].

Саясаттың ең жоғары мақсатын іс жүзінде жүзеге асыру қиын, өйткені ол тең емес ресурстары мен саяси ықпал ету мүмкіндіктеріне ие және ең алдымен саясатта өздерінің жеке пайдәкүнемдік мүдделерін көздейтін әлеуметтік топтардың қарама-қайшы мүдделерін біріктіру үшін барлық тараптар үшін қолайлы шара табуды қамтиды. Сондықтан, саясатты ізгілендіруді оның субъектілеріне бәсекелестерінің және бүкіл қоғамның игілігін есте сақтауға үгіттеуден күту утопиялық болар еді. Бәсекелес жеке мүдделер мен мақсаттарға тиімдірек ықпал ету, саясаттың құралдары мен әдістеріне әсер ету арқылы топтық эгоизмді тежеуге болады.

Саясат құралдары – мақсаттарды іс жүзінде жүзеге асыру, идеалды мотивтерді нақты әрекеттерге айналдыру құралдары, құралдары. Саясаттың «құралдары» мен «әдістері» жақын ұғымдар. Құралдар – оның субъектілерінің объектілерге әсер етуінің нақты факторлары: үгіт-насихат науқандары, ереуілдер, қарулы әрекеттер, сайлау күресі және т.б. Саясаттың әдістері әдетте оның құралдарына әсер ету жолдарын сипаттайды. Оларға ең алдымен зорлық-зомбылық және зорлық-зомбылықсыз әдістер, мәжбүрлеу және сендіру жатады.

Саясаттың нәтижелері мен моральдық бағасына мақсаттар мен құралдардың әсері туралы мәселе ұзақ уақыт бойы қызу пікірталас тақырыбы болды. Бұл тақырыптағы әртүрлі көзқарастардың ішінде негізгі үшеуін бөліп көрсетуге болады: 1) саясаттың адамгершілік сипаты оның мақсатымен анықталады; 2) қолданылатын құралдар саясаттың моральдық мәніне басым әсер етеді; 3) саясатты ізгілендіру үшін мақсат та, құрал да бірдей маңызды және олар бір-біріне және нақты жағдайға сәйкес болуы керек.

1) Мақсат құралдарды ақтайды

Бірінші, «мақсат үстемдік» тәсілінің кеңінен танымал жақтастары Макиавелли (көбірек теоретик ретінде) және Ленин (негізінен практик ретінде) болды. Екеуі де ізгі мақсаттарға жету үшін азғын әдістерді қолдануды ақтады. Дегенмен, «мақсат құралдарды ақтайды» тезисі иезуиттерден ең егжей-тегжейлі теориялық негіздеуді және практикалық іске асыруды алды.

1534 жылы құрылған иезуиттердің католиктік ордені. Парижде және бүгінгі күнге дейін бар. Бұл өз сенімін растау үшін кез келген әдісті қолданатын қарулы ұйым. Бұйрық қатаң централизмге, темір тәртіпке, міндетті өзара тыңшылыққа құрылған.

Иезуит идеологтары өздерінің адамгершілікке жатпайтын әрекеттерге құқықтарын моральдық тұрғыдан негіздеудің арнайы жүйесін әзірледі - өтірік, интрига, жалған куәлік, жалғандық, қастандық, кісі өлтіру және т.б. Атап айтқанда, Г. Безенбаум (1600–1688), содан кейін Лагуори (1696–1787) орденінің негізгі моральистері айтқандай, іс-әрекеттің моральдық мәні шіркеу билігіне дәлелденген сілтеме болып саналады және оның көмегімен қамтамасыз етіледі. бірқатар арнайы техникалар. Сонымен, «психикалық резервтің» көмегімен – санада айтылатын «ноқ» префиксі – кез келген жалған куәлік, уәдені бұзу, ант беру және т.б. моральдық тұрғыдан негізделген. Жалпы алғанда, кез келген

әрекет моральдық тұрғыдан негізделген мақсаттан туындаса, адамгершілікке айналады.

Бұл тәртіптің теоретиктері жоғары діни-моральдық мақсатты көздейтін кез келген қылмысты (соның ішінде ядролық соғысты ашуды) ақтау негізінде құрылған иезуиттік моральдың тұтас жүйесін әзірледі.

Иезуиттердегідей ашық айтылған түрде «мақсат құралдарды ақтайды» тезисі өте сирек кездеседі. Дегенмен, жұмсақ әрі тартымдырақ киім киген бұл формула саясатта ең кең қолданылады және көбінесе азғын саяси әрекеттерді жабу үшін қызмет етеді.

Әдетте, тіпті ең жеккөрінішті саясаткерлер де өз мақсаттарының толық азғындығын мойындамайды. Ең үлкен саяси қылмыстардың барлығы – соғыстар, жаппай террор, қанды төңкерістер, т.б. – бүкіл адамзатқа болмаса, тым болмаса өз ұлтына, өз табына пайда әкелетінін уәде етіп, жасаушылардың көзқарасы бойынша өздерін ұлы мақсаттармен көмкерді.

Көптеген ғасырлар бойы әлеуметтік ой-пікірде ізгі, адамгершілік мақсатқа жету үшін моральдық құралдар да қолайлы емес деген пікір басым болды, мысалы, өтірік пайдалану. Осылайша, 1780 жылы ұйымдастырылған. Фредерик Кастильонды Берлин академиясы байқаудың жеңімпазы деп таныды. «Халықты адастыру арқылы немесе қате адасушылықта қалдыру арқылы оларды алдау пайдалы ма?» деген сұраққа. Ол былай деп жауап берді: «Халықтың бар моральдық және мәдени деңгейін ескере отырып, оларды алдау немесе билік басындағылардың ниеті, мақсаттары мен іс-әрекеттері туралы қараңғылықта қалдыру, егер бұл олардың бақытты болуына себеп болса, моральдық тұрғыдан дұрыс».

Өтірік, ақпаратты жасыру, адамдардың санасын манипуляциялау қазіргі саясат әлемінде кең таралған және оны көптеген адамдар саяси конфронтацияның әбден қолайлы құралы ретінде қарастырады. Жалпы, бүгінде ғылым мен қоғамдық пікір бұған теріс қарайды.

2) Құралдар ақыр соңында үстемдік етеді

Екіншіден, саясаттың мақсаттары мен құралдарының арақатынасына, мақсатқа қарағанда құралдардың моральдық басымдылығына негізделген «құралдар үстемдік етуші» көзқарас, ең алдымен, саясаттағы зорлық-зомбылық жасамау идеологтарымен ұсынылған. Сонымен, осы қозғалыстың ең көрнекті өкілдерінің бірі, Үндістанның ұлт-азаттық күресінің жетекшісі Махатма Ганди (1869–1948) қоғамның даму деңгейі ең алдымен адамдардың адамгершілік кемелдігімен анықталады деп есептеді. Ал мораль

шындықта ең алдымен саясатта қолданылатын құралдар арқылы жүзеге асады. Ол адамның адамгершілік еркін білдіретін құралдар. Құралдар мақсаттан басым болады және саясаттың басты моральдық өлшемі, оның адамдық өлшемі болып табылады.

3) Мақсаттар мен құралдардың өлшемділігі

Үшінші, саясаттың мақсаттары мен құралдарының арақатынасына қатысты «ымырашылдық» көзқарас шектен аулақ болуға, екі мақсаттың да, құралдың да моральдық мәнін ескеруге тырысады. Нақты саясатта бұл құрамдастардың әрқайсысы өзіндік, өте маңызды рөл атқарады. Кез келген саясат мақсаттан басталады. Мақсат барлық әрекеттерді және олардың нәтижелерін бір жүйеге біріктіреді, іс жүзінде саяси әсер ету объектісін, қарсыластары мен одақтастарын алдын ала анықтайды.

Егер, мысалы, саяси партия жеке меншік пен капитализмді жоюды мақсат етсе, онда ол өзін зорлық-зомбылықсыз күрес құралдарымен шектесе де, кәсіпкерлер мен ірі меншік иелерінің бір қабатының жанашырлығына сене алмайтыны анық. Ең жақсы жағдайда, бұл қабаттар мұндай тарапқа төзімді болады, содан кейін әдетте олардың мүдделері мен құндылықтарына нақты қауіп төнгенше.

Сайып келгенде, саясатта мақсатқа жетелейтін кез келген, соның ішінде зорлық-зомбылықсыз құралдарды тиімді пайдалану қарсыластардың қарсылығын тудырады. М. Ганди мен Мартин Лютер Кинг (АҚШ-тағы нәсілдік теңдік үшін күресуші, уағызшы) сияқты зорлық-зомбылықсыз қозғалыстардың көрнекті өкілдерінің өлтірушілердің қолына түсуі кездейсоқ емес.

Мақсат саяси қызметтің нәтижесіне ғана емес, сонымен қатар құралдарды таңдауға да маңызды әсер етеді. Саяси мақсаттардың өзі иерархиялық құрылымға ие және соңғы және аралық, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді, жалпы және жеке болып бөлінеді. Саяси күрестің әдістері мен құралдарын таңдауға ең көп әсер ететін аралық мақсаттар.

Мақсаттар мен құралдар арасында (соның ішінде қаражатты пайдалануды сипаттайтын әдістер) өзара ықпал ету болады. Бір жағынан, мақсат және оны жүзеге асыру шарттары көбінесе қолданылатын құралдарды анықтайды, екінші жағынан, қол жеткізілген нәтижеге тікелей әсер ететін құралдар мақсаттың реализмін немесе утопизмін, оның өзгеруін немесе тіпті одан бас тартуын анықтайды. мақсат. Оның үстіне саясаттың мақсаттары мен нәтижелерінің сәйкес келмеуінің себебі утопиялық мақсат та,

оған сәйкес келмейтін құралдар да, жағдайлар да болуы мүмкін. Тұтастай алғанда, мақсатты жүзеге асыру үшін таңдалған, саясаттың нәтижесіне тікелей әсер ететін құралдар.

Саясаттағы мақсаттар мен құралдардың жалпы арақатынасының моральдық бағасы тұрғысынан жеткілікті нанымды түсіндірмесін Н. А. Бердяев былай береді: «Мақсат абстрактілі қашықтыққа кетеді, ал құралдар тікелей шындық болып қала береді ... Қашан зұлымдық. мақсаттарға қарама-қарсы мағыналы құралдар қолданылады, мақсатқа ешқашан жетпейді, бәрі құралдармен ауыстырылады және мақсаттар ұмытылады немесе олар таза риторикаға айналады ... Мақсат дәл қазір жүзеге асырыла бастағанда ғана мағыналы болады, мұнда» [2].

Саясаттағы мақсаттар мен құралдардың арақатынасына осы көзқарастың ақиқаттығын коммунистік қозғалыс тәжірибесі растайды. Ұлы гуманистік мақсат – еңбекші халықты қанау мен езгіден азат ету, «әрқайсысының еркін дамуы баршаның еркін дамуының шарты» [3] қоғамды құру – жиынтықты пайдалану нәтижесінде. келіспегендердің барлығына билікті қолына алған коммунистердің зорлық-зомбылығы оларды тікелей қарама-қарсы нәтижелерге әкелді.

Мақсаттар мен құралдар арасындағы қайшылықтарды шешу жолдары

Азғын әрекеттердің саясатқа кері әсерін тигізгеніне қарамастан, кейбір жағдайларда олардан толық бас тарту одан да жаман салдарға әкелуі мүмкін. Саясаттың мақсаттары мен құралдары арасындағы қарама-қайшылықтар шындықта бар және әрқашан моральдық күмәнді құралдарды қолданудан қорқып, мақсаттардан бас тарту арқылы шешілмейді.

Мұндай қайшылықтардың шешімін саясаттың мақсаттары мен құралдарын моральдық тұрғыдан салыстыру процесінде табуға болады. Моральдық құндылықтардың иерархиялық құрылымы бар екені белгілі. Олардың кейбіреулері басқаларға қарағанда маңыздырақ. Осылайша, мысалы, басқаларды құтқару үшін өз өмірін құрбан ету - өз табысының аз бөлігін кедейлерге беруден гөрі салыстыруға келмейтін моральдық әрекет. Сол сияқты, азғын істер де адамгершілік құндылықтарының ауқымы бойынша айтарлықтай ерекшеленеді: адамды өлтіру бір нәрсе, зиянсыз қулық басқа нәрсе.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Пугачев, В. П., Соловьев, А. И. Саясаттануға кіріспе. / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – М. : Aspect-Press, 2006. – 477 б.
- 2 Панарин, А.С. Саясаттану. / А.С. Панарин. – М. : «ПБОЙУЛ С. М. Грачев», 2000. – 448 б.
- 3 Купчиков, А. Т. Саясаттану: әдістеме, тарих, институттар./ А. Т. Купчиков. – Чебоксары: Чуваш баспасы. ун-та, 2003. – 268с.
- 4 Горелов, А. А. Саясаттану. / А. А. Горелов – М. : Флинта, 2002 ж. – 312 с.
- 5 Платон. Мемлекет / Платон. Цит.: 3 томда М., 1971. Т. 3. Ч. 1. 459 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 2022 ЖЫЛДЫҢ МАҢЫЗДЫ САЯСИ ОҚИҒАЛАРЫ

ШАКЕРОВ Н. Е.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЕЛЬМУРАТОВ Г.Ж.

с.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Болашақ пен өткен шақ, атқан таң мен батқан күн, бүгінің мен ертеңіңе бір көзіңді тасташы – ей, адамзат баласы! Осынау «өмір» дейтін тар шеңберге кімдер әлі келмеді? Кімдер оны айналып өтпеді дейсің, сірә?!

«Бір құдірет бізді өмірге жолдайды.

Біз өмірді түсінбейміз,

Сол – қайғы.

Туа сала таудай бақыт күтеміз,

Ал шынында бақыт үлкен болмайды.

Бақыт үлкен болған емес шынында,

Ал қайғының кішкентайы болмайды!» – деп, өнердегі ағамыз Н.Абдуллин шырқағандай әркімнің өз түсінігіндегі тақырыптың сұрағына неғылған астарлы жауап еді шіркін [1].

Иә, бүгін қаңтардың бесі, сол бір қайғылы оқиғаның болғанына тура бір жыл толды. Халық жүрегінде «Қаңтар қасіреті» деген осы бір екі сөздің тіркесуі арқылы сақтаулы тұрған тақырып, кім-кімді болмасын «Қаңтар» деп айтқан сәтте-ақ, терең ойға шомылдырмай қоймайтыны анық. Біз не көрмеген халықпыз? – ашаршылықты да, жан алып-жан беріскен майданды да, мойнымызға ілінген бодандықты да, бәрін-бәрін «ақ білектің күшімен, ақ найзаның

ұшымен» - қорғайтын заманымыздан бастап, елдіктен де бірлігімізді жоғары қоя білген қайтпас-қайсар қажырлы, айбынды халықпыз. Қазақстан халқы бірлігінің арқасында бұл сынақтан морт сынбады, шындалып шықты. Ескінің тозығынын арылып, Жаңа, Әділетті Қазақстан құруға мүмкіндік алды [2, 6 бет].

Даудың басы еліміздің батыс өңіріндегі Маңғыстауда сұйытылған газ бағасының бір күнде шарықтап кетуінен мемлекеттік путчтің болғаны рас. Өткен жылдың 1–3 қаңтар аралығында жиналған азаматтар әлеуметтік-экономикалық мәселелерді көтерді.

Бұл 6 өңірде – Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе, Талдықорған, Алматы және Астанада болды. Үкімет пен әкімдер мәселені шешу үшін барлық күш-жігерін жұмсады. 4 қаңтарда бұған 8 өңірдің тұрғындары қосылды. Олар: Шымкент, Көкшетау қалалары, Батыс Қазақстан, Павлодар, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Қызылорда облыстары. Шабуылды тойтару кезінде, төтенше жағдай мен антитеррористік операция барысында 238 адам қайтыс болды. Жалпы, Алматы қаласында 151 адам қаза тапты. Олардың көбі Президент Резиденциясын шабуылдау кезінде ажал құшты [3, 2–3 бет].

Бұл жерде өздерінің шағым, талап-тілектерін бейбіт митинг арқылы орындатқысы келіп қана тұрған қарапайым қара халықты криминалдық топ пен бандиттер өз пайдасына асырып кетті. Осының бәрі алдын-ала егжей-тегжейлі, жан-жақты, болу керек нәрсені жоспарлап, әдейі жасалынды деп ойлаймын. Себебі қылмыскер мен қарақшы өздеріне түскен бұйрықты саудаласа отырып, іске асыратыны белгілі. Олай болса мемлекеттің ішіндегі құпия мен террористік идеология басшылары біте қайнасты деу қателік пе? Бір мезгілде Тараз, Ақтөбе, Атырау, Шымкент, Орал қалаларында мемлекеттік биліктің символы ретінде әкімдіктердің ғимараттарына шабуыл жасалды. Барлық жерде қызметкерлерге қарсы күш қолданылды, нәтижесінде көбісі ауыр жарақат алды. Ғимараттар, қызметтік автокөліктер, бейнебақылау камералары зақымданды [3, 3 бет].

Тіпті полиция мен ҰҚК қызметкерлері де жұмыс орындарын тастай сала қашты. Тек М. Жұмабаев ағамыз айтқандай: «Жаннан қымбат оларға ар» демекші, ісіне адал, антына берік офицерлер мен сержанттар мемлекет жолында шейіт болды. Осыған байланысты Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасы Кәрім Мәсімов пен оның үш орынбасары тұтқындалды. 14 наурызда Қазақстан бас прокуроры Берік Асыллов Парламенттегі баяндамасында «мемлекетке

опасыздық жасау, билікті басып алуға әрекет жасау және аса ірі мөлшерде пара алу бойынша 15 қылмыстық іс қозғалғанын» хабарлады. Оның ішінде Мәсімов пен үш орынбасарының ісі де бар. Өкінішке орай, сот процестері жабық өтіп жатыр [4, 2 бет].

«Аманат» комиссиясы қаңтар оқиғасына қатысушыларды шартты түрде 3 топқа бөліп қарастырдық деген болатын. Біріншісі – ұйымдастырушылар. Екіншісі – арандатушылар. Үшіншісі – арандап қалғандар [3, 4 бет].

Өз басым, айтылғандарын жөн деп құптаймын. Расында да, шындық осы. Осы орайда неміс философы, саяси қайраткер және мемлекеттің пайда болуындағы «Марксистік теория» өкілдерінің бірі Фридрих Энгельстің (1820–1895) көзқарасы есіме түсіп отыр. Ол былай деген: мемлекет әрдайым «ең қуатты, экономикалық жағынан үстем таптың мемлекеті болып табылады, сондай-ақ ол тап мемлекеттің көмегімен саяси жағынан да үстем тап болып алады және осы арқылы езілген тапты басып-жаныштау және қанау үшін жаңа құралдарға ие болады» деп жазды [5].

Не мағынада, нені меңзеп тұрғанымды сіздер де біліп отырған шығарсыздар. Әрине, ол – Президентіміздің өзі ашық айтқанындай бүкіл елдің жарты байлығын 162 адамның иемденіп отыруында. Қазіргі таңда шетел активтерін елге қайтару кешенді түрде жүргізіліп жатыр. Шетелге қыруар ақшаны шенеуніктерден басқа ешкім шығармайтыны анық қой. Халық түсінігінде нувориштер қатарына жататын топқа қалың бұқараның әлі де тісін қайрап жүргенін білеміз. Ендеше, көкейіміздегі сұрақ: «162 адам, олар кімдер?» дегенге жауап беретін болсам, шындығында бізге оны білудің керегі жоқ. Кімнің адал, кімнің жемқор екенін конституциямыздағы заңымыз шешсін. Сондықтан да, халқым! Мен болып, сен болып, ол болып және де біз болып бәріміз мемлекетке деген легитимділігімізді жоғалтпайық ағайын. Мені қынжылтатыны Менделеев таблицасындағы барлық дерлік элементтерінің үстінде отырып, осыншама бейшара күй кешкеніміз. Өйткені елімізде экспорт пен импорттың дәрежесі әлі теңесе алмай келе жатыр. Басты тілегім: «Байлық не керек, Адалдан жимасаң. Билік неге керек, Әділдік құрмасаң!» - деп президент Қасым-Жомарт Тоқаев айтқандай болашақта еліме қандай жақсылық жасаймын, жерімді қалай көркейтемін дейтін әлемдік дәрежеде ат-ой салатын жас кәсіпкерлер саны арта берсін дегім келеді. Мемлекетіміздің іргесі шайқалғанымен дінгегі құламады. Алайда президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың батыл шешімдерінің

арқасында біз бұл сын-қатерді енсеріп, кешенді реформалар жүргізілуінің куәсі болдық. Атап айтатын болсақ, ең бірінші дереу арада ҰҚШҰ-ның 2030 адамы мен 250 техникасы елге шақырылып, кіргізілуі. Азық-түлік, бензин, дизель, сұйытылған газ бағасына 180 күнге мемлекеттік реттеу, ал коммуналдық тарифтерді көтеруге 6 айға мораторий енгізді. «Жеке тұлғалардың банкроттығы туралы» заң әзірлеуді тапсырды. «Қазақстан халқының қорын» құруды жүктеді [6, 3 бет].

Осындай сын сағатта мемлекеттік басшымыздың амандығы үшін оны елден тасалау жағдайы айтылды. Бірақ та бұл сауалға президентіміз: «Мемлекет құламайды» – деген бір ауыз сөзімен-ақ халыққа рух беріп, үндеу жариялады. Міне, мені де тәнті ететіні ұлт басшысының осындай салмақты да сұсты бейнесі.

Өткен 2022 жыл расында Қасым-Жомарт Тоқаевтың билік тізгінін қолына алған сәтінен бастағалы бергі, жаңа саяси процестер, айтулы Референдумнан бастап, биылғы жылдың үкімет аппаратындағы ең алдымен, министрлер мен сенаторларды жасақтап аяғы мәжілісмендер мен мәслихат депутаттарының сайлауына дейін ұласып жатыр.

Референдум – мемлекеттің ең маңызды мәселелерін халық болып шешудің басты тетігінің бірі. Себебі, халық – биліктің қайнар көзі. Ел-жұртымен санасатын билеушінің қашанда болсын тартқан адырнасы биікке ұшпақ. Аталған Конституциялық реформа нәтижесінде Ата Зандағы 98 баптың 33-і өзгерді. Заң аясында еліміздегі суперпрезиденттік басқару жүйесі алынып тастап, парламентке иық тіреген президенттік республикаға ұмтылудамыз. Түсінгенімше, билік тізгінін президентке тіреп қана қоймай, дамыған елдердегі сияқты есеп беретін үкімет, тең құқылы халық режимін дамытпақ. Айқын дәлелі Президент аудан, тіпті ауыл әкімдерін де лауазымынан босата алмайтын болды. Өйткені Қ-Ж.Тоқаев бастамашы болған саяси жаңғырулар аясында елімізде ауыл және аудан әкімдері сайланады. Тиісінше, ауыл, аудан жұртшылығы өзі сайлаған әкімін қызметінен өздері алып тастай алады. Мемлекет басшысы сайланған әкімге тиісе алмайды. Әділдік жолында, оның салтанат құруы үшін президентіміз тіпті, өзінің қолында ұстап отырған билігіне шейін өз-өзіне де есеп беруді ұмытпай мың ойланып, мың толғанды. Нәтиже барысында Қ-Ж.Тоқаев ешқандай саяси партия құрамында болмай, оған басшылық етуден өз еркімен бас тартты. Аталған норма елдегі саяси бәсекені арттырып, саяси монополияны жояды, барлық партияның

дамуына бірдей жағдай жасайды. Сайлауға қатысатын әрбір күшке тең мүмкіндік туғызады. Өзге партияларды Президенттің мысы басып тұрмайды. Сөйтіп саяси жүйеде әділдіктің орнауына жол ашады. Мемлекет басшысы өзінің туыстарына қатысты да қатаң шектеу қабылдады: оның жақын туыстары саяси мемлекеттік қызметші бола алмайды, квазимемлекеттік секторда, ұлттық компанияларда басшылық лауазымдарды атқара алмайды. Президент бұл шешім қаңтар оқиғаларының маңызды сабағынан туғанын айтты [8].

Бұл өзгеріс ұйқыда жатқан мәңгүрт абсентеизмдіктерді өздерінің кім екенін есіне түсіріп, электорат ретінде оянуына сеп болды деп ойлаймын. Билік басына тамыр-таныстықпен бұтақтанған ағаш жемістерінің пайдаға жарамсыз шірік болып түскенін көрдік. Ендігі билік шыңында өзіне деген сенімі мол, іс жүзінде өзін нақты көрсете алатын таланттылар қанат жаятыны анық. «Бәке, Сәке» арқылы жайлы креслосында отырған ескі буын соңғысы болар. Баяғыдан келе жатқан қазақты құртатын жаман әдеттердің бірі, бірегейінен арылатын күннің ауылы да алыс емес екені мәлім болып тұрғандай. Ата Заңымызға өзгеріс енеді деген сәттен бастап, әлеуметтік желілерде қызу талқыға түскен ең үлкен тақырып ол – тіл мәселесі болды. Саясаттанушы болғандықтан шығып отыратын саяси жаңалықтардың өзін ғана оқымай, халықтың оған деген көзқарасын білу мақсатында астындағы комментарийлерді де шолып отыратын жайым бар еді. Осы тақырыпты қозғай келе есіме түсіп отыр. Сол баяғы қазақ тілі мен орыс тілінің бақталастығын байқадым. Екі жақты талас-тартыс. Дау тудырып отырған Тіл туралы заңдағы: II тарау. Тіл – мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында. Бұның 8-бабында былай делінген: 8-бап. Тілдердің қолданылуы. Мемлекеттік тіл Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, ұйымдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жұмыс және іс қағаздарын жүргізу тілі болып табылады, орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады. Мемлекеттік емес ұйымдардың жұмысында мемлекеттік тіл және қажет болған жағдайда басқа тілдер қолданылады [9].

Екі тілдің тең қолданылуын кейбіреулер құптаса, енді біреулері оларға қарсы жақта. Әрине, оны 1731 жылғы Әбілқайыр хан бастаған Кіші жүздің бірінші болып Ресей империясы құрамына өтуінен бастап, артынша қазақ халқының түгелдей осы халықпен сан ғасырлар бойғы тарихты жалғастыруы бұл дауға айтпаса да дәлел.

Қазақ-орыс менталитеті арасында азды-көпті өзгерістер болды. Бірақ біз, қайткенде де ассимиляцияға ұшырап кеткен жоқпыз. Мен соған шүкіршілік етемін.

Қазақ жасақтары жоңғарлармен болған соғыста табысты жеңістерге жетсе де, өз іштеріндегі саяси талас-тартыстан бастары бір тудың астына біріге қоймады. Сол тұста қазақ әскерінің бас сардары ретінде жоңғарларға қарсы шайқастарды табысты басқарған Әбілқайыр Абдоллаұлының (1710 жылдан Кіші жүз ханы) халық арасындағы беделі нығая түседі. Балқаш көлінің маңайында 1729 жылы жоңғарлармен болған бір ұрыста Болат хан қаза тауып, орнына баласы Әбілмәмбет қолданыстағы ережеге сай хан сайланады. Аға хан тағына үміткер Әбілқайырдың кандидатурасы билер кеңесі тарапынан қолдау таппайды. Себебі ол, Әз-Жәнібектен тарайтын қазақ сұлтандарының кіші буыны – Өсеке сұлтанның ұрпағы еді.

Қазақ халқына заңды жолмен аға хан бола алмайтынын анық түсінген Әбілқайыр біртұтас қазақ әскерінен Кіші жүз қолын бөліп әкетіп, ендігі жерде мұратына Ресейге бодан болу жолымен жетуді ойластырады [10].

Абайдың тілімен айтатын болсақ:
«Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сикын?
Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқын.»

Абай да бар кезінде бағаланбаған адам. Тарихты білсек те, қайталап айту біздің міндетіміз. Өйткені болашақ өткеннен сусындап, нәр алады. Батыр бабамыз Бауыржаннан: «сіз неден қорқасыз?» – деп сұраған екен. Сонда Бауыржан Момышұлы: «Мен үш нәрседен қорқамын. Өзінің сәбиіне бесік жырын айта алмаған анадан, өзінің немересіне ертегі айта алмаған ата мен әжеден, екі қазақтың бір-бірімен орысша сөйлесіп тұрғанынан қорқамын,» – деп айтыпты. Үш қорқынышының біреуі осы тіл екен. Бұл қазір біздің күнделікті көз алдымызда қайталанып жатқан, үйреншікті немесе арагідік жағдай. Баяғыдан қарағанда жақсы, қайта қазақыланып қалды ғой, біздің кезімізде..... деп, үлкендердің зудырататыны-ай. 19 демей-ақ қояйын, тіпті 20-ғасырдағы қазақтың тілімен қазіргі кездегі қолданылуын салыстырыңыз. Сөздік қоры бай қазақтың тілінің қоржыны жұқарып, бояуы ағып бара жатқандай. Тілі үшін жанталасып жүрген қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінен қарағанда көше диалектикасының мысы басым болып отыр.

Шынымды айтсам енді, бұған қадап айтатын нақты жауабым да жоқ. Тілді оқыма демеймін, оқы! Үш тілділік – заман талабы. Бірақ та, дін мен тілдің және де ділдің қосындысынан тұратын елінің кім екенін ұмытпа. Еліңді ұмытқаның - өзіңді құртқаның!

1-қыркүйекте айтылған Жолдауда, еліміздің ең өзекті мәселелерін түбегейлі онтайластыру шешімдері мен алда болатын саяси науқан шаралары жайында президент бәрімізді құлағдар етті. 5 саяси реформалы бағдар қарастырылып айтылды:

1) Жаңа экономикалық саясат. Шикізатқа деген тәуелділігімізді азайтудың ұтымды қадамдарына көз тастадық. Оның мәні – халықтың әл-ауқаты. Басты басымдықтары: экономикаға мемлекеттен бөлек еркіндік, тең дәрежелі бәсекелестік және қорға түсетін қаражатты лайықты бөлу. Желілер мен қуат көздерін жаңалау мақсатында «Тарифті инвестицияға айырбастау» саясаты айтылды. Фискалды реттеу ісін дамытуға 2023 жылғы болатын «Салық кодексі» үлкен сеп болғалы тұр. 2) Нақты секторды дамыту. Берілген тапсырма бойынша барлық өңір сарапқа салынды. Осы арқылы тың тәсілдер ойластырылды. Транзиттік қуатты арттыру аясында Ақтауда контейнер хабы құрылып жатыр. Транскаспий дәлізі даму үстінде екені мәлімделді. Қыруар қаржы салынса да, нәтиже бермей отырған жергілікті жолды 2025 жылға қарай 95 %-ын жаңарту тапсырылды. Үкімет жұмысы сынға алынды. Қағазбастылықтан құтылу мақсатында және жемқорлық ошақтарының бірі деп айтылған сәулет-құрылыс саласы үшін «Қала құрылысы кодексін» шығару міндеттелді. 3) Ел болашағына арналған стратегиялық инвестиция. Медицина және педагогика салаларынан бастау алып, бірқатар тақырыптардың түйіндері тарқатылды. 650 елді мекенде жетіспей тұрған ауруханалар салынып, тиісті құрал-жабдықтарымен қамтамасыз етілуі аясында оған қоса 32 аудандық аурухана заманға сай салынады делінді. «Жайлы мектеп» ұлттық жобасы оқушылардың озық ойлы, сан қырлы болып өсуіне негіз болмақ. 2025 жылға қарай 800 мың балаға заманауи мектеп салу көзделді. Зейнетақы жүйесін 27 пайызға өсіру және ең төменгі жалақыны 60-тан 70 мың теңгеге дейін көтеру ендігі жерде іске асырылмақ. Өйелдердің зейнет жасы 2028 жылға шейін 61 жас межесінде сақталды. 4) Мемлекеттік басқару ісін қайта жаңғырту. Үкімет пен министрліктер күзіретін шолу барысында бір саясатқа, бір министр шешім шығару тиістігі мәміле етілді. Осыдан былай салааралық мәселелермен үкімет шұғылданатын болды. 5) Заң және тәртіп. Заң саласындағы төрағалыққа үміткерлерді енді судьялар өздері

сайлайды. Соттың ықпалы күштік құрылымдардан оңашаланды. Айтулы нәтижелердің бірі, қаңтар оқиғасына қатысқандарға бір реттік рақымшылық заңнама бекітілді. Бұл заң - күштік құрылымдар жұмысының тез шешім шығаруына әсер етті. Әділетті Қазақстан құру жолындағы бағыттың қиындығы көп екенін айта отырып, сөз соңында президентіміз еш уақытта алған бетімізден тайқымаймыз деп өз байламын бекітті. 20-қараша да өткен кезектен тыс президент сайлауы да өз мәресіне жетіп, жақсы нәтижемен аяқталды. Ел басқару ісіне ниеттенген, гильдия жүйесімен келе жатқан 6 адам кандидат ретінде тіркелді. Нәтижесінде Қ-Ж.Тоқаев халық атынан 81,31 % дауыс жинап, мандатының ұзақтығы 7 жылдық бір мерзіммен шектеліп, ҚР-ның президенті болып сайланды. Тарихқа көз жүгіртер болсақ 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық көтерілісінің шырқау шегі болғанын аңғарамыз. Сондықтан араға 36 жыл салып, тәуелсіздіктің 30 жылдығынан кейін орын алған 2022 жылдың басындағы Қаңтар оқиғасына баға беру үшін 1 жыл жеткіліксіз екенін түсінуге көп ақылдың керегі жоқ [4, 1 бет].

Қанша уақыт өтсе де, билік осы сұрақтармен ылғи бетпе-бет келетін болады. Мүмкін, бар шындық су бетіне бір күні шығып қалар. Саясаттағы ұстаным – қызуқандылықты қаламайды. Сонда ғана салмақты шешім қабылдауға болады [7, 3 бет].

Желтоқсан, Қаңтарменен сол бір-екі ай...

Жанға салған жараның, орны тұр бір жазылмай.

Қалың елім, қазағым тағы бір сын,

Мойымадың еңсердің бұны да сен.

Заман жылжып, алға қарай өткенмен,

Тасқа қашалған тарих тұр ғой дәптерден.

Осы жолда шейіт болған құрбандар,

Мәңгі тағзым, сіздер үшін біздерден.

Өпкелі-сіңлі қосарланған қыс айы,

Қара ниеттен арылып, жақсылыққа ұлассын.

Апат айтып келмейді ешқашан да,

Сондықтан да әділ басшы, ынтымақ бізде жасасын!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <https://sazalem.com/kk/track/nurbullin-bakyturaly>

2 «Aiqyn» бейсенбі №1 (4249) 5.01.2023

3 «Egemen qazaqstan» №3 (30482) 6 қаңтар, жұма 2023 жыл

4 «Qazagstan dauiri» №1–2 (1432) 12 қаңтар 2023 барыс жылы

5 Происхождение семьи, частной собственности и государства // Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.

6 «Зан» газеті №1 (3532) 6 қаңтар 2023

7 «Egemen qazaqstan» №2 (30481) 5 қаңтар, бейсенбі 2023 жыл

8 <https://egemen.kz/article/311106-referendum-%E2%80%93-manhyzdy-maselelerdi-khalyq-bolyp-sheshudinh-tetigi>

9 <https://kargoo.kz/content/view/80/2822>

10 <https://abai.kz/post/71>

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ПОДАВЛЕНИЯ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА: ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ

ШИШКОВ И. А.

студент, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

ТУРАНОВА Г. Д.

преподаватель, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

В данный период в Павлодарской области и не только, одной из актуальной проблемой является социальное подавление. Зафиксировано множество случаев подавления человека в общественных заведениях, в основном это происходит в общеобразовательных учреждениях.

Для написания данной статьи меня подвигло множество зафиксированных жалоб, которые были опубликованы в таких социальных сетях как: инстаграм, телеграм и в контакте. В большинстве случаях люди подвергающийся подавлению в обществе, анонимно или даже открыто выражают свою проблему обществу через социальные сети. В социальных сетях они хотят найти поддержку которую не могут получить в живом общении.

В данной статье я поставил себе задачу, выявить наиболее распространенные способы подавления, а так же предложить пути решения данной проблемы.

Источником для написания работы послужили: уже имеющийся опубликованная литература в направлении социальных проблем, инстаграм и телеграм. А так же был проведён социальный анонимный опрос среди студентов первого курса Павлодарского высшего колледжа управления, где способом опроса была интернет формат. В опросе присутствовали вопроса такого рода: 1. Как часто

вы ощущаете давление со стороны общества или своих сверстников в колледже? 2. Какие конкретные ситуации в колледже могут приводить к социальному подавлению? 3. Существует ли в вашем колледже культура толерантности и уважения к разнообразию? 4. Чувствуете ли вы, что ваше мнение и убеждения уважаются в колледже? 5. Какие методы вы используете, чтобы преодолеть социальное подавление в колледже? И так далее. В результате которой было охвачено 37 человек, где были выявлены основные причины подавления в обществе.

После проведения опроса мы углубились в литературу где узнали что в философской литературе под социальным подавлением понимается процесс, ограничения свободы и возможностей личности со стороны общества, группы или индивида. Это может проявляться в различных формах, таких как запрет на свободу выражения, дискриминация на основе расы, пола, возраста и т.д., насилие и угрозы.

В философской литературе социальное подавление рассматривается как один из основных факторов, препятствующих самореализации личности. Оно может приводить к социальному стрессу, психическим расстройствам, низкой самооценке и депрессии.

В большинстве выявленных случаев, подавление человека исходит от его внешней составляющей. Например: его стиль одежды, причёска, манера речи, его вес, его хобби, обычное нахождение человека может повлечь собой не обоснованную агрессию. И так можно продолжать без конечно унижение человека может происходить от простой неприязни к человеку без веской на то причины.

Исходя из выше перечисленного, человек который подвергается социальному подавлению, теряет самого себя. Большинство людей и я не буду указывать на возраст это может быть как ребенок или подросток так же и взрослый человек перестают увлекаться тем с чем хотели связать свою жизнь, и всё только потому что кому то это не нравится. Тем самым люди который подверглись социальному унижению начинают пытаться соответствовать своим обидчикам, ведь если посмотреть по сторонам большинство людей одинаково одеты, одинаково разговаривают и я бы не сказал что у каждого из них есть своя особенность, из за осуждения человека за его внешний вид, люди теряют личную индивидуальность

и одеваются уже по подготовленной обложке для избегания социального подавления.

Социальное подавление может иметь множество последствий в будущем. Во-первых, человек подвергавшийся социальному подавлению долгое время может закрыться в себе, тем самым не достигнув того чего хотел получить в жизни. Ведь человек потерявший себя из-за чужого мнения, не сможет нормально выразить своё мнение не боявшись после этого получить плохую огласку. То есть в человеке полностью теряется уверенность в себе, что подвигнет к тому что человек теряет в собственном сознании прячась за комплексы.

Исходя из выше перечисленных факторов, можно что кроме того социальное подавление может привести к усилению стереотипов и предубеждений. Если люди стараются соответствовать определенным социальным нормам, они могут начать принимать мнения и убеждения своих окружающих без критического осмысления. Это может привести к усилению стереотипов и предубеждений, что в свою очередь может способствовать дискриминации и неравенству. А так же может привести к потере индивидуальности и уменьшению разнообразия в обществе. Если люди стараются соответствовать одним и тем же стандартам и нормам, это может привести к потере индивидуальности и разнообразия в обществе.

Также не могу не сказать что психологами и социологами доказано, что насилие – это одна из составляющих природы человека и вовсе искоренить его невозможно. Понятие другой в современном обществе формируется весьма легко, оно субъективно и часто не зависит от реальных политических, религиозных или каких-то других интересов. Деление на «своих» и «чужих» – это серьёзный инструмент давления. Оскорбление человека происходит в большинстве случаев из-за составляющей человек. Человек оскорбляющийся пытаются задеть человека указав о его недостатке, обосновывая это шуткой, но человек принимающий, не может назвать это шуткой и воспринимает это близко.

Однако анализ конкретных речевых ситуаций подводит к мысли о том, что не всегда акт оскорбления порождается намерением оскорбить. Душевно нечуткие (как вариант – недостаточно образованные или социализированные) люди обижают/оскорбляют/порицают в присутствии других или в официальной обстановке без осознанного намерения. Нередко эффект сильной инициативной

агрессии («средство нападения») возникает в результате того или иного вида коммуникативного провала. Это может быть агрессия «клапанного» типа (для выпуска пара) или просто неумение правильно выстроить коммуникацию, неудачная шутка и т.п.

По нашему личному мнению для уменьшения случаев подавления в обществе, на наш взгляд можно добиться следующими действиями:

1 Образование и просвещение: образование является одним из лучших способов борьбы с дискриминацией и предрассудками. Образование и просвещение могут помочь людям лучше понимать и оценивать различия и принимать разнообразие в обществе.

2 Поддержка законодательства: законы против дискриминации и насилия могут помочь защитить людей от унижения в обществе. Государство должно поддерживать и соблюдать законы и предоставлять справедливую и беспристрастную правовую защиту.

3 Открытое общение: открытое и взаимное общение между людьми разных культур, рас и национальностей может помочь преодолеть различия и уменьшить унижение в обществе.

4 Поддержка психологического здоровья: люди, подвергающиеся подавлению, могут испытывать психологические травмы и потребоваться психологическая помощь. Общество должно поддерживать их психологическое здоровье, чтобы помочь им преодолеть негативные последствия унижения.

5 Уважение к разнообразию: уважение к разнообразию поможет людям оценивать и принимать друг друга, несмотря на различия в культуре, религии, расе и т.д. Общество должно поощрять уважение к разнообразию и бороться с любыми формами дискриминации и унижения.

В общем и целом, борьба с унижением в обществе требует совместных усилий государства, общества и каждого человека. Каждый может внести свой вклад, будучи осведомленным, открытым, поддерживая уважение к разнообразию и защищая права и достоинство каждого человека.

После вышесказанного можно составить вывод: что Социальное подавление – это явление, которое может оказывать серьезное влияние на жизнь человека. Оно возникает из различных причин, включая культурные, социальные и психологические факторы. Социальное подавление может привести к серьезным последствиям для психического и физического здоровья, а также к ограничениям в личной и профессиональной жизни.

На наш взгляд главной социальной проблемой в нашем мире в обществе, считается именно подавление человека. Которую нужно решать в срочном порядке, ведь мы хотим чтоб наше поколение выросло порядочным, умным и добрым, но если не придать этому значение наше поколение может вырасти негативным и психологически не уравновешенным.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Дмитрий Ю. Г., научная статья. Преступное возбуждение ненависти либо вражды, а равно унижение человеческого достоинства: некоторые особенности объективной стороны.
- 2 Т. С. Шахматова, ученые записки казанского университета. Оскорбление как инструмент языкового насилия в речевых ситуациях институционального общения.
- 3 А. Л. Южанинова, известия Саратовского университета. Психолого-юридические критерии унижения чести и достоинства граждане социально-психологическая судебная экспертиза.

Мазмұны

Жаратылыстану ғылымдары Естественные науки

Секция 19 Биологияның өзекті мәселелері Актуальные проблемы биологии

Ананьева Е., Козий Д., Фаргиева К. М. Учебные стресс факторы студентов колледжа и методы борьбы с ними	3
Ивакина Ю. И., Фаргиева К. М. Сбор лекарственных растений с. Павлодарское и их применение в домашней аптечке	9
Каленник А. Ю., Уалиева Р. М. Мониторинг резистентности бактерий к дезинфектантам терапевтического назначения	14
Манап Д. Қ., Калиева А. Б. Павлодар облысындағы ірі кара малдың эхинококкоз эпизоотологиясы	19
Мергенбек Ж. С., Калиева А. Б., Қабдолла М. О. Жануарлар дүниесі мен су биологиялық ресурстарын экономикалық бағалау	27
Муздафий Д., Аманова Г. К. Павлодар қалалық саябағының флорасы.....	31
Мустафина А. Е., Чичерова У. А., Гибадилова А. М., Жумабаева С. Е. Микробный пейзаж е. Coli в условиях университета.....	38
Нурланова М. С., Сманова Қ. С., Жумадина Ш. М. Студенттің салауатты өмір салтының негіздері	44
Пичугина В. В., Бирюкова А. А., Уалиева Р. М., Фитоэкспертиза семян льна масличного как фактор оптимизации технологии посева в условиях Павлодарской области	49
Татарская У., Ткачева А., Фаргиева К. М. Алоэ – эскулап XXI века	55
Шапиева А. С. , Калиева А. Б. Табиғатты қорғаудың заманауи мәселелері.....	59

Секция 20**Денсаулық сақтау сұрақтарына заманауи көзқарастар
Современные подходы в вопросах здравоохранения**

Ashanin A. I., Batyashova I. V., Berkinov N. R., Krivets O. A., Odnodvoretts V. V.	
Nutritiology and basics of healthy nutrition	63
Балғабай Ө. Р., Арманова А. А.	
Функционалдық мармелад: изомальт және жеміс шырындарымен	69
Минтаева А. Е., Хуанш Б.	
Ұялы телефондардың адам денсаулығына әсері	75

Секция 21**Экология және табиғатты қорғау
Экология и охрана природы**

Айназаров А. А.	
Эколого-экономические аспекты техногенной нагрузки промышленного предприятия на примере Павлодарэнерго	80
Ермуратов М. А., Окметхан Е.	
Пластикалық бөтелкелерді жануарларға арналған тегін тағамға ауыстыру автоматы	88
Кабзолдина Н. Е., Жумағалиева Д. Б., Бахбаева С. А.	
Павлодар облысының экологиялық жағдайының адам ағзасына әсері	92
Казкенова А., Умербекова Я., Бахбаева С. А.	
Воздействие окружающей среды на жизнедеятельность и методы решения экологических задач	98
Қалық С., Бахбаева С. А.	
О обеспечение радиационной безопасности	102
Майдан Д. М., Жаксальков К. Н.	
Каспий теңізі шаруашылығының экологиялық қаупі	106
Омар Ө. Қ., Бахбаева С. А.	
Павлодар облысының дәрілік өсімдіктері	112
Омаров М. С., Бекен А. Ж.	
Электромобильдер және экология	115

Секция 23**Географиялық зерттеулердің заманауи аспектілері
Современные аспекты географических исследований**

Bakytova A. N., Toktarbekova A. B.	
Comparative analysis of the methodology of teaching geography in Kazakhstan and in european countries.....	121

Косаревская Е. В., Федотов Е. Д., Ельмуратов А. Р., Путинцева А. А., Каксжанова Ш. К.	
Миграционные процессы среди молодежи г. Павлодар	125
Төлеген А. Т., Сапарбекова Д. А., Сапаров К. Т.	
Ырғыз атауының этимологиясы және қалыптасу жолдары	130

Секция 24**Туризм ел дамуындағы перспективалық
салалардың бірі ретінде****Туризм как одна из перспективных
отраслей в развитии страны**

Әсет Л., Ажаев Ф. С.	
Қазақстан мен Монголия туризмінің сипаттамасы	138
Ермекова А. А., Турсынова Т. Т.	
Қазақстан Республикасының туризмінің қазіргі жағдайы мен даму мүмкіндіктері.....	145
Ерубаева А. Т., Даут Н. Ж., Жаксальков К. Н.	
Баянауыл саябағының туристік нысандары	150
Қайрлы М. Е., Ажаев Г. С.	
Павлодар облысының «Ат туризмі» саласындағы қызметтерді көрсету және ұйымдастыру	155
Мұратбай Д. Қ., Даут Ж.	
Түркия Республикасы мен Қазақстандағы қонақ үй сервисін салыстыру және олардың ерекшеліктері	160
Рахманбердиева Б. Ш., Жаксальков К. Н.	
Шарын ұлттық табиғи паркінің табиғи және көрікті нысандары.....	164
Түлегенова Д. Е., Дәуіт Ж.	
Тау туризмін дамыту перспективалары.....	169
Шувалов М. Я., Досова М. Т.	
Второй берег реки Иртыш набережной города Павлодара как инновационно новая экологическая зона туризма	174

Секция 25**Химия, химия және мұнай-химия саласының қазіргі жағдайы
мен даму перспективалары
Современное состояние и перспективы развития химии,
химической и нефтехимической отрасли**

Ақанова Б. А.	
Ірі жапырақты сарыандыз өсімдігінің радикалға қарсы белсенділігін зерттеу	179
Ерғазина Г. М., Толегенов Д. Т., Садвақасова М. Ж.	
Қазақстан Республикасының техногендік және өндірістік қалдықтары негізінде құрылыс керамикасын алу перспективалары	184

Жантас А. С. Медиазия өсімдігінің морфологиясын және цитотоксикалық белсенділігін зерттеу	187
Жумабекова М. Б., Касанова А. Ж., Естаева М. Т. Образование амидной связи между триазол карбоновой кислоты пиразола и аминопиразола	191
Krasilnikova A. S., Kasanova A. Zh., Yestayeva M. T. Metalorganic frameworks: environmental application	195
Сагитова Ж. Б., Касанова А. Ж. Особенности диазотирования производных имидазола	201
Шаяқбар А. Ғ., Асанов А., Мамешева С. А., Дархан С. Ғ. Әртекті функционалды суда еритін полиэлектролиттердің кейбір физикалық, коллоидты-химиялық қасиеттері.....	206
Шералы А. Н., Мамешева С. А., Аманқайт Асанов, Беделбаева Л., Хабидуллақызы Мадина Топырақтың құрылымдануына әсер етуші суда еритін полимерлердің гидродинамикалық қасиеттері.....	212

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
Гуманитарные и социальные науки

Секция 26
Орыс филологиясы
Русская филология

Ахменова А. Е., Цветкова А. Д. Мифологические персонажи в русских и казахских сказках: типологические сходства и этнические особенности	218
Ахменова А. Е., Попович О. А. Синтаксические особенности организации поэтической речи бориса пастернака.....	226
Головенко В. О., Цветкова А. Д. Переселение в Казахстан в преданиях и рассказах-воспоминаниях украинской диаспоры (по материалам Павлодарского Прииртышья) ..	231
Коломиец Е. А., Иост О. А. Мировоззренческие позиции Павла Васильева в поэме «Соляной бунт».....	238
Полещук Е. А., Попович О. А. Синтаксические особенности поэтических текстов И. А. Бродского: на материале цикла «Часть речи»	245
Чигак А. С., Цветкова А. Д. Хронотоп романа гийома мюссе «Потому что я тебя люблю».....	249
Шаикова Г. К., Тогаева А., Жамбыл Е., Сабиколла Д., Турсын Д., Шамкен М. Употребление жаргонизмов в современной речи.....	257

Шалтеев Р. Б., Иост О. А. Проблема структурного единства «Записок юного врача» М. А. Булгакова.....	261
Шандыбасова А. С., Цветкова А. Д. Художественное пространство в русских и казахских колыбельных песнях	268
Шевелёва А. А., Айтмагамбетова М. Б. Композиционные особенности и функции письма в лирике Ж. Молдагалиева.....	274
Шевченко Т. О., Попович О. А. Стилистические особенности русских народных и авторских колыбельных песен.....	279
Юрченко Т. А., Цветкова А. Д. Специфика жанра и поэтики романа Е. Соболя «Дар огня»	286

Секция 27
Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
Актуальные проблемы казахского языкознания
и литературоведения

Алиханова Ә. А., Тлеулесова А. Ш. Көркем әдебиеттегі адами капитал ұғымы негіздері	290
Амангелді А., Бөкен Г. С. Ақберен елгезектің «Болмаған балалық шақ» повесіндегі автор тұлғасы	294
Джасқайратова Д. М., Кадырова Б. М. Әлеуметтік желідегі бейвербалды қарым-қатынас.....	299
Жаябаева Д. Д., Ерғалиев Қ. С. Этнографизмдердің тілдегі көрінісі	304
Жунусова М. Б., Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі түйдекті тіркес бейнесі	308
Илимхан Ақерке, Ерғалиев Қ. С. Б. Сарыбай әңгімелеріндегі лингвомәдени бірліктер	315
Қадырқұл М., Бөкен Г. С. Баянғали Әлімжановтың шығармашылық мұрасы.....	320
Мұқанова А. Таласбек Әсемқұлов талтүс романындағы әлеуметтік мәселелер	324
Мұхаметқали А. Т., Жуманбаева Р. О. Қазақ тіліндегі жарнама мәтіні мен зерттелу арналары	328
Өмірбек Ә. Б., Ерғалиев Қ. С. Саяси дискурстың ерекшеліктері	332
Өмірқұл А. А., Абдырова А. О. Мектеп жасына дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеу дағдыларын қалыптастыру.....	341

Рымбек Абзал Оралұлы, Жумабекова Б. Б. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы адами капитал ұғымының көрінісі	346
Үркінбай А., Бөкен Г. С. Әлібек Байбол прозасының көркемдік әлемі	350

Секция 28**Дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері
Актуальные вопросы физической культуры и спорта**

Батяшова Д. В., Вальков В. Б. Профилактика близорукости средствами физической культуры	357
Есенгельдинова Г. Ж., Балтабаев Е. С., Омаров Т. С., Куватов А. Ж. Комплекс физических упражнений для дошкольников.....	362
Зелнова А. С., Балтабаев Е. С., Жильгельдинов С. Е., Беркинов Н. Р. Инструмент для интеллектуального и физического развития детей – казахские национальные игры.....	369
Исахова А. Р., Кабытаева С. Ж., Темиргалиева С. Е., Кривец О. А., Батяшова И. В. Как спорт влияет на психологию человека	373
Какен А. С., Балтабаев Е. С. Влияние насвая на здоровье спортсменов.....	379
Кенесова С. С., Балтабаев Е. С., Омаров Т. С., Куватов А. Ж. Дене шынықтыру және спорт құралдарымен остеохондрозды емдеу ...	384
Қабдраих А. Н., Темиржанов К. А. Дұрыс тамақтану оқу жаттығуға дейін, және одан кейін, денсаулықтың табысы және спорттағы жоғары нәтиже	389
Қалым Т. Е., Балтабаев Е. С., Кистаубаев Е. А., Темірғалиева С. Е. Адам денсаулығына әсер ететін және қалпына келтіретін физикалық жаттығулар	393
Черноусанов И. В., Тлэгенова Б. М., Балтабаева А. Е. Польза регулярных физических упражнений для психического здоровья	399

Секция 29**БАҚ даму тенденциялары және журналистикадағы
жаңа технологиялар
Тенденция развития СМИ и современные
технологии в журналистике**

Ерш А. В., Айтмагамбетова М. Б. Конфликтно-чувствительный подход к анализу журналистского текста	403
---	-----

Соколова М. А., Айтмагамбетова М. Б. Визуализация как способ организации и продвижения контента в современной журналистике	411
---	-----

Секция 30**Философия, саясаттану және әлеуметтану ғылымдарының
өзекті мәселелері
Актуальные вопросы философии, политологии и
социологии**

Абдрахманова З. Т., Жаябаева Р. Г. Популяризация «Корейской волны» среди молодежи	418
Айтуганова М. Р., Грига А. И., Сыздық М. Ж., Рахимбаева М. Н. Политическая власть Казахстана	423
Апалимова Т. Ю., Султанова Г. Ш. Абсурд как эстетическая категория	430
Биболат Н. Б., Алтыбасарова М. А. Национализм: проявление в современном мире и пути его преодоления.....	436
Джанаргалиева М. Р., Жаябаева Р. Г. «Мода» зиммеля в современном прочтении	442
Кожиков З., Елгина В. Д. Роль социальных сетей в формировании имиджа политика	448
Кононенко Е. И., Жаябаева Р. Г. Положительные и отрицательные стороны ролевого конфликта в жизни женщины: карьера и семья	453
Sagindik E. E., Alimova S. Z. The recurrence of nihilistic ideas in society	458
Тулуова Н. К., Ельмуратов Г. Ж. Саясаттанудағы мақсаттар мен міндеттер байланысы.....	464
Шакеров Н. Е., Ельмуратов Г. Ж. Қазақстандағы 2022 жылдың маңызды саяси оқиғалары	470
Шишков И. А., Туранова Г. Д. Роль социального подавления в жизни человека: причины возникновения и последствия	478

**«XXIII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 7

Техникалық редактор: А. Р. Омарова

Корректор: Д. А. Кожас

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Басуға 12.04.2023 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$, Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 28,20. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 4049

«Toraighyrov University» баспасы
«Торайғыров университеті» КЕ АҚ
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.